

ZBORNİK SJEĆANJA

1

Uredništvo

Lutvo Ahmetović, inž. Boris Bakrač, Anka Berns,
Antun Biber, Ivan Božičević, dr. Narcisa Lengel-Krizman,
dr. inž. Mauricije Magašić, Mirko Peršen i Dragutin Plašč

ZBORNİK SJEĆANJA
ZAGREB 1941-1945

1

Izdavači
Gradska konferencija SSRNH, Zagreb
Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
Školska knjiga, Zagreb
1982

Vanjska oprema

BORIS DOGAN

Lektor

ILIJANA MILENKOVIĆ

PREDGOVOR

Odbor za proslavu 40-godišnjice ustanka i socijalističke revolucije u Zagrebu na svojem je sastanku 27. studenoga 1980. prihvatio program proslave u jubilarnoj 1981. godini. Uz punu podršku društveno-političkih organizacija grada, tada je dogovoreno da se objavi i Zbornik sjećanja ZAGREB 1941-1945.

Zagreb je već u međuratnom razdoblju, snagom radničkog pokreta i djelovanjem Komunističke partije Jugoslavije, po svojim revolucionarnim gibanjima postao jedno od najistaknutijih mjesta u čitavoj našoj zemlji. Tu borbenu tradiciju nastavlja za sve vrijeme narodnooslobodilačkog rata, kada se u njemu neprekidno i svakodnevno odigrava snažna borba s neprijateljem, koju organiziraju i vode komunisti. Na jednoj strani, fašistički okupator i ustaše sve više ispoljavaju svoje pravo lice, dok istovremeno, na drugoj strani, Komunistička partija pokazuje kako se samo borbom može oduprijeti neprijatelju. U jednom se danu dešavaju mnogi događaji, ponekad i nekoliko velikih. Sve to još više utječe na brzo političko sazrijevanje građana i njihovu političku polarizaciju. Oni koji su danas bili donekle neutralni, već sutra postaju aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta. Tako je otpor sve masovniji i, unatoč najžešćem teroru, stalno raste broj građana koji se svrstavaju u redove tog pokreta.

Sva se ta zbivanja ubrajaju među najteže, ali i najsvjetlije, događaje u povijesti ovoga grada. O njima postoje i mnogi dokumenti. Međutim, oni, iako su najvjerodostojniji svjedoci, ne mogu dovoljno oslikati, a pogotovo mladim naraštajima prenijeti, pravu sliku stanja, atmosferu i tok događaja, kako su se oni odvijali, kao i druge različite pojedinosti. Osim toga, u dokumentima je ostao nezabilježen velik broj svakodnevnih zadataka i akcija, sto su ih obavljale tisuće aktivista uz cijenu da budu ubijeni u akcijama, odvedeni na gubilišta grada ili poslani u logore smrti.

Sjećanja velikog broja sudionika obogaćuju saznanja o životu i borbi iz tog vremena u gradu. Ona su nužna za vrednovanje tih zbivanja, a često su jedini prikazi i izvorišta o njima.

Pri tome treba naglasiti da je sve manje živih svjedoka koji mogu svojim kazivanjima ocrtnati to doba.

Iako je dosad objavljen određen broj sjećanja o Zagrebu 1941-1945, najveći ih je dio ostao nepoznat javnosti. U zbirkama Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Arhiva Hrvatske, Gradskog komiteta KPH i SUBNOR-a Zagreba nalazi se nekoliko stotina vrijednih sjećanja i izjava.

Sve su to bili razlozi da se sjećanja objave u cjelini i na jednom mjestu. To je ujedno i dužnost generacije koja je sudjelovala u tim događajima. Predsjedništvo Gradske konferencije SSRNH i Gradski odbor SUBNOR-a povjerili su taj zadatak posebno imenovanom uredništvu. U njemu su Lutvo Ahmetović, triz. "Boris Bakrač, Anka Berus Antun Biber Ivan Božičević, dr Narcisa Lengel-Krizman, dr inž. Mauricije Magašić, Mirko Peršen i Dragutin Plašč.

Ovom prilikom, kad izlazi prvi svezak Zbornika sjećanja ZAGREB 1941-1945 potrebno je dati neke napomene o pristupu tekstovima, odnosu prema njima, rasporedu napisa i drugim pitanjima s kojima se uredništvo susretalo u pripremanju sjećanja za objavljivanje.

Uredništvo se prema svakome sjećanju odnosilo s najvećom pažnjom. Najpominje se utvrđivala vjerodostojnost zbivanja koja se opisuju. Osnovno je bilo da je događaj 0 kojem se govori istinit, dok je način njegova opisivanja i iznošenja subjektivni doživljaj i slobodno interpretiranje autora.

Na osnovi broja sjećanja ocijenjeno je da njihovo objavljivanje zahtijeva nekoliko svezaka Zbornika. U njima će sjećanja biti poredana kronološki i po temama.

Veoma je mnogo zapisa o zbivanjima u 1941. godini, pa će se oni rasporediti u dva sveska. Prvi obuhvaća događaje iz prve polovice 1941. godine, a drugi iz druge polovice. Ostala sjećanja o događajima iz 1942-1945. bit će sabrana i objavljena također u nekoliko svezaka.

U izbor za objavljivanje su došla samo sjećanja koja se odnose na razdoblje 1941-1945. Ukoliko su neki autori opisivali i ranije događaje, ti dijelovi nisu uvršteni u ovaj Zbornik, nego samo odlomci u kojima se govori o naznačenom razdoblju. Pojedina sjećanja nisu se mogla doslovno ograničiti na neki događaj, a da u vezi s njim nisu morala ulaziti i u prethodno razdoblje ili pak u razdoblje koje je slijedilo. Pogotovo je to potrebno napomenuti za sjećanja u kojima se opisuju događaji i stanje u Zagrebu u početku 1941.

Sjećanja Josipa Broza Tita ostavljena su u cijelosti. Uredništvo je smatralo da Titova sjećanja daju pregled koji uvodi i u sve ono što se i zašto zbivalo u Zagrebu 1941, a i poslije.

Prvi svezak Zbornika sadrži sjećanja koja oslikavaju političko stanje i prilike u Zagrebu. Zatim su svrstana sjećanja o radu Mjesnog komiteta i rajonskih komiteta KP, djelovanju SKOJ-a, Narodne pomoći, partijske tehnike, dolazak Španaca, događaji u vezi tragedije u Kerestincu. Prvi svezak završava sjećanjima o osnivanju i djelovanju prvih zagrebačkih partizanskih odreda.

Drugi svezak će sadržati sjećanja na brojne i značajne diverzantske akcije u Zagrebu, od kojih su neke imale velik odjek ne samo u gradu, nego i u čitavoj zemlji. Po datumu kada su neke od njih izvedene, mogle bi se uvrstiti već i u prvi svezak. Uredništvo nije željelo razdvajati teme, pa neke od njih rasporediti u prvi, a ostale u drugi svezak.

Drugi će svezak sadržati i veoma mnogo sjećanja na rad partijskih ćelija, skojevskih aktiva, odbora Narodne pomoći, Antifašističkog fronta žena i drugih oblika borbe. Iz svih tih akcija, kojima je Zagreb obilovao, dobit će se vjernija slika ponašanja i sudjelovanja njegovih građana u oslobodilačkome pokretu.

U sjećanjima se poštovala autentičnost teksta autora. Napisi koji su već objavljeni, a ulaze u ovaj Zbornik, doslovno su preneseni. Sačuvan je i jezik autora. Lektorski zahvati su se odnosili samo na pravopisne greške. Ako je uredništvo imalo neku primjedbu, ispravci su se unosili u dogovoru s autorom.

Sličan je odnos bio i prema rukopisima koji nisu objavljeni, nego su bili u memoarskim fondovima. Neka od tih sjećanja su nastala davno, prije dvadeset, trideset

pa i više godina. Tada neki podaci još nisu bili poznati ni istraženi, pa je bilo razumljivo da se sada točno navedu. Time se nije krnjila izvornost sjećanja. Za jedan veći dio napisa to nije bilo moguće, jer su njihovi autori u međuvremenu umrli. Ostali su osobno svoje tekstove autorizirali, ali ne mijenjajući bitno svoj prijašnji tekst. Redaktorski zahvati su se u tim slučajevima odnosili na ponavljanja, koja je trebalo izostaviti, kao i na poneka nužna stilska dotjerivanja. Naime, jedan dio su bile izjave dane odmah poslije oslobođenja u sasvim druge svrhe, pa ih je trebalo donekle prilagoditi, ne dirajući i ne mijenjajući ništa u suštini od onoga što je dao autor.

Naslovi i podnaslovi su se usklađivali u uredništvu kako bi se izbjeglo ponavljanje, jer je često riječ o opisivanju istih tema. Fusnote su se ostavljale samo ondje gdje su bile nužne.

Ima slučajeva da se dva autora o istome događaju ne slažu potpuno u svim detaljima. Uredništvo je ostavljalo i takvo različito njihovo iznošenje nekih događaja i podataka. Uvijek je ostavljen opis događaja, gledanje na zbivanja i način pisanja onako kako je to iznio pisac, jer je riječ o sjećanjima, a ne o naučnom istraživanju.

U sjećanjima se navode imena nekoliko tisuća aktivista. To govori o snazi i masovnosti oslobodilačkog pokreta u Zagrebu.

Kad se u nekim tekstovima spominje ukupan broj komunista i aktivista u gradu, kao i u sastavima partijskih i drugih organizacija NOP-a, ti se podaci ne mogu uzeti kao apsolutno točni, jer su u toku čitavog rata promjene bile gotovo svakodnevne. Aktivisti su padali u ruke policije, ginuli na ulicama grada, preuzimali druge zadatke, odlazili u partizane, a na njihova mjesta su dolazili novi borci, iznikli u radu i u njemu provjereni.

Kod nekih autora ponegdje se ne podudaraju podaci o članovima rajonskih komiteta ili slično. Ako je neki od autora relativno dulje djelovao u istoj organizaciji ili rukovodstvu u njegovim se sjećanjima spominje veći broj imena koja su za to vrijeme prošla kroz tu organizaciju. I obrnuto, ako je netko djelovao kraće u istoj organizaciji, razumljivo je da u svojim sjećanjima navodi manje imena iz istoga doba i iste organizacije.

Unatoč svoj pažnji kojom se uredništvo odnosilo prema svakome pojedinome sjećanju, vjerojatno će se dogoditi, kad ona budu objavljena, da će biti i primjedaba. Uredništvo želi istaknuti da je svako upozorenje dobro došlo, jer bismo htjeli na kraju izdavanja svih svezaka Zbornika objaviti i primjedbe, ako one objašnjavaju i dopunjuju neki tekst i time opisani događaj čine potpunijim. Pogotovo želimo da se sa svojim sjećanjima jave oni sudionici koji to dosad nisu učinili. Možda je ispušteno neko već objavljeno ili napisano sjećanje, pa je dobro i na to upozoriti, kako bismo i takva naknadno uvrstili.

Na kraju treba naglasiti da su svi sudionici u ovome izdavačkom poduhvatu učinili sve što je moguće da Zbornik u prodaji bude što jeftiniji i tako dođe u ruke najširem krugu zainteresiranih čitalaca. Posebno treba zahvaliti autorima što su se odrekli uobičajenih honorara za svoja sjećanja. Time su pomogli pri izdavanju Zbornika.

Uredništvo

Josip Broz Tito

ZAGREB - GRAD HEROJ

— S velikim zadovoljstvom i osjećanjem počasti ja predajem ovo visoko odlikovanje, Orden narodnog heroja Zagrebu — gradu sa bogatom revolucionarnom prošlošću i veoma značajnom ulogom u stvaranju i razvitku socijalističke Jugoslavije. Mene ovaj trenutak uzbuđuje utoliko više što me za Zagreb vezuju mnoge uspomene iz vlastite revolucionarne aktivnosti. U mojim sjećanjima oživljavaju ovoga časa sudbonosni događaji i nezaboravni likovi drugova i saboraca od kojih su mnogi herojski položili svoj život.

U cjelokupnom periodu između dva rata, u Zagrebu je djelovao snažan revolucionarni radnički pokret. Bilo je to jedno od naših najjačih uporišta u vođenju nepomirljive klasne borbe. Ja sam više puta govorio o doprinosu zagrebačke organizacije konsolidaciji naše Partije, posebno borbi protiv frakcionaštva koje je razjedalo njene redove i prijetilo da uništi njenu revolucionarnu avangardnu ulogu. Uspješnom ishodu te borbe umnogome je doprinijelo upravo to što je revolucionarno jezgro naše Partije imalo snažnu i masovnu podršku zagrebačkih radnika, inteligencije i omladine. U tim akcijama Partija se kalila i osposobljavala da u presudnim događajima koji su se približavali stane na čelo općenarodne borbe protiv fašističke najezde i domaće izdaje.

Zagrebu i njegovoj partijskoj organizaciji služi na čast i to što su, iako u teškim ilegalnim uslovima 1940. godine, u punoj bezbjednosti održane Peta zemaljska konferencija KPJ i Šesta konferencija SKOJ-a na kojima su donesene historijske odluke.

Kada je došlo do okupacije zemlje, u uslovima svirepog terora od strane fašističkog okupatora i domaćih izdajnika koji su za račun stranoga gospodara, prodali hrvatsku zemlju i započeli bratoubilački rat — u Zagrebu jača front organizovanog i žestokog otpora. Tokom cjelokupnog narodnooslobodilačkog rata,

Zagreb je bio uporište neprestanih borbenih akcija i stalan izvor kadrova boraca partizanskih jedinica. Njegova partijska organizacija dala je veliki broj organizatora ustanka u Hrvatskoj. Napredne snage, s komunistima na čelu, svojom herojskom borbom za slobodu, za bratstvo i ravnopravnost Hrvata i Srba u Hrvatskoj, kao i svih naroda u Jugoslaviji, ispisivale su najsvjetlije stranice u historiji ovoga grada.

Zagreb, grad-heroj, skupo je plaćao slobodu i podnio je velike žrtve. Po zatvorima i logorima, na ulicama grada i u partizanskim jedinicama širom Jugoslavije, ginuli su njegovi najbolji sinovi. Više od 50 000 građana Zagreba, što je predstavljalo više od jedne četvrtine njegovog stanovništva, učestvovalo je u narodnooslobodilačkom pokretu. Dvadeset hiljada ih je poginulo. Od toga gotovo polovina kao aktivni borci, među kojima više od 4000 članova Partije i SKOJ-a.

Orden narodnog heroja kojega predajem Zagrebu simbolizira priznanje svim učesnicima revolucionarnih zbivanja, svima koji su doprinijeli našoj pobjedi i izgradnji socijalizma, a posebno onima koji su u toj borbi, hrabro i nesebično dali svoj život.

Ovaj Orden ujedno i obavezuje sadašnje i buduće generacije Zagrepčana da čuvaju i dalje razvijaju tekovine našeg radničkog pokreta i oružane revolucije. Jer, nikada se ne smiju zaboraviti žrtve i samoodricanja, ne samo u ratu nego i poslije rata, da bi se postiglo sve ono što danas imamo.

Ja i ovom prilikom izražavam zahvalnost palim herojima, sa dubokim uvjerenjem da će njihovo djelo živjeti vječno i služiti kao nepresušno vrelo inspiracija za nova pregnuća u izgradnji i svestranom napretku naše zemlje, produbljivanju socijalističkog samoupravljanja i stalnom jačanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije.*

* Govor predsjednika Tita u povodu predaje Ordena narodnog heroja Zagrebu, »Borba«, 17. rujna 1975.

Dr Pavle Gregorić

REVOLUCIONARNI ZAGREB

Mislio sam o Zagrebu u kojem su gotovo dnevno bili mučeni i ubijani revolucionari, radnici, intelektualci i ostali građani, gotovo iz svih društvenih slojeva, među kojima i hiljade Srba i Židova.

Ja sam mislio o Zagrebu koji je imao drukčiju historiju, drukčiju prošlost, koji ima i drukčiju sadašnjost; o onom Zagrebu u koji sam se vratio iz Sovjetske Rusije 1921. poslije konačne pobjede oktobarske revolucije, Zagrebu kao najvećem industrijskom centru u Jugoslaviji, u kojem je radništvo već 1918. dalo svoje glasove za Komunističku partiju. Mislio sam na one dane kada je mlada Komunistička partija već u samom svom početku doživjela teški udarac u vrijeme Obznane i Zakona o zaštiti države.

U tom Zagrebu čeličio se u borbi proletarijat, čeličili su se u to vrijeme borci za bolju budućnost naše zemlje. Tu je rasla i jačala Komunistička partija usprkos krvavim progonima režima. U Zagrebu su izrasle stotine revolucionarnih boraca komunista, skojevaca, među kojima ponos naših naroda — Tito, Rade Končar i mnogi drugi. Ovdje je 1928. godine Tito prvi put oštro napao frakci-onaštvo u Komunističkoj partiji, koje je razjedalo našu revolucionarnu organizaciju i time slabilo otpor borbu protiv protunarodnih režima. Te godine je Tito na Pokrajinskoj konferenciji obračunao s desnom i lijevom frakcijom u Partiji i omogućio da ojača revolucionarni rad i da se razvije do one snage koja je kasnije dala stotine i hiljade boraca u borbi protiv fašizma i u borbi za socijalizam.

U listopadu 1940. bila je u Zagrebu održana V zemaljska konferencija kojoj je prisustvovalo 105 delegata iz cijele Jugoslavije. Zasjedanje je trajalo puna tri dana, bez ikakvih smetnji policijskih organa koji su u to vrijeme bili brojno pojačani i budno pazili na kretanje komunista i poznatih antifašista. Takva konferencija mogla se održati samo u gradu gdje je Partija uživala ugled, gdje su simpatije širokih masa stanovništva bile na strani antifašista.

Sjetio sam se i onog žalosnog dočeka njemačke vojske 10. travnja u Maksimirskoj i Vlaškoj ulici. Bilo je to tužno, beskrajno tužno. Okupacija Zagreba, dolazak Pavelića na vlast, hapšenje stotina naših simpatizera i naprednih građana, Srba i Židova, mučenja po ustaškim zatvorima, strijeljanja i tjeranje u logore.

Ali to nije bio taj Zagreb, Zagreb revolucionarnog radnika, revolucionarne omladine i naprednih antifašistički raspoloženih građana iz svih slojeva.

Mislio sam na Zagreb u kojem se nalazio Politički biro Komunističke partije Jugoslavije s Titom na čelu. Iako je Zagreb tada bio pun njemačkih vojnika, gestapovaca, Mačekovih »zaštitaša«, a kasnije i Pavelićevih ustaša, održavali su se dnevno sastanci, formirala su se razna revolucionarna tijela potrebna za vođenje revolucionarne borbe. U tim danima formiran je Vojni komitet za Hrvatsku i Operativno rukovodstvo. U Zagrebu je u tim danima Tito održao niz sastanaka, kao i onaj u Solovljevoj ulici na kojem smo dobili prve upute za pripreme oružanog ustanka.

U Zagrebu je sve do kraja 1941. godine djelovao Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske koji je rukovodio pripremama ustanka u čitavoj Hrvatskoj i brojnim akcijama sabotaže i diverzije u Zagrebu.

Sjetio sam se mitinga srednjoškolske omladine na zagrebačkom stadionu, krajem svibnja, kada je odbila da se izdvoji od srpske i židovske omladine. Sjetio sam se napada hrabrih omladinaca na ustašku jedinicu kod Botaničkog vrta, početkom kolovoza, zatim napada na ustaše na Sveticama, na aerodromu itd. Sjetio sam se uspjele akcije razbijanja telefonske centrale na Glavnoj pošti, polovinom rujna, i na velik broj akcija i diverzija koje su bile izvršene na teritoriju Zagreba.

U Zagrebu su stalno radile ilegalne partijske štamparije i tehnike, organizirane još prije rata. Najveća štamparija bila je u Klaićevoj ulici 17, gdje se štampao organ CK KPJ »Proleter«, organ CK KPH »Srp i čekić«, zatim »Vjesnik radnog naroda«. Ovdje je bio odštampan i prvi proglas CK KPJ narodima Jugoslavije s pozivom na pripreme za borbu, prvi proglas CK KPH, kao i velik broj ostalih proglašava i letaka.

Leci i proglasi bili su umnožavani i u manjim tehnikama: u stanu prof. Pavla Markovca, u stanu Mate i Olge Bace (Goranić), Ljubice Filipović, Rezike Butorac itd.

U Zagrebu se nalazilo na desetke stanova u koje je dopreman u čitavom gradu skupljeni materijal (oružje, odjeća, obuća, lijekovi) za partizanske jedinice na terenu. Materijal se skupljao u stanu Marice Zastavniković, radionici Nikole Slivonje, stanu Valenta Ivica, željezničarskog radnika itd.

Osim tih »skladišta« postojali su deseci stanova gdje su se sastajali komunisti i održavali manja savjetovanja: stan Laure i Milana Polaka, Dragutina Susovića, Regine Tkalčec i brojni drugi.

Ti brojni »punktovi« bili su u isto vrijeme i prihvatilišta za drugove koji su ilegalno živjeli u Zagrebu, kao i za brojne kurire koji su stalno održavali vezu između CK KPH i oružanih jedinica na terenu. Preko tih »punktova« dobrovoljci iz španjolskoga građanskog rata, koji su stigli iz inozemstva bili su svi, bez uzetka, prihvaćeni, opremljeni za rad na terenu i upućeni u razne krajeve Hrvatske.

U Zagrebu je kroz sve vrijeme rata, od svog osnivanja u zimi 1941, funkcionirao ilegalni Narodnooslobodilački odbor i izvršio velik broj važnih zadataka u vezi sa NOB-om.

Sav taj ogromni posao u kojem je bilo angažirano stotine žena i muškaraca komunista i antifašista, simpatizera i naprednih građana, obavljali su oni

savjesno i točno, bez straha da bi mogli biti otkriveni, uhapšeni, zvjerski mučeni i ubijeni. Stotine i hiljade građana Zagreba iz svih društvenih slojeva koji su obavljali ovaj važni revolucionarni rad, kao i stotine intelektualaca, naučnih radnika, umjetnika, književnika i ostalih javnih radnika koji su u većim i manjim grupama stalno napuštali Zagreb da bi se priključili partizanskim jedinicama, to su bili ti građani Zagreba koji su mrzili fašizam, koji su bili spremni žrtvovati i život samo da pomognu našu oslobodilačku borbu.

To je bio taj drugi, revolucionarni Zagreb, Zagreb koji je nepokolebljivo stajao na strani revolucionarne borbe protiv fašizma, Zagreb koji je ostao u tim najtežim časovima dosljedan revolucionarnoj i slobodarskoj tradiciji prijeratnog Zagreba.*

*
Odlomak iz knjige sjećanja *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i bjelovarskom okrugu 1941. godine*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1969.

Josip Broz Tito

SEKRETAR MJESNOG KOMITETA

Osma konferencija zagrebačkih komunista – Najjača partijska organizacija u zemlji – Odlučujuća faza antifrakcijske borbe – Priznanje Kominterne – U stalnom kontaktu s radnicima — Demonstracije i oružani sukob na ulicama grada

... Frakcionaštvo je poprimalo takve razmjere da je poštenim komunistima onemogućavano da uđu u partijske organizacije, kako bi ti ljudi iz rukovodstva sačuvali svoje položaje. Razumije se, najviše iz ličnih interesa, jer je rukovodstvo KPJ dobivalo od Kominterne pomoć, ne samo pomoć, već redovnu mjesečnu platu. Članovi Biroa imali su prilično velike plate, tako da su se grabili za ta mjesta, te je bilo podvaljivanja s obje strane. Taj slučaj — a takvih je bilo mnogo — podstakao me je, pored drugih saznanja, da krenem u borbu protiv frakcionaštva.

Dok sam radio u Velikom Trojstvu — vi znate da sam tamo bio mašinst u jednom mlinu skoro četiri godine, te da sam bio član bjelovarsko-križevačkog Okružnog komiteta — a zatim u Kraljevici i kasnije u Smederevskoj Palanci, vidio sam da ta bésprincipijelna frakcijska borba izaziva nezadovoljstvo članstva i sputava razvoj pokreta. Desničari nisu imali članstvo za sobom, a tad su ga izgubili i ljevičari, jer su i oni prešli u frakcionašku borbu. Simpatije proletera bile su nekada na strani ljevice, to je tačno, ali ne kao frakcionaša već kao revolucionara. Prestajući da budu revolucionari, oni su gubili i povjerenje članstva.

U to vrijeme radio sam u Smederevskoj Palanci, gdje sam organizirao partijsku i sindikalnu organizaciju. Kada sam odatle izbačen, krenuo sam, po preporuci nekih drugova, u Kumanovo da bih se tamo zaposlio kao mašinst u nekom mlinu. No, na putu sam razmišljao i upitao se — pa zašto ja idem tamo? Jest da je piata bila veoma dobra, ali borim se sam sa sobom — što da radim? I na jednoj stanici, negdje prije Niša, ne znam tačno gdje je to bilo, izadem iz voza i čekam onaj koji je išao u drugom pravcu, prema Zagrebu. Sjeo sam u voz i stigao u Zagreb marta mjeseca 1927. godine, gdje sam postao partijski i sindikalni funkcioner. Bio sam, od aprila te godine član Mjesnog komiteta, a zatim član

Izvršnog odbora Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća i oblasni sekretar metalaca. Tu sam posebno imao priliku da među članovima Partije i sindikata sagledam antifrakcionaško raspoloženje članstva. Upravo na pitanju sindikalnog pokreta članovi Partije mogli su najbolje da ocijene frakcionašku rabotu desničara. Sve nam je to jako teško padalo, jer smo vidjeli da nema jedinstva među rukovodećim ljudima jedne revolucionarne Partije kakva je bila naša.

Vode ljevičara iz Politbira pokušali su da to raspoloženje iskoriste u svoje frakcijske svrhe. Na njihovu inicijativu sazvan je aktiv mjesne partijske organizacije. Aktiv je osudio postupak desničara, ali je ukazao i na nesposobnost ljevičara iz partijske centrale. Njima je tada otvoreno rečeno da se članovima obraćaju samo onda kada im je u borbi sa desničarima potrebna podrška.

Izazivajući rascjep u Komunističkoj partiji Jugoslavije, desničari su nastavili s akcijom koja je ugrožavala jedinstvo Nezavisnih sindikata. Nastojeći da očuvaju rukovodstvo nad sindikalnim pokretom, oni su opravdani otpor sindikata u Hrvatskoj prema desničarskoj politici i praksi pokušavali da prenesu na vrlo osjetljivo tlo, na nacionalno pitanje — na odvajanje Hrvata i Srba. Htjeli su u sindikatima izazvati sukob, pa i rascjep, razumije se na protuhrvatskoj osnovi.

Međutim, pokrajinsko sindikalno rukovodstvo Hrvatske, koje je stajalo na čelu borbe protiv desničarskog iskrivljavanja sindikalne politike KPJ, dobilo je pomoć radnika ne samo u Hrvatskoj već i podršku sindikalnih saveza Srbije, posebno Beograda i njegovog Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća. Osim toga, desničari su pokušali da izazovu rascjep u sindikatima Hrvatske izdvajanjem sindikalnog pokreta Slavonije i njegovim priključenjem sindikatima u Srbiji. Takva je bila njihova rabota.

Ta cjepačka djelatnost desničara počela je uoči mog hapšenja, jula 1927. godine i nastavila se nakon mog povratka iz ogulinskog zatvora u Zagreb, početkom septembra iste godine. Partijski aktivisti Đuro Đaković, Blagoje Parović, Josip Kraš, Ivan Krndelj i drugi razmotrili su zajedno sa mnom stanje u Partiji i sindikatima. Tražili smo izlaz iz te teške situacije u kojoj se nalazio komunistički pokret Jugoslavije. Došli smo do saznanja da treba najprije ozdraviti Partiju i izboriti se za njeno jedinstvo. To je bio i uslov za jedinstvo u revolucionarnim sindikatima. Dok se borba protiv desničarskih zastranjivanja u sindikatima mogla voditi preko sindikata i sindikalne štampe, borbu protiv frakcionaštva u Partiji nismo mogli voditi javno, nismo mogli javno reći da su oni takvi i takvi. Dakle, moralo se pribjeći upornom radu među članstvom i njegovom idejno-političkom uzdizanju. Samo takvim radom moglo se osujetiti uvlačenje zagrebačke organizacije u frakcijske borbe.

U to vrijeme zagrebačka organizacija KPJ, pored još nekoliko većih organizacija u drugim gradovima — Beogradu, Nišu, Osijeku, Subotici, Novom Sadu itd. — predstavljala je značajan faktor. Organizaciono i brojno najjača je bila zagrebačka partijska organizacija. Okupljala je znatan broj industrijskih radnika, prekaljenih komunističkih boraca. Nezavisni sindikati imali su u Zagrebu i Hrvatskoj najveći broj članova, više nego socijaldemokrati. Aktivnim radom među ženama radnicama stvoren je kadar iskusnih komunističkih boraca. Partijska organizacija u Zagrebu održavala je veze s omladinskom organizacijom, u prvom redu s radničkim podmlatkom u industriji. To su tada radili i docniji sekretari SKOJ-a Mijo Oreški i Josip Debeljak, kao i drugi aktivisti. Partija je imala u to vrijeme pomoć lijeve inteligencije — tu su u prvom redu bili August Cesarec, Miroslav Krleža i drugi.

Zagrebačka organizacija je nizom akcija pokazala svoju snagu. Borba protiv frakcionaštva bila je veoma teška, a uz to i rizična. Svaki istup protiv frakcionaštva i njihove djelatnosti mogao se — s obzirom na funkcije koje su imali u partijskom vrhu — kvalificirati kao kritika i neslaganje sa zvaničnom politikom Partije, pa su se protiv kritičara mogle primijeniti i najteže partijske sankcije. Svako ko bi se pojavio sa kritikom ljevice ili desnice, smatran je antipartijskim elementom. Zato je tu trebalo dobro pripremiti teren. Moram vam reći da smo na tome radili vrlo pažljivo, jer smo mogli izletjeti iz Partije prije nego što bismo uspjeli da povedemo organizaciju u odlučnu borbu protiv frakcionaštva.

Besprincijijelna frakcionaška borba dostigla je svoju kulminaciju početkom 1928. godine. Kakvo je to bilo vrijeme? Tada se već približava velika svjetska kriza. Vi znate da je 1929. godine došlo do velikog loma u Americi, a zatim i u Evropi. Naravno da je Jugoslavija, koja je bila dužna na sve strane, također došla u priličnu ekonomsku krizu, ali je htjela taj teret prebaciti na radničku klasu.

U to vrijeme trebalo se održati savjetovanje predstavnika KPJ i Kominterne. U novembru 1927. godine na Plenumu CK KPJ izabrani su delegati za to savjetovanje. Međutim, Kominternu je zatražila da umjesto njih na savjetovanje dođu neposredni predstavnici najjačih partijskih organizacija — Zagreba, Beograda, Niša i Splita.

Sada nijedna strana nije prezala da u frakcijske borbe uvlači čak i mjesne organizacije KPJ. U tom obračunu frakcionaši pojačavaju napore da osvoje zagrebačku organizaciju. Redovna konferencija Mjesne organizacije, na kojoj je trebalo izabrati delegate za spomenuto savjetovanje, bila je zakazana za kraj februara 1928. godine. Zbog toga su ljevičari i desničari pokušali da u pripremama za taj skup osvoje rukovodstva u rajonskim komitetima i zadobiju Mjesni komitet, da osnovne zadatke tih rukovodstava podrede svojim frakcionaškim interesima i tako utiču na izbor delegata za mjesnu konferenciju, a samim tim i za savjetovanje. Mi smo odmah shvatili o čemu se radi, poduzeli smo kontraofenzivu i objašnjavali smo sve to članstvu Partije, koje je u Zagrebu bilo vrlo zrelo.

U to vrijeme ja sam bio organizacioni sekretar Mjesnog komiteta. U Komitetu smo bili petorica. Mi smo se veoma intenzivno angažirali u radu s partijskim organizacijama. Imali smo 33 ćelije. Na sastanke smo išli i mi i oni, a došli su i iz Beograda — čak i Sima Marković i Ljubo Radovanović sa desnice, te Rajko Jovanović i Đuro Cvijić sa ljevice. Oni su također obilazili rajonske komitete. Gdje god bih došao da održim rajonsku konferenciju, a bilo je pet rajona, uvijek bi se tu našla po dvojica — jedan sa ljevice, jedan sa desnice. Ja sam se zalagao za to da oštrica bude okrenuta protiv frakcijske borbe, upozoravajući da ona slabi Partiju, da radnička klasa i članstvo Komunističke partije nemaju nikakve koristi od takvog stanja.

Taj rad zagrebačkih komunista dao je pozitivne rezultate. Izborni sastanci u ćelijama bili su jedinstveni u stavu i izboru delegata, koji su na rajonskim konferencijama uspjeli da odbrane zagrebačku organizaciju od uvlačenja u frakcionaške sukobe. Na rajonskim konferencijama oštro smo napali i desne i lijeve frakcionaše. Iznosili smo greške koje su počinili poslije Trećeg kongresa i pokrenuli problem jedinstva rukovodstva.

U svih pet rajona zagrebačke Mjesne organizacije pokazao se pun uspjeh našega rada. Propao je pokušaj vođa ljevičara koji su dolazili na te konferencije da bi utjecali na njihove odluke. Željeli su da zagrebačku organizaciju učine svojim uporištem za daljnju frakcijsku borbu protiv desne frakcije. Isti je slučaj bio i sa

desničarima. Ne shvaćajući suštinu naše antifrakcijske borbe, oni su se uljuljkivali u iluziju da će pomoću nas moći da nastave frakcionašku borbu protiv ljevičara.

Rajonske konferencije KPJ Zagreba označile su poraz obiju frakcijskih grupa. Stoga su te konferencije i izbori delegata bili veoma važna karika u borbi zdravog jezgra zagrebačke partijske organizacije. To je — kako je kasnije u Kominterni priznao sam Đuro Cvijić — omogućilo totalni poraz ljevičara i desničara na Osmoj zagrebačkoj partijskoj konferenciji.

Uporedo s pokušajem osvajanja rajonskih komiteta, ljevičari su preko svog pristaše — političkog sekretara Mjesnog komiteta Dušana Grkovića — pokušali zadobiti članove tog foruma, kako bi se, koristeći se njihovim autoritetom, nametnuli konferenciji. Uspjeli su da na svoju stranu privuku dva člana, što je ubrzo dovelo i do rascjepa u Mjesnom komitetu.

Iako se na rajonskim konferencijama čula oštra kritika frakcionaških zastranjivanja i nerada mjesnog partijskog rukovodstva, prilikom pripremanja izvještaja o radu Mjesnog komiteta Grković i njegovi istomišljenici pokušali su da preko toga pređu šutke.

Naime, oni su htjeli da se u izvještaju uopće ne govori negativno i ne osuđuje lijeva frakcija, već samo desna. Mi smo ustali protiv takvog izvještaja i to je bio razlog što sam se odlučio da na konferenciji istupim sa svojim koreferatom. Sa mnom je bio i Hebrang. I on je mislio isto. Tako smo nas dvojica bili prema ostaloj trojici, i tu smo se razišli. Ja sam rekao da ću pisati svoj koreferat, ne kao dopunu Grkovićeve referata, već kao svoj vlastiti, pa neka se konferencija opredijeli koji će prihvatiti, moj ili njegov. Mi smo na Konferenciju išli s dubokim uvjerenjem da ćemo pobijediti.

Osma mjesna konferencija zagrebačkih komunista održana je ilegalno, u noći između 25. i 26. februara 1928, na Pantovčaku, na periferiji Zagreba. Prisustvovalo joj je više od 40 delegata i gostiju, među kojima Rajko Jovanović »Ilić« (tada na funkciji sekretara KPJ, pošto je Đuro Cvijić »Krešić« bio u Moskvi na plenumu Izvršnog komiteta KI) i Simo Stefanović »Margetić« (član Biroa CK SKOJ-a), prvaci ljevice, te dr Sima Marković »Semić«, vođa desne frakcije.

Prisustvo tih frakcionaša jasno je pokazalo kakav su značaj pridavali Konferenciji i njenim odlukama i izboru delegata za savjetovanje u Moskvi. Na Konferenciji je bio i Milković, to je bio jedan Ukrajinac iz Kominterne koji je dolazio kao instruktor u Jugoslaviju.

Odlučujuća faza naše antifrakcijske borbe odigrala se upravo na Konferenciji. Stoga su i sve točke uobičajenog dnevnog reda, pa čak i procedura bili povod za različit prilaz i stavove. Sukob je izbio još prilikom verifikacije mandata, a završio se našom pobjedom. Konferencija je usvojila moj prijedlog — pravo odlučivanja priznala je samo izabranim delegatima, i tako osujetila planove ljevice da pomoću glasova funkcionera, svojih pristalica, dobiju potrebnu većinu.

Presudna se bitka, međutim, vodila oko izvještaja o radu Mjesnog komiteta. U izvještaju većine bile su nabrojane slabosti mjesnih organizacija, ali nije dana kritična analiza rada partijskog rukovodstva u uklanjanju tih slabosti.

Uspjesi organizacije pripisani su ljevičarskom rukovodstvu, a za neuspjeh je okrivljen Pokrajinski sekretarijat KPJ. Desna opasnost je stavljena u prvi plan, kao najveća i osnovna opasnost za Partiju, i traženo je da se ona najenergичnije suzbije. U isto vrijeme, prikriven je dio krivice te većine za teško stanje

u Partiji i njezin pokušaj da obnovi svoju frakciju, te zagrebačku organizaciju uvuče u frakcijsku borbu.

Nasuprot takvim stavovima u referatu Dušana Grkovića, ja sam u svom koreferatu pošao od problema svakodnevne borbe radničke klase, analizirao sam stanje u Mjesnoj organizaciji, iznio što je Mjesni komitet uradio, a što od postavljenih zadataka nije izvršeno, što se štetno odrazilo na praktičan rad osnovnih organizacija. Posebno sam govorio o neophodnosti angažiranja Partije na onim problemima čijim će rješavanjem ona postati politički faktor u zemlji. Osnovni preduvjet za to bila je likvidacija frakcionaštva, sektaštva i koterijaštva.

Naglasio sam da se to, prije svega, može postići praktičnim radom u redovima industrijskog proletarijata i dizanjem ideološkog nivoa članstva.

Kritiku frakcionaštva prihvatili su ostali delegati i u četvorosatnoj raspravi ono je još oštrije osuđeno. Na konkretnim primjerima ukazivano je na nerad Mjesnog komiteta, isticano je da je uslijed frakcijskih rasprava radništvo prepušteno samo sebi i da prema potrebi jedne ili druge frakcije samo služi kao glasačka vojska.

Pošto je u toku rasprave Grković optužio manjinu u Mjesnom komitetu, tj. mene i Hebranga, da vodimo frakcionašku borbu koja ide u korist sindikalne birokracije i oportunitizma, što je značilo u korist desničara, ponovo sam se javio za riječ i govorio o neradu i greškama Mjesnog komiteta. Naglasio sam da sam sa posebnim izvještajem i planom rada istupio samo zato da bi se zagrebačka organizacija oslobodila utjecaja svih frakcija.

Osudjujući dotadašnju praksu i pokušaj uvlačenja partijskog članstva u frakcionaške borbe, delegati Osme konferencije odbacili su izvještaj »ljevičarske« većine Mjesnog komiteta. Gotovo jednoglasno (27 glasova za, tri protiv i jedan suzdržan).

Konferencija je moj koreferat usvojila kao službeni izvještaj Konferencije, naravno poslije žučne i veoma teške diskusije.

Ni sva govornička sposobnost vođa »lijeve« i desne frakcije — a oni su bili bolji govornici od nas — nije mogla da pokoleba delegate Konferencije u donošenju odluka. U tim odlukama osuđen je u prvom redu štetočinski rad i desne i »lijeve« frakcije i zatražena je intervencija Kominterne za likvidaciju frakcionaških borbi i uklanjanje frakcionaškoga rukovodstva. Jednom riječju, tada su učinjeni prvi smjeli koraci k jedinstvu Partije i njenom ozdravljenju.

Konferencija je izabrala novo rukovodstvo u koje su ušli pretežno radnici, neposredno povezani s proizvodnjom i sindikatima: Dragutin Saili, Blagoje Parović, Josip Kraš, Koleša i drugi, odnosno aktivisti čiji je dotadašnji rad garantirao da će se založiti za provođenje novog kursa u Partiji i boriti se protiv frakcionaštva. Kao što znate, ja sam tada izabran za političkog sekretara Mjesnog komiteta.

Uz moj izvještaj prihvaćene su i odluke za savjetovanje u Moskvi, koje je pripremano još prije Konferencije. Na njemu je trebalo razgovarati o jugoslavenskoj Partiji i njenom ozdravljenju, o tome kako da se u njoj napravi red. Također, na konferenciji su prihvaćene i rezolucija o izvanrednim zadacima i tromjesečni plan rada, koji sam podnio u ime manjine Komiteta.

O frakcijskim borbama raspravljano je i prilikom usvajanja direktiva delegatu zagrebačke organizacije za savjetovanje u Kominterni, kao i prilikom izbora delegata. Po svom sadržaju taj je dokument imao dalekosežan značaj i prelazio je okvire zagrebačke organizacije.

Pošlo se od toga da Kominternu treba detaljnije upoznati sa stanjem u Partiji kako bi i ona sa svoje strane mogla poduzeti mjere za svladavanje krize u kojoj se našla naša Partija.

U direktivama je prikazan razvoj unutarpartijskih odnosa u KPJ od 1926. do 1928. godine, dana je analiza stavova i ocjena djelovanja desne frakcije Sime Markovića, te »ljevičara« i tzv. centra. Iznijeto je u čemu se ispoljavalo frakcionaško djelovanje desničara. Ocijenjeno je da su njihove greške oportunističkog karaktera i da desna frakcija i njeno djelovanje predstavljaju glavnu opasnost za jedinstvo Partije. Posebno je ukazano na težnju desničara da se u svom radu oslobode svakog upliva Partije, da se stave iznad nje i da je, gdje god im to treba, nastoje poniziti i omalovažiti, premda su njeni članovi.

Oštro su kritikovane slabosti i greške ljevičara. Po našoj ocjeni, kao i tadašnjim ocjenama Kominterne, ljevica je branila ispravnu liniju Partije, i tu liniju zastupala na svim plenumima Centralnog komiteta, ali je griješila u svom praktičnom radu.

Mada je od Plenuma u travnju imala presudan uticaj u Politbirou, nije učinila ništa da oživi rad kako tog foruma, tako ni Partije. Konstatirali smo da ona potcjenjuje rad u masama i da je nesposobna da rukovodi Partijom. Umjesto da svoju borbu za ispravnu političku liniju prenese u mase, u partijsko članstvo, ljevica se ograničila na borbu u vrhovima pokreta, tj. sa vođama desničara.

Sto se tiče tzv. centra (Žorga, Salaj) koji je, prema mišljenju Kominterne, pa i našem, trebalo da bude neka vrsta korekture u odnosima između ljevičara i desničara u Politbirou CK KPJ, istakli smo da je on dosta neodlučan, da ne pokazuje nikakve inicijative za sređivanje unutarpartijskih odnosa. U tom su se rukovodstvu izvičavali nekomunistički, nikako nisu htjeli da se zamjere ni desničarima ni ljevičarima.

U direktivama je posebno ukazano na posljedice prenošenja frakcijskih borbi iz partijskih vrhova u niže instance, na demoralizaciju partijskog i sindikalnog članstva i zanemarivanje konspiracije, koja je u ilegalnim uvjetima djelovanja Partije imala osobiti značaj.

Da bi Komunistička partija prevladala unutarpartijsku krizu i osposobila se za dalji rad, bilo je potrebno da se organizaciono učvrsti i aktivira, da izgradi i mobilizira partijske aktive u sindikatima, podigne idejno-politički nivo svog članstva i razvije svoju političku aktivnost. Naglasili smo da frakcionaštvo i sektaštvo treba prevladati radom u masama i privlačenjem industrijskih radnika u Partiju itd. Smatrajući da ni ljevičari, ni desničari nisu u stanju da riješe prilike u Partiji, zahtijevali smo da se obrazuje sposobno nefrakcijsko centralno partijsko rukovodstvo.

Osmo zagrebačka konferencija značila je početak reorganizacije Partije u cjelini. Polazeći od tadašnjih uvjeta borbe, zagrebački komunisti tražili su da KPJ bude kadrovska partija, veoma konspirativna, sa radničkim rukovodstvom i strogim poštovanjem principa demokratskog centralizma.

Smatrali smo da bez toga Komunistička partija Jugoslavije u uslovima pooštrenih progona svih demokratskih snaga u zemlji, a posebno komunista, neće uspjeti da sačuva pokret u cjelini, da se uspješno povezuje s radnim masama i da izvrši zadatke koje je sebi postavila. To su u stvari bili počeci borbe za stvaranje Partije lenjinskog tipa, čiji će zadaci proizlaziti iz konkretnih uvjeta i političke situacije kakva je bila u to vrijeme.

Naravno, ni poslije Konferencije nije sve išlo glatko. Poznato vam je da je došla šestojanuarska diktatura, da je došlo do ubojstva komunista, da su

mnogi slani na robiju itd. Iako su među zagrebačkim komunistima doživjeli potpuni poraz, neki su frakcionaši nastavili sa razbijačkim radom.

Na Osmoj zagrebačkoj konferenciji napisali smo za Kominternu i pismo, tražeći da nam pomogne kako bi naša Partija ozdravila od frakcionaštva. Određen je i sastav delegacije u koju su ušli i desničari i »ljevičari« i mi koji smo bili protiv frakcija. Ta delegacija uhvaćena je na granici i zatvorena. Ja sam je posjetio u zatvoru u Mariboru.

Savjetovanje u Moskvi održano je u prvoj polovini 1928. godine bez prisustva naše delegacije. Da je ona sa našim pismom stigla u Moskvu, možda bi sve drugačije ispalo. U Moskvi se u to vrijeme na kongresu Profinterne nalazila delegacija Nezavisnih sindikata, te je ona pozvana na savjetovanje u Kominternu. No, oni nisu mnogo znali o čemu se radi. Ali, znali su ipak dovoljno da su mogli kazati da je rad Komunističke partije Jugoslavije u radničkoj klasi slab, da ona ima vrlo malo ugleda i utjecaja, da, tako reći, izgleda kao da je i nema. Kasnije su stigli i naši materijali. Na osnovu njih Kominternu je uputila apel partijskom članstvu Jugoslavije u kojem je odobrila rad tzv. zdravog jezgra. To smo tada bili mi i nikad poslije za njih nismo bili. Tako smo mogli početi da radimo. Ali, na žalost, to je trajalo kratko vrijeme.

Savjetovanju su prisustvovali istaknuti predstavnici Komunističke internacionale — Herman Remele, Vasil Kolarov, Georgi Dimitrov, Bohumil Šmeral i drugi, predstavnici seljačke internacionale i Komunističke omladinske internacionale, sekretar CK KPJ i aktivisti KPJ koji su se nalazili u Moskvi, te — kao što sam rekao — delegati Nezavisnih sindikata koji su se zatekli u Moskvi na Kongresu Profinterne.

U toku petodnevnog rasprave o uzrocima krize u Komunističkoj partiji Jugoslavije većina je delegata tražila da se stane na put frakcionaštvu i iz rukovodstva odstrane njegovi nosioci, a rukovođenje povjeri kadrovima koji se istinski bore za interese Partije. Na savjetovanju je usvojeno Otvoreno pismo Izvršnog komiteta Kl jugoslovenskim komunistima, u prvom redu radnicima, u kojem ih se pozvalo u borbu protiv frakcionaštva i koterijaštva koje je dolazilo i s lijeve i s desne strane. Pošto su iznesene greške glavnih nosilaca frakcionaštva, Kominternu je istakla da su podjednako krivi vodeći krugovi objiju frakcija.

Jedina organizacija kojoj je u otvorenom pismu odano priznanje bila je zagrebačka partijska organizacija.

Ona je po ocjeni Kominterne pokazala da KPJ ima zdravo članstvo koje zna »da čvrstom radničkom rukom zavede red u Partiji«. Rečeno je da jedino Partija koja je spoznala pogrešnost kursa frakcijskih vođa, može svojim snagama da to ispravi, da partijsko vodstvo osvježi, da odstrani one koji sprečavaju dalji razvoj i rast Partije. Pismo je završavalo porukom našeg zagrebačkog antifrakcijskog fronta: Dublje u mase, za jedinstvo radničke klase i nezavisnih sindikata, za savez radnika, seljaka i ugnjetenih naroda.

Izvršni komitet Kominterne naimenovao je i privremeno rukovodstvo, Biro CK KPJ, iz koga su bili eliminirani nosioci frakcionaštva, a u kojem je, kao predstavnik Kominterne, glavna ličnost bio Filip Filipović. Biro CK imao je zadatak da provede otvoreno pismo i pripremi kongres Partije. Osim toga, u zemlju je u svojstvu instruktora, upućeno i nekoliko partijskih aktivista koji su bili na školovanju u Moskvi da pomognu provođenje otvorenog pisma, među kojima je bio i prekaljeni revolucionar Đuro Đaković.

On tada sve više postaje središnja figura novog partijskog rukovodstva, bez obzira na to što je Filip Filipović bio politički sekretar. Ja sam smatrao Filipa

Filipovića jednim od vrlo dobrih komunista, ali on po svojoj prirodi nije bio takav da bi mogao rukovoditi Partijom u to vrijeme i boriti se protiv frakcionaštva, tako da se i pod njegovim rukovodstvom dalje razvijala frakcijska borba u rukovodećim forumima.

Članstvo KPJ u zemlji je u ogromnoj većini (Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina) prihvatilo otvoreno pismo Kominterne, ali borba za njegovo sprovođenje nije bila nimalo jednostavna. Đuro Đaković je još na savjetovanju u Kominterni istakao da se kriza u Partiji, bez obzira na otvoreno pismo, neće tako brzo završiti i da ne smijemo biti naivni i misliti da će bez borbe doći do ozdravljenja prilika u našoj zemlji. »Ne treba zaboraviti ni to da mi Jugoslaveni imamo jednu rđavu osobinu«, rekao je Đaković, »a to je da sve odluke i prijedloge jednoglasno usvajamo ali ih ne provodimo u djelo«.

Izlaganje Đure Đakovića bilo je vrlo dobro, ono je na savjetovanju bilo pozdravljeno.

Polazeći svaki sa svojih pozicija, vode i ljevičara i desne frakcije samo su formalno prihvatili intervenciju Kominterne u sporu u KPJ. Kako je Kominternu podjednako osudila obje frakcije i njihove lidere odstranila iz rukovodstva, i jedni i drugi su na kraju ustali protiv otvorenog pisma.

U vrijeme održavanja Osme zagrebačke konferencije, mi smo imali samo 134 člana Partije (a ta je zagrebačka organizacija radila čuda) i 90 simpatizera, obuhvaćenih u 22 ćelije i 18 simpatizerskih grupa u pet rajona. U Zagrebu je u to vrijeme bilo više od 30.000 socijalno osiguranih radnika i privatnih namještenika. Najveće je bilo željezničko poduzeće, radionica je imala više od 1700, a ložionica oko 800 radnika. U gradu je ukupno bilo 4000 metalčkih radnika.

Naš Mjesni komitet je i pred ćelije i pred komuniste postavio kao glavni zadatak da budu u stalnom kontaktu s radnicima, da žive s njihovim svakodnevnim problemima. Ja sam tada u Komitetu rekao da je našoj partiji i radničkoj klasi dosta praznih priča, da treba uspostavljati neposredan kontakt s radnicima, da komunisti moraju biti tamo gdje se radnici okupljaju i ići u akcije zajedno s njima i predvoditi ih.

Mi smo poslije Konferencije, usprkos policijskim zabranama i šikaniranju, postigli vrlo lijepe rezultate. Imali smo niz krupnih akcija. Mi smo tada mogli da pokrenemo desetine hiljada ljudi u Zagrebu na proteste i demonstracije. Borbeni zagrebački proletarijat, predvođen komunistima, izašao je 1. maja na ulice da na sebi svojstven način obilježi praznik rada. Hiljade radnika se odazvalo pozivu našeg Mjesnog komiteta i izašlo na Jelačićev trg, Savsku cestu, Ilicu, Zrinjevac, kod Kazališta, Zagrebačkog zbora itd. Bile su to najmasovnije demonstracije od vremena Obznane. U sukobu s policijom ja sam bio uhapšen i kažnjen s dva tjedna zatvora.

Nedugo zatim, u drugoj polovini juna, u Zagrebu su izbile žestoke demonstracije.

Bilo je to poslije ubistva Stjepana Radića i još nekih poslanika Hrvatske seljačke stranke. U tim je demonstracijama uzelo sudjelovanje oko 30.000 radnika, studenata i građana. Demonstranti su zahtijevali rušenje reakcionarnog monarhističkog režima i uspostavljanje republike. Naš Mjesni komitet izdao je letak u kojem smo pozvali radni narod Zagreba da u tom kritičnom momentu što tješnje nastupi u jedinstvenom frontu proletarijata protiv kapitalističke vlade s dvorskom klikom na čelu. I tada je došlo do oružanog sukoba.

Bila je to borba u kojoj smo sami sebe ispitali — da li smo sposobni za neke veće akcije. I pokazalo se da jesmo. Poginulo je pet radnika, pedesetak je ranjeno, a više od stotinu uhapšeno. Sva je žandarmerija i policija bila na ulici.

Prevertani su tramvaji. Iz kavane »Korzo« u Ilici, na primjer, iznesene su sve stolice i zakrčena je ulica. Napravljene su barikade. Kada sam se noću vraćao kući, nisam znao da te barikade još postoje. Naime, na Zvijezdi sam uzeo taksu i rekao šoferu da me vozi do Vinogradske ulice.

Bilo je oko dva sata poslije ponoći. Kod »Korza« smo naišli na grupu policajaca, pa sam pomislio, ima li tu netko tko će me prepoznati? Srećom nije nitko. Šofera su upitali kuda vozi, a on kaže: Gospodinu se žuri na stanicu. Kako se toga sjetio, ne znam, jer ja sam mu rekao da me vozi u Vinogradsku ulicu. Policajac je došao da me pogleda, a ja imam pištolj i bombu u džepu. On gleda i onako mrko kaže — idite. I tako smo prošli.

Ti događaji su pokazali da u Partiji postoji disciplina, da u njoj vlada jedinstvo. Ona je bila sposobna da vodi akcije, da vodi štrajkove i tako dalje.

Kada je, zatim, vladajući režim zabranio rad Nezavisnih sindikata, zagrebački proletarijat je na to odgovorio još žestićim demonstracijama i generalnim štrajkom. Ja sam tada napisao letak s pozivom radništvu na štrajk, ističući da je to odgovor vlastodršcima na ponovni napad na osnovna prava radničke klase, ali da se proletarijat ne da gaziti ni tlačiti. Sjećam se da mi je tada, kada su na ulice izašle jake policijske snage i vojska radi ugušivanja demonstracija, opet prijetila opasnost od hapšenja i od tada sam prešao u duboku ilegalnost. Policija je više puta dolazila u naše sindikalne prostorije da me uhapsi, ali sam uvijek uspijevao da izmaknem. Ipak sam vršio svoju sekretarsku dužnost u Sindikatu metalaca. Međutim, kada sam se 4. augusta 1928. kasno navečer vraćao sa sastanka jedne partijske ćelije, bio sam uhapšen. Bilo je to pred samom kućom u kojoj sam tada ilegalno boravio, u Vinogradskoj ulici br. 46. Iznenadili su me agenti uslijed izdaje. Tada je uhapšeno još petnaestak zagrebačkih komunista. Kao što znate, bio sam osuđen na pet godina robije ...

Josip Broz Tito

NA ČELU PARTIJE

*Nakon robije ponovo u Zagrebu – Osnivanje KP Hrvatske
– Generalni sekretar KPJ — Peta zemaljska konferencija
u zagrebačkoj Dubravi*

... Mada su udarci diktature desetkovali Partiju, ona se ipak vrlo brzo snašla. Počela se oporavljati i obnavljati mahom mladim ljudima. Već 1932-1934. godine KPJ rukovodi nizom akcija radničke klase, štrajkovima seljaštva i studenata, organizuje demonstracije i slično. Godine 1934. počinju prve solidne pripreme za pokrajinske partijske konferencije, a krajem te godine održana je i Četvrta zemaljska konferencija Partije.

U našoj Partiji tada dolaze do izražaja kadrovi izrasli u zemlji, u samom pokretu, prekaljeni na robiji, koji su znali da pokreću i vode akcije masa. Te godine u martu i ja sam izišao sa robije. Bio sam konfiniran ovdje, u svome rodnom mjestu u Kumrovcu, sa zabranom da se krećem izvan toga uskog kruga. Naravno, brzo sam napustio Kumrovec i otišao u Zagreb. Odmah sam počeo rad u Pokrajinskom komitetu KP za Hrvatsku. U julu 1934. godine izabran sam za člana CK KPJ i nedugo zatim kooptiran sam i u Politbiro...

... Sredinom oktobra 1936. godine stigao sam u Beč gdje je bilo sjedište jednog dijela Centralnog komiteta, a sredinom decembra krenuo sam u zemlju i još istog mjeseca oputovao u Split, organizujući odlazak dobrovoljaca u Španiju. Imao sam zadatak da u zemlji mobilišem borcu za Španiju. Vidjet će se kasnije da sam tu imao sukob sa Gorkićem jer je on po svojoj liniji poslao doktoricu Fos u Jugoslaviju da agitira za odlazak boraca u Španiju. Zna se, međutim, kako je propao onaj brod koga je unajmio Gorkić, a kojim su dobrovoljci trebali krenuti u Španiju. Kad su se već mnogi bili ukrcali, došla je jugoslavenska policija da ih pohapsi i zaplijeni brod. I to je vjerojatno utjecalo da je Gorkić kasnije maknut s funkcije sekretara KPJ.

Sve do augusta 1937. godine ja sam uglavnom bio na partijskom radu u zemlji. Tri do četiri puta sam putovao u Beč i Pariz, pa opet natrag u zemlju. No, na radu u zemlji proveo sam ukupno oko sedam mjeseci.

Najvažniji zadatak dijela tog novog rukovodstva Partije u zemlji bio je da ubrzano provodi sve mjere u pravcu organizacionog, političkog i idejnog izgrađivanja Partije. Veliku smo pažnju poklanjali i radu komunista u sindikatima i među omladinom. Kod radnih se ljudi opet počelo vraćati povjerenje u Partiju. Mi smo tada ubrzano radili na provođenju odluke o osnivanju KP Slovenije i KP Hrvatske, koja je donijeta još na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji.

Neposredne pripreme za osnivački kongres KP Slovenije, kojima je rukovodio Edvard Kardelj, počele su u januaru, a kongres je održan u aprilu 1937. godine kod Trbovlja.

Na osnivačkom kongresu KP Hrvatske, koji je održan 1. i 2. augusta 1937. godine kraj Samobora, podnio sam referat o značenju osnivanja KP Hrvatske. U proglasu o tome istakao sam da osnivanje KP Hrvatske proističe iz dugogodišnje borbe Komunističke partije Jugoslavije, koja je branila ne samo interese radničke klase nego je i na svojoj zastavi uvijek imala ispisanu ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima. Naglašeno je da između radničkih interesa i interesa hrvatskog naroda ne može da bude nesuglasica, jer su radnici dio svoga naroda, krvno zainteresovani da narod bude slobodan, da mu bude osiguran razvitak, da se poštuje sve što je lijepo i napredno u njegovim tradicijama i kulturi. Boreći se za te ideale — istakao sam dalje — mi se borimo i protiv nacionalne zagriženosti i šovinizma, jer znamo da su pravi napredak i sloboda hrvatskog naroda osigurani samo u bratskoj slozi i saradnji s ostalim narodima Jugoslavije.

Sredinom te godine obrazovao sam omladinsku komisiju CK SKJ, s Lolom Ribarom na čelu. Zadatak komisije bio je da radi na sređivanju organizacionog stanja u SKOJ-u i omladinskom pokretu. Tada sam razradio i upute za rad SKOJ-a, ukazavši na puteve izrastanja SKOJ-a u borbeno jezgro omladinskog pokreta.

U prvoj polovini augusta dobio sam poruku od drugova Čolakovića i Zujovića iz Pariza da hitno dođem u Pariz, gdje je bilo sjedište Centralnog komiteta. Stigao sam tamo 17. augusta 1937. godine. Kazali su mi da je Gorkić dobio poziv i otputovao u Moskvu, gdje je kasnije i uhapšen. Kominternu me je već bila obavijestila o tome, dajući mi ujedno i mandat da rukovodim Političkim sekretarijatom. Tako sam zapravo postao generalni sekretar i preuzeo punu odgovornost za našu Partiju. No, cijelo to razdoblje bilo je ispunjeno velikom neizvjesnošću, iz koje su proizlazile i mnoge teškoće u našem radu.

U Parizu sam se zadržao izvjesno vrijeme radi raščišćavanja situacije u dijelu rukovodstva naše Partije, koje se još nalazilo u inostranstvu. Zatim sam se vratio u zemlju i formirao novo privremeno rukovodstvo...

... U zemlju sam se vratio krajem marta 1938. godine.. Obavio sam konsultacije s rukovodećim partijskim kadrovima, te početkom maja obrazovao privremeno rukovodstvo KPJ.

U to su rukovodstvo ušli: Edvard Kardelj, Franc Leskošek, Miha Marinko, Josip Kraš, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas, a kasnije Ivan Milutinović, Rade Končar, Moša Pijade i drugi. Stvaranje novog rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u zemlji značilo je odlučujući korak na putu ka unutrašnjoj konsolidaciji Partije i otklanjanju svih ostataka frakcionaštva. Novo je rukovodstvo odmah uspostavilo neposredne veze sa pokrajinskim i drugim nižim rukovodstvima u cijeloj zemlji i svojim se radom okrenulo prema problemima radničke klase i radnih ljudi. Ono je organizovalo partijsku tehniku i škole za marksističko obrazovanje.

Kada sam se vratio u zemlju, bile su u jeku pripreme za Četvrti kongres Ujedinjenih radničkih sindikata ...

... Za nas je bilo značajno i raščišćavanje situacije među komunistima u Mitrovačkoj kaznionici, gdje je bila veoma teška situacija. Radilo se o ozbiljnoj frakcijskoj djelatnosti Petka Miletića, koja je unijela razdor u redove naše Partije. Ko je bio Petko Miletić? Šta su sve radili frakcionaši na robiji? Petko Miletić je bio crnogorski komunist, jedan prilično vješt sektaš, koji je uspio da na robiji raznim svojim mudrolijama pridobije veći dio robijaša na svoju stranu, i to mahom sve mlade ljude, mlade članove Partije. I stvorio je takvu situaciju da su ti mladi krenuli u borbu protiv starijih drugova. Svojim demagoškim istupanjem Petko Miletić je uspio — kao što rekoh — da pridobije te mlade članove, među kojima je bilo veoma dobrih komunista. Tako je došlo do ogorčene borbe između njegove frakcije i starih komunista, sa Mošom Pijadom na čelu. Ta je frakcija čak htjela da isključi druga Mošu iz Partije. Međutim, kad sam informiran o čitavom slučaju, tada sam u ime Centralnog komiteta uputio pismo partijskoj organizaciji u Mitrovačkoj kaznionici.

U pismu sam naveo da Moša Pijade ima mandat Centralnog komiteta da rukovodi partijskom organizacijom na robiji. Tražio sam da se njegovim odlukama potčine i oni koji su bili uz Petka Miletića. To je izazvalo zaprepaštenje među pristalicama Petka Miletića, od kojih su se neki pokorili. Moša Pijade je vrlo energično radio. Mi smo uspjeli da konsolidujemo partijsku organizaciju na robiji i tako spriječimo daljnji raspad naše organizacije tamo.

Jugoslaviju je u to vrijeme već neposredno ugrozila fašistička opasnost, poslije »anšlusa«, to jest pripajanja Austrije Njemačkoj. To je bilo marta mjeseca 1938. godine. Hitler je došao na granice naše zemlje. Vladajuća buržoazija je vidjela u fašizmu prijatelja i dobrog susjeda, i u suštini se orijentisala na fašizaciju zemlje i kapitulaciju pred Hitlerom.

U proglasu Centralnog komiteta KPJ, koji je naišao na veliki odjek u javnosti, mi smo odlučno reagovali na takve postupke režima i upozoravali na pravu prirodu Hitlerovog nacizma. Govorili smo da je poslije Austrije otvoren put preko Karavanki u našu zemlju, da je sada na redu Čehoslovačka itd. Na žalost, naše su se ocjene uskoro obistinile. Zato je tada naš najvažniji zadatak bio razvijanje svijesti u najširim masama o opasnosti od fašizma, kao i rad na okupljanju progresivnih snaga radi borbe protiv fašizma koji ugrožava nezavisnost Jugoslavije i sudbinu naših naroda. Bili smo svjesni da radnička klasa svoje interese može da ostvari samo u nezavisnoj Jugoslaviji i da se u njoj bori za dalje revolucionarne društvene promjene. Stoga smo veliku aktivnost usmjerili na jačanje odbrambene sposobnosti, što je dobilo široke razmjere u cijeloj zemlji, posebno među omladinom.

Značajnu ulogu odigrala je u tome slovenačka Pokrajinska konferencija, koja je održana aprila 1938. godine i o tome objavila proglas. Na toj liniji štampali smo niz brošura, pisali u listovima, časopisima, koristili mogućnosti građanske štampe, a sve u cilju okupljanja patriotskih i demokratskih snaga i njihovog suprotstavljanja fašističkoj opasnosti.

Ja sam obavještavao Kominternu, drugove Dimitrova i Pika, o uspješnom razvoju pokreta u zemlji i radu Partije. Na moje traženje dobio sam poziv da dodem u Moskvu. Išao sam preko Pariza, ali sam se tu morao zadržati čitava dva mjeseca, čekajući sovjetsku vizu koja unatoč mojih intervencija, nije stizala. Tako sam tek krajem augusta 1938. godine stigao u Sovjetski Savez...

... Januara 1939- godine krenuo sam iz Moskve preko Stockholma do Kopenhaga, a odatle u Pariz avionom. Po mom povratku još energičnije i čvršće nastavili smo borbu za jedinstvo Partije i njeno čišćenje od frakcionaških elemenata, za učvršćenje njenih redova i povezivanje s radničkom klasom i radnim ljudima. U Parizu sam se našao i sa Borisom Kidričem, koji je došao iz Praga prilično razočaran zbog politike koju je vodio Gorkić. Kidrič je uspješno radio na razbijanju frakcionaških grupa, naročito među studentima iz Jugoslavije kojih je bilo mnogo u Parizu. U tom pogledu bio mi je velika podrška. On je svoj zadatak sjajno izvršio. Sve čega se prihvaćao, odlično je obavio. U Parizu sam se ponovo našao i sa Veljkom Vlahovićem, koji je došao iz Španije gdje je izgubio nogu. Ja sam u Kominterni, kod Dimitrova i drugih, sondirao teren da Vlahović bude predstavnik SKOJ-a u Komunističkoj internacionali omladine.

Pošto sam obavio poslove u Parizu, mogao sam da krenem u zemlju. Prethodno sam u zemlju poslao partijske materijale i nacrt rezolucije Centralnog komiteta KPJ. Tekst koji sam napisao još u Moskvi prihvaćen je i na sjednici Sekretarijata Kominterne. U tom je dokumentu dana analiza zbivanja u našoj Partiji i određeni su predstojeći zadaci. Sada je trebalo da ga usvoji i naš Centralni komitet, jer je i on imao neko pravo. Trebalo ga je dostaviti članstvu i time ubrzati proces konsolidacije Partije. U Kominterni je također zaključeno da uputimo otvoreno pismo članovima Komunističke partije Jugoslavije u kojem ćemo ih upoznati s tim što se desilo u rukovodstvu i pozvati u dosljednu i odlučnu borbu za zbijanje redova i djelovanje u svim masovnim organizacijama, posebno Sindikatima i među omladinom.

Jedan od centralnih zadataka koji smo tada postavili bio je rad na što intenzivnijem marksističkom i općem političkom obrazovanju. Naročito imajući u vidu da je naša Partija kadrovska partija, sastavljena od revolucionara i boraca koji svojim saznanjima i praktičnim djelovanjem prednjače i služe kao primjer radničkoj klasi i radnim ljudima. To je uglavnom bila suština otvorenog pisma koje sam napisao odmah poslije povratka u zemlju. Mjere za osposobljavanje Partije bile su neophodne. Bilo je jasno da se približava rat i da sudbina našeg revolucionarnog pokreta zavisi od toga koliko je Partija osposobljena, koliko su njezini članovi u stanju da samostalno djeluju, ostvaruju partijsku liniju i zadatke.

U suštini, radilo se o sudbini naših naroda kojima je fašistička opasnost zaprijetila neposredno, okružujući našu zemlju gotovo sa svih strana. Marta mjeseca stigao sam u zemlju. Odmah je zatim održana sjednica Centralnog komiteta koja je trajala puna četiri dana. Podnio sam izvještaj o tome kako su stvari tekle u Moskvi, u Kominterni, u vezi sa našom Partijom. Usvojili smo rezolucije i otvoreno pismo, kao i proglas povodom okupacije Čehoslovačke. Istovremeno smo se dogovorili da jedna od glavnih mjera u procesu konsolidacije Partije bude zemaljsko savjetovanje rukovodećih partijskih kadrova iz cijele zemlje. Odmah sam se dao na posao u vezi sa pripremom savjetovanja. Morao sam putovati u Beograd, u Sloveniju i Hrvatsku, radi izvršavanja zadataka koji su stajali pred nama.

Istovremeno smo ubrzano radili na redovnom izdavanju »Proleter«, koji već mjesecima, pa i godinama, gotovo nije ni izlazio. Bilo je važno, da se pojača ideološki rad, da svakom članu Partije i simpatizeru budu jasni situacija, problemi i zadaci. Autoritet naše Partije u narodnim masama rastao je naročito zbog toga što je ona zauzela jasne stavove u pogledu odbrane zemlje, što je nastavila intenzivnu borbu protiv fašizma, što je imala pravilne poglede na rješenje nacionalnog pitanja. A to je bio dosljedan zahtjev za pravo na samoopredjeljenje, za ravnopravnost svakog naroda i narodnosti, što je bio i uslov da svi narodi i

narodnosti smatraju Jugoslaviju svojom zajedničkom domovinom i budu spremni da je brane od prijeteće fašističke opasnosti.

Poslije martovskog zasjedanja održali smo do maja 1939- godine još tri sjednice Centralnog komiteta. Početkom juna održano je zemaljsko savjetovanje pod Šmarnom gorom u Sloveniji, kojem je prisustvovalo tridesetak drugova iz svih krajeva zemlje. Također smo preduzeli mjere za obnavljanje i učvršćenje rukovodstava u pojedinim krajevima naše zemlje. Savjetovanje pod Šmarnom gorom imalo je veliki značaj. Na njemu je rukovodeći aktiv jasno sagledao probleme i zadatke Partije, energično osudio svako frakcionaštvo i grupašenje i odobrio sve mjere koje je rukovodstvo preduzelo na robiji u vezi sa slučajem Petka Miletića. Potvrđen je također rad Moše Pijade i ostalih drugova protiv razbijačke djelatnosti Petka Miletića na robiji i podržani napor za učvršćenje partijske organizacije u Mitrovačkoj kaznionici.

Na savjetovanju je istaknut značaj borbe za proširenje redova Partije i njeno jedinstvo. Poseban je akcenat stavljen na potrebu privlačenja što većeg broja radnika, seljaka i napredne inteligencije, te drugih poštenih i uglednih ljudi. Išli smo za tim da se Partija oslanja u prvom redu na proletarijat i na demokratski raspoložene ljude, spremne da u politici Partije i njenom karakteru, vezanost za životna pitanja naroda, vide i svoju perspektivu. Jednom riječju, da prigrle Partiju odista kao nešto svoje. Tada je Partija povećala svoj utjecaj i snagu koja je bila mnogo veća od samog broja članova. Kao što znate, najprije smo imali šest, pa osam hiljada članova, dok smo u rat već ušli sa dvanaest hiljada. Za godinu dana Partija je udvostručila broj članova.

Za nas je bio bitan utjecaj Partije u masama. Mnogo smo vodili računa o tome kakavje ugled partijskog članstva, kakvi su njegovo djelovanje, rad i ponašanje. Izražavajući istinske interese radničke klase i naroda, Partija je postajala stvarna avangarda i snaga, obezbjeđivala svoju predvodničku i organizatorsku ulogu za revolucionarnu i oslobodilačku borbu koja je predstojala.

Maja 1939. godine ponovno sam dobio poziv da dodem u Moskvu. Zapravo, to je bilo već ranije dogovoreno, ali sam, s obzirom na brojnost zadataka, pa i ozbiljnost situacije i približavanje rata, tražio odgađanje svoga dolaska u Moskvu. Tako sam iz zemlje krenuo tek početkom augusta 1939- godine...

... Poslije obavljenih poslova u Kominterni trebalo je da se odmah vratim u zemlju, ali nisam mogao. Razbolio sam se od gripe, imao sam visoku temperaturu, tako da sam morao ostati prikovan za bolesničku postelju. Čim sam ozdravio, krajem 1939. godine, krenuo sam na put u domovinu. Do Odese sam išao vozom, a onda brodom za Carigrad. Naime, zbog ratnog stanja na Zapadu više nisam mogao da se vratim istim putem kojim sam došao, nego sam odlučio da idem preko Turske.

Ovoga sam puta imao kanadski pasoš na ime Spiridona Mekasa. No, 1 u Carigradu su nastupile nepredviđene teškoće sa novim pasošem i vizama, koji mi nisu stigli iz zemlje, pa sam se tu morao zadržati puna tri mjeseca. Taj sam problem najzad nekako i riješio. Kad sam vidio da mi ne stiže novi pasoš, mislio sam, Spiridon Mekas je već mnogo putovao tamo-amo, pa valjda će uspjeti i sada. Šta sam napravio? Uzeo sam kartu za brod »Conte di Savoja« od Italije do New Yorka, na ime Kanadanina, inženjera koji je radio u Sovjetskom Savezu. Tako sam onda dobio i potrebne vize. To me je, razumije se, skupo koštalo jer do New Yorka je dosta daleko. Putovao sam zatim vozom u pravcu Jugoslavije ne produžavajući, naravno, za New York.

Na putu je sve prošlo dobro. Došao sam do Zagreba, sa pasošem Spiridona Mekasa. Poslije nekoliko dana u kavani »Corso« pročitao sam u novinama da su Englezi u Gibraltaru zaustavili brod »Conte di Savoja« i cijelog ga pretresli da bi pronašli nekog opasnog špijuna koji putuje u Kanadu. A ja već sjedim u Zagrebu.

U Zagrebu sam odmah održao sastanak Centralnog komiteta KPJ, na kojem sam podnio izvještaj o boravku u Moskvi i stavovima Kominterne. Dogovorili smo se za ubrzano pripremanje Pete zemaljske konferencije KPJ, koja je iste godine i održana.

Petoj zemaljskoj konferenciji prethodile su pokrajinske partijske konferencije, koje su održane u periodu od maja do početka septembra 1940. godine. Na njima je učestvovalo oko 1500 delegata. Ja sam prisustvovao konferencijama u Sloveniji, Dalmaciji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, a početkom septembra i Šestoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a, održanoj u Zagrebu.

Na svim tim konferencijama konstatovano je da je došlo do konsolidacije Partije i njenog organizacionog i ideološkog jačanja. Da je Partija već stekla povjerenje narodnih masa i postala značajan politički faktor u čitavoj zemlji. U to vrijeme Komunistička partija Jugoslavije već je imala šest i po hiljada članova, a SKOJ oko 18 hiljada. Taj broj je iz mjeseca u mjesec rastao. Moram da kažem da je u SKOJ-u bio prilično dobar kadar, partijski prilično učvršćen. Svi ti skojevci bili su sposobni da budu članovi Partije. U rat smo ušli sa 30.000 skojevaca i 12.000 članova Partije, a to nije tako malo. Dakle, bilo je više od 40.000 ljudi spremnih da podnesu i najteže žrtve u borbi.

U Dubravi na periferiji Zagreba, od 19- do 23. oktobra 1940. održana je Peta zemaljska konferencija, kojoj je prisustvovalo 105 delegata. Zamislite što je to značilo, pod nosom policije dovesti u jednu kuću 105 delegata, držati nekoliko dana konferenciju i nakon toga sve delegate vratiti svojim kućama, na svoja radna mjesta, a da niko ne bude uhapšen. Poslije toga, bez obzira na to što je to moglo biti i opasno za nas — mi smo tamo organiziralipartijsku školu, u kojoj smo predavali Kardelj, ja, Popivoda i još neki drugovi. Tada se pokazalo šta je naša Partija postigla, kakve je uslove stvorila, očistila je svoje redove od frakcionaša, raznih prišipetlja, koji su bili policijski doušnici itd. To je sa moralne tačke gledišta za nas bila ogromna satisfakcija.

U izvještaju o radu Centralnog komiteta, govorio sam o razvitku KPJ poslije Četvrtog kongresa, s tim što sam najviše pažnje posvetio periodu od 1937. godine, tj. borbi za konsolidaciju Partije. Analizirali smo političku situaciju, kako u zemlji, tako i u svijetu, te međunarodni položaj Jugoslavije. Osim toga, podneseni su referati o sindikalnom, seljačkom, nacionalnom i omladinskom pitanju, o agitaciji i propagandi, o radu među ženama i u vojsci, o partijskoj tehnici i konspiraciji, o narodnoj pomoći. Konferencija je konstatovala da se požar rata širi, da fašističke sile uništavaju nezavisnost jedne zemlje za drugom i da se opasnost sve neposrednije nadvija i nad Jugoslavijom.

Na kraju rada izabran je Centralni komitet KP Jugoslavije od preko 20 članova i oko 15 kandidata. Pored mene, kao generalnog sekretara, u Politbiro su ušli: Kardelj, Leskošek, Milutinović, Ranković, Končar i Dilas. Peta zemaljska konferencija zauzima u historiji KPJ posebno mjesto. Značaj te konferencije je prije svega u tome što je pokazala da je KPJ na svom dotadašnjem putu savladala sve svoje unutrašnje teškoće, odoljela strašnom pritisku klasnog neprijatelja, izgradila se u organizaciono i idejno čvrstu i monolitnu revolucionarnu Partiju radničke

klase. Konferencija je potvrdila političku liniju koja će osigurati da KPJ bude spremna da se nađe na pravome mjestu u sudbonosnim događajima koji su dolazili.

Rekao bih da su upravo odluke Pete zemaljske konferencije dale partijskim organizacijama onu jasnoću i orijentaciju, ona sredstva i metode koji su bili odlučujući za kasniji razvoj narodnooslobodilačkog rata. U toj koncepciji Partije i njene politike, u snažnom osloncu na radne mase leži prije svega odgovor na pitanje kako je bilo moguće da svega nekoliko desetaka hiljada komunista i skojevaca bude sposobno da povede narode Jugoslavije u presudnu historijsku narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju...

Josip Broz Tito

PRIPREMANJE NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

*Ulazak okupatora u Zagreb—Na sjednici Centralnog
komiteta—Majsko savjetovanje rukovodećeg aktiva KPJ
— Utvrdeni su osnovni pravci i oblici političkih i vojnih
priprema za ustanak*

... Sada bih prešao na pripremanje naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Pred Komunističkom partijom Jugoslavije krajem 1940. i početkom 1941. godine stajao je važan zadatak — da izvrši sve političke i organizacione pripreme za sudbonosne dane rata. Mi smo bili svjesni činjenice da je — poslije okupacije gotovo cijele Evrope — Hitlerova agresija na Jugoslaviju samo pitanje dana.

Do aprila 1941. godine broj članova KPJ porastao je na osam hiljada, od kojih je oko tri hiljade bilo u zatvorima. Partija je ipak bila u mogućnosti da osigura čvrstinu svojih redova i da uspješno usmjerava revolucionarnu aktivnost. Mi nismo samo nastojali da članovima Partije predočimo šta treba da rade, nismo išli samo za tim da naše ćelije razrađuju političke materijale i rezolucije koje smo donosili, upozoravajući na fašističku opasnost. Radili smo na tome da čitav naš narod shvati veliku opasnost koja mu prijete. Dosljedno zastupajući partijsku liniju u nacionalnom pitanju, mi smo i u tim teškim danima otvoreno kazali da svaki narod ima pravo da odlučuje o svojoj sudbini, ali da se zajednički moramo boriti protiv okupatora i na tome ujediniti sve svoje snage u jedan jedinstveni front.

U tim danima sudbonosnim po zemlju osnovna snaga i uticaj KPJ bili su u činjenici što je ona stvarno bila vodeći dio šireg revolucionarnog pokreta i demokratskog fronta narodnih masa. Što se više približavala opasnost od fašističke agresije, to se, pored društvenih, ekonomskih, nacionalnih problema i protivrječja koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju — posebno oštro postavljao problem odbrane zemlje. KPJ nije imala iluzija u pogledu vojnoodbrambene sposobnosti i političke spremnosti vladajuće buržoazije da pruži otpor fašističkoj agresiji. Stoga je odbrani zemlje, kao i svim drugim problemima i protivrječnostima tadašnjeg jugoslovenskog društva, Partija prilazila sa klasnog stanovišta. Bila je uvjerenjena da je obezbjeđenje nezavisnosti i društvenog progresa moguće samo pod uslovima političke demokratizacije i revolucionarnog preobražaja društva u cjelini.

Prema tome, smisao i sadržaj kursa KPJ na odbranu zemlje, prisutan u njenoj svakodnevnoj borbi još od »anšlusa« Austrije, bio je sastavni dio njenog cjelovitog koncepta revolucije. Taj koncept Partija je najpotpunije formulisala na svojoj Petoj zemaljskoj konferenciji. To su osobito jasno potvrdili i događaji 27. marta 1941. Neposredni zahtjevi Partije za istinsku narodnu vladu i rješenje osnovnih socijalnih i nacionalnih problema isticani su kao uslov jačanja odbrambene snage zemlje. Činjenica da su takav zahtjev prihvatile i stotine hiljada ljudi na ulicama naših gradova i sela tokom martovskih demonstracija, potvrdila je i afirmisala snagu i odlučnost revolucionarnog demokratskog pokreta sa Komunističkom partijom na čelu, i jasno pokazala dubinu krize vladajućeg ugnjetačkog režima.

Otuda je logično što Komunistička partija Jugoslavije u danima aprilske agresije nije vezala otpor nacifašističkim trupama za vojne mogućnosti bivše Jugoslavije. Odlučnost KPJ na liniji odbrane zemlje izražena je i u stavu da se svi komunisti i pripadnici pokreta odazovu pozivu na mobilizaciju i da se podstiče pokret dobrovoljaca. To je bio sastavni dio njenih napora za jačanje antifašističkih narodnih snaga i razvijanje borbenih oslobodilačkih i revolucionarnih energija masa, nasuprot duhu kapitulantstva i izdaje državnih i vojnih vrhova. Na toj su liniji osobito bili zahtjevi partijskih rukovodstava pojedinim komandama jugoslavenske vojske da se naoružaju radnici radi slamanja pete kolone i jačanja odbrane zemlje u cjelini.

Dok su se fašistički tenkovi približavali Zagrebu, ja sam u tom smislu lično formulisao zahtjev CK i poslao ga s našom delegacijom zagrebačkoj armijskoj oblasti. Zahtjev je bio odbijen. Zapravo, ja sam taj zahtjev poslao dva puta. Imali smo sjednicu u Bosanskoj ulici. Tu je bilo nekoliko naših drugova, među njima, čini mi se, Pavle Gregorić, Marko Orešković i Jakov Blažević, koji su imali zadatak da traže oružje da naoružamo radnike. To je bila četvrta vojna oblast. Tamo je bio neki general koji je čak prijetio da će ih pohapsiti, nije im dao oružje, a tenkovi su se već našli pred Zagrebom. Mi smo tada mogli naoružati jedan broj radnika u Zagrebu, ali to, na žalost, tadašnja vojska nije dopustila. Režim je strahovao od narodnih masa i nas komunisti koji smo ih predvodili. S obzirom na to da je kapitulantstvo već bilo unaprijed tako reći predviđeno, da je bilo predviđeno da se neće pružiti otpor, to je bio razlog što nam nisu dali naoružanje.

Mi smo 10. aprila u Zagrebu, koji je već bio okupiran, održali sjednicu Centralnog komiteta. Mada je rasulo vojske i države bilo vidno, nismo odustali od stava da jugoslavenska vojska svuda, gdje je još moguće, pruži otpor agresorima. CK KPJ se odlučno izjasnio za borbu protiv okupatora i njegovih domaćih izdajnika. I ne samo to — mi smo među vojnicima širili propagandu da se ne predaju, da ne idu u zarobljeništvo, nego da nose oružje kući. I dosta je veliki broj ljudi ponio oružje kući, koje nam je u prvim danima ustanka i formiranja partizanskih odreda vrlo dobro poslužilo, pored onoga, razumije se, što smo oduzimali žandarima i policiji.

Naš kurs na oružani otpor došao je jasno do izražaja i u odluci da se pri CK formira vojni komitet, sa mnom kao generalnim sekretarom Partije na čelu. Time je potvrđena odlučnost KPJ da preuzme u svoje ruke organizovanje i vodenje oslobodilačke borbe. U tom duhu Centralni komitet KPJ uputio je 15. aprila proglas narodima Jugoslavije. U proglasu je rečeno da će komunisti i radnička klasa »ustrajati do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača«, da će se u toj borbi »radati novi svijet i na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije stvoriti slobodna bratska zajednica*.

Mi smo morali unaprijed kazati šta treba da budu rezultati borbe koju će narod voditi i koja je bila veoma krvava. To je značilo da više nema povratka na staro, na staru Jugoslaviju u kojoj su radne mase bile ugnjetene i eksploatisane, a narodi obespravljani, te da buduća Jugoslavija može biti samo slobodna, bratska zajednica ravnopravnih naroda.

Mislim da je historijski značaj proglašenja od 15. aprila, koji je zapravo bio izraz političke platforme usvojene na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, upravo u tome što je Partija u tom kritičnom času ukazala svim narodima Jugoslavije na društveni smisao i perspektivu predstojeće borbe protiv fašističkih okupatora. Bez tako jasne perspektive naša narodnooslobodilačka borba ne bi dobila zamah, širinu i snagu kakvu je imala, već bi se ubrzo pretvorila u puki pokret otpora kakvih je bilo u nekim zemljama Evrope. Nama još uvijek neki pripisuju da je to bio otpor, da to nije bio rat nego otpor — Bugari su na tome najviše insistirali, a ja sam im odgovorio u govoru u Vojnoj akademiji.

U osnovi stavova i odluka sjednice CK od 10. aprila 1941. bilo je, dakle, čvrsto uvjerenje o neminovnosti revolucionarnog rješenja društvenih i nacionalnih problema koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju, zatvarali puteve njenog progresu, činili je nestabilnom i, konačno, doveli je do kraha u vihoru svjetskog ratnog požara. Drugim riječima, bio je to onaj historijski trenutak koji je zahtijevao smjenu vodećih društvenih snaga. Spomenute činjenice potvrđuju da je KPJ shvatila taj trenutak i da je smjelo i bez kolebanja preuzela historijsku odgovornost /a sudbinu naroda Jugoslavije. Tu odgovornost primila je sa dubokom sviješću, pa je, razumije se, i njezino ukupno djelovanje bilo usmjereno na obezbjeđenje što šireg učešća narodnih masa u toj borbi.

Mislim, inače, da su opšti uslovi za borbu bili u mnogo čemu nepovoljni. Okupacijom Jugoslavije i Grčke Hitlerova Njemačka i Mussolinijeva Italija izvršile su svoj plan osvajanja jugoistočne Evrope. U tom trenutku one su, obogaćene industrijskim i drugim potencijalima okupiranih zemalja, bile na vrhuncu svoje moći i već su počele da organizuju svoj novi poredak na fašističkim osnovama. Jedino je u to vrijeme vojni otpor silama Osovine pružala Velika Britanija. Dvije velike sile — Sovjetski Savez i SAD — bile su izvan ratnog požara. Sve je to zamračivalo perspektivu porobljenim narodima i podsticalo nevjericu u mogućnost bilo kakvog aktivnog otpora.

I dalje je bio na snazi pakt o nenapadanju između SSSR i Njemačke. Dok je Hitler neposredno pripremao agresiju protiv SSSR-a po planu »Barbarosa«, Staljin je nastojao da održi spomenuti pakt. Što se tiče Kominteme, ona je u duhu te linije SSSR-a, smatrajući rat međusobnim obračunom imperijalista, ostala po strani i nije reagovala na nacifašistička osvajanja.

Jugoslavija je bila razoružana, raskomadana između Njemačke, Italije i njihovih satelita — Bugarske i Mađarske. Njenim narodima nametnut je najokrutniji okupacioni sistem. U taj su sistem bile inkorporirane znatne snage domaće buržoazije i stare državne strukture, pa je došlo do stvaranja raznih kvislinških tvorevina i režima, dok su preostali dijelovi jugoslavenske državne teritorije bili od strane četiri osvajačke sile proglašeni »oslobođenim« i priključeni njihovim zemljama. Kvislinzi su podstrekavali nacionalističke strasti i bratoubilačko istrebljenje, a okupacione sile primjenjivale su najokrutnije metode denacionalizacije, sve do masovnog iseljavanja stanovništva. Iz Slovenije, pa i iz Hrvatske iseljeno je mnogo ljudi u druge krajeve, a najviše je »iseljeno« u Njemačku na rad i u koncentracione logore.

Kralj i vlada, sa oko dvije stotine vodećih funkcionera iz svih građanskih političkih stranaka, pobjegli su iz zemlje još u toku kratkotrajnog aprilskog rata i otišli pod okrilje Velike Britanije. Oni su koristili moralno-politički kapital 27-martovskog otpora naroda i obaranje izdajničke vlade Cvetković— Maček. Te su snage bile samo na riječima za nastavljanje rata protiv osovinskih sila, a u stvari su sve svoje napore usmjerile na jačanje svog međunarodnog položaja u cilju obezbjeđenja obnove Kraljevine Jugoslavije i starog poretka poslije savezničke pobjede.

Koristeći znatne finansijske depozite Kraljevine Jugoslavije u inostranim bankama i podršku britanske vlade, ti su izbjeglički vrhovi organizovali takvu propagandu koja je pridonijela okupljanju unutrašnjih reakcionarnih snaga i njihovom sve organizovanijem otporu naporima Komunističke partije u pripremanju i organizovanju oslobodilačke borbe.

Vidite, ti depoziti — to je bilo zlato — pohranjeni su u Americi, a što se tiče papirnatih depozita i srebrne monete, to smo mi zarobili u banci u Užicu. Radilo se o 56 milijuna dinara, što tada nije bilo malo i prvih nam je dana veoma dobro služilo, tako da nismo morali uzimati od seljaka, već smo sve plaćali. Dok su četnici pljačkali od prvoga dana gdje god su mogli, a nisu ratovali, za nas je vladalo apsolutno pravilo da se ne smije ništa dirati. Na primjer, prolazi jedinica kroz selo, u jesen, kroz voćnjake sa zrelim plodovima. I nijedan partizan ne dirne ni šljivu, ni jabuku, ni bilo šta drugo. Seljaci su donosili velike čupove sa rakijom i vinom, nudili nas i čudili se, zašto ne pijemo. Ja sam tih prvih dana, i pod prijetnjom smrću, zabranio i pljačku i piće. No svijest i disciplina bili su zbilja vanredni.

Uprkos tako teškim i složenim uslovima, kod nas nije bilo nikakvih dilema ni kolebanja. Za Komunističku partiju je borba protiv okupatora i domaće izdajničke buržoazije bila i ostala jedina alternativa. Komunisti su širom zemlje bili nosioci otpora agresorima.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, nastavljajući aktivnost u duhu usvojenih stavova od 10. aprila uputio je povodom Prvog maja novi proglas narodima Jugoslavije. U njemu je istaknuto da će KPJ još upornije organizovati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih domaćih slugu.

Odmah zatim, prvih dana maja, Centralni komitet je organizovao savjetovanje rukovodećeg aktiva KPJ. Cilj je toga majskog savjetovanja bio: prvo, da se Partija brzo organizaciono prilagodi novim uslovima; drugo, da se izvuku pouke i zaključci iz minulih događaja; i, treće, da se utvrde zadaće koje su stajale pred KPJ u uslovima okupacije.

Partija je u događajima u aprilskom ratu sačuvala svoje organizaciono jedinstvo. Ona nije priznala okupaciju, okupatorsko komadanje jugoslavenske državne teritorije. Time je ona ostala jedina jedinstvena revolucionarna politička snaga koja je obuhvatala sve krajeve zemlje, sve narode i narodnosti Jugoslavije.

Već sam rekao da je međunarodna situacija u to vrijeme bila veoma složena i da objektivno nije mogla pozitivno utjecati na razvijanje borbenog raspoloženja u narodu. Štaviše, bila je u mnogo čemu protivrječna, što je otežavalo realizaciju platforme KPJ. Razumljivo je da KPJ nije mogla tražiti oslonac u Engleskoj, koja je tada bila jedina u ratu sa silama osovine. Tu su podršku imali četnici, koji su kasnije oružje što su ga dobivali upotrijebili protiv narodnooslobodilačke borbe.

Vidjeli smo već da je koncepcija borbe KPJ izlazila iz okvira tadašnjih stavova Kominterne. Jedino što je u tom trenutku za našu strategiju bilo realno,

jeste činjenica da postoji prva velika zemlja socijalizma. Stoga je KPJ, zasnivajući svoju koncepciju o narodnooslobodilačkoj borbi prvenstveno na uslovima u Jugoslaviji, isticala postojanje SSSR kao pozitivan međunarodni faktor, predviđajući da će doći do sukoba Njemačke sa SSSR-om, da će drugi svjetski rat dobiti oslobodilački karakter, a time olakšati i oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije.

Majsko savjetovanje imalo je veliki značaj. Ono je podstaklo široku i organizovanu aktivnost KPJ na političkim i vojnim pripremama za oružanu oslobodilačku borbu. Partija je narodu objašnjavala uzroke aprilske katastrofe i otvarala revolucionarne perspektive oslobodilačke borbe. Razotkrivala je stvarne ciljeve onih buržoaskih snaga koje su širile iluzije u mogućnost koegzistencije sa okupatorom i zagovarale odlaganje borbe za »povoljnije vrijeme«. Nosioi tih kapitulantskih koncepcija bili su četnici. Posebno je bilo važno raskrinkavati okupatorsku politiku. Ona je raspirivala nacionalističke strasti, koristila pri tome domaće izdajnike i snage starog poretka, pretvarala ih u kvislinške tvorevine i nastojala da preko njih usmjeri jedan naš narod protiv drugoga i nametne bratoubilački rat.

Majsko savjetovanje podrobno je analiziralo uzroke aprilskog poraza Kraljevine Jugoslavije, orijentaciju vlade u izbjeglištvu i stanje u zemlji stvoreno okupacijom. Na temelju toga, na savjetovanju su potvrđene već ranije usvojene ocjene i stavovi da je poraz u aprilskom ratu u suštini izraz totalnog kraha buržoaskog sistema i da će se KPJ boriti protiv nastojanja vlade u izbjeglištvu da obnovi stari reakcionarni poredak.

Savjetovanje je istaklo dastanje u okupiranoj Jugoslaviji karakterišu nasilje i teror i da je jedini izlaz za sve njene narode borba protiv okupatora i svih njegovih domaćih slugu. Konstatovali smo da je u narodnim masama porastao ugled i uticaj KPJ, i da je narod u osnovi borbeno i antifašistički orijentisan. Na temelju toga, savjetovanje je postavilo osnovne političke linije KPJ u uslovima okupacije — organizovanje i predvođenje borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje. S obzirom na specifične uslove u pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, na savjetovanju su postavljeni najznačajniji pravci akcije za svaku nacionalnu i pokrajinsku organizaciju Partije.

U pogledu strategije i taktike zauzet je stav da je borba protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika stvar najširih slojeva naroda. To Partiju upućuje na stvaranje široke političke osnove te borbe — narodnooslobodilačkog fronta. Rekli smo da na toj liniji treba okupljati i pristalice pa i vode građanskih političkih partija, koje su se uoči rata praktično već raspadale.

Borba za takve ciljeve bila je podjednako stvar svih naroda Jugoslavije, jer samo vlastitom borbom svaki narod može osigurati svoje oslobođenje, punu nacionalnu afirmaciju i pravo da odlučuje o svojoj sudbini. To je, ujedno i jedina moguća osnova na kojoj će se prevazići teško nasljeđe prošlosti u međunacionalnim odnosima i vratiti vjera u državno jedinstvo naroda Jugoslavije zasnovano na vlasti radnog naroda i nacionalnoj ravnopravnosti.

Tada smo utvrdili osnovne pravce i oblike ne samo političkih nego i vojnih priprema. Odlučili smo da se pri svim rukovodstvima KPJ formiraju vojni komiteti sa zadatkom da prikupljaju oružje, pripremaju ljudstvo za oružane formacije, organizuju obavještajnu službu itd.

Pored ocjene da je KPJ u idejnom, političkom i organizacionom pogledu sposobna da preuzme vodeću ulogu u organizovanju narodnooslobodilačke borbe, bili smo svjesni činjenice da su uslovi za omasovljenje Partije povoljni i da treba smjelije primati odane i provjerene ljude.

Partija je organizovala i predvodila mnoge akcije koje su imale za cilj podizanje borbenog duha i morala, antiokupatorskog raspoloženja u narodu i njegove spremnosti za borbu. To su bile akcije protiv uvođenja totalitarnog fašističkog sistema i raznih oblika denacionalizacije, zatim akcija ekonomskog karaktera, sabotaže i štrajkovi. Osobito je u tom pravcu djelovao SKOJ, koji je mnogo brige zadao okupatorima i kvislinzima i uspješno razbijao njihove paklene planove koji su imali za cilj da u duhu fašizma zavedu omladinu. Bio je to put okupljanja sve širih slojeva naroda oko oslobodilačke i revolucionarne platforme Komunističke partije Jugoslavije i njene borbe. U tom pogledu Partija se, pored SKOJ-a, oslanjala na one snage koje su se do rata okupljale oko legalnih i polulegalnih organizacija demokratskog antifašističkog pokreta.

Odbori radničkog jedinstva i narodne pomoći, razna kulturno-prosvjetna, stručna, sportska i druga društva, odbori protiv skupoće, demokratske organizacije žena itd., sve su se te organizacije pod utjecajem komunista ubrzano prilagođavale uslovima okupacije i potrebama predstojeće borbe, pa su tako bile prvi oblici organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. U tome se izražavao kontinuitet u politici i praksi KPJ u stvaranju narodnog fronta odozdo u masama.

Usprkos negativnim iskustvima iz doratnog perioda, KPJ je u isto vrijeme nastojala da oko svoje borbene platforme okupi one pojedince i grupe iz vrhova buržoaskih stranaka koji su ostali rezervisani prema okupatoru i kvislinzima. To su bili uglavnom samostalni demokrati i neke druge manje grupe.

Polazeći od svoje ocjene o krahu buržoaskog sistema stare Jugoslavije, Partija je smatrala saradnju sa tim pojedincima i grupama mogućom samo na osnovama koje su bile usmjerene u pravcu narodnooslobodilačke borbe. To praktički znači da Partija nije bila spremna da u interesu ostvarivanja saradnje s takvim grupama i pojedincima odstupa od tih bitnih ciljeva.

Pokazalo se da u buržoaskom taboru nije bilo snaga spremnih da prihvate bilo kakav koncept oslobodilačke borbe, u kojem bi naoružani narod izrastao u subjekt rješavanja svoje sudbine, u kojem bi došlo do izražaja njegove socijalne i nacionalne težnje.

Saradnju KPJ na platformi narodnooslobodilačke borbe prihvatili su oni pojedinci i grupe koji su još u godinama uoči rata s njom saradivali na narodnofrontovskoj platformi. U tom pogledu, pored nekih inicijativa u Beogradu, zapaženiji su uspjesi postignuti u Sloveniji. Na inicijativu KP Slovenije tamo je krajem aprila — u sporazumu sa grupom kršćanskih socijalista, demokratskim krilom »Sokola« i drugim naprednim kulturnim radnicima — došlo do stvaranja Osvobodilne fronte i njenih terenskih organizacija koje su okupljale sve šire slojeve slovenačkog naroda.

Htio bih ovdje da spomenem da sam ja u Beogradu poslije okupacije imao sastanak sa pokojnim Ivanom Ribarom i još jednim članom njegove partije koja se otcijepila od Demokratske stranke. Tu smo se dogovorili da oni sa svoje strane pokrenu akciju među svojim pristalicama, da svi jedinstveno pristupe narodnooslobodilačkoj borbi koju vodi Komunistička partija. Oni nisu za sebe tražili nikakvih drugih beneficija, ili neke političke ustupke, nego su prihvatili program na kojem se zasnivala naša narodnooslobodilačka borba.

Za taj je period inače karakterističan proces daljnjeg produbljanja jaza između KPJ i vrhova buržoaskih stranaka. Radi se o strankama koje su bile režimske. Vrijeme za pozitivna politička prestrajavanja u tim vrhovima već je bilo prošlo. Posljednja šansa bila se javila u doba političkih gibanja u narodu i stvaranja bloka udružene opozicije. Sav kasniji razvoj obilježen je raspadanjem toga bloka

i reakcionarnom orijentacijom vrhova stranaka koje su ga činile, sve do pristupanja Trojnom paktu i kapitulacije u aprilskom ratu.

Ja nisam ovdje govorio o izdajstvu mačekovaca koji su u Hrvatskoj imali vlast. Ban Šubašić je tada, tako reći, predao elitu naše inteligencije, zatočene u Kerestincu, ustašama u ruke, koji su ih sve poubijali. A Maček je dao neke izjave koje su bile više podrška ustašama, nego što su bile protiv njih. To nam je onemogućilo da sa tim rukovodstvom povedemo bilo kakve pregovore o saradnji ili zajedničkom istupanju.

One grupe i pojedinci iz vrhova tih stranaka koji se nisu otvoreno stavili u službu okupatora, kao i oni koji su se čak deklarirali protiv njega — izjašnjavali su se protiv borbe. Bilo je takvih koji su nas komuniste optuživali za avanturizam, koji su govorili da treba pričekati povoljnije vrijeme, koji su istupali sa antikomunističkom propagandom itd.

Na toj su liniji djelovali i vlada u izbjeglištvu i lideri buržoaskih partija koji su s njom emigrirali. Stoga su preko Radio-Londona stizale poruke u kojima se stalno isticalo da je Jugoslavija u aprilskom ratu dala najveći mogući doprinos borbi protiv osovinskih sila (a znamo da je za deset dana kapitulirala), da je to garancija da će poslije savezničke pobjede i dalje ostati Kraljevina Jugoslavija, da narod treba da čuva mir i dostojanstvo, da stoički podnosi sve nedaće okupacije i da se kloni avanturizma. To je, zapravo, bilo nagovaranje naroda da prikloni glavu pred okupatorskom čizmom i da žrtvuje svoju slobodu za račun kontrarevolucionarnih interesa stare jugoslavenske buržoazije i monarhizma.

U isto vrijeme Partija je provela svoje pripreme. Pri svim rukovodstvi-
ma formirani su vojni komiteti, iz kojih su se u vrijeme oružane borbe razvili nacionalni i pokrajinski štabovi i štabovi partizanskih odreda...*

* Odlomci iz predavanja predsjednika SKJ Josipa Broza Tita polaznicima Političke škole u Kumrovcu 26. i 27. ožujka 1977, »Vjesnik«, 23. svibnja 1977.

Dr Vladimir Bakarić

SUSRETI S TITOM

... Tita sam upoznao 1937. godine. Bio je lijep i sunčan dan, ne mogu se sjetiti da li u proljeće ili u jesen. Znam da nije bilo ljeto. Sastali smo se u Zagrebu, gore na potoku Črnomerec. Sjedili smo na travi u šumici i razgovarali. Tražio je da mu dam informaciju o omladinskom i studentskom pokretu i iznesem svoju ocjenu političke situacije. Postavljao je pitanja i slušao. Nije mi držao nikakve lekcije, kao što su to drugi običavali u sličnim prilikama. Iz njegovih pitanja se vidjelo da poznaje probleme, da cijeni dubinu i snagu pokreta. Tada mi je predložio da uđem u Agitprop Centralnog komiteta KP Hrvatske, što tada nije bilo ostvareno...

... Nešto kasnije sam, po zadatku Partije, ušao u Inicijativni odbor Stranke radnog naroda, preko koje je Partija vršila svoj utjecaj na radnički pokret. Prethodni odbor je bio pod snažnim utjecajem buržoaskih shvaćanja, i to upravo preko dijela lijeve inteligencije, pa je Partija odlučila da ga raspusti i predloži novi sastav. Tada sam dobio zadatak da budem jedan od redaktora »Naših novina«, koje je izdavao inicijativni odbor. Kao predstavnik CK KP Hrvatske, u istoj redakciji bio je i Leo Mates, a Ognjen Priča je bio »profesionalni« redaktor. Preuzeli smo i časopis »Izraz«. U njemu je kao profesionalni urednik radio Otokar fceršovani. U redakciji tog časopisa radio sam kao predstavnik Partije. U »Izrazu« su također vrlo značajne poslove obavljali Pavao Markovac i Pavle Wertheim. Naš zajednički zadatak u tim redakcijama bio je da podupremo Titovu liniju raščišćavanja u Partiji.

Rad u tim redakcijama bio je vrlo složen, jer je na stupcima listova i časopisa koje smo uređivali trebalo legalno propagirati ideje nelegalne partije — Komunističke partije Jugoslavije. Dovijali smo se na najrazličitije načine da taj posao uspješno obavimo, izlažući se neprestanoj opasnosti da režim zabrani izlaženje listova i nas, kao urednike, pohapsi... *

Iz intervjua dra Vladimira Bakarića -Komunistu., objavljenog 26. studenoga 1973.

... Tita sam sreo još dva puta prije nego što sam postao član CK. Jedanput na savjetovanju KP Hrvatske, a drugi put na jugoslavenskom savjetovanju o radu omladine. Na oba savjetovanja bio sam, mogao bih reći, Titov lični gost. Nije me delegirala nijedna organizacija, nego me on pozvao da budem prisutan, da vidim što se radi. Oba savjetovanja su se bavila upravo problemima o kojima sam malo prije govorio: na čišćenju Partije, na njenom osamostaljivanju, na njenom praktičnom dnevnom programu, govorilo se o osvajanju pozicija u širokim narodnim slojevima, o osnovnim pitanjima tog vremena, tj. na prikazivanju opasnosti od fašizma, na borbi za kruh nasušni, za mir, za osnovne zahtjeve radničke klase i si.

Na Titov sam prijedlog i izabran u CK, negdje u travnju 1940. godine. Tada je on opet kritizirao dotadašnji CK upravo zbog toga što nije bio dovoljno dosljedan na ovoj politici, na politici stvaranja samostalne, idejno neovisne KP. Na njegov je prijedlog najprije raspušteno nekoliko biroa CK, a zatim je formiran

Da odmah kažem: prva nam je odluka bila da raspustimo Mjesni komitet KPJ Zagreba, jer su se u njemu većinom nalazili studenti. Tito je odlučno zahtijevao da se više pažnje posveti radnicima i radničkoj klasi. Želio je stvoriti takvu organizaciju koja će izražavati stvarnu ulogu radničke klase toga doba, a da istodobno studentski pokret jače veže uz radnički.

Naravno, taj CK KPH, čiji sam i ja bio član, ostvarivao je vrlo tijesnu suradnju sa CK KP Jugoslavije, s drugom Titom neposredno. Stalni predstavnik CK KP Jugoslavije u CK KPH bio je Miha Marinko. S nama je radio samo nekoliko mjeseci, odnosno, sve do hapšenja CK KP Hrvatske. No, ubrzo je CK bio obnovljen, budući da su kadrovi već tada bili dovoljno »ušli« u našu liniju, bili su politički dovoljno zreli. Suradnja sa CK KP Jugoslavije trajala je dalje...*

... U Politbirou CK KPH, izabranom na 1. konferenciji KPH u augustu 1940, bilo je pet članova: Rade Končar, Mrazović, Saili, Ugarković i ja. Mi koji smo bili u Zagrebu, imali smo redovne sastanke svakih nekoliko dana u nekom ilegalnom stanu. Zagreb je uvijek, i prije i poslije okupacije, imao dovoljno stanova i za ilegalce, za naše sastanke. Na sastancima smo uvijek, razumije se, imali na dnevnom redu ocjenu političke situacije i izvještaje s terena. Politbiro je imao sastanak i 22. lipnja. Končar toga dana nije bio u Zagrebu, ali je sastanku prisustvovao Vlado Popović, koji je inače bio u Vojnom komitetu CK Jugoslavije, a zatim je bio sekretar Operativnog rukovodstva CK KPH. Ono je formirano oko 4. jula, točno se ne sjećam kojega dana. Ja nisam bio u operativnom rukovodstvu. Bila su samo trojica — Popović, Končar i Hebrang. Međutim, bio sam vrlo često na sastancima. Moj je zadatak bio da uređujem »Vjesnik« i neke biltene. Ja sam zatim sudjelovao u pisanju Okružnice broj 3, osnovni tekst je davao Hebrang, sudjelovao sam i u Okružnici broj 4, tu je, mislim, mada nisam sasvim siguran, osnovni tekst davao Vlado Popović. Pisao sam letke koji su se u to vrijeme izdavali. Mislim da sam autor većine, ali ne svih, letaka iz tog vremena. Pisao sam i proglas od 22. lipnja, s Hebrangom. Proglas je prihvaćen 23. lipnja na sastanku kojim je rukovodio Končar: toga je jutro došao iz Slavenskog Broda.

Mi smo, naravno, stanovali ilegalno. Jedan nije znao gdje stanuje drugi. Općili smo preko kurira. Kuriri su nas obavještavali o sastancima ili nekim hitnim zadacima...**

* Iz razgovora dra Vladimira Bakarića s režiserom Veljkom Bulajićem za tv seriju *Titovi memoari*, »Slobodna Dalmacija«, 28. srpnja 1977.

** Intervju sa drom Vladimirom Bakarićem, »Vjesnik«, 19. listopada 1976.

Dr Vladimir Bakarić

POMOĆ EDVARDA KARDELJA

— Iznijet ću neka svoja sjećanja na druga Kardelja. Nisu to ocjene njegova rada, nego sjećanja i malo mi je teško koncentrirati se na ono što je najvažnije i riječima to izraziti, s obzirom na to da sam s njim dugo surađivao i imao prema njegovu djelu, njegovu radu veoma duboko poštovanje.

Prvi put sam ga sreo negdje početkom 1940. godine ili možda krajem

1939. Sreli smo se u Zagrebu u kavani »Trilbi« — zabitnoj kavani u koju su često zalazili članovi Centralnog komiteta Politbiroa CK KPJ. Mislim da je na tom sastanku bio prisutan i Đilas.

Ja sam u to vrijeme radio uglavnom po onim organizacijama koje je organizirala ili kontrolirala Partija, ili s kojima je ona aktivno surađivala, kao npr. SBOTIČ (Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika). Zatim, radio sam u »Izrazu«, u »Našim novinama«, radio sam sa studentima, s njihovim klubovima i njihovom organizacijom studenata — ljevičara, i to je bila glavna moja aktivnost u to vrijeme.

Razlog za sastanak s drugom Kardeljem je bio taj što je CK KP Jugoslavije u to vrijeme vršio preraspodjelu kadrova u KP Hrvatske, pa su razgovarali i sa mnom da vide što bih ja trebao u sljedećoj etapi raditi. Iza tog razgovora, sasvim neposredno, ušao sam u Biro Centralnog komiteta KP Hrvatske i u Agitprop Centralnog komiteta KP Jugoslavije.

Politička platforma toga doba, posebno za nas u Hrvatskoj, bila je u znaku dvaju bitnih političkih događaja. To su pakt Staljin — Hitler i sporazum Cvetković—Maček, 1939. godine.

I jedan i drugi bili su takvi manevri koji su unijeli u mnoge partijske — i ne samo partijske — redove velike zabune. Treba imati na umu da je pakt Hitler — Staljin i u svijetu unio veliku zabunu. Govorilo se, npr., kako je Staljin jednim potezom uništio fašizam i tome slično, i čitave orijentacije različitih stra-

naka na tome su se mijenjale. Tito je nedavno objasnio što je on u to vrijeme radio. U vrijeme sklapanja tih dvaju sporazuma on nije bio u zemlji. Smatrao je, međutim, da su Sovjeti paktom samo htjeli dobiti na vremenu, i da bitnih promjena tu nema. Sporazum Cvetković — Maček — koji je nametnuo pitanje da li je to početak rješavanja »hrvatskog pitanja« i pitanja drugih nacija u zemlji, ili se radi o nečemu drugom — Tito je, kao što se zna, po dolasku u zemlju, ocijenio kao razbijanje udružene opozicije, odnosno razbijanje jednog demokratskog pokreta u zemlji, koje će kasnije olakšati pristup Jugoslavije u Trojni pakt ...

... Kardelj je u to vrijeme, dakle u vrijeme kad sam ga ja prvi put sreo, i u vremenu što je neposredno slijedilo, bio vrlo angažiran na razvijanju političke linije, na razjašnjavanju na koje snage treba računati, protiv kojih se boriti, na objašnjavanju da borba za nezavisnost Jugoslavije, odnosno borba protiv vezanja uz fašizam nije prestala, da treba dalje da traje i da je ta borba u interesu čitavog naroda kod nas, te da, prema tome, treba proširiti antifašističku frontu, stvarati široke masovne organizacije.

Njegova djelatnost — djelovao je u ime CK KPJ — bila je izvanredno velika. Mi smo u to vrijeme ovdje u Zagrebu — ograničit ću se u ovom slučaju na zagrebačku situaciju — intenzivirali rad na svim legalnim ili polulegalnim poljima i počeli smo, odnosno intenzivnije nastavili izdavati niz legalnih i polulegalnih publikacija. Na primjer, produžili smo s »Izrazom« — »Naše novine« su u to vrijeme, mislim, bile već zabranjene, osnovali smo knjižaru gdje se prevodio Lenjin, Engelsovo »Porijeklo porodice...« i pripremalo izdanje »Materijalizma i empiriokriticizma«, što nismo uspjeli tada izdati. Bila je to jedna vrlo široko razvijena djelatnost. Zatim smo morali raščističavati sve te »muteže« u glavama različitih ljudi kod nas — posebno intelektualaca ali i drugih u partijskim redovima, trebalo je, dakle, učiniti velik napor za stvaranje idejnog jedinstva unutar Partije. U svemu tome je — uz Titove osnovne linije — praktički radio svakodnevno Kardelj. On je oko Agitpropa CK KP Jugoslavije okupio niz ljudi. Iz Zagreba tu su radili tada najpoznatiji njegovi intelektualci: Priča, Keršovani, Markovac, Wertheim i mnogi drugi. Svi smo se mi raspoređivali po tim različitim ustanovama i imali vrlo česte, velike veze s drugom Kardeljem, koji je neobično strpljivo diskutirao s nama, razrađivao tu liniju, slušao što je imao tko od nas da kaže, pokušavao ispravljati, dodavao svoju liniju. Vrlo brzo je postao, da tako kažem, centralna ličnost cijele operative na tom području.

Treba reći da je za Hrvatsku imao posebno veliko razumijevanje. Bio je jedan od rijetkih ljudi koji su proučavali djela Ante Radića i stalno nas je psovao što on o tome zna više nego bilo tko od partijskog rukovodstva u Hrvatskoj u to vrijeme.

Isto je tako znao postavljati ta pitanja na planu suradnje s drugim opozicionim elementima kod nas u Hrvatskoj. Treba reći da je to za nas bio period kad se trebalo odlijepiti od prirepaštva građanskim strankama, posebno u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Naime, kod te stranke je postojala teza da ona predstavlja hrvatski narod i da je svaka samostalna akcija, u stvari, cijepanje tog jedinstvenog fronta. Mi smo se morali boriti protiv te parole cijepanja i morali smo učiniti sve da Partija samostalno, na svojim zahtjevima, povede i radničku klasu i ostale radne ljude. Kod toga treba spomenuti da je Kardelj tu učinio ogromne napore. Spomenuo bih tu, recimo, njegove članke o skupoći — pisane u »Proleteru« — koji su mobilizirali hrvatske mase ili ih pozivali na mobilizaciju na svakodnevnim problemima. I iz toga su se radale onda akcije: akcija žena za kruh, demonstracije i štrajkovi za povišenje nadnica, zatim neke druge demonstracije po Zagrebu i

tome slično. Kardelj je tu mnogo sudjelovao, da tako kažem, u praktičkim odlukama, ali, što je bilo još važnije, on je formulirao liniju, čuvao nas od ljevičarenja i istovremeno nije dopuštao da padnemo pod utjecaj drugih stranaka. Izvršio je, dakle, veliki utjecaj na Centralni komitet KP Hrvatske i na čitavu atmosferu u toj historijskoj etapi kod nas. Treba reći da se u toj etapi i Centralni komitet KP Hrvatske stvarno odlijepio od stranih utjecaja i pripremao se za jednu samostalnu akciju koja je omogućila da se Partija Hrvatske uključi u one pripreme za rat, da se idejno osposobi za to i da onda u toku samoga rata zauzme svoje mjesto.

Možda je tu najinteresantnije spomenuti Kardeljevu metodu rada. Spomenuo sam već da je on bio, u prvom redu, čovjek tolerantan, vrlo razložit, izvanredno obrazovan, što smo mi svi tada primjećivali. Dobro je poznavao svjetsku historiju, poznavao je — spomenuo sam već — hrvatsku historiju, poznavao je historiju Jugoslavije i znao je iz toga izvlačiti ne samo apstraktno-teorijske poduke, nego je znao i prilagoditi one naše zahtjeve praktičnim zadacima tih dana. Ja ga se sjećam iz tih mnogih diskusija, posebno kad smo raščlanjivali idejne probleme. Koliko je samo strpljivosti unosio i koliko je pažljivo slušao što se sve govorilo i kako je na to reagirao! Kod toga je bio tolerantan ne samo u slušanju, nego čak i u zaključcima. Nije forsirao da se njegovo mišljenje mora prihvatiti. Bilo mu je osnovno da je osiguran pravac, a ne i svaki detalj. Nikad nije nametao svoje mišljenje, čak bih mogao reći da je u nekim teorijskim člancima — koji nisu baš njegovi, nego prepravljeni članci drugih — dopuštao da se povlači i mišljenje koje nije sasvim njegovo, ali da je i za takve članke preuzimao svu odgovornost.

Pred sam rat, odnosno prvih dana rata, Kardelj nije bio u Zagrebu i nismo s njim imali odmah kontakta. Međutim, nešto kasnije, kontakt je uspostavljen u našem vojnom rukovodstvu, odnosno Vojnoj komisiji, gdje se s njim diskutiralo o taktici koju treba poduzeti za podizanje ustanka. Bila je jedna stihijna tendencija da se u Hrvatskoj uglavnom oslonimo na Srbe, koji su bili neposredno ugroženi i gdje su prvi dani ustanka bili, da tako kažem, samoobrana — mada pod partijskim rukovodstvom — i gdje je dalji razvoj mogao teći dosta dobro uz, naravno, uvjet da taj ustanak vidi neku perspektivu. Dakle, bilo je nužno da se na jednak način pokrenu i hrvatske mase. Mi smo u tom pogledu imali nekoliko pozitivnih primjera, to je Prvi partizanski odred, zvani sisački, koji je otišao na teren već 22. juna, dakle na isti dan kad je Hitler napao Sovjetski Savez, ali imali smo i drugih iskustava, na primjer s jednim partizanskim odredom na Žumberku, koji nije našao podršku u narodu, te je bio potučen, rastjeran, jer je naprijatelj uspio podmetnuti parolu da su to srpski četnici i da, prema tome, s Hrvatima nemaju nikakve veze.

Kardelj je vrlo žestoko inzistirao da tu stvar ne potcijenimo, da upremo sve snage na rad u hrvatskim masama i razrađivao je s nama konkretne planove o mobiliziranju tih masa, o tome gdje treba okrenuti neki »šaraf« da bi stvar krenula. Treba reći da mi politički nismo stajali loše u tim masama, naprotiv, ustaše su stajale loše. Međutim, bila je ona parola da nema smisla ići u oružani ustanak. Osnovno je bilo slomiti tu parolu, i to, kao što znate, nije išlo lako. Kardelj nam je tu još u toku 1941. godine davao različite prijedloge koje smo mi prihvaćali, ali koji su, međutim, išli vrlo teško...*

Dr Pavle Gregorić

U OKUPIRANOM ZAGREBU

*Hapšenje 31. ožujka 1941 — U delegaciji kod komandanta
IV armijske oblasti — Dolazak njemačke vojske — Sastanak
CK KPH—Teror ustaša—Ponovo u Zagrebu*

Rat me je zatekao u uzama zagrebačke policije u Petrinjskoj ulici. Bio sam uhapšen 31. ožujka 1941. oko 4 sata ujutro. Jedna moja nesmotrenost mogla me stajati života.

Poslije masovnih demonstracija protiv Cvetković-Mačekove vlade zbog priključenja Jugoslavije Trojnom paktu, koje su u Beogradu poprimile 27. ožujka neobično oštar oblik, došlo je do formiranja poznate vlade generala Dušana Simovića. U to vrijeme u svim krajevima Jugoslavije — osim u Hrvatskoj gdje je tada imalo punu vlast u rukama vodstvo Hrvatske seljačke stranke (HSS) s Mačekom na čelu — bili su pušteni iz policijskih zatvora svi komunisti i antifasisti. U Zagrebu smo, međutim, odmah poslije beogradskih demonstracija primijetili nagomilavanje žandarmerije, koja je dolazila iz provincije, stalno kretanje policijskih organa po gradu, te smo zaključili da banska vlast, na čelu s banom drom Ivanom Šubašićem, nema namjere da iz zatvora pusti na slobodu komuniste i ostale antifasiste. Bilo je očigledno da banska vlast nastoji pod svaku cijenu spriječiti veće demonstracije u Zagrebu, što je uglavnom i uspjela. Čak su se očekivala i nova hapšenja, pa je Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske (CK KPH), kao i Gradski komitet Komunističke partije u Zagrebu, dao instrukcije članovima Partije da, po mogućnosti, obavijeste sve simpatizere i poznate antifasiste da budu na oprezu i da do daljnjega ne noćivaju u svojim stanovima.

U vezi s tim potražio sam i ja stan gdje ću provesti nekoliko noći dok se ne razjasne namjere banske uprave u pogledu eventualnih preventivnih hapšenja komunisti. Bio mi je ponuđen stan inž. Dejana Rajačića, do tada kod policije nekompromitiranoga dobrog simpatizera našeg revolucionarnog pokreta. Tu ponudu organizirala je profesorica Nada Rajačić, njegova sestra, koja je u to vrijeme stanovala u mom stanu u Bogišićevoj ul. 6, kao podstanar. Međutim, ja tu ponudu nisam prihvatio, jer sam doznao da je stanodavka inž. Rajačića, kada ju je obavijestio da će imati tih dana jednoga gosta, primijetila s negodovanjem

da mu gosti dolaze vrlo često. Ta primjedba bila je za mene »razlog« da odlučim da tu noć ostanem u svom stanu.

Oko 4 sata ujutro 31. ožujka bio sam uhapšen i odveden u zgradu zagrebačke policije u Petrinjskoj ulici. Agenti političke policije doveli su uhapšene u veliku sobu u prizemlju. Tamo sam zatekao, između priličnog broja već uhapšenih, nekoliko drugova s kojima sam bio u stalnoj vezi u ilegalnom partijskom radu: profesora Ognjena Priču, dra Božidara Adžiju, dra Zvonka Tkalca, dra Mladena Ivekovića, Dušana Grkovića, Marka Zovka, dra Antu Ramljaka, Divka Budaka i mnoge druge. Među uhapšenima bilo je dosta osoba koje nije nitko od nas poznao iz pokreta. Bilo je i nekoliko intelektualaca koji su već davno napustili aktivan rad u našem pokretu. Vjerojatno je banska vlast iz straha da ne dođe do neželjenih demonstracija dala uhapsiti svaku osobu politički sumnjivu, čije se ime nalazilo u kartoteci zagrebačke policije.

Agenti policije imali su tog jutra pune ruke posla. Svaki čas poneki od njih ulazio je u sobu gdje smo se nalazili i nervozno provjeravao po nekom popisu da li je osoba s njega već uhapšena ili nije. Oko 6 sati ujutro agenti su doveli u sobu novu grupu, među kojima se nalazio i Otokar Keršovani. U toku čitavog prijepodneva agenti su doveli pojedine uhapšene.

Dok sam s drugovima razgovarao o našoj nesmotrenosti što smo ostali kod kuće na spavanju, prišao mi je dr Mladen Iveković i rekao da je bio na hodniku i da mu se čini da bi mogao posve lako i neopazice izići iz zgrade. Rekao mi je da to kažem i pojedinim drugovima da iskoriste ovu priliku. Iveković je neprimijećen izišao iz sobe i napustio policiju. Čini mi se da su poslije njega otišla još dvojica ili trojica drugova. Svakako je bilo teže otići onima koji su često bili uhapšeni, pa su ih zato poznavali gotovo svi agenti. Tu gužvu iskoristila je i moja žena Marina koja je oko 11 sati ušla u sobu i od pojedinih uhapšenih drugova zabilježila poruke što da im porodice pošalju od potrebnih stvari na policiju. Zadržala se dosta dugo, dok se napokon nije pojavio jedan agent koji ju je odstranio.

Takvo dovođenje uhapšenika i puštanje nekih koji su vjerojatno omanjom ušli u popis antifašista trajao je sve do večeri. Tada su nas rasporedili po ćelijama.

Mene su uveli u jednu veliku ćeliju u prizemlju zajedno s Adžijom, Pričom, Keršovanim, Tkalcem, inž. Zvonkom Richtmanom, Markom Zovkom, Đurom Bermancem, arh. Mladenom Kauzlarićem, Antom Ramljakom i drugima, većinom poznatima iz pokreta. Od mojih poznatih drugova s kojima sam surađivao primijetio sam i novinara Miroslava Juna, koga sam poznao još iz Rusije za vrijeme prvoga svjetskog rata.

U razgovoru s drugovima opazio sam i muzičara Pavla Markovca, poznatog iz radničkog pokreta. On mi je prišao i rekao da ima u upravi policije vezu s jednom činovnicom koja će mu sigurno donijeti neke poruke. Rekao mi je da vjeruje da će uskoro biti pušten na slobodu i da će je upozoriti na mene, kako bi dalje održavala vezu sa mnom poslije njegova izlaska. Ta se činovnica sljedećeg dana zaista i pojavila na vrstima, a Markovac i Jun, koliko se mogu sjetiti, već su drugi ili treći dan bili pušteni na slobodu.

Sljedećeg dana ujutro razgovarali smo Priča, Adžija, Keršovani i ja što da poduzmemo u pogledu veze s našima u CK KPH. Nadali smo se da ćemo preko veze koju je imao Markovac u policiji nešto doznati. Međutim, ta djevojka koja je trebala da bude naša dalja veza nije se više javljala. Tako je došao i 6. travnja.

Sjećam se dobro da sam se probudio rano ujutro. Iznenadilo me zujanje aviona i uskoro zatim nekoliko prasaka u baraku, po čemu sam zaključio da su to šrapneli kojima artiljerija gađa neprijateljske avione. Zujanje aviona se čuje čas jasnije, čas slabije. Napokon je posve utihnulo.

Probudio sam sve drugove i rekao im da mi se čini da je počeo rat. Predložio sam da se smjesta svi obučemo. Dogovorili smo se da preko stražara koji je šetao pred zaključanom ćelijom zatražimo upravu policije da nas smjesta pusti na slobodu. Svi znamo da je počeo rat i želimo kao antifašisti da branimo svoju zemlju od fašističkih napadača. Dogovorili smo se da Adžija razgovara s nekim iz policijske uprave. On je lupajući šakama u vrata ćelije zvao stražara. Rekao mu je što tražimo, ali stražar nije na to uopće reagirao. Poslije nekoliko takvih pokušaja koji su završili bez uspjeha, Adžija je predložio da ja, kao stari robijaš, preuzmem tu misiju i da pokušam uspostaviti kontakt s upravom policije.

Počeo sam energično lupati šakom u vrata, a kasnije i nogama, dok se napokon nije pojavio stražar i drsko upitao zašto lupamo. Rekao sam mu vrlo oštro da tražimo da hitno dođe do nas netko od policijske uprave da mu iznesemo naše zahtjeve. Naglasio sam da ćemo lupati tako dugo dok netko ne dođe. Nakon dosta dugog natezanja stražar je javio što mi tražimo.

Poslije nekog vremena pred ćelijom se pojavio jedan policijski podoficir. On nas je počeo uvjeravati da nema govora o ratu i da se bez razloga uzrujavamo. Mi smo i dalje tražili da govorimo s nekim iz uprave, a najradije sa samim šefom policije. Kasnije je došao i neki policijski oficir, koji je bio mnogo ljubazniji, ali i on nas je uvjeravao da nema rata. Obećao nam je da će naše zahtjeve prenijeti šefu policije.

U tom pregovaranju s pojedinim policijskim oficirima, koji su nas naizmjenice posjećivali, došla je i večer. Kad je pao mrak, otvorila su se vrata naše ćelije i mi smo u hodniku ugledali po zlu poznatog policijskog činovnika Vladimira Šopreka, koji nam je smiješeći se rekao da idemo na slobodu. Išli smo svi na zatvoreno policijsko dvorište i ugledali, nama svima dobro poznata policijska kola za prijevoz uhapšenika »crnu maricu«. Ušli smo u kola ne znajući kamo idemo. Nakon kraće vožnje, kada su se kola zaustavila, našli smo se u dvorištu ženske kaznionice na Savskoj cesti.

Neke od nas agenti su rasporedili po samicama, a veći dio su smjestili u veliku sobu na I katu. Sljedećeg dana i mi iz samica bili smo dovedeni u tu sobu. Soba je imala velike prozore koji su gledali na Savsku cestu, tako da smo mogli promatrati sav promet koji se odvijao u tom dijelu ulice.

Bili smo uvjereni da ovdje nećemo dugo ostati, jer u sobi nije bio nijedan ležaj. Nagadali smo svašta — uglavnom da će nas još isti dan pustiti na slobodu. To uvjerenje bilo je pojačano time što su u istu sobu bili dovedeni i neki frankovci, koji su, vjerojatno, bili uhapšeni iste noći kada i mi, ili čak i ranije.

Nikoga iz te frankovačke grupe nismo poznavali. Bili su to većinom mladi ljudi. Skupili su se u jednom uglu sobe i poluglasno razgovarali. Sjećam se da nam je prišao jedan od njih i zamolio nas da ne pjevamo revolucionarne pjesme koje bi mogle izazvati njihovu grupu da pjevaju nacionalističke pjesme, zbog čega bi moglo doći do gužve. Iako u našoj grupi nije nitko pjevao, jer nam u to vrijeme nije bilo do pjevanja, mi smo se suglasili.

Naša grupa komunista bila je mnogo veća od frankovačke (bilo nas je oko trideset), a kako je prostorija u kojoj smo se nalazili bila vrlo velika, mi smo po dvojica ili trojica šetali uzduž sobe, dok su frankovci u jednom uglu sjedili i tiho razgovarali. Mi smo bili mnogo bučniji. Govorili smo uglavnom o tome

kada će nas pustiti. Činilo nam se nerazumljivo da bi nas iz pojedinih ćelija smjestili u jednu zajedničku sobu, kad bi imali u planu nešto drugo.

U ženskoj kaznionici u Savskoj cesti, osim kaznioničkih stražara, bile su i opatice koje su izravno saobraćale sa zatvorenicima. Jednoga dana u našu sobu je ušla sestra dra Tkalca, koja je bila kao opatica na dužnosti u kaznionici. Sjećam se da je dru Tkalcu predala neku ceduljicu, ali se ni on ni ja ne sjećamo što je bilo napisano.

Grad je bio zamračen. Pretpostavljali smo da će nas kao poznate anti-fašiste odmah pustiti iz zatvora ako je došlo do rata s fašističkom Njemačkom, a frankovce, kao saveznike agresora, zadržati.

Tri dana koja sam proveo zajedno s ostalim drugovima u ženskoj kaznionici protekla su uglavnom u šetnjama po sobi i razgovoru. Šetao sam obično s Adžijom, Pričom i Keršovanim. Priču i Keršovanija poznavao sam još s robije u mitrovačkoj kaznionici, kada sam došao na izdržavanje kazne od 1933. do 1936. godine. Adžiju sam upoznao nešto kasnije.

Sljedećeg dana prije podne opet sam šetao uzduž naše sobe s Adžijom i Pričom. Adžija je bio zabrinut što se pitanje našeg puštanja na slobodu odugovlačilo. Priča, malko ironičan, šalio se, iz čega smo mogli zaključiti da nije optimist u pogledu našeg puštanja. Možda je tako govorio da provjeri naše živce. Ipak, gotovo svi smo bili uvjereni da će nas svaki čas pozvati da napustimo kaznionicu.

Oko 11 sati upozorio me jedan od drugova da pred kaznionicom stoji moja žena Marina i da daje neke znakove. Približio sam se prozoru i po njenoj gestikulaciji razabrao da ću biti pušten na slobodu. U sobi je nastalo opće uzbuđenje. Dakle, ipak! To je još više učvrstilo naše uvjerenje da ćemo svi biti uskoro oslobođeni.

Prošlo je čitavo poslijepodne u iščekivanju da se nešto dogodi. Marina je svojim znakovima o mom skorom oslobođenju unijela mnogo optimizma u našu grupu, ali kako se približavala večer, naš je optimizam postepeno iščezavao.

Oko 7 sati navečer, kada je već sasvim pao mrak, ušao je u našu sobu žandar i pozvao me da izidem sa stvarima. Skupio sam svoje stvari i oprostio se s drugovima tvrdo uvjeren da ćemo se sljedećeg dana svi naći na slobodi.

Prevario sam se. To je bio posljednji put što sam se vidio s Adžijom, Pričom, Keršovanim i ostalim drugovima. Od drugova s kojima sam se nalazio u kaznionici sreo sam samo dra Zvonka Tkalca, Marka Zovka, dra Antu Ramljaka i dra Mirka Tomičića, koji su 13. travnja bili pušteni na slobodu. Gotovo svi ostali bili su kasnije prebačeni u logor Kerestinec.

Izlazeći iz skupne sobe, sreo sam na hodniku Marinu i jednog službenika policije koji je tamo radio kao dezinfektor. Poznavao sam ga još iz Higijenskog zavoda odakle je otišao na službu u policiju. Rekao mi je da je došao da me otprati do policije gdje treba da podignem neke stvari koje su mi bile oduzete prilikom hapšenja. Objasnio mi je da je došao umjesto policijskog agenta zato što su svi oni mnogo zauzeti. Lako mi je bilo zaključiti da se još uvijek hapsi.

Kao stari i česti gost zagrebačke policije (četnaest puta) znao sam da pri napuštanju te ustanove treba potpisati potvrdu o primitku stvari, pa sam se mirno, zajedno s Marinom i dezinfektorom, odvezao tramvajem do Jelačićeva trga (danas Trg Republike), a odanle uputio pješke u upravu policije.

U gradu je vladalo posebno raspoloženje. Tramvajska kola su bila dosta prazna. Svjetiljke na tramvajima bile su premazane modrom bojom, tako da se svjetlo iz veće daljine nije moglo vidjeti. Ljudi zabrinutih lica žurili su da što prije

posvršavaju svoje poslove i da se vrate kućama. Na većini kuća bili su spuštene zastori. Isto tako i u većini dućana. Zaista rat!

U kancelariji policije primio sam svoj sat i novčarku. Potpisao sam primitak stvari i krenuo.

— Dovidjenja — pozdravio sam spontano.

— Gospon doktor, nek bog dà da se nigdar više ne vidimo — začuo sam glas poznatog mi starog policijskog službenika, narednika Kosa, koji mi je u sjećanju ostao iz mojih čestih hapšenja kao vrlo korektan čovjek. Njegova primjedba podsjetila me gdje se nalazim pa sam brzo izišao.

Idući kući s policije, Marina mi je ispričala kako su žene uhapšenih drugova nekoliko puta pokušavale da dođu do bana Šubašića, ali da ih on nije htio primiti. Primio ih je komandant IV armije, general Pantelija Jurišić dosta ljubavno, ali nije poduzeo nikakve korake za naše oslobođenje. Kazala mi je da je Ruža Škrinjar posjetila zajedno sa Stevom Galogažom podbana dra Svetozara Ivkovića, kad su propali svi pokušaji da dođu do bana Ivana Šubašića. Ona je zamolila dra Ivkovića da učini sve što je moguće da nas oslobode. Šubašić je na telefonsku intervenciju Ivkovića oštro odbio da bilo kojeg antifašistu pusti iz zatvora.

Kasnije je grupa komunista iz ženske kaznionice bila prebačena u logor Kerestinec, odakle su desetorica, među kojima Priča, Keršovani, Adžija, bili osuđeni na smrt i strijeljani 9. srpnja 1941. Ostali zatvorenici iz Kerestince nakon pokušaja bijega, 14. srpnja 1941, bili su gotovo svi uhvaćeni i ubijeni.

Nesumnjivo je da Šubašić nije tako postupio bez znanja dra Vlatka Mačeka, jer je u to vrijeme vodstvo HSS-a s Mačekom na čelu imalo zaista svu vlast u Hrvatskoj u svojim rukama. Oni su mogli nesmetano pustiti sve komuniste i antifašiste iz zatvora, kao što je to bilo učinjeno u svim ostalim banovinama odmah poslije demonstracija 27. ožujka. Oni to nisu učinili. Zato političko vodstvo HSS-a, na čelu s Mačekom, snosi odgovornost pred historijom za smrt naših najboljih drugova odmah u početku okupacije Jugoslavije.

Još iste večeri, 9. travnja, uspostavio sam vezu s drugovima iz Centralnog komiteta. Bilo mi je rečeno da s nekoliko drugova odem do generala Pantelije Jurišića, komandanta IV armijske oblasti. Odluku o upućivanju delegacije donio je CK KPH na sastanku u Bukovačkoj cesti, kojem je prisustvovao Tito.

Desetoga travnja, nešto prije 9 sati, došli su po mene drugovi Vladimir Mutak i Antun Rob, sekretar Gradskog komiteta, da zajedno sa drom Mladenom Ivekovićem odemo do generala Jurišića i da ga, u ime zagrebačkog radništva i antifašista, zatražimo da poduzme potrebne korake kod bana dra Ivana Šubašića da se drugovi koji se nalaze u ženskoj kaznionici puste na slobodu i da se iz vojnih magazina naoruža zagrebačko radništvo koje je spremno braniti Zagreb od fašističkih napadača.

Već ranije, 8. ili 9. travnja, ista delegacija komunista odlazila je dva puta u Štab armije, ali nije uspjela doći do generala Jurišića. Delegacija je obavijestila generalovog adutanta da su zagrebački radnici spremni braniti grad od Nijemaca i neka im Komanda izruči oružje. U delegaciji je osim navedenih drugova bio i Jakov Blažević, koji je 10. travnja morao otputovati u Gospić, pa sam istog dana ja, kao četvrti član delegacije, išao u Komandu.

Generalu Jurišiću išla je i delegacija žena i majki zatvorenih komunista i antifašista zamolivši ga da intervenira kod policijskih vlasti da se zatvorenici puste na slobodu.

Komanda IV armijske oblasti nalazila se na Jezuitskom trgu br. 4 na Gornjem gradu. Javili smo se adutantu, ali nam je on rekao da general upravo odlazi i da nas neće moći primiti. Dok smo vodili taj kratak razgovor, ušao je u adutantovu sobu jedan mladi oficir, Slovenac, okrvavljena lica i vrlo uzbuđeno pričao da dolazi iz Maribora koji je u plamenu i da njemačke trupe prodiru prema Zagrebu, a da putem nema nijedne naše vojne jedinice.

To je za nas bila prva vijest o stvarnom ratu, jer je u Zagrebu bilo sve tiho i u ta dva dana nije se čulo ni zujanje aviona, ni bilokakva artiljerijska tutnjava, niti se vidjelo bilo kakvo kretanje vojske.

Jedan od drugova iz naše delegacije upozorio me da general Jurišić upravo izlazi iz zgrade. Primijetio sam visokoga, prosijedoga generala koji je ulazio u auto. Pritrčao sam automobilu. On se nagnuo prema meni i upitao što želim. Interesirao se da li naša delegacija ima neke veze s gospodama koje su ga nedavno posjetile. Odgovorio sam da su to žene zatvorenih antifašista za koje mi tražimo da se oslobode.

Vrlo ljubazno se ispričao da žuri banu Subašiću, ali je dodao da će nas primiti odmah po povratku od bana i neka se javimo njegovu adutantu.

Drugovi su stajali nekoliko koraka dalje i kada sam im rekao što sam dogovorio s generalom, predložili su da je bolje da ga posjetimo sljedeći dan u 8 sati ujutro. General se s našim prijedlogom složio i odvezao se.

Krenuli smo s Jezuitskog trga i prije nego što smo se rastali, dogovorili smo se da ćemo se sastati na istome mjestu sljedeći dan desetak minuta prije 8 sati.

Idući prema gradu, razmišljao sam o izvanrednom položaju nas komunisti: fašistički naprijatelj napada zemlju, a mi kao najsvjesniji antifašisti, spremni da branimo zemlju, moramo tražiti od generala oružje za tu obranu. U isto vrijeme stotine uhapšenih komunisti očekuju da ih se oslobodi pa da s oružjem u ruci brane grad, kao i hiljade antifašista u Zagrebu — radnika, intelektualaca, građana i omladine, a to im se onemogućava. Takvo stanje bacalo je neobično jarko svjetlo na bezglavu politiku vodstva HSS-a i njegova eksponenta bana Šubašića koji je odbio da oslobodi kumuniste i ostale antifašiste iz zatvora. Vodstvo je »zaboravilo« da je zemlja u opasnosti i da fašističkom neprijatelju treba pružiti što jači otpor.

Razmišljajući o tome, došao sam u Donji grad. Život je u njemu tekao naoko kao i obično. Ipak se na licima građana mogla vidjeti zabrinutost. Trgovine su bile pune ljudi i žena. Vreva na ulicama ipak nekako drukčija.

Svratio sam u kavanu »Korzo« na početku Gundulićeve ulice i telefonirao Radi Končaru. Obavijestio sam ga o razgovoru s generalom Jurišićem i našem dogovoru za sljedeći dan. Rade mi je rekao da pokušam uspostaviti vezu s Udruženjem rezervnih oficira i Udruženjem dobrovoljaca te da zajednički tražimo oružje.

Nakon nekoliko bezuspješnih pokušaja da telefonski uspostavim vezu s tim udruženjima, odlučio sam da lično odem do njihovih prostorija. Došao sam uzalud, jer su obje kancelarije bile zaključane.

Vratio sam se, prema dogovoru, ponovo u kavanu »Korzo«. Bilo je već podne. Čekajući da netko od naših dođe u kavanu, čuo sam kako Radio-stanica Zagreb javlja da je šef zagrebačke policije dr Vikert smijenjen, a na njegovo mjesto postavljen dr Aleksandar Vragović. Bio je to puč proustaških elemenata zagrebačkih frankovaca i članova Mačekove Građanske zaštite. To je bio prvi javni istup pete kolone u Zagrebu i početak preuzimanja vlasti.

Dobio sam poruku da zajedno s Josipom Krašom, članom CK KPH, pokušam ponovo uspostaviti vezu s generalom Jurišićem.

Oko 1 sat poslije podne našao sam se s Krašom na Jelačićevu trgu, odakle smo krenuli prema Dugoj ulici na putu prema Štabu IV armijske oblasti. Iznenada je nastao metež na trgu. Ljudi su bježali na razne strane. U tome metežu izgubio sam Kraša. Tražio sam ga po trgu, ali ga nisam nigdje primijetio. Pošao sam prema Gornjem gradu u nadi da ću ga tamo naći pred Komandom. Međutim, Kraša ni tu nije bilo.

Ipak me dočekalo veliko iznenađenje: sve kancelarije Štaba bile su zaključane. Nigdje nikoga. Ušao sam na sporedna velika vrata koja vode u dvorište.

Nasred dvorišta stajala je grupa viših oficira, njih pet-šest, uglavnom generala. Nisu davali izgled vojnih starješinakoji raspravljaju o vojnim operacijama i sudbini zemlje, što bi trebalo očekivati u situaciji u kojoj se tada nalazila Jugoslavija. Sjetio sam se načas oficira koji je ujutro govorio o Mariboru u plamenu.

U susret mi je pošao jedan general vrlo mladolikog izgleda. Predstavio sam mu se i rekao da tražim generala Jurišića s kojim sam ugovorio sastanak za sutrašnji dan u vezi s naoružanjem zagrebačkog radništva. Rekao sam mu da je poslije puča koji su učinili frankovci na policiji situacija postala naročito ozbiljna i hitna, jer je riječ o puštanju antifašista iz kaznonice i naoružanju dobrovoljaca.

— Nema generala Jurišića — rekao je — sada ga nikako ne možete naći.

Zamolio sam ga da on poduzme nešto u pogledu naoružanja i oslobođenja drugova iz zatvora. Ispričao se da on to ne može, jer se »ne bavi politikom«.

Gospodin general se ne bavi politikom! Neprijatelj prodire u zemlju, a general bez ikakva interesa odbija da pomogne obranu grada. Nije našao za potrebno da obavijesti o tome ostale oficire u dvorištu.

Već poslije nekoliko sati bilo mi je jasno ponašanje toga visokog oficira jugoslavenske kraljevske armije. On se zajedno sa svojim kolegama pripremao da bježi iz Zagreba, da sačuva svoju glavu, ne brinući o Zagrebu i obrani naše zemlje. Pod takvim se vodstvom nalazila jugoslavenska vojska koja je trebala da pruži otpor fašističkom neprijatelju.

Posjedujem spis Franje Gažija koji je na moju molbu izdiktirao svojoj sekretarici Olgi Goranić, u kojem mi je opisao svoj dolazak iz Bjelovara u Zagreb gdje se javio dru Mačeku i zajedno s njim otišao banu Šubašiću na razgovor. Iz spisa se vidi da je onog istog dana kada smo mi posjetili generala Jurišića, koji nas nije mogao primiti, Gaži zajedno s drom Mačekom bio kod bana Šubašića gdje je zatekao i komandanta IV armije generala Jurišića. Gaži je pred njima izjavio da je vojska na sjevernoj granici Hrvatske, u Podravini, u rasulu, da nijedna puška koju su dobili vojnici nema udarne igle, a u sanducima koji su stigli iz Kragujevca, na kojima je bilo ispisano »ovoriti samo u slučaju rata«, nije bilo municije.

Sastanak kod bana Šubašića bio je održan, prema tome, nekoliko sati prije dolaska njemačkih trupa u Zagreb.

Vraćajući se iz Komande IV armijske oblasti, došao sam na Jelačićev trg. Tramvaji su prolazili kao obično, prolaznici zastajkivali na pločniku, razgovarali. Osjećala se neka neizvjesnost, neko neprijatno iščekivanje.

Vratio sam se kući. U stanu sam, osim Marine sa kćerkom, zatekao Antuna Roba, sekretara Gradskog komiteta, dra Pavla Wertheima i Šimu Balena,

člana redakcije »Hrvatski dnevnik« i člana redakcije ilegalnog »Vjesnika«. Trebalo je dočekati još Stipu Ugarkovića.

Ne mogu se sjetiti zbog čega je bio ugovoren taj sastanak. Vjerojatno je posrijedi bilo jedno izvanredno izdanje »Vjesnika« u kojem smo zajedno radi-

Naš razgovor je prekinulo energično zvonjenje na vratima. Bio je to Stipe Ugarković, član CK KPH, koji nam je još s vrata rekao da me policija traži. Naime, vidio je kako se policijski auto zaustavio pred kućom do moje.

Brzo smo izašli iz stana. Na drugom katu sreli smo tri agenta. Prošli smo pored njih, a da nas nisu zaustavili. Nisu me prepoznali, nego su nastavili da se uspinju na treći kat.

Bila je to već nova ekipa agenata formirana od Mačekovih »zaštitnika« i zagrebačkih frankovaca poslije puča u podne. Tom prilikom je bila otpuštena većina dotadašnjih agenata političke policije kao nepoćudni elementi, jer su to bili uglavnom ljudi starog režima.

Silazeći, dogovorili smo se tko će na koju stranu. Pred kućom su stajala policijska kola, a iza volana sjedio je vozač.

Ugarković, Wertheim i Rob pošli su prema Zvonimirovoj ulici (sada Socijalističke revolucije), a Marina, Balen i ja krenuli smo udesno i pošli prema Vrbanićevoj ulici. Tek što smo zaokrenuvši prešli nekoliko koraka u Vrbanićevoj ulici, začuli smo iza sebe oštar glas.

— Stojte!

Pred nama je stajao vozač policijskih kola s uperenim revolverom.

— Iz koje ste kuće izašli? — upitao je energično.

— Iz broja 8 — odgovorio sam brzo.

— A ne iz broja 6?

Bio je pokoleban, ali je ipak tražio legitimacije. Bio sam siguran da zna po koga su došli i da će reagirati ako pročita na legitimaciji moje ime. Namjeravao sam ga udariti nogom u trbuh dok mu budem predavao legitimaciju, jer takvu obranu od jednog liječnika sigurno ne bi očekivao.

Sve to nije bilo potrebno. Šime Balen je bio brži i predao mu svoju novinarsku legitimaciju člana redakcije »Hrvatski dnevnik«. Vozač ju je detaljno pregledao, ispričao se i vratio je Balenu.

Znali smo da će se agenti dati u potjeru za nama kada im vozač sve ispriča, pa smo požurili do Nodilove ulice. Rastali smo se s Balenom koga sam zamolio da obavijesti sve drugove s kojima sam se povezao nakon izlaska iz zatvora da ne dolaze u moj stan.

Ušao sam s Marinom u neku kuću u Nodilovoj ulici i pozvonio na vratima jednog stana u prvom katu. Vrata je otvorila jedna mlada žena. Rekao sam joj da mi je ženi pozlilo i zamolio je čašu vode. Ljubazno nas je pozvala da uđemo i ponudila da sjednemo.

Na stolu je ležao otvoreni atlas Jugoslavije po čemu sam zaključio da se interesira za situaciju u slučaju rata.

Dok se domaćica vraćala s vodom, ja sam kao slučajno prelazio kažiprstom preko zapadnih i sjevernih granica Jugoslavije.

— Mislim da još nisu blizu Zagreba — rekla je.

Te riječi su se, nesumnjivo, odnosile na njemačku vojsku. Po svemu se osjećalo da ta žena nije frankovački raspoložena i ne očekuje s radošću dolazak njemačke vojske.

Rekao sam joj otvoreno da smo se kod nje sklonili pred policijom i zamolio je da još neko vrijeme tu ostanemo.

Sa zebnjom sam mislio na opasnost koja prijete drugovima ako dođu u moj stan, jer sam bio siguran da će agenti postaviti zasjedu. Bio sam uvjeren da će Šime Balen, Rob i ostali obavijestiti drugove, ali ipak sam teško uklanjao te misli, strahujući da li će uspjeti sve obavijestiti na vrijeme.

Poslije izvjesnog vremena Marina je predložila da odemo u stan dra Niktopoliona Černozubova, šefa Bakteriološkog odjeljenja u Higijenskom zavodu, kod koga je ona radila, a koga sam i ja vrlo dobro poznavao kao simpatizera našeg pokreta. Dobro sam poznavao i njegovu kćer Irinu koja je tada, ako se ne varam, već svršila studij medicine. Bila je član Partije i jednom prilikom sam iskoristio njezinu sobu za razgovor s Rodoljubom Čolakovićem, koji se kao ilegalac 1936. godine vratio iz inozemstva.

Dr Černozubov je stanovao na Šalati, u Gajdekovoj ulici. Pretpostavljam sam da ću se barem prvo vrijeme moći skloniti u njihovu stanu, pa smo odlučili da odemo do njih.

Oprostili smo se od nepoznate gospođe iz Nodilove ulice i krenuli u stan dra Černozubova.

Moglo je biti oko pola četiri poslije podne 10. travnja. Idući prema Kvaternikovu trgu, do nas je sve glasnije dopirao žamor iz Maksimirske i Vlaške ulice. U susret nam je žurno dolazio jedan mladić u plavom kombinezonu Civilne zaštite, pa smo ga upitali što se to događa. Veselo nam je odgovorio da dolazi njemačka vojska.

Na mnogim kućama Vlaške i Maksimirske ulice visile su hrvatske trobojnice. Ulica je bila puna svijeta koji je radoznalo očekivao dolazak njemačke vojske. Brzo smo prešli Vlašku ulicu i ušli u Vončininu, prema Šalati.

— Evo čime je urodila politika ugnjetavanja naroda velikosrpskih režima! Ovi ludaci, zaslijepljeni mržnjom na protunarodne režime, očekuju oslobođenje koje će im donijeti fašistička Njemačka, kao i rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja — prošlo mi je glavom.

U isto vrijeme osjetio sam neku sigurnost, zapravo ponos, misleći na zagrebačko radništvo, na napredne antifašistički raspoložene građane Zagreba, na našu zagrebačku antifašističku omladinu, na velik broj naprednih intelektualaca. Bio sam siguran da neće dugo potrajati i da će Hitlerova okupatorska vojska osjetiti da postoji i drugi Zagreb, Zagreb koji mrzi fašizam.

Putem sam se dogovorio s Marinom da potraži dra Jurja Bocaka, mladog zagrebačkog zubara koji je radio u partijskoj tehnici i bio zadužen za smještaj ilegalaca. Trebalo je pronaći jedan pogodan stan, odakle bih mogao odlaziti na satanke s drugovima iz CK KPH.

U stanu dra Černozubova zatekao sam njegovu ženu Ninu i mladu kćer Tanju. I njih sam već poznavao. Kako je njihov stan bio malo izvan centra grada, gospođa Černozubov nije znala što se u taj čas događa u Zagrebu. Ispričao sam joj novosti i zamolio je da se privremeno sklonim pred frankovačkom policijom, na što je ona srdačno pristala.

Kratko vrijeme poslije mog dolaska stigla je Marina sa drom Bocakom. Rekao mi je da nema nijedan pogodan stan za mene, ali da će nastojati da ga što prije pronađe. Tom prilikom sam prvi i posljednji put vidio tog mladog simpatičnog liječnika, našeg dobrog partijskog druga koji je tako tragično završio u jasenovačkom logoru.

Naš razgovor je prekinuo dolazak jedne znanice gospođe Černozubov, starije gospođe. Bila je Ruskinja, kao i gđa Černozubov. Govorila je uzbuđeno o dolasku njemačke vojske u Zagreb. Bila je oduševljena njemačkim vojnicima.

Zadržala se pričajući više od sata dok nas nije napokon ostavila, pa smo mogli nastaviti naš razgovor.

Zamolio sam gđu Černozubov da ode u grad i do našeg stana, da pogleda što je s malom Cicom (Verom Komlinović), Marininom kćerkom iz prvoga braka, koja je ostala u stanu, i da vidi kakvo je stanje u gradu.

Gospoda Černozubov se vratila tek oko 9 sati navečer, blijeda i zastrašena. Rekla je da je Zagreb pun njemačke vojske.

Razmišljao sam da li da prenoćim u stanu dra Černozubova ili da se ipak spustim u grad kako bih što prije došao u vezu s drugovima. Odlučio sam da odem do sestara Filipović koje su stanovale u Kučerinoj ul. 72, gdje sam se još prije sastajao s Radom Končarom.

Grad je bio zamračen. Po ulicama su se nalazila sva moguća prijevozna sredstva njemačke ratne mašine. Njemački vojnici su prolazili gradom. Gradana gotovo i nije bilo po ulicama.

Požurio sam da što prije stignem do Kučetine ulice. U stanu sam našao Ljubicu i njezine dvije sestre, Nevenku i Katicu. Najmlađa sestra Dragica u to je vrijeme bila u Beogradu. Ljubica je tada bila kandidat Partije, a njezine sestre odani simpatizeri.

Stan sestara bio je u prizemlju i sastojao se od jedne veće sobe s pogledom na ulicu, kuhinje i jedne manje sobe prema dvorištu. Tu sobu su sestre odredile za mene, kako bih lakše mogao pobjeći u slučaju da policija pokuša ući u stan.

Stan sam poznao otprije, jer sam nekoliko puta dolazio u vezi s partijskim radom. Znao sam da se u njemu nalazila partijska tehnika, od jeseni 1940, i da Rade Končar dosta često tamo navraća. Isto tako, dolazili su Stipe Ugarković, Srđan Brujić, Antun Rob i drugi.

Razgovarali smo dugo u noć o okupaciji, nagađajući kakav posao koga od nas čeka. Uvečer smo doznali preko radija da je bivši austrougarski Oberst (pukovnik) Slavko Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH).

Ujutro 11. travnja izišao sam iz Ljubičina stana, dogovorivši se prije da obavijesti Radu Končara da se želim s njim sastati.

Uputio sam se prema Ilici. Svuda sam sretao njemačke vojnike s paketima. Vidio sam ih kako ulaze u razne delikatesne dućane, slastičarnice i ostale trgovine kupujući za okupacione marke. Te je novčanice zapadna Evropa do toga vremena već dobro poznavala.

Primijetio sam čitavu karavanu velikih kamiona za prijevoz pokućstva kako izvoze iz magazina poznate zagrebačke tvrtke »Bothe i Erhman« sve pokućstvo koje se nalazilo na stovarištu. Na stotine takvih i sličnih teretnjaka odvlačilo je i drugu robu u Njemačku. Bila je to najobičnija pljačka okupirane zemlje.

Cijene su tih dana naglo porasle, jer su građani žurili da učine neku rezervu živežnih namirnica: masti, šećera, brašna itd. Pravile su se rezerve i u tekstilu. Cijene su porasle unatoč zabrani objavljenoj u »Hrvatskom narodu«, glasilu ustaške vlade.

Stigao sam do Oktogona. U susret su mi dolazile manje grupice mladića koji su živo gestikulirali i bučno razgovarali. Bili su to studenti frankovci koji su veselo dočekali okupatorsku vojsku kao oslobodioca.

U isto vrijeme ulicama su prolazili Zagrepčani zabrinutih lica, koji su se pitali što ih čeka u najskorijoj budućnosti. Sretao sam i znance koji su me pitali što će biti. Na moje odgovore da će biti dobro, odvrćali su mi: »Ti si, Pajo, uvijek bio optimist, pa si i sada«.

Naravno da sam bio optimist. Naposljetku, teško je pretpostaviti da bi komunist, antifašist, pred kojim je u tim danima stajala perspektiva odlučne borbe između fašizma i prve zemlje socijalizma (a mi smo svi komunisti bez izuzetka bili uvjereni da će doći do obračuna između Njemačke i Sovjetskog Saveza), mogao predvidjeti drukčiji kraj te borbe nego pobjedu Sovjetskog Saveza nad fašizmom. Ali tako brza okupacija naše zemlje sve nas je, pa i komuniste, ipak mnogo iznenadila.

Na Jelačićevu trgu kupio sam »Hrvatski narod«, ustaško glavno glasilo. Bio je štampan u formatu bivšega glasila HSS-a »Hrvatskog dnevnika«, koji je od prvog dana okupacije, zajedno s HSS-ovskim glasilom za selo — »Dom«, prestao izlaziti. Od prvog dana okupacije prekinuto je izlaženje svih novina koje su do tada izlazile.

Na prvoj stranici bio je odštampan proglas Slavka Kvaternika o formiranju Nezavisne Države Hrvatske, a u desnom donjem uglu izjava dra Vlatka Mačelca kojom poziva sve pristaše HSS-a da se pokoravaju vlastima, preporučujući svim kotarskim predstojnicima i činovnicima da lojalno i iskreno surađuju s novom vlašću.

Poslije podne sastao sam se u Ljubičinom stanu s Radom Končarom. On mi je rekao da se u Zagrebu nalazi drug Tito i još nekoliko članova Politbira CK KPJ i da je sa svima najtješnje povezan. Sve članove tadašnjeg Političkog biroa lično sam poznavao.

Rade nam je ispričao kako je doživio bombardiranje Beograda u koji je stigao nekoliko dana prije. Sjećam se njegova živog pričanja kako ga je bombardiranje zateklo u jednoj velikoj zgradi. Pričao je da se brzo spustio u prizemlje i gledao jezoviti prizor rušenja okolnih zgrada. Kuću u kojoj je bio Rade također je pogodila jedna manja bomba, ali se nije srušila. Nakon eksplozije otkinuti malter padao mu je po odijelu.

Koliko znam, Rade se vratio iz Beograda tik prije okupacije Zagreba, čini mi se 9. travnja.

Interesirao sam se za naš dalji rad. Kako je Rade bio u stalnoj vezi s Titom, znao sam da ćemo u najskorije vrijeme dobiti instrukcije za rad.

Rastajući se, dogovorili smo se da ćemo se sastati sljedećeg dana u krojačkoj radionici Nikole Slivonje u Draškovićevoj ulici 6.

Kako moj stan, zbog dolaska ustaške policije u nj već prvi dan okupacije Zagreba, nije bio pogodan za sastanke, morali smo pronaći druga mjesta gdje bismo se sastajali. Nekoliko puta sastao sam se na Krešimirovu trgu (sada Trg Lenjina) na jednoj od klupa s Radom Končarom, Josipom Krašom, Stipom Ugarkovićem, Pavlom Papom i Antunom Robom. Vjerojatno je da su na sastancima na trgu bili prisutni i neki drugi članovi CK kao Marko Orešković, koji se u to vrijeme nalazio u Zagrebu, ili Karlo Mrazović i možda još koji od članova CK, ali se toga više ne mogu sjetiti.

Često su se sastanci održavali samo između dvojice članova CK. Radi konspiracije koja je u to vrijeme bila osobito potrebna, sastanci su bili vrlo kratki — »leteći«.

Sastajali smo se i kod sestara Filipović, ali najpovoljnije mjesto za sastanke bio je stan krojača Nikole Slivonje, gorljivog antifašista i starog partijskog radnika, člana KP od 1931. godine. Bio je omalen, ćelav, sivih očiju. Radio je ili krojio stojeći iza velikoga krojačkog stola, ali rad ga nije ometao da uz to vodi živu diskusiju, naravno, uvijek političku. Bio je oženjen i imao osmero djece. Unatoč siromaštvu i tešku životu kakav je imao mali obrtnik s toliko brojom

porodicom, on je podupirao našu štampu, stalno davao priloge za Crvenu pomoć itd. Njegova radionica i njegov stan bili su nam uvijek na raspolaganju, sve do njegova hapšenja. Rade Končar je često zalazio u radionicu i prije okupacije zemlje-

Slivonjinin stan u Draškovićevoj ul. 6 bio je vrlo pogodan za naše veze. Imao je dvoja ulazna vrata, od kojih su jedna vodila kroz predsoblje u kuhinju, a druga, nad kojima je stajala Slivonjina firma, vodila su u radionicu. Prva vrata bila su uvijek iznutra zaključana i njih nisu otvarali ni na kakvo kucanje. U slučaju upada policije u radionicu, iz stana se moglo izići na stubište kroz ta, inače uvijek zaključana vrata.

Jedanaestoga ili 12. travnja sastali smo se u radionici krojača Slivonje: Rade Končar, Stipe Ugarković, Josip Kraš, Antun Rob i ja, a možda i Pavle Pap koga smo kooptirali u CK KPH.

Na sastanku se govorilo o stanju u partijskoj organizaciji u čitavoj Hrvatskoj i o izdavanju jednog letka koji je trebalo da napišemo Marko Orešković i ja.

Nakon završenog sastanka, razišli smo se pojedinačno iz Slivonjina stana.

Na trgu sam kupio »Hrvatski narod« jer sam vidio da ga svi s naročitom pažnjom čitaju. Na prvoj stranici pisalo je da u »najskorije vrijeme« dolazi ustaški poglavnik 4te Pavelić na čelo NDH. Već tada su se pronosile Zagrebom vijesti da se Pavelić nalazi u Karlovcu zajedno sa svojom ustaškom družinom koja je s njim stigla iz Italije pod zaštitom talijanske vojske. Znali smo da se u Karlovcu nalazi talijanska vojska koja je, navodno, čekala dalja naređenja.

Kružile su i druge vijesti: Hitler, navodno, nije bio suglasan s tim da Pavelić, jer je bio odviše vezan uz Italiju, preuzme vlast u NDH. Govorkalo se da Hitlerov povjerenik dr Edmund Weessenmayer ima zadatak da pregovara s Vlatkom Mačekom i da mu predloži da primi vodstvo NDH. Međutim, Maček nikako nije htio prihvatiti tu ponudu. On sigurno nije bio uvjereni fašist, ali je imao svoje posebne račune kada je napustio Simovićevu vladu i ostao u zemlji poslije okupacije, dok su svi ostali članovi vlade i generalštaba napustili zemlju^u

Hitlerovi računi s Mačekom nisu bili loši. Dolaskom Mačeka na čelo NDH, Hitler bi dvostruko dobio: prvo, imao bi na čelu satelitske Hrvatske čovjeka koji je u to vrijeme još imao dosta velik ugled među dobrim dijelom hrvatskog seljaštva i jednim dijelom građanstva; a, drugo, Hitler bi s tim što bi na čelo NDH došao Maček, a ne Pavelić, izigrao Mussolinijeve ambicije na Balkanu koje nisu išle u račun njemačkog Reicha.

Hodajući gradom, primijetio sam nekoliko starijih osoba obučenih u uniforme bivših austrijskih oficira. Svi su bili okićeni starim austrijskim ordenima iz prošloga svjetskog rata. Među njima vidio sam i svog bivšeg kolegu Z. V. iz gimnazije, tada već starijeg čovjeka, kako ponosno korača ulicama, također okićen ordenima. Ti jadni naftalinci bili su ostatak oficirske kaste austrougarske vojske i kao penzioneri s malim penzijama prilično su jadno živjeli u Jugoslaviji. Sada su mislili da je došlo njihovo vrijeme i puni nade navukli su svoje stare uniforme.

Idući Ulicom kraljice Marije (sada Ulica braće Kavurić), sreo sam Miroslava Juna koji je zajedno s Pavlom Markovcem izišao iz zatvora u Petrinjskoj ulici brzo poslije hapšenja.

— Junaček (tako sam ga zvao još u Rusiji) ti znaš da te policija pozna kao komunistu i Židova. Budi oprezan i ne pokazuj se na ulici!

— I tebe policija zna, i tebi prijeti ista opasnost — odvratio mi je Jun. Imao je pravo. Miroslav je već nekoliko dana poslije našeg susreta bio uhapšen, a kasnije ubijen u Jadovnu.

Kod Kazališta sam sjeo i uzeo »Hrvatski narod« da ga pregledam. Prelistavajući list, ponovo sam pročitao istaknutim slovima odštampanu noticu o Pavelićevu skorom dolasku. Taj kasniji dolazak Pavelića u Zagreb potkrepljivao je govorkanja da njemačka komanda pregovara s Mačekom.

U istom broju (12. travnja) bio je objelodanjen zakon o osnutku vojske i mornarice Nezavisne Države Hrvatske. Iz svega je bilo jasno da je čitava NDH bila već formirana u Hitlerovu i Mussolinijevu kabinetu s jasnim zadatkom da služi kao izvor radne snage, topovskog mesa, sirovina i prehrambenih artikala za nacionalsocijalističku Njemačku.

Mislio sam na naše neposredne zadatke, zadatke komunista. Trebat će ove mase, koje će biti mobilizirane i koje sigurno neće dobrovoljno ići u rat za interese fašizma, oti iz fašističkih kandža. To će svakako biti u prvo vrijeme jedan od naših osnovnih zadataka.

Ustao sam i krenuo prema stanu u Kučerinoj ulici. Ostao mi je urezan u pamćenje prizor jedne mlade majke koja je preko čitavih kolica u kojima je vozila svoje dijete istakla poširu žutu traku s crnom šestokrakom zvijezdom —

»Židov« — »Jude«. Ponosno je koračala ulicom. Okrenuo sam se za njom i gledao.

— Jadna žena, kako li će završiti?

Ustaše su već počele svoju hajku na pripadnike toga nesretnog naroda.

Bio sam umoran, čitav dan nisam ništa jeo. Na početku Savske ulice sustigla me kolona njemačkih kamiona koja je prevozila neki ratni materijal u pravcu Save. U prvom kamionu primijetio sam uz vozača jednog podoficira sa specijalnom kartom. Na stražnjem dijelu vozila vidio sam naslikanu devu. Iza toga kamiona prošlo ih je još 10 do 12 s istim znakom kakav je imao prvi. Onaj prvi kamion, u kojem je bio podoficir s kartom, određivao je pravac puta, a ostali, s istim znakom, imali su zadatak da ga slijede ne obazirući se ni na što. Pomislio sam na njemačke mase koje u glupom povjerenju prema velikoj misiji svog velikog vođe idu, ne misleći, kao ovce za Hitlerom.

U stan Ljubice Filipović stigao sam prilično kasno uvečer. Poslije večere, odmah sam legao.

Sljedećeg dana otišao sam na ugovoreni sastanak na Krešimirovu trgu.

Dobro se sjećam da je bio prisutan Josip Kraš, Stipe Ugarković, Antun Rob, Pavle Pap, a nekoliko minuta kasnije došao je i Rade Končar. Bio je to jedan od naših »letećih« sastanaka koji su trajali vrlo kratko, obično na tom trgu.

Končar nam je rekao da ćemo imati sastanak u Solovljevoj ulici 10, u stanu Deneša Vajsa. Odredio je točnu minutu dolaska svakom od prisutnih.

To je bilo potrebno zbog konspirativnih razloga, kako bismo izbjegli da se pred kućom u isto vrijeme nađe više ljudi, što bi moglo biti upadljivo.

Ubrzo poslije sastanka razišli smo se svaki sa svojim zadatkom.

U Zagrebu je već od početka okupacije zemlje radilo nekoliko tehnika.

Izravnu i stalnu vezu s njima imao je Stipe Ugarković. Tehnike je trebalo opskrbiti papirima, a to nije bilo lako ni jednostavno. Nabavljanje i prenošenje veće količine papira moglo je privući pažnju agenata koji su budno pratili kretanje njima sumnjivih osoba. Zato je pronađen niz punktova preko kojih se papir postepeno donosio i isto tako štampani materijal raspačavao. Samo se po sebi razumije da za taj posao nije bila potrebna samo vještina i spretnost, nego i velika smionost.

Sjećam se da je u vezi s našim tehnikama Josip Kraš dobio još prije okupacije zemlje zadatak da organizira štampanje Historije VKP (b) (Svesavezne Komunističke partije boljševika). On je to vrlo vješto organizirao. Prvih šest glava te knjige bilo je odštampano u jednoj štampariji u Petrinji. Kraš je knjige dao prebaciti jednim seljačkim kolima do obale Save u blizini Zagreba, odakle su čamcima bile prebačene na drugu obalu, a odatle u Zagreb na nekoliko punktova. Na tim punktovima bile su knjige prepakirane u manje ili veće pakete, odakle su se razaslale partijskim komitetima u Hrvatskoj. Sav taj posao u vezi s prebacivanjem s obale Save u Zagreb, razmještanjem po punktovima, pakiranjem i daljim raspačavanjem organizirao je Stipe Ugarković, pri čemu je za te poslove angažirao niz drugova komunista i simpatizera. Jedan od njih bio je prof. Vlado Vitasović, s kojim sam već prije rata bio partijski povezan.

Sjećam se da sam nekoliko dana poslije okupacije zemlje sreo Vitasovića na Medveščaku (sada Ulica Moše Pijade), koji se upravo spremao da odveze svojim motociklom neke pakete ukrane u prikolici. Kada smo se pozdravili, rekao mi je da su u paketima knjige historije VKP (b) koje treba razvesti na nekoliko punktova. Bio je to moj posljednji susret s tim Skromnim partijskim radnikom koji je kasnije bio uhapšen i ubijen.

Dan ili dva prije dolaska Pavelića došao sam u Solovljevu ulicu 10 i popeo se na IV kat gdje me je pred vratima stana Deneša Vajsa dočekao Rade Končar i pozdravio svojim uobičajenim pozdravom — »Zdravo, Stari«. U istom stanu održavali su se mnogi sastanci i prije rata i nikada nije bio provaljen, pa smo se osjećali prilično sigurno. U istom stanu je 1940. Tito ilegalno stanovao oko mjesec dana.

Dobro se sjećam da je bio prisutan Pavle Pap, Antun Rob, Josip Kraš, Andrija Zaja, Stipe Ugarković, Vlado Janjić i, ako se ne varam, Marko Orešković. Bili su još neki drugovi kojih se ne mogu sjetiti, iako su, vjerojatno, svi oni meni bili dobro poznati.

Posljednji je došao Tito. Bio je vedar i dobro raspoložen. Kako nam je vrijeme bilo ograničeno, Tito je odmah započeo izlaganje, objašnjavajući situaciju koja je nastala okupacijom zemlje. Prije svega, spomenuo je hitnu potrebu jačanja naše partijske organizacije, potrebu upotpunjavanja partijskih jedinica i komiteta, ukoliko su takvi bili oslabljeni mobilizacijom i hapšenjem. Tito je posebnu pažnju posvetio čuvanju kadrova — »Čuvajte svakog čovjeka«.

Naglasio je potrebu jačanja organizacije SKOJ-a, potrebu primanja u Partiju novog članstva iz redova antifašista i simpatizera našeg pokreta.

Nešto se dtilje zadržao na problemu formiranja oružanih grupa omladinaca za vršenje akata diverzije i sabotaze. Te akcije treba da počnu što prije, na što više mjesta s ciljem da se, koliko god je to moguće, ometa transport njemačke vojske i ratnog materijala.

Naglasio je i potrebu skupljanja oružja, municije i ostale ratne opreme, kao i prikupljanja sanitetskog materijala.

Sjećam se dobro da je Tito naglasio da Partija u »sadašnjemu momentu« neće pozvati narode Jugoslavije na ustanak. Taj poziv će uslijediti tek kada njemačka vojska napadne Sovjetski Savez. Zato su partijski komiteti pozvani da izvrše sve potrebne radove za pripremu oružanog ustanka.

Na kraju je Tito predložio da CK KPH izda proglas narodu u kojem će objasniti nastalu situaciju poslije okupacije zemlje i pozvati ga da se pripremi za oružani otpor fašističkom okupatoru i ustaškoj vladi. Tu dužnost preuzeo je na sebe Pavle Pap.

Sastanak nije trajao više od jednog sata. Napustili smo zgradu neprijetno, izlazeći pojedinačno u katkim razmacima, kao što smo i ušli.

Nikada neću zaboraviti taj prvi sastanak s drugom Titom poslije okupacije naše zemlje. Odluka Partije da se narodi Jugoslavije pripreme na oružani ustanak, da tu dužnost preuzmu na sebe komunisti, bila je svakako jedna od najsudbonosnijih koja je ikada donesena u historiji naroda Jugoslavije.

Pozvati na ustanak narod koji je bio razoružan, kada su Nijemci za svaku nađenu pušku ili revolver u privatnoj kući strijeljali sve ukućane gdje se pronašlo oružje, pozvati na ustanak narod, bio je svakako najodgovorniji zadatak što ga je ikada Komunistička partija postavila pred svoje članove. Takva odluka Partije predstavljala je s jedne strane puno povjerenje u naš narod, u njegovu ljubav za slobodu i bezgraničnu požrtvovnost, a, s druge strane, to je bio dokaz jasne perspektive našeg političkog rukovodstva koje je bilo svjesno težine i odgovornosti što je na sebe primila naša Partija. Ali to je u isto vrijeme bio i dokaz visokog morala našeg partijskog članstva.

Primiti na sebe odgovornost pozivanjem naroda na ustanak protiv neprijatelja koji je u to vrijeme bio najjača, najbolje organizirana, naoružana i najbolje izvježbana vojna sila na svijetu, mogla je samo ona partija koja se sastojala od odlučnih i smionih revolucionara povezanih čvrstom disciplinom, visokom svijesću i odlučnošću da borbu dovedu do konačne pobjede.

Kada danas razmišljam o tom sastanku na kojem je, po mom sjećanju, bio velik dio tadašnjeg CK KPH, a na životu nas je ostala samo nekolicina, s ponosom se sjećam svega što se odigralo u nepun sat u Solovljevoj ulici, na tom historijskom sastanku.

Komunistička partija, koja je tada imala samo nekih 12 000 članova, od kojih je u Hrvatskoj bilo oko 4 000, preuzela je zadatak da pripremi narod na ustanak protiv neprijatelja koji je pregazio već velik dio Evrope i spremao se na dalja osvajanja.

Bilo je zadivljujuće Titovo raspoloženje u tim najtežim trenucima koje smo svi preživljavali. Mi smo svi bili svjesni težine zadataka, pa smo s istom vedrinom kojom je Tito gledao na budućnost prihvatili te zadatke, uvjereni da ćemo u toj teškoj borbi što je predstojala imati kao saveznika prvu zemlju socijalizma, veliki Sovjetski Savez.

Četrnaestoga travnja pročitali smo u »Hrvatskom narodu« da se ustaški poglavnik dr Ante Pavelić »nalazi pred Zagrebom«.

Petnaestoga travnja objavljena je velika slika A. Pavelića i vijest da je u Zagreb stigao poglavnik zajedno sa svojom pratnjom. To su bili Pavelićevi ortaci koji su posljednjih godina prije rata živjeli u Italiji i u nekim logorima učili svoj ustaški koljački zanat.

Nekoliko dana poslije Pavelićeva dolaska formirana je ustaška vlada u koju su ušla i trojica frankovaca koje sam lično poznao još od prije rata: dr Mile Budak, dr Andrija Artuković i Josip Dumandžić. S Artukovićem, koji je imao advokatsku kancelariju u Gospiću, i njegovim advokatskim pripravnikom Dumandžićem upoznao sam se 1927. godine kada sam u tome mjestu bio upravnik Doma zdravlja. Budaka sam upoznao 1930. godine u zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu. On se ondje nalazio kao politički uhapšenik.

U Hrvatskoj do tada ustaše nisu imale neku jaču organizaciju. Međutim, peta kolona koju su uglavnom formirali frankovci i klerofašisti prilično je brojčano narasla u posljednjim godinama do rata. Njih je bilo svuda: u uredima, među činovnicima, u banskoj upravi, na policiji u Zagrebu itd. Ipak, svih tih

zakamufliranih petokolonaša nije bilo dovoljno za uspostavljanje vlasti u čitavoj Hrvatskoj. Mačekovi »zaštitaši« kod toga su svakako predstavljali vrelo iz kojega su se regrutirali novi pristaše Pavelićeva režima. Najbliži Pavelićevi suradnici, organizirani još kao ustaše u Italiji, bili su potrebni ponajprije u Zagrebu radi formiranja upravnog aparata.

Međutim, za formiranje aparata vlasti u cijeloj Hrvatskoj, ustaškoj vladi je nedostajao potreban kadar, jer Pavelićevi pristaše i oni koji su došli s njim iz Italije, kao i frankovci koji su se nalazili u Hrvatskoj i smatrali se pristašama ustaškog režima, bili su u to vrijeme malobrojni i u većini bez potrebnih kvalifikacija za rukovodeća mjesta, prije svega u upravnom aparatu. Oko tih najprisnijih Pavelićevih suradnika počeo se se okupljati posljednji društveni ološ, među kojim priličan broj članova Mačekove zaštite.

Već 15. travnja ustaški povjerenik za javnu sigurnost Dido Kvaternik (Eugen) donosi proglas kojim naređuje da se svi »nepouzdati i neželjeni elementi« u roku od šest sati udalje s teritorija Zagreba. Tim proglasom ustaška vlada počela je djelovati onako kao što se dalje odvijalo za sve vrijeme postojanja te kvislinške vlasti u Hrvatskoj.

Tih dana, osim što smo čitali ustaške novine, mi smo revnosno slušali strane radio-stanice, prije svega London, jer je BBC stanica bila najbolje informirana o svjetskim događajima. Moskva je u to vrijeme donosila vrlo šturu vijesti o napredovanju njemačke vojske na zapadu, a ostatak programa bio je ispunjen šlagerima i pjesmama.

Gotovo svaki dan čitali smo nove uredbe kojima je bio obilježen fašistički režim: u Hrvatskoj Židovi i Srbi stavljeni van zakona; obavezno nošenje žutih traka za Židove s oznakom »Židov«; 17. travnja uvedeni izvanredni sudovi za suđenje po kratkom postupku; učestale tjeralice za komunistima i ostalim antifašistima itd., itd.

Unatoč svim tim mjerama, mi smo se u prvim danima ustaške vlasti dosta slobodno kretali. Jedan od razloga tog »slobodnog« kretanja bio je taj što su agenti ustaške policije bili u velikoj većini novi, probrani iz Mačekove zaštite i Pavelićevih ustaških povratnika, koji nisu poznavali većinu naših ljudi u Zagrebu.

Što se tiče progona komunista u ostaloj Hrvatskoj, postojala je prilično velika razlika. »Blaži« odnos prema komunistima i uopće antifašistima bio je ondje gdje ustaše nisu imale nikakvih svojih pristaša, a to je bilo u početku okupacije u velikom dijelu Hrvatske. Svakako da je na takav stav »prema komunistima« kod upravnih vlasti djelovao i Pakt o nenapadanju između Trećeg Reicha i Sovjetskog Saveza koji je bio sklopljen još 23. kolovoza 1939. Na dosta mjesta ustaška je vlada ostavila sve stare činovnike, ukoliko su bili Hrvati, a Srbe su gotovo već prvih dana sve otpustili. Na odgovornijim mjestima ostavljali su pristaše HSS-a, tako da su u nizu kotara ostali kotarski predstojnici iz stare Jugoslavije. Među njima bilo je i naprednih ljudi, a našao se i po neki antifašist. To je s jedne strane vrlo dobro došlo našim komitetima i ostalim članovima Partije, ali je to često bio i razlog propasti znatnog broja naših članova, jer su precijenili te »blage odnose« prema njima. Kao primjer takvih odnosa htio bih spomenuti događaj u Sisku, što mi ga je ispričao general Vlado Janjić Capo. On je odmah poslije dolaska ustaških vlasti bio pozvan od strane kotarskog predstojnika, zajedno s nekoliko drugova poznatih komunista u Sisku. Gospodin predstojnik im je rekao da zna da su komunisti, ali da će ih sve dati pohapsiti ako budu protudržavno djelovali. Poslije te opomene on ih je sve pustio kućama.

Sličan slučaj ispričao mi je i moj drug još od prije rata, Mane Trbojević. Jednog dana pojavili su se oružnici NDH u njegovoj školi u selu Kusonje kraj Pakraca. Prilikom pretresa stana našli su nekoliko brošura koje je izdala Komunistička partija. Kotarski predstojnik Petar Pinčić upitao ga je što da radi s tim brošurama, a Mane mu je odgovorio neka ih spali. Pinčić je to uradio, a Manu pustio kući.

Ove primjere htio bih potkrijepiti svojim ličnim doživljajem. U vrijeme mog dolaska u Garešnicu, u drugoj polovini travnja, sastao sam se s članom Kotarskog komiteta KPH Andrijom Lustigom Dadom. Čitava Garešnica, pa i kotarski predstojnik, poznavali su Lustiga kao komunista, jer je on prije rata čak vodio s predstojnikom neke diskusije o fašizmu. Pa ipak, makar su Lustiga svi poznavali kao komunista, on se slobodno kretao. Mi smo nesmetano prošli Garešnicom, čak smo u jednoj gostionici sjeli i popili pivo.

Takvih primjera bilo je dosta. Ali je bilo i brojnih slučajeva kada su pojedini lokalni HSS-ovski funkcionari, postavljeni na pojedina odgovorna mjesta u nekim kotarima, postali vjerne sluge Pavelića i počeli proganjati komuniste, Židove, Srbe i poznatije napredne građane...

... Moje stanovanje kod sestara Filipović, iako nije bilo upadljivo, ipak mi se činilo, već i zbog toga što je ondje bila tehnika, neodrživo za dulje vrijeme. Posavjetovao sam se sa svojom ženom Marinom da mi pronade još jedan stan u kojem bih, makar povremeno, mogao stanovati.

Već drugi dan Marina me odvela u Jurjevsku ulicu 37b kod barunice Marice Zastavniković. Stan je bio vrlo prikladan jer nije bio u centru grada, a osim toga Marica Zastavniković nije bila kompromitirana, nego, naprotiv, poznata kao pristaša HSS-a. U ono vrijeme Marica je radila kao činovnik na likvidaciji »Hrvatskog dnevnika«.

S Marinom je radila u Higijenskom zavodu Maričina kćerka Krunka, preko koje je Marina došla u vezu s barunicom Zastavniković. Krunka je bila aktivist i izvršavala mnoge zadatke koje je pred nju postavljala Partija.

Prvi stan, onaj kod sestara Filipović, koristio sam za sastanke s drugovima iz CK KPJ, a ovaj posljednji u početku samo za stanovanje. Kasnije sam se i u njemu sastajao s drugovima. Moram spomenuti da sam i u jednom i drugom stanu bio uvijek dobrodošao gost.

Polovinom travnja govorio sam s Radom Končarom koji mi je spomenuo da bi trebalo izdati izvanredno izdanje »Vjesnika«, koji je u Hrvatskoj u posljednjim godinama prije rata dosta čitan. Kako sam uz Mladena Ivekovića i Simu Balena i ja bio u redakciji, Rade je vjerojatno želio da se nađem s Ivekovićem i da prodiskutiramo pitanje izlaženja tog izvanrednog broja.

Otišao sam u stan Mladena Ivekovića u Buconjićevoj ulici. Mladen je zapravo još od vremena martovskih hapšenja komunista i antifašista živio ilegalno. U stanu sam našao dragog Mladenova oca, koji je brinuo što će se s nama dogoditi.

Ni Mladen ni ja ne možemo se sjetiti kakav smo donijeli zaključak u pogledu izlaženja »Vjesnika«. Koliko znam, »Vjesnik« u to vrijeme nije izišao.

Poslije nekoliko dana ponovo sam posjetio Mladena Ivekovića, ali ovaj put sam došao radi stana Hasana Kikića koji je, ako se ne varam, stanovao u istoj

kući gdje i Mladen. Kikićev stan smo namjeravali iskoristiti za neke drugove koji su radili ilegalno.

Kod Mladena sam zatekao našeg starog i dobrog druga Dragutina Sailija, člana CK KPH, koji je imao partijski nadimak Konspirator. Mladen ga je zvao Korla.

Sailija sam zatekao baš kad je dovršavao jedan konspirativni posao u Ivekovićevu stanu. Prizemlje kuće u kojoj je Iveković stanovao imalo je na svim prozorima gvozdene ukrštene šipke. Zadatak Sailija je bio da isiječe na prozoru stražnjeg dijela kuće prema šumi jednu pačetvorinu toliko veliku da se odrastao čovjek može lako kroz nju provući u slučaju dolaska policije. Izvađeni dio se lako mogao umetnuti u svoje mjesto.

Konspirator je taj posao majstorski izveo. Kad sam pogledao na te ukrštene šipke koje su već bile isječene, nisam mogao primijetiti da je bilo što s njima učinjeno.

Alat kojim je Konspirator radio složili smo u dvije kožnate torbe, pa ih je trebalo odnijeti u Sailijev stan. Bile su vraški teške, pa sam odlučio da mu ih pomognem odnijeti.

Uputili smo se prema Kučerinoj ulici gdje je Saili stanovao. Na putu smo sreli Marinu koja nas je upozorila da nas slijedi neka sumnjiva osoba. Ubrzali smo korake i uskoro stigli do Kučerine ulice gdje sam se oprostio od Sailija, predao mu aktovku i prosljedio dalje, jer su u istoj ulici stanovale sestre Filipović...

... Naše veze s partijskim organizacijama u provinciji bile su poslije okupacije djelomično prekinute zbog mobilizacije mnogih članova Komunističke partije u vojsku i učestalih hapšenja komunista u nekim dijelovima Hrvatske, pa su neki članovi CK KPH otputovali, vrlo brzo nakon dolaska Nijemaca u Zagreb, u razna mjesta u unutrašnjosti radi uspostavljanja partijskih veza ...

... Poznavajući još od prije rata sve članove Okružnog komiteta bjelovarskog i novogradiškog okruga, predložio sam Radi Končaru da otputujem na taj teren i izvidim tamošnje prilike ...!

... U Zagreb sam stigao prije podne. Sišao sam na stanici Maksimir i tramvajem se odvezao prema gradu. Vozeći se kroz Draškovićevu ulicu, pogledao sam na prozore stana krojača Slivonje. Na prozorima nije bilo ugovorenog znaka koji je upozoravao na opasnost, pa sam navratio u radionicu.

Malog, ćelavog krojača našao sam kao obično uz njegov rad. Zivo je diskutirao sa svojim pomoćnikom Lujom Papićem i još jednim drugom. Raspravljalo se o izgledima na početak Hitlerovog napada na SSSR, što su potvrđivali oni brojni ešaloni vojske i ratnog materijala koji su se kretali prema istoku. I ja sam se umiješao u diskusiju. Moram iskreno priznati da smo svi bili veliki optimisti. S nekim nestrpljenjem očekivali smo snažan udarac koji će Crvena armija zadati napadaču odmah u početku rata.

Kod Slivonje se nisam dugo zadržao, već sam iz radionice otišao u Erdedijevu ulicu br. 3. u stan Đurđe Karneluti-Badnjević, jer sam odlučio da ovaj put kod nje odsjednem.

¹ Nakon boravka na terenu dr Pavle Gregorić se vraća u Zagreb da izvijesti CK KPH o izvršenim zadacima.

S Đurdom me upoznao njezin drug Ešref Badnjević, sudac kotarskog suda, član Komunističke partije, s kojim sam prije rata bio partijski povezan. Đurđa je radila kao privatna činovnica i nije bila kompromitirana kod policije ni prije rata, ni neposredno poslije okupacije. Njezinim stanom smo se zbog toga koristili za ilegalce. Koliko mi je poznato kod nje su se povremeno sklanjali Vlado Bakarić, Antun Biber i još neki drugovi. Đurđa ie i mene rado primila.

Još isti dan po dolasku u Zagreb sreo sam Dragutina Sailija, člana CK KPH, i zamolio ga da me što prije poveže s Radom Končarom. Ispričao sam mu što sam uradio na terenu. Saili se među ostalim interesirao da li sam naoružan. Odgovorio sam da nemam oružje. Već sljedeći dan Saili mi je donio revolver kalibra 6,35.

Poslije nekoliko dana održan je sastanak članova CK KPH. Na sastanku sam izvijestio drugove o svome putu u Bjelovar, o stanju u Okružnom komitetu koji je do tada izgubio tri svoja člana zbog hapšenja. Spomenuo sam da sam dao instrukcije sekretaru Čehajiću da uspostavi veze sa svim kotarskim komitetima koji su ulazili u okrug Bjelovara.

Ispričao sam drugovima o putu u Banovu Jarugu i Viroviticu. Rekao sam da smo održali sastanak s članovima Kotarskog komiteta i dogovorili se da drugovi pripreme kotarsku konferenciju za drugu polovinu svibnja. Jedan broj članova Partije bio je već u prvim danima uhapšen, znatan broj kotarskih komiteta oslabljen, ne samo zbog hapšenja nego i zbog mobilizacije u jugoslavensku vojsku iz koje se neki članovi još nisu vratili u svoja mjesta. Vrlo malen broj, zapravo samo pojedinci, već su se u prvim danima okupacije pasivizirali.

Jednim dijelom uspjeli smo nadomjestiti gubitke u pojedinim komitetima novim članovima, a Okružni komitet u Bjelovaru smo upotpunili s nekoliko članova Gradskog komiteta Bjelovar.

Izvijestio sam drugove o putu u Garešnicu gdje sam se sastao s nekoliko članova Kotarskog komiteta. U razgovoru s njima doznao sam da stoje u uskoj vezi s nekim drugovima iz Moslavine. Preko pilane u Brestovcu, gdje je u to vrijeme bilo zaposleno oko 600 radnika iz svih kotara Moslavine, pa i Garešnice, imali su stalnu vezu s partijskim organizacijama OK Čazma. Kako je Garešnica u to vrijeme potpadala pod bjelovarski okrug, a zapravo je bila dio Moslavine, dogovorili smo se da se povežem i s tim okrugom.

Rade Končar se mnogo interesirao za stanje u partijskim organizacijama, o raspoloženju u masama, o akcijama sabotaže i diverzije s kojima je, prema uputama Centralnog komiteta, već trebalo da počnemo. Nisam se mogao pohvaliti nekim naročitim uspjesima u vezi s akcijama.

Radu su mnogo zabrinjavala česta hapšenja naših drugova. Najgore je bilo u pojedinim mjestima, pa čak i u sjedištima kotara, gdje su vlasti, poznavale komuniste ili sumnjale na pojedince. Ondje gdje je već prije rata bilo organiziranih frankovaca koji su poslije Pavelićeva dolaska na vlast odmah postali neki ustaški funkcionari ili u najmanju ruku špijuni, došlo je do iznenadnih hapšenja komunističara.

Na sastanku smo govorili i o potrebi uspostavljanja tehnika u što više mjesta kako bi se izbjeglo slanje veće količine štampanog materijala iz Zagreba.

Kurirska veza u to vrijeme već je dobro funkcionirala i s Bjelovarom za Okružni komitet Bjelovar i s Banovom Jarugom za okrug Nova Gradiška.

Na sastanku nas je Rade Končar upoznao s odlukom CK KPJ da se pojedini članovi nacionalnih centralnih komiteta upute u pojedine krajeve sa zadatkom da s partijskim organizacijama na terenu izvrše pripreme za oružani ustanak.

U vezi s tim odlučili smo da kao povjerenici CK KPH odu Marko Orešković u Liku, Josip Kraš na Kordun, Baniju, Gorski kotar i Hrvatsko primorje, Karlo Mrazović u Hrvatsko zagorje, Međimurje i varaždinski okrug, a ja u okrug Bjelovar, okrug Nova Gradiška i okrug Čazma (Moslavina).

Rade Končar je predložio da dva istočna slavonska okruga, Slavonski Brod i Osijek, budu izravno vezani za Centralni komitet, a on će lično nadzirati rad u njima.

Slavonski Brod je bio jedan od najjačih industrijskih centara u Hrvatskoj i Rade je vrlo dobro poznao prilike u partijskoj organizaciji tog okruga. Osim toga, Rade je imao mnogo povjerenja u tamošnje okružno partijsko rukovodstvo.

S druge strane, osječki okrug nije imao tako jako partijsko rukovodstvo, pa je Rade, vjerojatno, htio da sam ili preko pojedinih članova Centralnog komiteta pomogne tamošnjem komitetu u radu na pripremama oružanog ustanka.

Na kraju sastanka dogovorio sam se s Končarom da se prije mog odlaska na teren još jedanput sastanemo. Vezu smo imali već otprije u radionici Nikole Slivonje ili u stanu sestara Filipović.

Trebalo se pripremiti za odlazak na teren, i to što prije. U djelokrug mog rada u spomenutim krajevima ulazila je i organizacija udarnih grupa za vršenje raznih akata sabotaže i diverzije. Da bih se upoznao s načinom vršenja raznih akcija, obratio sam se svome starom drugu Karlu Mrazoviću Gašparu, koji je imao vrlo mnogo iskustva i iz mađarske revolucije 1919- u kojoj je sudjelovao kao mladić i iz španjolskog rata u kojem je također sudjelovao.

Nekoliko dana poslije sastanka CK KPH sreo sam Mrazovića u Ilici. Krenuli smo prema Črnomercu. Približavajući se kraju Ilice, primijetili smo po raznim dvorištima niz raznih ratnih strojeva koje nikada u životu nisam vidio. Iskreno priznajem da me je to neobično impresioniralo. Gledao sam vojnike dobro opremljene, ugojene i spretne kako kočoperno hodaju ulicama i nisam mogao a da ne upitam Gašpara da li je i sovjetska armija tako opremljena.

Gašpar je bio nekoliko godina u Sovjetskom Savezu kao student, pa sam od njega čekao pozitivan odgovor. Rekao mi je da Sovjeti vjerojatno nemaju takvu opremu, ali je uvjeren da će Crvena armija, kad Hitler napadne Sovjetski Savez, uspješno odbiti fašističkog neprijatelja.

Na rastanku smo se dogovorili da ćemo se naći u Tuškancu radi pojedinih instrukcija o načinu organiziranja raznih akcija i diverzija ...

... Bio je lijep sunčan dan kada sam se ponovo našao s Gašparom na jednoj klupi u Tuškancu, u blizini drvenog paviljona.

Gašpar mi je objašnjavao i crtao u svom notesu kako se prekida telefonsko-telegrafska veza, kako je najlakše onesposobiti lokomotivu i vagone, kako baratati dinamitom pri dizanju pruga i mostova, kako spriječiti dolazak tenkova itd.

Kada smo se vraćali iz Tuškanca, sreo sam svog rodaka Krešu Erbežnika, srednjoškolca, ali se nismo pozdravili. Bio je u društvu nekog mladića s kojim se možda isto tako dogovarao kako će izvršiti neki partijski zadatak. Pogledali smo se i pogledima se obavijestili da radimo isti posao. To je bio posljednji put što sam vidio mladog Krešu.

Budući da me je zagrebačka policija često hapsila i da me poznavao velik dio stražara i agenata koji su i dalje ostali u službi, morao sam promijeniti svoj vanjski izgled.

Odmah po dolasku Nijemaca promijenio sam odijelo, pustio brkove, nabavio očale s običnim staklom i dao prepraviti legitimaciju svog brata, apotekara, u našoj partijskoj tehnici na ime magistra farmacije Franca Seiferta iz Daruvara. Njemačko sam prezime izabrao radi veće sigurnosti, jer sam računao da ono neće biti upadljivo. Kako govorim njemački, iako ne savršeno, mogao sam ipak izigravati, osobito pred ustaškim agentima, građanima NDH — Nijemca.

Legitimacija s njemačkim prezimenom ulijevala je ustaškim policajcima i agentima posebno poštovanje, jer su se svi oni bojali Nijemaca, a pogotovo domaćih, jugoslavenskih Nijemaca za koje su znali da mnogi od njih špijuniraju za njemačku vojsku i Gestapo. Taj strah bio je još više ojačan Uredbom ustaške vlade, donesenom nekoliko tjedana po uspostavljanju NDH, kojom su svi Nijemci, podanici NDH, dobili posebna građanska prava, veća od prava ostalih građana NDH.

Radi težeg raspoznavanja, Marina mi je predložila da nabavim kišnu kabanicu u dvije boje kako bih je mogao okrenuti u slučaju policijske potjere.

Jednog dana uputili smo se Marina i ja u veliku trgovinu »Kastner i Ohler« (danas Nama), u odjeljenje za kišne kabanice. Nakon kraćeg odabiranja, našao sam dvobojnu kabanicu koja mi je odgovarala i obukao je, uvjeren da će mi i ona dobro doći u mom radu.

Postojao je još jedan veliki nedostatak koji me je lako mogao odati ljudima koji su me poznavali. Bio je to moj kratki korak i brzi hod, zbog koga mi je Tito na I kongresu KPH i dao partijsko ime »Brzi«, ime koje me je pratilo kroz sve vrijeme oslobodilačke borbe. Vježbao sam da koračam drukčije, a Marina me opominjala kad bih se zaboravio i pošao brže.

Moja mimikrija omogućila mi je slobodnije kretanje ne samo po Zagrebu, nego i kasnije na terenu Slavonije, bjelovarskog okruga i Moslavine. Čitavu 1941. godinu kretao sam se na linijama Bjelovar — Virovitica, Bjelovar — Pakrac — Banova Jaruga, Lipik — Garešnica — Daruvar, Bjelovar — Zagreb ili Pakrac — Zagreb. Na tim relacijama služio sam se željeznicom, autobusima i, na kraćim linijama, biciklom, a da me nitko nije prepoznao.

Na autobusima koji su saobraćali na liniji Bjelovar — Daruvar i Daruvar — Pakrac vozači su se toliko privikli na mene da su me čak pozdravljali kao starog znanca, iako nisu znali tko sam.

— Gospodine, Vi ovdje radite? — upitao me jednog dana vozač koji je izdavao karte.

— Da, ovdje — odgovorio sam kratko i on se više nije zanimao za mene.

Jednog dana slučajno sam sreo Radu Končara u Draškovićevoj ulici, na mom putu do Slivonjine krojačke radionice. Rade je išao na sastanak s Vladom Bakarićem koji će ga čekati na uglu Draškovićeve i Boškovićeve ulice.

Idući prema mjestu sastanka, Rade mi je rekao da bi mogao ovih dana zajedno sa mnom otputovati do Banove Jaruge, gdje bismo održali sastanak s drugovima. Vrlo rado sam prihvatio taj prijedlog, pa smo utvrdili datum 28. svibnja.

Prišli smo Vladi Bakariću koji je već čekao. Vlado me nije prepoznao sve dok se nisam nasmijao, jer su me brkovi i očale izmijenili. Bio sam zadovoljan svojim prerađivanjem.

Prešli smo zajedno preko Draškovićeve ulice i krenuli prema Jurišićevoj u kojoj je bilo dosta prolaznika. Na raskršću smo se rastali. Končar i Bakarić su ušli u Jurišićevu ulicu, a ja sam prosljedio do Slivonjine radionice.

Razmišljao sam o Končaru i njegovoj smjelosti da se tako slobodno kreće zagrebačkim ulicama, unatoč masi ustaških agenata, gestapovaca i njemačkih vojnika.

Tih sam dana čuo jednu zanimljivu priču o Radi Končaru i policijskim agentima u Zagrebu. Govorilo se da se među zagrebačkim agentima proširila priča kako Rade Končar nikada ne ide ulicom sam, nego da je uvijek okružen svojom zaštitom od nekoliko omladinaca i nekoliko odraslih ljudi i žena. Svi su oni naoružani revolverima i bombama. Svaki pokušaj agenata da mu se približe izazvao bi pucanje revolvera i praskanje bombi. Zato se agenti kad ga opaze brzo udaljuju od njega.

Da li je ta priča bila istinita ili ne, ne znam, ali vrlo dobro znam da se Rade slobodno kretao po Zagrebu i da ga nijedanput nisu zaustavili policijski organi sve do odlaska iz Zagreba.

Kod Slivonje sam primio poruku od Okružnog komiteta u Bjelovaru da treba da se vratim na teren radi konferencije Kotarskog komiteta u Virovitici. Morao sam se svakako naći s Radom Končarom da mu saopćim da moram hitno otputovati iz Zagreba i da ne mogu putovati s njim u Banovu Jarugu na ugovoreni sastanak 28. svibnja.

Nekoliko dana kasnije našao sam se s Radom u Ilici, u blizini Krajiške ulice. Skrenuli smo u jednu manju gostionicu. Rekao sam mu da moram hitno otputovati radi predstojeće kotarske konferencije u Virovitici i da ću 28. svibnja biti u Banovoj Jaruzi.

Govorili smo o izgledima na ustanak, o vjerojatnosti brzog napada Njemačke na SSSR na što su upućivali brojni ešaloni koji su se danonoćno kretali prema istoku.

Uvijek vedar i ovog puta nasmijan, Rade mi je rekao na rastanku:

— Formirajte što prije udarne grupe od mladih smionih komunista i skojevaca. Privlačite u naš pokret nove mlade snage. Tamo ih ima. Stranka radnog naroda utim krajevima vrlo je dobro radila i imala velik broj pristaša. Mora na terenu biti dosta naših simpatizera, po mjestima i selima gdje smo imali do rata nekoliko dobrih organizacija.

— U redu, Rade — rekao sam.

— Imaš li propusnicu?

— Imam — odgovorio sam — zato se postarala naša tehnika.

— Zdravo, budi oprezan! Zagreb je pun ustaških i gestapovskih agenata.

Koliko je mnogo brige vodio o svakom drugu taj hrabri revolucionar! A o sebi najmanje ...*

* Odlomci iz knjige sjećanja dra Pavla Gregorića *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i bjelovarskom okrugu 1941. godine*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1969.

Dr Dušan Čalić

DO VIĐENJA, GRADE

*Demonstracije 29. ožujka — Sastanak sa sekretarom MK —
Njemački tenkovi na Zrinjvcu — U radničkom Trnju —
Susret s Radom Končarom i Vladom Bakarićem*

Rat bjesni Evropom. Hitler, kočopereći se u govorima pred hiljadama svojih pristaša, zloguko maršira Evropom.

Osvojena je Austrija. I Češka. Napadnuta Poljska. Rat s Engleskom je počeo. Fašisti su upali u Francusku.

Tenkovi su na granicama Kraljevine Jugoslavije. Jake su trupe na jugoslavensko-bugarskoj granici, kamo su, po utvrđenom planu, njemačke snage ušle početkom proljeća 1941. godine.

Jugoslavenski vlastodršci raspravljaju o kapitulaciji. Već 20. marta u Beogradu zasjeda krunsko vijeće. Kraljevski princ, regent Pavle, predlaže pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.

Uvečer toga dana, zasjeda i vlada. Cvetković, predsjednik vlade, obavještava ministre: Krunsko vijeće predlaže da zemlja pristupi Trojnom paktu.

— ... zbog unutrašnjeg i vanjskog položaja zemlje, sredeње odnosa s Njemačkom nameće se kao neizbježna i neodgodiva potreba... — dopunio je predsjednikovo izlaganje Vladimir Maček.

Samo tri ministra se ne slažu. Protestno napuštaju sjednicu.

Dvadeset četvrtoga marta putuju u Beč Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar Marković. Treba potpisati ugovor o pristupanju fašističkom paktu.

Sutradan bio je potpisan protokol — »Protokol, koji su potpisali njemački ministar vanjskih poslova von Ribbentrop, talijanski ministar vanjskih poslova grof Ciano i japanski poslanik Oshima s jedne strane, kao i jugoslavenski ministar predsjednik Cvetković i jugoslavenski ministar vanjskih poslova Cincar-Marković s druge strane, o pristupu Jugoslavije paktu triju sila od 27. septembra 1940. između Njemačke, Italije i Japana...«

Vode sila Osovine zadovoljno se smješkaju. Oni to zadovoljstvo ne kriju. Von Ribbentrop pozdravlja potpisnike:

— Ovaj pristup je za nas, međutim, od osobite važnosti još i stoga što se time sada praktički čitav dosadašnji neutralni Balkan nalazi u redovima Reda i, drugo, što se k nama pridružila država o kojoj je Engleska još uvijek mislila da može svojim miješanjem u njene unutrašnje poslove, razvijajući svoje intrige, izvjesne snage ove države mobilizirati protiv novog poretka Evrope...

Međutim: Jugoslavija protestira. Na dan objave pakta, Jugoslavija, kao u buni, grmi od revolta.

Na ulicama su radnici. Na ulicama su svi proleterci. Na ulicama su svi napredni ljudi ove zemlje, koji su protestirali protiv pakta i saveza s fašistima.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, sjećam se, tiska tih dana letak u kojemu objavljuje imena vodećih visokih oficira Generalštaba, koji su otvoreno pripremali kapitulaciju.

Buržoazija s jedne strane već otvoreno odobrava kapitulantski stav vlade, klanjajući se onima koji kane u svijetu provesti »novi poredak«, dok s druge strane žestoko napada na rodoljube i na radničku klasu.

Puni su zatvori.

Čuvari režima hapse sve poznate komuniste.

Nalog je vlade: zatvoriti sve napredne rodoljube! To se dešava i u Zagrebu. Jedne noći, bez ikakva povoda, uhapšen je velik broj komunista. U nalogu za hapšenje nije bilo objašnjenja. Ali postojao je razlog kod onih koji su naredili hapšenje: strah. Te su noći zatvoreni Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ognjen Priča i mnogi drugi. Neki su u posljednji trenutak uspjeli izbjeći hapšenje.

Kako su zatvori puni, to je buržoazija organizirala posebne zloglasne logore, kao što su bili oni u Bileći i Kerestincu.

Zbog kapitulantskoga, kukavičkog stava vladajućih slojeva, osobito zbog profašističkog držanja izvjesnog broja oficira, nastupila je dezorganizacija u vojsci. Koliko je stanje armije bilo kukavno, koliko je držanje jednog dijela njenih viših rukovodioca bilo nevojničko, pokazalo se nešto kasnije: za nekoliko dana rasule su se diljem Jugoslavije regularne kraljevske jedinice. Pa ni tamo gdje je bilo odlučnih i odvažnih, nije se moglo ništa učiniti. Fašistički agenti iz glavnih komandi pravovremeno su unijeli zbrku: artiljerije nije bilo gdje je bila najpotrebija, konjica se našla u situaciji da juriša na tenkove, vojnici su bili bez municije...

Buržoazija se opredjeljivala: kojem se agresoru prikloniti. Nijednog trena nisu pomišljali da pripreme obranu zemlje. Radnička klasa, međutim, ne miruje: užurbano se priprema pod rukovodstvom komunista za obranu zemlje.

Demonstracije su sve brojnije.

Manifestacije postaju gotovo svakodnevna pojava.

I svaki se put radnički skupovi iz protesta protiv skupoće pretvaraju u manifestacije za mir, u zahtjeve za obranu zemlje, za pakt sa Sovjetskim Savezom...

Beogradski studenti su organizirali studentski bataljon, kojemu je zadatak bio da što bolje pripremi studente za obranu zemlje. Rodoljubi, oficiri kraljevske vojske, podučavaju mladiće u rukovanju oružjem i u osnovnim vojnim znanjima.

Iz dana u dan raste spremnost svih naših naroda da brane svoju zemlju pred budućom najezdom. To se manifestira u raznim oblicima. A kad je 27. marta

1941. građanstvo obaviješteno: potpisan je Trojni pakt! — demonstracije su dostigle vrhunac.

Cijeli je Beograd na nogama. Demonstranti zahtijevaju najenergičniju borbu protiv izdajnika. Traže mobilizaciju svih rodoljubivih snaga, koje bi se trebale suprotstaviti napadačima.

U tim manifestacijama i demonstracijama radnike je povelala Komunistička partija. Nisu izišli na ulice samo organizirani članovi Partije i SKOJ-a, već i svi rodoljubi, uključujući i jedan dio naprednog svećenstva. To je bio veličanstveni entuzijazam, očitovanje rodoljublja i privrženosti ovoj zemlji, bila je to najoštrija osuda izdajničke vlade, od koje se tražilo da odmah podnese ostavku.

Sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, Rade Končar, nalazi se tih dana u Beogradu, a u Zagrebu je Aleksandar Ranković. I u Zagrebu, kao i u Beogradu, Centralni komitet Partije priprema sve što je bilo potrebno u borbi protiv fašizma, što je nužno za obranu zemlje.

U Zagrebu su, međutim, prilike drukčije od onih u Beogradu. I same su demonstracije drukčije pripremane i organizirane. Ako iznesem svoja sjećanja, bit će to vjerojatno najviše što mogu kazati o Zagrebu tih dana.

Trebao sam s Jeftom Šašićem i Edom Leskovarom rukovoditi jednom skupinom demonstranata koja se formirala na Kanalu. Tu smo održali kratak miting. I zatim smo krenuli prema centru grada.

Policija je već bila pripravna da suzbije bilo kakve demonstracije. Zauzeli su sve važnije prolaze. Upozoreni su: najoštrijim mjerama rastjerati sve radničke skupove!

Znali smo to i zbog toga smo odlučili da prilikom demonstracija mijenjamo smjer kretanja, kako bismo zaobišli punktove na kojima su bile okupljene veće policijske snage. Krećući se tako, probili smo se sve do današnjeg Trga Jože Vlahovića, gdje smo se sukobili s većim odredom policajaca koji su bili naoružani do zuba.

Nešto prije, na sastanku, koji smo održali u parku pred Radničkim domom, Marko-Aleksandar Ranković upozorio nas je:

— Demonstracije, vjerojatno, neće poprimiti ovdje onakvu širinu kao u Beogradu. Pripravnost buržoazije na krvoproliće je očita. Ne smijemo žrtvovati radničke živote. Treba pri rukovođenju demonstracijama biti energičan, ali do one granice kad se još može spriječiti nakana buržoazije za krvoprolićem...

U skupini demonstranata koja je išla od Kanala bilo je mnogo ljudi koji su bili, u neku ruku, veza između rukovodstva demonstracija i samih demonstranata. Oni su prenosili trenutne odluke među okupljenim radnicima. Tako su svi znali kako da se drže u odlučnom momentu.

Protestirajući, došli smo do raskršća Jurišićeve i Draškovićeve ulice. Poredani u borbenom streljačkom stroju čekali su nas policajci, držeći puške na gotovs.

— Razlaz, ili pucamo! — izderalo ih se nekoliko u isti tren. Znali smo dažele demoralizirati demonstrante, jer su i prije u takvim prilikama slično postupali. Mnogo su rjeđe pucali, nego što su prijetili.

— Na gotovs! — komandirao je policajcima neki oficir.

Zveknuše zatvarači. Ubojite se cijevi dingoše prema nama. Zloglasno je bilo policijsko pripremanje, opasna im je bila svaka kretanja, svaka nova komanda mogla je značiti početak krvoprolića.

Osjetili smo da se ne šale. Vidjelo se po licima policajaca da im je najstrože naređeno: pucati ako to oficiri smatraju potrebnim. Ovaj put, čini se, nema igranja.

— Razbiti se u manje grupe i onda se tako kretati naprijed! — dogovorili smo se i odluka je u trenu prenesena svim demonstrantima. Provokatori i agenti, koji su još od Kanala išli s nama, želeći nas dovesti u što neprijatniju situaciju počeli su se derati:

— Naprijed drugovi ... bez straha ... neće pucati, kukavice su!

Naša je organizacija, međutim, funkcionirala savršeno. Oni drugovi koji su bili zaduženi za prenošenje odluka među demonstrantima, u trenu su to izvršavali. Demonstranti se odmah odvajaju u manje grupe.

Razišavši se u manjim grupama, još uvijek izvikujući parole protesta, demonstranti su se kretali prema centru. Između nas i policije po svim okolnim ulicama dolazi do sukoba. Bila je to žestoka tučnjava, kakve se ne sjećam još od 1. maja 1940, kad je krv potekla na Kazališnom trgu.

Nemoguće je u takvim prilikama biti smiren. U čovjeku kipe bijes i mržnja. Budi se ponos. Mene je obuzelo buntovno raspljošenje. Nisam stizao gledati što se sve zbiva oko mene. Osjećao sam, i ne razmišljajući o tome, da nijedan demonstrant neće iz straha pobjeći. Beogradski protesti od prije dva dana, za koje samo mi znali, ulijevali su nam još više odvažnosti.

Slike uspijevam samo registrirati. Previše sam zauzet sukobima s policijom da bih tog momenta bio bilo čime zaprepašten.

Desno od mene dva policajca udaraju jednu radnicu. Polugola, okrvavljena, pada na pločnik. Jedna druga, s cipelom u ruci, skače na policajca. Kad htjedoh skočiti prema njima, nađe se preda mnom agent. Valjalo je najprije s njime obračunati.

Vrisak ranjenih, protestne parole, revoltirani uzvici — sve se uskomešalo u nerazumljivoj galami.

Neki radnik uhvatio policajcu kundak puške i pokušava ga oboriti. Drugi snažnim udarcem povali nekog policajca, dugajliju.

Zagreb je demonstrirao čitavu večer 29. ožujka. Ogorčenje zbog izdaje, neprijatnost zbog predaje zemlje bez ikakva otpora, revoltirali su sve napredne ljude. U čitavom su se gradu protestne demonstracije pretvorile u žestoke tučnjave s policajcima.

Uza sav teror, uz sve okrutne mjere koje su poduzimali, policajci sve do u kasnu noć nisu mogli smiriti demonstrante.

Odavno je već pao mrak, a Zagrebom su još odjekivali borbeni povici:

— Bolje rat, nego pakt!

Ta tko je mogao biti pošten, tko je mogao cijeliti svoju zemlju, tko je mogao cijeliti sebe samoga, a da pristane na tako sramnu kapitulaciju! Tko je mogao biti i malo slobodoljubiv, a pristati na ponižavajuću poniznost pred fašistima!

Demonstracije u Zagrebu, kao i u mnogim drugim gradovima naše zemlje, pokazale su da će narod biti spreman svim svojim snagama braniti slobodu i nezavisnost svoje zemlje. I samo nekoliko mjeseci kasnije, kad je zemlja stenjala pod čizmom fašizma, iscjepkana, bespomoćna, taj narod i ti demonstranti digli su se na oružani ustanak...

... Opustjele su predavaonice i hodnici fakulteta. Utihnuo je žamor u aulama, opustjela mjesta gdje smo se znali sastajati. Studenti su se razišli svojim kućama.

Bilo je to u travnju 1941. godine. Ljude je obuzimala neizvjesnost iščekivanja, koje je strašilo onim što se moglo zbiti, ne obećavajući ništa dobro. Divizije i pukovi kraljevske armije u rasulu se povlače s granica. Okupatorske trupe poslije prvoga, mučkog bombardiranja prijestolnice, uglavnom nezaustavljene marširaju u unutrašnjost Jugoslavije.

Ja sam ostao u Zagrebu, jer sam još trebao obaviti neke poslove. Stroj za pisanje i umnožavanje, matrice, ilegalni partijski materijal i knjige — trebalo je spremiti na sigurno mjesto. Osim toga, valjalo je prenijeti namještaj i hranu iz studentskih restorana, koje smo mi vodili, u prostorije radničkih organizacija.

Moralo se raditi žurno. Još uvijek se nikakove sigurne obavijesti nisu mogle čuti o okupaciji. Nitko od nas nije znao kad će Nijemci upasti u Zagreb. U onih nekoliko dana neizvjesnosti trebalo je pronaći podesne stanove, kojima ćemo se kasnije moći koristiti za naše potrebe, organizirati stalne veze, punktove obavještenja, dogovoriti javke, predati odboru Crvene pomoći novac što smo ga pokupili među studentima u našim društvima i organizacijama. . .

Još četiri druga obavljala su sa mnom te poslove. Dvojica od njih, Mišo¹ i Drago² zapravo su čekali mene, kako bismo zajedno otputovali. Osim njih, tu je još bio drug Boža Co³ i Pero⁴. Njih dvojica, Pero i Čo, nisu ni imali kamo otići. Co nigdje u Jugoslaviji nije imao rođaka, kod kojih bi se mogao skloniti, a u svoje rodno mjesto u Istri nije mogao, jer je otuda pred fašističkim terorom pobjegao vrlo mlad. Pero je pak čekao da mu se javi otac, koji je odnekud iz okolice Drvara poslije prvoga svjetskog rata kolonizirao u Vojvodinu, pa se sad opet vratio u Bosnu, kako bi i sam tamo krenuo.

Zagreb je izgledao kao mravinjak pred kišu. Svi žure. Nitko se ne zaustavlja: nekako užurbano, bez pripovijedanja, ne zaustavljajući se na prolazu, pozdravljaju se ljudi. Nitko nema vremena za drugoga. Tu i tamo i mi bismo, obavljajući naše poslove, sreli ponekog druga, koji je hitao za svojim poslom.

Gradom su se pronosile najrazličitije vijesti. Tek što si čuo paničnu priču o rasulu naše vojske, kad li nešto kasnije pripovijedaju da se fašisti uopće nisu uspjeli probiti preko granice.

— Umarširali su u Sloveniju, već su i u Mariboru. . . — pričaju jedni, a drugi se prse:

— Nijemci su na svim frontovima odbijeni. . .

Pronio se glas i o nekom komandantu konjičkog puka, koji je sa svojom jedinicom jurišao na tenkove i artiljeriju negdje kod Koprivnice... jedni su o njemu tvrdili da je istupio kao hrabar vojnik, junačina, drugi su ga napadali, da je fašistički špijun koji je namjerno poveo u smrt svoje vojnike...

Bili su to mučni dani. Građani su neobaviješteni. I svaka izmišljena vijest, kao ona o proboju Nijemaca iz Bugarske u Makedoniju i Srbiju, iz Mađarske u Vojvodinu, iz Austrije u Sloveniju, o kapitulaciji naše vojske, ili druge, što su to poricale, govoreći o junačkom otporu, uznemiravale su ljude.

Koja je glasina vjerodostojna? Malo smo znali o Hitlerovoj armiji, a isto tako i o našoj vojsci. O sposobnosti naših visokih oficira također smo znali vrlo malo. Mišljenja smo zasnivali više na osnovi svojih želja, nego na činjenicama.

1 Tvrko Seljan

2 Drago Seljan

3 Vladimir Božac

4 Pero Morača

O činjenicama smo mogli samo nagađati. Čak smo vjerovali — sve to zbog-priča

I naših mladićkih priželjkivanja — da veliki dio njemačkih vojnika u svojim odorama nose sakrivene proleterske, komunističke ambleme: petokraku sa srpom i čekićem, da mrze Fiihrera i čekaju prvu pogodnu priliku da s komunistima drugih zemalja sudjeluju u proleterskoj revoluciji... Nismo htjeli vjerovati vijestima o pogubljenjima i o masovnim hapšenjima njemačkih komunista, nismo ni pomišljali da o Komunističkoj partiji Njemačke nema više ni govora. Bili smo uvjereni da su izmišljotine sve one glasine o snazi Hitlerove armije, mislili smo da je frankovačka propaganda svako pričanje o masakriranju Komunističke partije Njemačke.

Užurbano smo obavljali poslove. Mjesni komitet Komunističke partije u Zagrebu preko njegovog sekretara, s kojim sam se tih dana sastajao dva puta dnevno, obavještavao sam o toku poslova, a on mi je davao upute za dalji rad.

Nije bilo ugodno misliti o danima koji su dolazili. Nije, zapravo, bilo ni vremena za razmišljanje. Posla je bilo previše. Nismo počivali od uranka do noći. Činjenica — koju smo znali — da su Nijemci provalili preko granice na naš teritorij i da će čitavu zemlju okupirati, što je bilo očigledno, nije nas zastrašivala. Činila se kao daleka budućnost. Grad je još uvijek živio svojim starim, ustaljenim životom. Nešto su življi koraci, nešto su nervozniji pokreti, malo su paničnija pričanja — ali sve je to još bilo vrlo slično jučerašnjem životu. Prolazeći svakodnevno kraj Čelapove knjižare, kraj Sveučilišne knjižnice, ispred Sveučilišta, pored Zdenca života i kazališta — nisam mogao primijetiti ništa neobično. Samo: mnogo je tiše, manje studenata, kao da su praznici.

Tako su prolazili travnjaški dani 1941. godine. Poslovi i sastanci. Zapravo: kratki, užurbani dogovori, obavijesti i poslovi.

Do 10. travnja obavili smo gotovo sve što je trebalo učiniti. Još samo: Vojvodanska studentska menza. U njoj smo trebali srediti prilične količine brašna, krumpira i graha, a i preostali namještaj prevesti u jednu radničku menzu kraj

Ali toga dana, kako ono kaže narod, kola su se survala nizbrdo. Izgubili smo vezu s Mjesnim komitetom. Pobrskani su nam planovi. Nismo znali: što sada?

Dan je počeo kao i prethodni. Sastali smo se u zoru. S ručnim kolicima koja nam je posudio jedan naš drug, piljar, došli smo pred Vojvodansku menzu. Trpali smo na kola zalihe hrane i odvozili je na Kanal. Već prije podne sva je hrana bila prevezena. A točno u podne, u 12 sati 10. travnja, trebao sam se, po običaju, sresti sa sekretarom Mjesnog komiteta. Sastanak je zakazan pred knjižarom Čelap.

— Jos samo namještaj — rekao sam drugu sekretaru, koji je stigao na vrijeme i naš je posao završen.

Sekretar me je obavještavao o stanju na frontovima. — Nijemci su prodrli duboko u Sloveniju. Kreću se prema Zagrebu — rekao mi je među ostalim drug sekretar. — Treba bez nervoze završiti posao, još imate dosta vremena...

— Večeras opet ovdje? — upitao sam ga na rastanku.

— Da, u šest — i onda obadva poravnasmo kazaljke na satovima, da koji iz zabune ne zakasni. — A ako me što hitno spriječi, onda sutra u podne.

Obavijestio sam drugove o novim vijestima. Oni su sve vrijeme radili. Posao smo nastavili još neko vrijeme, a onda smo se razišli do popodnevnog sastanka, kad smo trebali prevesti ostatak namještaja.

Ja sam u menzi ostao poslije drugova. Sam sam spremao neke stvari. Ionako nisam imao kamo ići. U 15,30 sam zaključavao sve ormare i ladice. Bilo mi je već dosta rada. Izišao sam na ulicu da se malo osvježim.

Lagano, kao u šetnji, išao sam Zrinjecom prema Jelačićevu trgu (danas: Trgu Republike). Nešto sam tiho zviždukao, pjevušio, maštao, kad li me najednom primiri šum meteža: obratio sam pažnju da vidim otkuda dolazi galama.

— Što je to? — pomislim kao svaki čovjek koji je obavljao ilegalne poslove i koji je uvijek spreman na koješta.

S trga se čula galama.

Pogledam prema Zrinjecu i vidim nekoliko uzbrektaških tenkova.

Na kupolama Nijemci. Ukočeni stoje sa zaleđenim smiješkom prezira.

O tenkove objesili se s jedne i druge strane neki mladići. Deru se, uzvikuju nešto, pjevaju, mašu rukama. Poneki prolaznik s pločnika baca cvijeće na tenkove. Cvrkuću u smijehu ženski glasovi.

— Živjeli — i! — Heil Hitler! — Živio Führer! — izmiješali se hrvatski i njemački pozdravi s pločnika.

— To su! — munjevito shvatim, a onda, i ne pomišljajući o vlastitoj opasnosti, pošao sam im radoznalo u susret.

Brekću tenkovi. Gusjenice ostavljaju vidljiv trag. — Ali sve to više slično neku tugaljivu, strašnu paradu, nego na rat.

Marširaju zelene uniforme i kacige nabijene do očiju. Mnogi imaju potkresane brčice kao Führer.

— Oponašaju ga — pomislim, sjećajući se Hitlerovih slika iz novina.

Još uvijek uvjeren da je u toj vojsci veći broj komunista, sjećam se kako sam tada, pri prvom susretu s Hitlerovim vojnicima, pomislio da su samo ti ratnici s potkresanim brčićima okorjeli fašisti.

Mašu ruke na pločnicima. Smiješno, jadno i uvredljivo je to mahanje i pozdravi. I cvijeće. Rasipa se nad nabijenim kacigama, a poneki se bokor nađe u rukama zelene uniforme.

Ispod kaciga usta se razvlače u smijeh. Hladno, s potcjenjivanjem.

— Slavenske svinje — kao da govore usta ukočena u hladnom osmijehu: oćutim najednom, kao da pogrdno kazuju svakim smiješkom, svakim korakom: — sluge, sluge, sluge!

Jedan bi drugoga pogledao, pa bi se onda još drskije smijali, kao da se sami sebi ispričavaju, jer, tobože, red je smijati se u ovakvim prilikama.

Bijesno sam kiptio gledajući taj smijeh. »Učiniti nešto, viknuti na njih, baciti kamen, pljunuti na nekoga...« — buktala je u meni mržnja, stid poniženog se miješao s revoltom. I sam sam sebe smirivao, stišavao sam bijes u sebi, pokušao sam suzbiti revolt, svjestan da bi takav ispad bio glup i beskoristan. Kao plima rasla je mučnina u meni.

— Bespravne sluge... porobljeni... porobljeni — kopala me mučna misao, koje se nisam mogao osloboditi.

Oko mene bezglava jurnjava, galama, guranje, dovikivanje. Znatiželja me zaustavlja na ovome prometnomu mjestu. I ne pomišljam koliko je to opasno. Očaj, nesnošljiv osjećaj poniženja, tuga me obuzima. A onda, kad ovješene o tenkove prepoznadoh mladiće frankovce, javi se i osjećaj gađenja. I koliko god sam ih otprije prezirao, sad je, vidjeti ih ovdje, bilo ogavnije.

Nevjerojatno! Kao da je sve ovo neko priviđenje, ružan san, općaravanje. Kako razumjeti toliko poniženje: kako mogu djevojke dlanovima slati poljupce onim potkresanim brčićima ispod nabijenih šljemova? Kako dostojanstvo dopušta čovjeku, koji je odrastao u ovome gradu, da se onako prljavo penje po okupatorskim tenkovima, slaveći okupatora, i glupo se smije s ispruženom rukom u znak fašističkog pozdrava.

To su mi znanci, kolege, susjedi! Raste mučnina u meni.

Bljutavo. Prljavo popodne.

Frajlice s pločnika uskaču među uniforme. Hvataju im rukave. Grle ih. Ljube. Vješaju se oficirima o ruke.

Gorko je u ustima. Suho. U grlu se skupilo poniženje u neizdrživo bljutavu i neprobavljivu grud.

Kada mi pred pogledom promakne neko poznato lice, gdje se u laskavu smiješku gura među tuđim vojnicima, u isti čas me obuzimaju munjevita sjećanja na susrete s tim ljudima, na razgovore, na sve u vezi s njima, što sada, u trenu ove uvrede, kad ona boli kao najstrašnija fizička rana, još očitije pojačava užas i osjećaj neograničene bijede.

Eno: još jedan, i još jedan, još jedan... Neizdrživo! Pa zar je moguće da sam s tim ljudima u školi sjedio u istim klupama, listao iste knjige, posjećivao ista mjesta?!

Prljavo. A pljunuti ne mogu. Suho u ustima. Satire me, davi me nemoć od prizora što se preda mnom odvijaju u žalosnom poniženju.

Prepoznadoh u djevojci s hrvatsko-njemačkim rječnikom u ruci kolegicu iz gimnazije. Išli smo u isti razred. Kraj nje je tog zlokobnog travanjskog popodneva, nadvisujući je za dvije glave, išao nakešen oficir SS jedinice, a ona se trsila, zgrčena lica od ponizna smiješka, da mu nešto objasni, listajući pri tom rječnik.

— Ja! Ja! — klima dugonja glavom, kao da je razumio što mu djevojka objašnjava. A meni nikako iz misli ne ide sjećanje o jednoj staroj bludnici, koja je hvatala putnike za jednu večer zabave u nekoj prljavoj krčmi oko Glavnoga kolodvora, ponizna i jadna. Ista se ta slika, čini mi se, sad preda mnom ponavlja, samo umjesto one stare, nepočešljane bludnice, posluje moja bivša kolegica i njene prijateljice.

Poznavao sam joj i brata. Poznati petokolonaš, bio je na Sveučilištu frankovački rukovodilac. Dok mu je sestra »lovila« fašističkog oficira, brat se je provezao Zrinjecom na tenku, bijedan kao i njegovi prijatelji, uz svu silu svojih zaštitnika.

— Ja sam borac za slobodu Hrvata — znao je teatralno stati preda me, kada bismo raspravljali prijašnjih godina.

— Tvoje su ideje naprosto ideje izdajnika — ljutio sam ga promišljenim primjedbama.

— Oslobodit ćemo Hrvate! — uskipio bi u trenu, a kada bih ga upitao:

— Ma ozbiljno? Zar time što želite predati Hrvatsku Mussoliniju i Hitleru? Zar je vaša borba za slobodu očitovana u tome što Pavelić i ostali frankovci — emigranti rade samo ono što im naredi Führer i Duce? Niste li vi svi samo njihovi plaćenici?

Obuzimalo bi ga tada bjesnilo, skakao je, kočoperio se, pa se mučio

dokazujući:

— ... to je nesebična pomoć Mussolinija i Hitlera Hrvatima u borbi za slobodu!

Sad, eto, projezdi na okupatorskom tenku. Veliki osloboditelj! A sestra, eh sestra mu, kao posljednja, već ostarjela, nevrjedna bludnica hvata se okupatorskim oficirima za rukave. ...

Revolt me obuzima. Raste protest. Ljutnja. Kako bih rado dinamit bacio pod sve njih, pod ovu zelenu kolonu, koju su već civili ošarenili i na one prodane duše, što stoje na pločnicima kličući: — Heil!

Ne mogu se smiriti. Svi ti prljavo podli prizori, svi oni prodani znanci,
one žene s cvijećem i s rječnicima u rukama! Guši me tuga.
— Pobjeći — mislim — pobjeći bilo kamo! Ali u ovom prljavom
zbivanju, gdje nisam primijetio ništa što bi me obradovalo, nemoć me obuzela,
beznade, očaj.

Tužan, kao što nisam bio nikad prije, ojađen svim onim što sam vidio,
umorno sam krenuo prema Glavnom kolodvoru da bih otišao u Trnje, jedino
mjesto gdje sam još mogao sresti draga, prijateljska lica. U Trnju sam se doista
osjećao kao kod kuće. Kao riba u moru.

U Trnju sam stanovao kao gimnazijalac. Otac mi je bio željezničar,
pa samtakojmao priliku upoznati mnoge njegove prijatelje. Znao sam vrlo mnogo
radnika iz Željezničke radionice, gdje smo imali jaku partijsku organizaciju. Stu-
dirajući, radio sam u toj četvrti u partijskim organizacijama pa sam poznavao
odavde mnoge komuniste.

Sve me je to vuklo u ovaj kraj. Stare, drage uspomene, lica ljudi o
kojima sam znao da nisu izdajnici, da su komunisti u čiju sam revolucionarnost
vjerovao. Pa sam i ne misleći — krenuo u Trnje, svojim. I što sam se više primicao
kolodvoru, to sam sve jače osjećao da treba preći preko mosta, da treba otići na
onu stranu, iza željezničke pruge, gdje su drugovi, gdje me nitko neće izdati, gdje
među svojim mogu biti siguran. Oh, dosta toga sramnoga, frankovačkog dočeka
okupatora, dosta snishodljivih pozdrava, dosta neizdrživa poniženja!

Bio sam već kod drvenog mosta što se raskoračio preko željezničke
pruge između Pošte 2 i željezničke stanice, kad li se razliježe brektanje motor-
kotača. Zaškripiše gume pred kolodvorom. Iz prikolice iskočiše vojnici s automa-
tskim puškama uperenim u nekoliko prolaznika što su se zatekli pred željezničkom
stanicom.

— Veg! Veg! — derali su se vojnici, premda su se ljudi, šuteći, i bez
opomene sklanjali. Ta, s vragom se nije šaliti! Oni što su ostali na motorima uperili
su prema kolodvoru mitraljeze, pripravnici da svakog časa krvlju obilježe prostrani
trg pred ulazom u stanicu.

Obazirući se još uvijek prema stanici, uzbuđen od kojekakvih misli
i neprijatnih osjećaja, penjao sam se uz drvene stepenice mosta iznad pruge,
prelaza u Trnje. Privuče mi pogled grupa civila koji su u vojnom poretku marširali
od hotela »Esplanade« prema željezničkoj stanici. Zastadoh uz ogradu stepeništa,
znatiželjan.

— Zar tako, heroji! — uzavre bijes u meni, kad prepoznadoh svoje
dojučerašnje kolege s fakulteta, frankovce. — Kako ste samo smioni, gadovi, pod
zaštitom okupatorskih mitraljeza?!

Htio sam zagalamiti, vrisnuti, potrčati k njima i pljunuti na njih, no
znao sam da bi to bilo beskorisno, kad ionako time nikom ne bih pomogao.
Prepoznali bi me. Ovaj put, dakako, sa mnom ne bi raspravljali.

Ljutit još uvijek, s gnjevom nemoćnoga, što sve više raste, gledam s
mosta na kolosijeke željezničke stanice i natkriveni peron.

Nad krovom Glavnog kolodvora netko je izdizao crveno — crnu za-
stavu s kukastim križem. U isto vrijeme, na peronu, kao prikovan, stajao je pred
automatima njemačkih vojnika i frankovcima neki željeznički službenik, predajući
im, vjerojatno, vlast i ključeve i sve što se našlo u stanici.

Čudno je sve to izgledalo. Neshvatljivo. Kao da je sve priredio kakav
spretan šef protokola. Zar je to rat?

— Nemoguće! — uvjeravao sam samoga sebe, ne vjerujući vlastitim
očima. Ta zar se tako predaje neprijatelju željezničko čvorište? Mnogo sam čitao

0 oktobarskoj revoluciji, a i o drugim borbama, pa sam znao koliko je krvi pro-
liveno pri osvajanju važnih željezničkih stanica. A tu? Mirno stoji prestrašeni
činovnik, nad gradom se diže fašistička zastava s kukastim križem. Ljudi se pre-
strašeno sklanjaju... Gdje su ti naši vajni generali, gdje su sad oni policajci i
žandari koji su nas, komuniste, onako neštedimice proganjali? Sve to vrijeda, sve
to boli, sve to čovjeka dovodi do očaja, pa je onda i razumljiv osjećaj mučnine,
kiselo gadenje što se penje u grlu.

Oh, kako sam ja sve to zamišljao! Mislio sam da su sve željezničke
stanice neosvojivo utvrđene, s betonskim bunkerima na prilazima, odakle mitra-
ljesci kroz niše siju smrt. I slika mašte ne bi, dakako, bila potpuna, kad ispred
stanice ne bi tutnjao oklopni vlak iz kojeg hrabri branitelji pale sve oko sebe
smrtonosnim ognjem! A ovo, ova lakrdija, ovaj bezobrazluk — što je to? Činov-
ničič stao mirno i — gotovo!

Gaze nas, a naše im dobro odgojene djevojke iz finih porodica bacaju
cvijeće i svoju mladost u naručje! Osvajaju nam zemlju, a činovnici stoje mirno
I nude: — izvolite! Kako da onda u ojađenome mladiću ne buktu bijes, kako da
se ne buni ponos, kako da ne progovori poštenje! I gnjev i stid obuzimaju me
ujedno. Nije to samo zbog činjenice što mi je zemlja okupirana, već i zbog ove
drske predaje: zato što su nas, kao u lakrdiji, u kojoj je sve pripremljeno i ispla-
nirano, osvojili bez otpora, u maršu, kao što se desilo s Austrijom; bio je dovoljan
jedan telefonski razgovor.

— Zar će tako, bez otpora, kao u šetnji, osvojiti sva mjesta u ovoj
Jugoslaviji? — pitam se ojađen. Obuzima me očajanje.

Zbunjen, ošamućen, gadeći se nad svime što sam vidio, stajao sam
izbezumljen na sredini mosta i zurio na peron. Rijetki prolaznici kraj mene žure.
Svi gledaju u zemlju. Nitko nikoga ne pozdravlja. Svatko se pravi kao da ništa
i ne primjećuje. Namjerno — bolje je tako. Osim mene, nitko se nije ni zaustavio
na mostu.

Najednom, a da ni sam ne znam zbog čega, bez neposrednog povoda,
postade mi jasno da je vrlo opasno stajati ovdje na mostu. Trebalo je krenuti dalje,
trebalo je što prije otići u Trnje. Ta ovdje me je mnogi frankovac mogao prepo-
znati, a sada bi me, dakako, ubili već i zato što sam Srbin, a ne samo komunist,
kakvog su me znali.

Krenuo sam na drugu stranu mosta, ali sam još u mislima bio zaokup-
ljen prizorima koje sam malo prije vidio. Nisam se mogao oteti osjećaju mučnine,
nisam mogao rastjerati tugu koja je kao plima narasla u meni.

Pokunjen, kao da se osobno meni desilo nešto najneprijatnije u životu,
slušao sam kako sirene najavljuju prekid rada. Radnici su u grupama izlazili iz
radionica i tvornica. Velika skupina radnika nagru iz Željezničke radionice. I oni
su se zaprepastili ugledavši nešto prije Nijemce, pa su, kao i ja, išli s posla zgranuti,
šutljivi, što im se vidjelo na licima.

Stajao sam pred kapijom Željezničke radionice, promatrajući ljude koji
su zamišljeni izlazili. Bilo je među njima i mojih poznanika. Šutke, klimanjem
glave, pozdravio sam neke. Izidoše i moji bolji prijatelji: Pero, pa Marko, a onda
i mnogi drugi.

Pero me prvi primijeti, ali prođe šuteći, bez pozdrava. Samo mu se
čelo namršti, raširiše se zjenice. I svi su tako, poput Pere, prolazili šutljivi, po-
zdravljajući me samo pogledom.

Umiješao sam se među njih. Išli smo onako u skupini, šutljivi. Ne
mogu opisati ona lica, onaj teški hod, opuštene ruke, ali osjetio sam idući uz njih,

uz te izmorene radnike Željezničke radionice, da i oni osjećaju poput mene, da se i njima sve ovo gadi, da se i oni stide. Išli smo šutljivi Trnjanskom cestom koja je bila puna ljudi. I nitko da govori, nitko da kaže riječ. Samo ponetko mahne rukom, ponetko klimne glavom, umjesto pozdrava.

Bila mi je draga ta tišina. Ta zar se išta moglo govoriti? Ali znao sam, bilo je to očito iz pogleda, iz koraka, iz kretnji ljudi koji su išli Trnjanskom cestom, da je ovo tišina prije oluje, onaj opasni mir što ovlada prije strašne bure.

Nema se što reći. Svi ovdje jednako misle. Jednako osjećaju. Ta duhovna, veza, taj razgovor šutnje, jasno se osjeća.

I tako, poput jednoga, što ide razljućen, revoltiran, pripravan da udari, išla je velika skupina radnika. A kad smo stigli do raskršća Trnjanske i Varaždinske ceste, gdje se zaustavila isto tako jedna skupina, stali smo i mi.

Šutjeli su. Mi smo čekali da nas oni o bilo čemu novom obavijeste, ali: bilo je uzaludno. I oni su to isto očekivali od nas. I tako pomiješani, povećani, šutjeli smo i mi i oni.

U skupini koja nas je na tom raskršću dočekala, bio je jedan strojobravarski radnik, drug Franjo, ovisok mladić dvadesetpetih godina, nekako nenormalno dugih ruku, koje su se klatile niz tijelo; izgledale su nezgrapne, gotovo ružne. Kada god sam se prije sastajao s njim, uvijek me je znao zasmijati nekom vedrom pričom, a sad je stajao tmuran kao mrk oblak, zamišljen. Poznavao sam ga vrlo dobro, jer smo zajedno sudjelovali u nekim akcijama, radili smo zajedno u partijskim organizacijama ali, osim tih partijskih zadataka, nas je vezalo i intimno prijateljstvo. Cijenio sam njegovu borbenost. Ali nije to bila tvrdoglava, mahnjita hrabrost, već svjesna odlučnost, sredena sistematičnost, uzorna savjesnost.

Najprije je i on šutio. Pogledom me pozdravi, ne priđe da mi pruži ruku, kao što bi obično učinio. Kad zavlada potpuna tišina, Franjo se izdvoji i diže dugu desnu ruku, kao da će s njom udariti nekoga:

— E, pa čemu stajati tu? Riječ je sad na nama. Armija je poklekla, generali su zemlju izdali... Kažem: riječ je na nama i svi će je čuti! A sad, prijatelji, vrijeme je da krenemo!

Neću se prevariti ako kažem da smo svi tako mislili. Netko je to morao kazati. I kad Franjine riječi razbiše šutnju, mučnu i nepodnošljivu, u meni se nešto prelomi, uzbudi me nov osjećaj vjere, osjetih se najednom sigurnim. I sva ona mučnina što je u meni kipjela malo prije, onaj osjećaj poniženja, tuga zbog kukavičke predaje, pretvori se najednom u uvjerenje: mi ćemo ipak pobijediti, ali ne armijom, koja se razbijena rasula širom zemlje, već novom vojskom, radničkom vojskom.

I onaj prvotni jad zbog poslijepodnevnog susreta, tuga od prizora koje sam vidio pred kolodvorom i na Zrinjevcu, pretvorila se sad u revolucionarno ogorčenje.

— Eh, gadovi, čekajte vi, nismo mi još gotovi! — pomislih zaneseno u sebi.

— Vi ste zauzeli Zagreb, zauzeli ste i željezničku stanicu i vaši kukasti krstovi vijore nad gradom, vas su prodane kćeri naše buržoazije kao bludnice dočekale poljupcima. Neka su vas cvijećem obasule, neka su prodane duše klekle pred vama, neka su se kočoperili izdajnici na vašim tenkovima — sve ćete vi to platiti!

Nestalo je maloprijašnje malodušnosti. Među ovim radnicima, među ovim šutljivim vojnicima revolucije, osjetio sam se jakim, pripravnim za borbu, spremnim za obranu.

— Čekajte malo, fašisti! Još nije vaš Kanal, nije vaše Trnje, ni Sigečica, ni Trešnjevka... Svi proleter, svi rodoljubi, koliko god visilo vaših zastava s kukastim krstovima i koliko god tutnjilo vaših tenkova ovom zemljom, odgovorit će vam jednodušno...

Sve ono što me je ponižavalo, sve one uvrede koje sam onako strašno osjetio, gledajući kako se gradom šepire uz okupatore hohštapleri i izdajice, pretvorilo se sada u bunt ponosnog revolucionara.

Razišli smo se poslije Franjina govora. Znali smo što nam je činiti. Znali smo kakvi nas teški poslovi čekaju. Morali smo se samo još neko vrijeme strpjeti, pa će doći naš čas!

Nabio sam šešir duboko na čelo, obod sam mu povukao prema očima, pa gledajući oprezno na sve strane, nastojeći biti što manje primjetljiv, pošao sam brzim koracima u grad, prema Čelapovoj knjižari, jer se bližio sat sastanka s drugom sekretarom.

Oprezno sam koračao ulicama tek okupiranoga grada. Svakog trena mogao me je netko prepoznati. Morao sam biti pažljiv. Osobito je bio opasan predio oko kazališta, gdje su se neprekidno vrtjeli studenti-frankovci. Zato nisam mogao dugo stajati pred Čelapovom knjižarom. Stigao sam na vrijeme, a sekretara nije bilo.

Prolazile su minute koje su mi se činile vrlo dugima, a sekretar nije dolazio. Bio sam nestrpljiv. Ipak se predugo nisam smio zadržavati. Stojeći onako sam, bio sam izložen opasnosti. Otišao sam poslije desetak minuta uzaludna čekanja, jer je trebalo još iste večeri potražiti i moje drugove studente, kako bih se s njima dogovorio što nam je činiti.

Nestrpljivi, kao što sam i ja bio, oni su me čekali. Zbuniše se kad im rekoh da sekretar nije došao na sastanak.

— A što sada? — upitaše u glas.

Oni su znali vrlo malo ljudi u gradu osim studenata. Ja sam trebao naći rješenje, gdje da se sklone preko noći. Najbolje bi bilo kad bismo to mogli pojedinačno učiniti, no nije za to bilo vremena, a ni mogućnosti. Morali smo se ovako zajedno svi nekako snaći.

U naš dom »Josipovac«, gdje smo dotad stanovali, nismo te večeri smjeli otići, jer bi nas sigurno pohvatali i pozatvarali, a znalo se što iza toga slijedi. Grad su preplavili naši dojučerašnji kolege, koji su sad obukli ustaške uniforme i nastojali da se svakome od naših osvete.

— Već će se nešto naći — smirivao sam svoje prijatelje, odlučivši da posjetimo u Trnju jednu dobro poznatu obitelj, gdje bismo mogli dobiti prenočište.

Krenuli smo prema Trnju da bismo posjetili obitelj Varga. Trebalo je, zapravo, posjetiti drugaricu Varga, udovicu željezničara, majku dvoje djece. Još dok joj je muž bio živ, mučila se zajedno s njim i danonoćno radila, da bi prištedjeli koji dinar, otkidajući od usta. I tako su uspjeli sagraditi malu, obiteljsku kućicu, u kojoj su stanovali. Muž joj je, međutim, rano obolio i vrlo mlad umro. U ljeto 1941. ona je imala oko 40 godina, ali je zbog naporna rada izgledala mnogo starija. Živeći među radnicima, i sama radnik, iako nije bila organizirana, iako čak nije ni bila politički aktivna, osjećala je svoju pripadnost radničkoj klasi. Ta misao me tješila kad sam odlučio da se obratimo njoj. Poslije smrti muža svu svoju energiju, svu umješnost i sve slobodno vrijeme utrošila je na školovanje svoje djece. Mene je otprije znala i cijenila me je. Stanovao sam kao gimnazijalac u njenom susjedstvu. Veselila se, kao i čitavo ono naše susjedstvo, što jedan radnički sin dobro uči i napreduje u školovanju.

Kraj nje je, međutim, stanovao neki Mačekov zaštitar, koji nije simpatizirao komuniste. No, znajući ga otprije, bio sam uvjeren da nas neće izdati ako nas i primijeti. Ipak je on bio radnik, pa sam računao s njegovom radničkom solidarnošću; neće biti protiv nas iako nije uz nas u odsudnome momentu. I zaista, on nas je te večeri vidio, ali nisam se prevario u njemu — nije nas izdao.

Kad se već smrklo, pokucao sam na vrata kuće porodice Varga. Četiri moja druga bila su sa mnom. Već dremovna domaćica proviri, odškrinuvši malo vrata. A kad me prepozna, otvori ih sasvim.

— Što stojiš, uđi — pozva me u kuću, a kad primijeti moje prijatelje, obrati se njima: — No, no, samo izvolite...

Bez predomišljanja nas je primila na konak. Čak nas nije upitala zbog čega napuštamo »Josipovac«. Nije njoj trebalo tumačiti previše. Osjećala je da nam treba pomoći, više nego što je razumijevala zbog čega, pa je tako i postupila.

Sutradan smo se gotovo čitav dan zadržavali u krivudavim ulicama Trnja. Bilo je opasno prelaziti na drugu stranu mosta, u centar grada. Ovdje, u Trnju, poznavao sam svaku uličicu, svaki ugao, svako raskršće, znao sam vrlo mnogo ljudi i zato sam se osjećao sigurniji. Mnogi će me, znao sam, ovdje prepoznati, ali isto tako sam bio siguran u njih. Teško bi se ovdje našao netko tko bi me tužio, tko bi otišao obavijestiti ustaše da se nalazim u Trnju.

Oko pola dvanaest krenuo sam ponovo prema Čelapovoj knjižari. Tako sam se dogovorio sa sekretarom: ako ne stigne na prvi sastanak, onda ćemo se sastati drugi dan u podne. Išao sam Savskom cestom prema kazalištu. Mnogo Nijemaca, motoriziranih i pješaka, kretalo se Savskom cestom. A ustaše, neki već u uniformama, a najviše njih u civilnim odijelima, naoružani puškama, kočoperili su se na uglovima.

Od Nijemaca zasad nisam strahovao. Nisu me poznavali, pa zato i nisu bili opasni. Najviše sam se bojao studenata frankovaca. Gotovo svi su me poznavali, a s mnogima sam se tukao za vrijeme demonstracija i sukoba. Znao sam da će me bez razmišljanja ubiti ako me prepoznaju. Stoga mi je sastanak pred Čelapovom knjižarom bio vrlo neprijatan. Tuda su prolazili studenti s Tehničkoga, Veterinarskog, Poljoprivredno-šumarskog i Pravnog fakulteta. A mnogi su išli i prema Sveučilišnoj knjižnici. To je bilo mjesto gdje se obično, kao i pored Zdenca života, nalazilo najviše studenata. No drukčije se nije moglo. Sastanak je bio zakazan baš tu i ja sam morao stići.

Išao sam vrlo oprezno, obazirući se na sve strane da bih poznatog frankovca ugledao prije nego on mene, kako bih se pravovremeno uklonio. Zahvaljujući pažljivosti primijetio sam na vrijeme poznatog frankovačkog lidera Milu Musu, koji je mene dobro poznavao. Projurio je pored mene na motociklu.

Stigao sam pred knjižaru baš kad je grički top najavio podne. No, na moju nesreću, sekretar ni ovaj put nije stigao. Čekao sam nekoliko minuta, a onda, shvativši da se sekretaru moralo nešto desiti, otišao sam, jer ovdje više nisam smio stajati.

— Kako dobiti partijsku vezu? — raspravljali smo nas petorica nešto kasnije. Morali smo sami tražiti vezu s drugovima. Ja sam, istina, znao gdje stanuju neki rukovodioci, ali bio sam uvjeren da sada nisu kod kuće. A onda mi sinu spasonosna ideja: sjetio sam se da se neki od drugova iz CK hrane kod jedne drugarice u Laginjinoj ulici.

Dogovorio sam se sa svojim prijateljima gdje ćemo se naći, a zatim sam otišao u Laginjinu ulicu. Nisam, međutim, bio siguran da ta kuća nije možda kompromitirana. No više nisam mogao oklijevati. Drugog izlaza nisam imao. Bio

sam neobično sretan kad sam, ušavši u kuću, vidio da unutra sjede drugovi Končar i Bakarić. Sretan što sam ih našao, veselo sam ih pozdravio.

— Što ti tu radiš? — začudio se Vlado. — Odmah napusti Zagreb! Zar si zaboravio da te znaju svi studenti frankovci! Ako te sretnu, ubit će te, motivirajući to time što si Srbin. Idi u Slavoniju i javi se Okružnom komitetu Partije, gdje ćeš pomoći drugovima u organizaciji ustanka...

Drug Vlado mi je dao još neke načelne upute i obavijestio me o mogućim vezama u Slavoniji. Dogovorio sam se s kim će surađivati moji drugovi koji još ostaju u Zagrebu.

Oprostio sam se s drugovima. Obojica mi stisnuše ruke, a Rade me

Prigrlj:

— E, pa, mnogo sreće — nasmijao se posljednji put preda mnom. Pozdravljajući se s njim, pogledao sam ga zanesen, ne sluteći da ga gledam posljednji put. Nekako podsvjesno, tada sam vjerovao da on uopće ne može poginuti.

Užurbano sam otišao na sastanak sa svojim drugovima. Pošto sam ih uputio na partijske veze, oprostio sam se s njima.

Bio sam miran i zadovoljan. Istina, napuštam Zagreb, ali vjerovao sam da ću se vrlo brzo, mnogo brže nego što se to zaista desilo, vratiti u nj s pobjedničkom armijom radnika. Eto, mislio sam: ispunjava se ono što je dan prije rekao Franjo — na nama je riječ. Krenuo sam onamo gdje je trebalo pripremiti ustanak, krenuo sam među narod koji je trebalo povesti u oružanu borbu.*

* Odlomci iz knjige *Zapisi sveučilištarca*, »Lykos«, Zagreb, 1960.

Dr Josip Hrnčević

TITO JE REKAO: »DRŽITE SE ČVRSTO!«

Sastanak 12. travnja u Solovljevoj ulici

Desetog aprila 1941. godine poslije podne ušli su Nijemci u Zagreb. Tada sam se nalazio u Vrapcu kraj Zagreba, mobiliziran kao rezervni oficir. Čim su Nijemci počeli ulaziti u grad, naš je komandant raspustio jedinicu i vojnici su pošli svojim kućama. Smjestio sam se kod jedne porodice u Vrapču, presvukao se i otišao u grad da vidim kakva je situacija. Svratio sam do Huga Kona, koji je bio član Okružnog komiteta KPH za Varaždin-Čakovec, a koji se tih dana također bio sklonio u Zagreb. Već je bio uhvatio vezu s Centralnim komitetom KPH i javio mi da sutradan, 11. aprila, dođem na sastanak Centralnog komiteta.

U to vrijeme bio sam kandidat za člana CK KPH. Sastanak je bio zakazan u stanu jednog druga na Bukovcu kraj Maksimira. Kasnije, poslije rata, doznao sam da se taj drug zvao Valent Ivčić i da je po zanimanju bio željezničar. Na sastanak nas je došlo desetak, neke od drugova nisam poznao. Trebalo je da dođe i jedan član Centralnog komiteta KPJ. Čekali smo ga sat-dva, ali on nije stigao. Zbog toga je sastanak odgođen za drugi dan; održan je u stanu Deneša Vajsa u Solovljevoj ulici. Na taj sastanak, kojem je prisustvovalo od osam do deset drugova, članova CK KPH i CK KPJ, doveo me Stipe Ugarković. U ime CK KPJ došao je Aleksandar Ranković, koga dotad nisam poznao (tek sam kasnije od Dragutina Sailija saznao da je to bio on). Ranković je govorio o nastaloj situaciji i isticao da je sada glavni zadatak Partije da politički mobilizira i priprema narod za otpor okupatoru. Od drugova koji su bili prisutni sjećam se samo Ugarkovića, Sailija i Marka Oreškovića.

Poslije sastanka pošao sam da uzmem stvari koje sam ostavio u Vrapču i da uhvatim neki voz za Varaždin. Idući Ilicom prema Črnomercu i dalje prema Vrapču, opazio sam pred sobom jednog čovjeka koji je na leđima nosio pekarski koš. Koš je bio pun nekih stvari, a odozgo su virile kutije cikorijske i limuni. Dugo smo išli u istom pravcu, prema Vrapču — on naprijed, ja za njim. U jednom

trenutku pomislih da ga zamolim da mi pomogne prenijeti moj kofer na stanicu. Idući tako i razmišljajući o događajima, najednom primijetih da se čovjek s pekarskim košem nekud izgubio, kao da ga je zemlja progutala. Kada sam stigao do jednog raskršća iza bolnice u Vrapču, preda mnom se iznenada pojavi drug Tito. Poznao sam ga otprije, s partijskog savjetovanja i konferencije u Dubravi. Iznenadnih se, a čini mi se da se iznenadio i on. Pošto se pozdravimo, drug Tito me upita što tu radim. Odgovorih mu da se vraćam s partijskog sastanka i da idem u Varaždin. Pita me kakvi su moji dojmovi o situaciji u gradu. Rekoh mu da imam utisak da su ljudi, osim onih hiljadu-dvije ustaša i petokolonaša, potišteni zbog toga događaja i kapitulacije. U kratkom razgovoru spomenuh drugu Titu i onog čovjeka s pekarskim košem, a on mi, na moje iznenađenje, reče: »Taj čovjek je iznio radio-stanicu iz grada«. Poslije rata sam se interesirao tko je bio taj čovjek i netko mi je rekao da se zvao Stevo Singer i da je kao komandir ili komesar čete poginuo negdje u Srbiji 1941. godine.

Na pitanje druga Tita što dalje namjeravam, rekao sam mu da se vraćam po zadatku u Varaždin. Tada mi je poručio: »Držite se čvrsto!«

To je bilo 12. aprila 1941. poslije podne.⁷

* Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta *Četrdeset godina*, knjiga V, »Kultura«, Beograd, 1961.

Ivan Božičević

DJELOVANJE PARTIJE U ZAGREBU 1941.

Utjecaj Partije — Stanje partijske organizacije — Mjesni i rajonski komiteti — Novi zadaci MK — Telegrami Kominterni i akcija Kerestinec — Vještina revolucionarnog rada i konspiracije

I

Klasne suprotnosti u Jugoslaviji uvijek su bile veoma zaoštrene, a posljednjih godina pred drugi svjetski rat upravo su se vrtoglavo približavale svojoj kulminaciji. Buržoazija je uporno branila svoje klasne privilegije i nije bila voljna da koliko-toliko, u korist naroda, rješava nagomilane ekonomske, socijalne, političke i nacionalne probleme. Zasljepljena svojim klasnim interesima, ona nije bila sposobna ni da jača obrambenu sposobnost zemlje. Nezadovoljstvo s politikom vladajuće klase raslo je i u gradu i na selu.

"Na zaoštavanje društvenih odnosa u zemlji uvelike je utjecala i politička situacija u svijetu, stvorena agresijom fašističkih sila i njihovim osvajanjem Austrije, Čehoslovačke, Poljske, Danske, Norveške, Holandije, Belgije, Luksemburga i Francuske. I na Jugoslaviju su sile Osovine vršile pritisak da bi ju potpuno potčinile svojim ratnim potrebama i ciljevima. I ti su zahtjevi sve više prihvaćani. Vladajući krugovi su vodili politiku približavanja i popuštanja silama Osovine, što ih je neizbježno vodilo u izdaju zemlje.

Komunistička partija Jugoslavije je stalno ukazivala na opasnost od fašističke agresije na našu zemlju. Ona je politički djelovala u narodu za obranu i vršila pritisak na vladu da mijenja svoju protunarodnu politiku i stvara uvjete koji će omogućiti uspješnu obranu zemlje. Komunistička partija je, u stvari, bila jedini ozbiljan protivnik vladinoj reakcionarnoj unutrašnjoj politici i politici izdaje zemlje.

Vlada je radi osiguranja klasnih interesa buržoazije i jačanja svoje sprege s njemačkim fašizmom, i radi gušenja utjecaja Komunističke partije i drugih demokratskih snaga, jačala svoj policijski aparat, donosila antiradničke zakone, otvarala civilne i vojne koncentracijske logore, da bi koncem 1940. godine zabranila URSS-ove sindikalne organizacije, najmasovnije i najbrojnije organizacije radničke klase, u kojima su komunisti imali dominirajući utjecaj.

U mjesecima pred okupaciju, Partija je u Zagrebu bila maksimalno angažirana. Zagrebački komunisti su već od prvih dana januara organizirali masovne proteste radnika protiv zabrane URSS-a. U poduzećima su se održavali kratki protestni štrajkovi i mitinzi s kojih su se upućivale rezolucije i pisma vladi Jugoslavije i banu Hrvatske za vraćanje slobode rada URSS-ovim sindikatima.

Održavani su i leteći mitinzi ispred tvornica, na kojima su govorili partijski i sindikalni aktivisti, poslani od Mjesnog ili rajonskog komiteta. U dogovoru s komunistima i drugim aktivistima iz tvornice, pred određenu fabriku došla bi grupa aktivista iz drugih tvornica i radionica u vrijeme kada radnici napuštaju posao. Aktivisti bi zadržavali radnike pred tvornicom, dok ih se ne bi skupio veći broj, a onda bi istupio određeni govornik, održao kratak govor o aktualnim političkim pitanjima u zemlji i svijetu i o životnim problemima radnika u toj fabrici. Ukazivalo se na potrebu borbe za poboljšanje ekonomskog položaja radnika, usprkos tome što su sindikati zabranjeni. Miting bi obično prije završio nego što bi došla policija, a aktivisti su imali i taj zadatak da spriječe hapšenja govornika, što im je gotovo uvijek i uspijevalo.

U poduzećima i radionicama stvarali su se odbori radničkog jedinstva. Takvi odbori formirani su i po strukama za cijeli grad. U mnogim poduzećima su se pred tim odborima odmah postavljali konkretni zadaci na ekonomskoj zaštiti radnika. Odnosno, ti zadaci su u mnogo slučajeva ubrzavali stvaranje odbora radničkog jedinstva. U nekim poduzećima je istjecao rok kolektivnim ugovorima koje su s poslodavcima zaključile URSS-ove organizacije, pa se sada postavljao zadatak da se ti ugovori produže i poboljšaju, odnosno da se zamijene novima, koje bi u ime radnika potpisali radnički povjerenici, ili opunomoćeni predstavnici radnika, što je bilo i zakonom predviđeno kao mogućnost. U mnogo slučajeva poslodavci su pokušavali da se oslobode obaveza iz kolektivnih ugovora zaključenih sa URSS-ovim organizacijama, iskorištavajući situaciju što je URSS zabranjen. U poduzećima u kojima je Hrvatski radnički savez imao značajniji utjecaj, komunisti su nastojali da tu organizaciju pokreću u borbu za neposredne ekonomske i socijalne interese radnika. U toku februara provedeno je pod rukovodstvom odbora radničkog jedinstva oko 30 tarifnih akcija. U nekoliko poduzeća organizirani su i štrajkovi.

Veliku aktivnost počeli su odbori radničkog jedinstva u vezi s izborima za radničke povjerenike, koji su se, prema zakonskim propisima, održavali svake godine u januaru. Na tim su izborima URSS-ove organizacije i u Hrvatskoj dobivale najveći broj glasova i većinu radničkih povjerenika. Ne mogavši to spriječiti ni pokretanjem cjelokupne mašinerije hrvatske buržoazije u prilog Hrvatskom radničkom savezu, banska vlast je odlučila da se u Hrvatskoj ne vrše izbori u 1940. godini, a mandat povjerenicima izabranim 1939. godine je produžen za 1940. godinu. Bojeći se da će komunisti, usprkos zabrani URSS-a, i u 1941. godini imati velik uspjeh, jer je zakon omogućavao da radnici mogu i neposredno, nezavisno od sindikalnih organizacija, isticati svoje liste, ban je propisao da ubuduće u Hrvatskoj izbori za radničke povjerenike budu u maju. Buržoazija se očito nadala da će se do tog vremena URSS-ovi povjerenici i drugi aktivisti, ostavši bez podrške sindikata, pasivizirati ili da će biti odstranjeni iz poduzeća u kojima rade. To bi osiguralo dominantan položaj HRS-a i preko njega ojačao idejni i politički utjecaj Hrvatske seljačke stranke u radničkoj klasi.

Veliki dio radnika, bivših članova URSS-ovih sindikata, nastavio je plaćati sindikalnu članarinu i poslije zabrane URSS-a. U stvari, radilo se o dobrovoljnim prilozima, ali se to najčešće nazivalo članarinom. U mnogo slučajeva,

naročito kod zanatskih radnika, ti su prilozi bili i po nekoliko puta veći nego prijašnja članarina. Kao potvrda za dani prilog dobivala se specijalna markica, s amblemom »Globus« i parolom »Proleter i svih zemalja ujedinite se«, izrađena po odluci Sindikalne komisije CK KPJ. Markicu je svaki po primitku trebao odmah uništiti, kako bi se izbjegla opasnost da na osnovi nje bude uhapšen.

Buržoazija je bjesnjela. Policija i Mačekovi zaštitari su upadali u tvornice i prelaćivali radničke povjerenike i druge istaknutije članove bivših URSS-ovih organizacija, kao i sve one koji su se isticali aktivnošću da se i poslije zabrane URSS-a borbom štite i unapređuju radni uvjeti radnika. Mjesni komitet je u ožujku lécima obavijestio javnost o nasilju policije i zaštitara nad radnicima i pozvao radnike na još odlučniju borbu.

Utjecaj Partije u mjesecima pred okupaciju snažno je porastao i policija se sve nemoćnije suprotstavljala revolucionarnom raspoloženju i kretanju radnih masa. Leci KP su se gotovo javno dijelili po stanovima i pred tvornicama. Interes za stavove Komunističke partije i njenu ocjenu političke situacije u svijetu i u zemlji počeo se naglo širiti i u redovima srednje buržoazije. Čak su se i pojedini funkcionari građanskih stranaka, radi svoje osobne orijentacije, interesirali o tome što kažu komunisti o onome što se dogodilo i o onome što će se, po njihovoj ocjeni, dogoditi u neposrednoj i u daljoj budućnosti.

Međutim, usprkos porastu utjecaja KP, demonstracije u povodu 27. marta nisu bile masovne. Zagrebački komunisti su razvijali jaku agitaciju, ali, osim članova Partije i još nekoliko puta toliko ostalih aktivista, nije bilo i drugih sudionika u demonstracijama. Tome je pridonijela i Hrvatska seljačka stranka, koja je uložila sav svoj politički utjecaj da odvrti radničku klasu od demonstracija. Radi toga se poslužila i prijetnjom — brojna i puškama naoružana Mačekova građanska zaštita dane i noći je krstarila zagrebačkim ulicama u društvu s isto tako naoružanim policajcima. Radnici su bili uzbuđeni beogradskim događajima, interesirali se za njih i živo ih komentirali, ali su ostali u stavu iščekivanja. Ipak, demonstracije izvedene na nekoliko mjesta i sukobi demonstancata s policijom i zaštitarima, radnici i dobar dio ostalih građana primili su sa simpatijama.

II

Ono na što je Partija upozoravala narod, što se već dugo očekivalo i od čega se strahovalo, došlo je. Jugoslavija je napadnuta, rat je počeo i u našoj zemlji. Fašizam, pošto zbog otpora naroda i Komunističke partije nije uspio porobiti našu zemlju milom, poslužio se silom.

Rat je zatekao MK u sastavu: Antun Rob, sekretar, Antun Češnjak, Nada Heiligstein, Mirko Vanić, Joco Đaković, Marko Belinić i Ivan Božičević. Belinić i Božičević su ušli u MK polovinom marta, a ostali su bili članovi još od prošle godine. Zaduženja u MK su bila raspoređena: Rob, Češnjak i Božičević držali su svaki po dva rajonska komiteta na direktnoj vezi*. Ja Peti i Šesti. Osim

Vidi prilog 1.

toga, bio sam zadužen i za Narodnu pomoć i za Sindikalnu komisiju. Belinić je bio zadužen za okolicu Zagreba, Heiligsteinova za tehniku, a Đaković je bio sekretar MK SKOJ-a. Vanić je bio sekretar Petog rajonskog komiteta i nije imao stalnog zaduženja u MK. Rob je neposredno održavao veze sa svim članovima komiteta, osim s Vanićem, kao i vezu s komitetima na željeznici i Sveučilištu.

Još istog dopodneva, tog nedjeljnog jutra 6. aprila, većina članova MK našla se u stanu Vinka Cukora u Frankopanskoj ulici br 9. Neizvjesnost je bila velika kako će se događaji dalje razvijati, ali je svima bilo jasno da je s dosadašnjim načinom života i s dosadašnjim načinom rada i borbe Partije svršeno. Rat, i ono što će poslije njega doći, donijet će nove uvjete i zahtijevati nove metode rada i borbe Partije.

Dogovoreno je da se ne čeka na ugovoreno vrijeme veza, već da članovi MK hitno uspostave veze s rajonskim komitetima, a ovi s ćelijama. To važi i za SKOJ i za Narodnu pomoć. Još istoga dana uspostavljena je takva mobilnost da se u najkraće vrijeme mogu prenijeti direktive i pokrenuti svi članovi Partije i ostali aktivisti.

CK je zatražio — i to je hitno izvršeno — predložen je novi sastav MK, uglavnom od drugarica i od drugova koji su nesposobni za vojsku. Pretpostavljalo se da će sadašnji članovi MK otići u rat. Za sada, međutim, dok se malo bolje ne vidi situacija, ostaje postojeći stav. To znači da se članovi MK i rajonskih komiteta ne mogu odazivati na pozive za vojsku bez znanja i odobrenja CK, a ostali članovi treba da se odazivaju, ali svaki mora, kao i do sada, odmah da javi gdje će biti, kako bi se izvršilo njegovo povezivanje s članovima Partije u njegovoj vojnoj jedinici, a ako takvih nema, onda s rukovodstvom Partije na terenu.

Po napadu Nijemaca na Jugoslaviju, ustaše i ostala reakcija otvoreno su propagirali protiv Jugoslavije, a u prilog sila Osovine. Ustaše i Mačekovi zaštitai čak su presretali ljude koji su išli da se po pozivu jave u vojsku i odvrćali ih od toga, upotrebljavajući i prijetnje, ali je policija ostala skrštenih ruku. Nisu urodile plodom ni posjete delegacija, koje su po odluci CK, posjetile Štab IV armijske oblasti i podbana Banovine Hrvatske, sa zahtjevom da vojska intervenira, da naoruža radnike i sve antifašiste, da se pohapse petokolonaši i puste iz zatvora i koncentracionih logora svi politički zatvorenici. Vrhove vlasti i armije zahvatila je panika. Kapitulanstvo i izdaja otkrivali su svoje lice. Samo su komunisti ostali na poprištu borbe, jedino su se oni suprotstavili ustaškoj aktivnosti, vodili propagandu za obranu zemlje i za odlaženje u vojsku, pa je na ulici bilo i obračunavanja s ustašama i zaštitaišima.

Ulazak Nijemaca u Zagreb promatrao sam u Vlaškoj ulici. Bilo je to u četvrtak 10. travnja poslije podne. Na pločnicima s obiju strana ulice bilo je prilično ljudi. Iz kupola na svojim čeličnim tenkovskim grdosijama vojnici su gordo i naduveno posmatrali narod. Mnogi su im pljeskali.

U sumrak se u centru grada okupilo mnogo građana. Muvao sam se sat-dva u toj gužvi. Na većini lica odražavalo se veselo raspoloženje. To je na mene veoma teško djelovalo.

Razmišljajući te noći o tom raspoloženju, tražio sam njegove uzroke i donekle se umirio. Beograd je prošlih dana bio strahovito bombardiran i razoren.

Bilo je mnogo ljudskih žrtava. U Zagrebu se to znalo i strahovalo se hoće li i Zagreb stići ista sudbina. Ustaše su širili vijesti kako Nijemci nastoje da izbjegnu bombardiranje Zagreba, jer da se Pavelić za to jako zalaže, i jer Nijemci znaju da Hrvati nisu krivi za 27. mart i za politiku koja je dovela do rata. I pošto su Nijemci sada u Zagrebu, znači on neće biti bombardiran. Građani su odahnuli, živci su se počeli opuštati i smirivati, javljale su se simpatije i zahvalnost prema Nijemcima što nisu učinili sa Zagrebom ono što su učinili s Beogradom.

Zatim, tu je i ono nezadovoljstvo sa starom Jugoslavijom, pa je njena propast kod mnogih izazivala nadu da će u novoj situaciji biti bolje. Priličnu ulogu su imale i stare simpatije prema Nijemcima jednog dijela građana, naročito onih iz redova nekadašnje aristokracije i bivše austrougarske administracije. Tu je i afirmacija njemačke ratne sile, koju je ona stvorila brzim i lakim pobjedama nad mnogim zemljama Evrope. Pa i ustaše su imale izvjesnog utjecaja, nešto starih simpatizera, a nešto novih, čemu je mnogo pridonijelo Mačekovo držanje posljednjih mjeseci, a posebno njegov poziv te večeri pristašama HSS-a da se pokoravaju novoj vlasti i da činovnici u državnoj upravi s njome lojalno i iskreno surađuju.

I, naravno, uvijek se nađe znatizeljnih ljudi koji teže tome da što prije vide ono što još nisu vidjeli, pa ih je ta znatizeljja odvukla i te večeri prema Jelačićevu trgu. I uza sve to, to je ipak bio nerazmjerno manji dio građana.

Većina građana je od prvog dana shvatila da im okupacija ne donosi ništa dobro. Pa i kod onih koji su u početku povjerovali u neki bolji red i u novu Nezavisnu Državu Hrvatsku, te su iluzije brzo nestajale. Zavladao je režim nasilja, bezakonja, straha i pljačke. Na hiljade paketa su Hitlerovi vojnici svakog dana slali svojim porodicama u Njemačku. Trgovine su uskoro postale prazne, a cijene su rasle. Narod je brzo počeo osjećati svu dubinu okupacije.

Okupacija zemlje i dolazak ustaša na vlast nisu ni časa poremetili funkcioniranje partijske organizacije u Zagrebu.

Sjednica MK održana je sutradan po ulasku Nijemaca u Zagreb. Analizirana je novonastala situacija i konstatirano da ona iziskuje punu mobilnost Partije, SKOJ-a i Narodne pomoći. Zaključeno je da se najširim političkim radom objašnjava narodu sav značaj okupacije i dolaska ustaša na vlast i da se ukaže na izdajničko držanje Mačeka, koji je svojim pozivom pristašama HSS-a pružio veoma značajnu podršku ustašama. Narod treba pripremiti i pokretati ga u aktivan otpor okupatoru i domaćim izdajicama. Iskoristiti sve mogućnosti, a naročito rasulo jugoslavenske vojske, da se prikupi što više oružja i pohrani u sigurna skloništa. Odmah početi sa sabotazama, naročito u onim poduzećima koja su posebno važna za okupatora.

Od izuzetnog je značenja — zaključeno je na sjednici — poduzeti svestrane mjere da se sačuvaju partijski kadrovi i članstvo. Donijete su precizne i stroge direktive o konspiraciji: o organiziranju i održavanju sastanaka, o sastancima na ulici, o ulaženju i izlaženju iz konspirativnih stanova, o prenošenju ilegalnog materijala, o dijeljenju letaka, pisanju parola po zidovima i si. Veći dio članova MK i rajonskih komiteta u to su vrijeme još živjeli legalno, ali su bili poznati policiji kao komunisti i sad nisu smjeli spavati kod svojih kuća, niti ići

na rad, dok se ne vidi kako će se situacija dalje razvijati. To je važno i za sve ostale članove KP kojima je moglo prijetiti hapšenje.

Još u martu je zaveden takav sistem povezanosti da se sekretar ćelije svakog dana vidio sa svim članovima ćelije; sekretari ćelija s članom rajonskog komiteta; sekretari rajonskih komiteta s članovima komiteta i s članom Mjesnog komiteta, a sekretar MK s većinom članova Mjesnog komiteta i s članom CK. To je važno i za SKOJ i za organizaciju Narodne pomoći. Isto tako su održavane veze između partijskih ćelija i komiteta s jedne i organizacija SKOJ-a i Narodne pomoći s druge strane. Na sjednici je zaključeno da se te veze održavaju dva puta dnevno. Time će biti omogućeno da se direktive i obavijesti brzo prenose i članstvo mobilizira, da komiteti budu brzo obavještavani o svemu što se događa na terenu, kako bi mogli na vrijeme poduzimati potrebne mjere.

Ustaška vlada je od prvog dana svog postojanja pošla putem strahovlade. To je proistjecalo iz samog njenog karaktera i društvenog položaja. Ona nije imala ozbiljnijeg oslonca u narodu, nije od njega zavisila, pa nije imala ni obzira prema njemu. Nju je okupator postavio i držat će je tako dugo dok zadovoljava njegove potrebe i želje.

Nekoliko dana po proglašenju NDH objavljena je odredba da svi nepoćudni i nepoželjni elementi, kao i svi oni koji se u Zagrebu zadržavaju neovlašteno, moraju napustiti grad u roku od šest sati. Poslije tog roka, tko se takav zatekne s oružjem ili bez oružja, bit će odmah, na licu mjesta strijeljan.

Već drugog dana po svom dolasku u Zagrebu, 17. aprila, Pavelić je donio odredbu za obranu naroda i države, po kojoj se i za najneviniju uvredu te države i njenih ustaša, sudilo na smrt. Slijedio je zakon o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, kojim su Židovi u stvari, stavljeni izvan zakona, u potpuno bespravan položaj. Počeli su progoni Srba. Hapšeni su komunisti i drugi antifašisti. Formirani su izvanredni i prijevremeni sudovi, koji su olako izricali smrtnu presudu. Ljudi su ubijani i bez sudskih presuda. Građani su se gnušali ustaške svireposti i zločina, ali je vladao i strah.

Komunistička partija je razvila široku propagandu protiv okupatora i ustaša. Dijelili su se leci CK KPJ i CK KPH, pisale parole po zidovima i naročito je masovna bila usmena propaganda. Raskrinkavala se laž o tobožnjoj nezavisnoj hrvatskoj državi, osuđivalo se komadanje Jugoslavije i pripajanje pojedinih dijelova zemlje okupatorskim državama.

Pripajanje najvećeg dijela Dalmacije i Hrvatskog primorja Italiji i Međimurja Mađarskoj te postavljanje talijanskog princa za hrvatskog kralja, izazvalo je veliko ogorčenje u narodu. To je razgoltilo ustašku laž o tome da su oni tu neki gospodari i pokazalo pravo lice njihovih tobožnjih velikih prijatelja Hitlera i Mussolinija. Osjetila se zbunjenost i potištenost čak i u jednom dijelu onih ustaša koji su Paveliću prišli prvih dana poslije sloma Jugoslavije, ne znajući tada što zapravo znači i kamo vodi ustaška politika.

Vojvodu od Spoleta nije mogla svariti ni ona zagrebačka purgerija koja se inače mirila s novim poretkom, koja bi čak i prihvatila nekog uglednog njemačkog aristokrata za kralja, ali Talijana... to nije išlo, to je bila »prevelika uvreda i poniženje za sve Hrvate«.

Komunisti su se borili protiv vrbovanja i odlaženja radnika na rad u Njemačku i pokazivali na uzroke nestašice hrane, pozivajući narod u borbu protiv

odvlačenja živežnih namirnica u Njemačku i Italiju i uopće protiv ekonomske pljačke zemlje.

Naročito upornu propagandu vodili su komunisti protiv bjesomučne šovinističke mržnje koju su ustaše širili protiv Srba u Hrvatskoj i protiv srpskog naroda uopće, okrivljujući sve Srbe za politiku velikosrpskih režima, naročito za nacionalnu neravnopravnost Hrvata u bivšoj Jugoslaviji. Komunisti su obavještavali narod o ustaškim zvjerstvima nad srpskim stanovništvom i pozivali ga da ustaje u obranu svoje braće.

U toj borbi Partija je stalno jačala i po broju članova i idejno-politički. Ojačale su disciplina i odgovornost u redovima Partije i SKOJ-a za izvršavanje zadataka, sjednice i sastanci redovno su se održavali, konspiracija je pooštrena i bolje usavršena.

Naročito se je razvila organizacija Narodne pomoći. Ona je okupila sve one brojne aktiviste iz prijašnjih URSS-ovih sindikalnih organizacija, Stranke radnog naroda, odbora radničkog jedinstva, raznih prije legalnih društvenih, kulturnih i sportskih organizacija itd. Svaka partijska ćelija bila je okružena znatnim brojem organizacija Narodne pomoći i svaki član Partije s većim brojem građana koji su simpatizirali Partiju i postepeno se uključivali u narodnooslobodilačku borbu. Gotovo da nije bilo tvornice ni radionice, ili značajnije ustanove, gdje Narodna pomoć nije imala svoje organizacije ili pojedince. Od te organizacije pristizala su znatna materijalna sredstva za borbu, a mnogi su stavljali i svoje stanove na raspolaganje Partiji za sastanke i boravak ilegalaca. Preko Narodne pomoći Partija je bila najšire povezana s masama građana. Preko nje su građani informirani o zbivanjima u zemlji i svijetu. Ona je odigrala ogromnu ulogu u stvaranju javnog mišljenja u prilog oslobodilačkoj borbi, u raskrinkavanju okupatora i ustaša i onih HSS-ovaca koji su ih pomagali bilo otvoreno, bilo prikriveno. Ta je organizacija bila istovremeno nepresušan izvor informacija za partijska rukovodstva o raspoloženju građana i o tome što se zbiva u poduzećima, radionicama i ustanovama. Veliku pomoć zagrebačkoj organizaciji Narodne pomoći pružao je Pokrajinski odbor Narodne pomoći, čija se predstavnica, drugarica Anka Berns, veoma mnogo angažirala u zagrebačkoj organizaciji.

U junu, prije napada fašista na SSSR, održane su i rajonske partijske konferencije. Na njima su se analizirali organizaciono stanje Partije i politička situacija na terenu odnosnog rajona, osvijetljena je politička situacija u zemlji i svijetu, utvrđeni zadaci i izabrani novi rajonski komiteti i delegati za mjesnu partijsku konferenciju. Novi članovi komiteta i delegati birali su se na osnovi karakteristika ličnosti, bez spominjanja imena kandidata. Konferencije je činilo uglavnom oko petnaestak delegata partijskih ćelija i članova dotadašnjih rajonskih komiteta.

Svim konferencijama su prisustvovali članovi CK. Njihova izlaganja su, u stvari, predstavljala glavne političke referate i direktive za dalji rad. Konferenciji Petog rajona prisustvovao je Andrija Hebrang, a Šestog rajona Vladimir Bakarić.

Mjesna partijska konferencija nije održana jer su to spriječili nastupajući događaji — napad fašista na Sovjetski Savez. Održavanje te konferencije u nastalim uvjetima bilo bi odviše riskantno, velik broj kadrova bio bi izložen opasnosti da bude uhapšen ili ubijen, pa je CK odlučio da se konferencija ne održi.

U vrijeme održavanja tih konferencija Partija je u Zagrebu imala 53 ćelije' od toga 35 u tvornicama, u većim radionicama i ustanovama, sa oko 480

članova. Tim brojem nisu obuhvaćene organizacije i članstvo na željeznici i na Sveučilištu.

U prvo vrijeme svoje vladavine ustaše su se uglavnom šutke obračunavale s komunistima. Nisu vodili neku veću, javnu, propagandu protiv komunizma i komunista, bar ne preko svog dnevnog lista »Hrvatski narod«. Sovjetski Savez u tom listu gotovo nije ni spominjan. Usmeno su proturali glasove, naročito preko onih ustaša koji su se nekada nalazili zajedno s komunistima na robiji, da oni nemaju ništa protiv komunista i njihovih ideja, da neće nikoga progoniti zbog ideje komunizma, da i komunisti mogu mirno i sretno živjeti u slobodnoj Hrvatskoj. Jedino što traže od komunista jest to da poštuju novu vlast i njene zakone, da ništa ne čine protiv NDH i njenih moćnih saveznika Nijemaca i Talijana. U protivnom, nemilosrdno će se obračunavati i uništiti svakog tko bi pokušao da učini nešto protiv nove vlasti i ustaškog pokreta.

I da bi očiglednije potkrijepili takav svoj odnos prema komunistima, pustili su polovinom maja na slobodu tridesetak komunista, među njima desetak poznatih partijskih i sindikalnih rukovodilaca, koje su u zatvoru naslijedili još od Mačeka. Prije puštanja održao im je u navedenom smislu govor osobno šef ustaške policije Božidar Cerovski, poznati frankovac, koji je nekada također bio na robiji zajedno s mnogim komunistima. Nekoliko puta je naglasio da će svi oni koje sada pušta biti ponovo uhapšeni, a taoci će biti strijeljani, ako Partija bilo šta učini protiv novog poretka.

Ustaše su dobro znali da se komunisti neće pokoriti njihovim zakonima ni politici, ali su željeli da se narodu prikažu u boljem svjetlu, da na neki način opravdaju zverstva koja su već činili i koja su predstojala. Nadali su se da će ipak nekoga zavarati, eto, oni su samo protiv Zidova, koji su krivi za sva zla ovog svijeta, i protiv Srba, koji su godinama držali Hrvate u ropstvu stare Jugoslavije, a komuniste Hrvate neće progoniti samo zbog toga što su komunisti, oni ih pozivaju i pružaju im mogućnost da žive mirno, kao i drugi poštenu građani NDH.

Kratko vrijeme pošto su drugovi pušteni iz zatvora, dijelili su se leci CK. Bila je to prva akcija poslije njihova puštanja na slobodu. Imajući na umu ustaške prijetnje, CK je naredio MK da obavijesti sve drugove, puštene iz zatvora, da će se tu večer izvoditi akcija i da ne spavaju u svojim stanovima sve dotle dok se ne vidi kako će ustaše reagirati. CK je u ovom slučaju izuzetno odstupio od običaja i pravila konspiracije da onaj koji ne sudjeluje u akciji ne smije o njoj ništa znati, a oni koji sudjeluju saznaju o njoj tek u posljednji trenutak.

Međutim, većina drugova, nedavno puštenih iz zatvora, nije se pokorila direktivi CK i MK i bili su iste noći uhapšeni. Njihovo hapšenje izazvalo je veoma mučnu situaciju u MK, a to se opažalo i na članovima CK koji su dolazili na sjednice MK. Bio je to velik gubitak za Partiju u to sudbonosno vrijeme. A s druge strane, bilo je poražavajuće da toliki broj partijskih kadrova nije postupio po izričitoj i sasvim jasnoj direktivi CK. Takvo držanje moglo se donekle objasniti neshvaćanjem stvarne političke situacije u svijetu i u zemlji, neshvaćanjem da je Partija u pravom ratu s okupatorom i njihovim slugama ustašama. Ali to je bilo i rezultat komoditeta, oportunitizma i partijske nediscipline.

III

Na vijest o napadu Njemačke na Sovjetski Savez, članovi MK brzo su se okupili kod Cukora u Frankopanskoj ulici. Svi smo bili uzbuđeni, svjesni značenja tog događaja, prevladavalo je duboko uvjerenje da će fašizmu brzo doći kraj, ali se javljala i bojazan kako će se držati Engleska i Amerika, neće li se sporazumjeti s Hitlerom i usmjeriti svoje oružje protiv Sovjetskog Saveza.

Iako smo znali o velikim transportima njemačke vojske koja putuje na Istok, u Madarsku i Poljsku, iako se među njemačkim oficirima šaputalo o ratu s Rusima, na što je upozorio i CK KPJ u jednom od svojih proglašaja, ipak je napad Nijemaca na Sovjetski Savez prilično iznenadio zagrebačku partijsku organizaciju. Očekivali smo napad, ali ne tako brzo. To je proistjecalo iz bezgraničnog vjerovanja Moskvi. Radio-Moskva je ignorirao vijesti Radio-Londona o tome da Nijemci pripremaju napad na SSSR. Dok je Radio-London o tome često govorio, Radio-Moskva je iznosio brojke koliko će te godine biti u Sovjetskom Savezu proizvedeno krumpira, kupusa i drugog povrća i žitarica. Ponekad se osvrnuo i na pakt o nenapadanju između Njemačke i Sovjetskog Saveza, i to s takvim komentarom iz kojega je izlazilo da Sovjeti očito vjeruju u taj ugovor. To je i kod nas podržavalo uvjerenje da nema neposredne opasnosti, da to samo potpiruju Englezi, da priželjkuju takav napad, pa smo ostajali na pozicijama Moskve.

Ali je sve teže bilo vjerovati da nema neposredne opasnosti. Sumnje su bile rasprostranjene i među članovima Partije i u narodu. Delegati na rajonskim konferencijama postavljali su pitanja kako tu stvari stoje. I, očito, nisu bili zadovoljni neodređenim i kolebljivim odgovorima prisutnih predstavnika Mjesnog i Centralnog komiteta, primali su ih s prikriivenom nevjericom.

Svi smo mi bezrezervno vjerovali u Sovjetski Savez. Pa i kad su Nijemci počeli prodirati u dubinu sovjetske zemlje, vjerovali smo da je to samo neka duboko smišljena taktika Staljina i da će Rusi kroz koji dan tako strahovito udariti, da se Nijemci neće zaustaviti do Berlina. I, naravno, u njemačke izvještaje prvih dana nismo uopće vjerovali, a i kasnije smo ih dosta dugo omalovažavali i smatrali lažnima.

I kod građana je napad Nijemaca na Sovjetski Savez izazvao veliko interesovanje i uzbuđenje. To je sada nešto sasvim novo, krupnije od svega onoga što se dotad dogodilo. I Poljska, i Danska, i Francuska, i Grčka i Jugoslavija, sve je izgledalo sitno i sporedno i palo u zasjenak pred očekivanjima šta će biti na ruskom frontu. Crvena armija je bila nepoznanica, ali je vladalo uvjerenje, ne samo kod komunista, nego i kod mnogih drugih naprednih građana, da je njena snaga strahovita. Prve izvještaje s fronta su i građani primali s nevjericom, a onda su sve više postavljali pitanja što je to s Crvenom armijom. A domaći fašisti, koji su u prvi trenutak bili zbunjeni i zaplašeni, sada su oživjeli i radovali se uspjesima fašističkih armija.

Pitanja šta je to s Crvenom armijom postavljala su se i među članovima Partije. Istina, ne otvoreno i na sastancima, već u privatnim razgovorima među najbližim drugovima.

Prodiranje Nijemaca u Sovjetski Savez duboko me se dojmilo. Nijemci su snažno prodirali i zarobili na stotine hiljada crvenoarmejaca, a mi smo uvijek vjerovali u ono što je jednom rekao Vorošilov: ako imperijalisti napadnu Sovjetski Savez, rat se neće voditi na sovjetskoj zemlji. Povjerenje u Crvenu armiju je bilo toliko da gotovo nismo mogli ni zamisliti da je fašisti mogu ozbiljnije ugroziti. Bilo je nada da se njemački radnici, sada Hitlerovi vojnici, neće boriti protiv

Crvene armije, da neće porobljavati zemlju radnika i seljaka. Uspjehe fašista objašnjavali smo kao privremene, kao rezultat toga što je Nijemac skupio veliku snagu u porobljenoj Evropi, iznenadio Crvenu armiju prekršajem ugovora i si.

Ali nije bilo mnogo ni vremena ni potrebe za takva razmišljanja. Pozivom CK na ustanak počela je oružana borba. Ono što su generacije revolucionara priželjkivale, o čemu se šaputalo na partijskim sastancima i među drugovima, i što se još donedavno činilo daleko, došlo je, tu je...

Poslije poziva CK KPJ na ustanak, partijska i skojevska organizacija u Zagrebu prišle su još odlučnije organiziranju udarnih grupa i izvođenju akcija. Vršene su diverzije na značajne objekte, napadi na ustaše, policijske agente i na njemačke vojnike.

Najveća teškoća u izvođenju diverzija bilo nam je neznanje. Komunisti su bili idejno-politički spremni i za oružanu borbu, ali nismo znali praviti paklene strojeve, zapaljive smjese i slično, ni baratati time. A nismo imali ni dovoljno oružja, pogotovo u prvo vrijeme ustanka.

Neposredno po okupaciji, u MK je za prikupljanje oružja, organiziranje udarnih grupa i izvođenje diverzija i sabotaza određena, kao poseban sektor, vojna linija, za koju je bio zadužen Češnjak, a krajem svibnja je formiran Vojni komitet, koji je bio direktno povezan i s Vojnim komitetom CK. U srpnju je, međutim, odlukom CK sve opet vraćeno na partijske komitete i ćelije uz objašnjenje da je cijela Partija u ratu, da se vojni zadaci ne mogu odvajati od političkih i da svaka partijska organizacija i rukovodstvo mora djelovati na svim poljima rada, a oružane akcije su sada osnovni oblik borbe. Sindikalna komisija je poslije poziva CK KPJ na ustanak prestala postojati, jer se u novim uvjetima nije više moglo računati s dotadašnjim načinom rada i borbe.

Još prije poziva na oružani ustanak izvršeno je niz sabotaza i diverzija.

Do kraja 1941. godine izvršene su značajnije akcije:

- zapaljen je i do temelja je izgorio veliki sokolski stadion, koji je ustašama služio za vojničko obrazovanje i idejno odgajanje omladine u ustaškom duhu
- u tvornici »Zagrebačka industrija svile« zapaljeno 50 000 metara svile za padobrane
- omladinska udarna grupa usred dana napala je bombama i revolverima ustašku Sveučilišnu vojnicu u centru grada — ranjeno je 28 ustaša
- na Glavnoj pošti dinamitom je razorena automatska telefonska centrala i visokofrekventni uređaji za daljinske veze koji su služili i za veze njemačke Vrhovne komande s njenim vojnim štabovima u Jugoslaviji, Grčkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj i s nekim štabovima u Sovjetskom Savezu
- udarne grupe su dva puta izvršile napad bombama i revolverima na njemačke vojnike avijatičare — ubijena su dva i ranjena tri vojnika
- udarna grupa izvršila je napad bombama na ustaše i ranila dvanaestoricu

- likvidirano je nekoliko policijskih agenata i ustaša
- na nekoliko mjesta u okolici Zagreba porušena je željeznička pruga
- zapaljena je auto-mehaničarska radionica njemačke vojske i uništeno dvadesetak motorbicikla i oko 300 automobilskih guma
- na protuavionskim baterijama uništeni su optički instrumenti i odneseni topovski zatvarači
- zapaljena su dva vojna skladišta sijena.

Bilo je i neuspješno izvedenih akcija, kao što je akcija na postrojenja radio-stranice preko Save i akcija s naročito tragičnim posljedicama za oslobođenje zatvorenika iz logora u Kerestincu.*

Osim oružanih i drugih značajnijih akcija, bilo je gotovo svakodnevno manjih diverzija i sabotaza po tvornicama, na željeznici, u državnoj i vojnoj administraciji. Oštećivali su se strojevi i sporo popravljali, sipao se pijesak u lagere kotača vagona i lokomotiva, sjekle su se gume na vojnim automobilima, iz vojnih se transporta odnosilo oružje. Vršena je široka sabotaza u organiziranju i osposobljavanju domobranstva: mnogi su obveznici oslobođeni »iz zdravstvenih razloga« ili »zbog potrebe privrede«, pozivi obveznicima su kasnili ili bi se uopće »izgubili«, domobrani su masovno zadržavani u pozadini, u raznim radionicama, kancelarijama i si.

Bilo je mnogo sabotaza koje nisu direktno organizirane ili inicirane od organizacije NOP-a, već su vršene samoinicijativno pod utjecajem borbe Partije i partizana i antihitlerovske koalicije protiv fašističkih agresora. Zbog raznolikosti i mnogobrojnosti te su sabotaze bile za okupatorsku i ustašku vlast veoma štetne, ali najvećim dijelom neuhvatljive, one su znatno sprečavale ustaše da srede svoj upravni i vojni aparat i učine ga efikasnim.

Pavelić se požurio da ne izostane u slavlju lake i brze pobjede nad Sovjetskim Savezom. Vrbovani su dobrovoljci u narodu i među domobranima za rat u Rusiji, a kad takvih nije bilo, onda su domobranske komande jednostavno određivale »dobrovoljce«. S velikom pompom su ispraćeni avijatičari i mornari. Partija se borila protiv slanja kvislinških jedinica NDH na istočni front. Usmenom propagandom i lecima narod je pozivan da se ne javlja u Pavelićevu vojsku, a domobranski oficiri, podoficiri i vojnici da se odupru slanju u rat protiv zemlje radnika i seljaka, već da okrenu oružje i bore se, zajedno s partizanima, za oslobođenje zemlje od okupatora, za slobodu Hrvatske i Jugoslavije, za vraćanje Dalmacije, Hrvatskog primorja i Međimurja Hrvatskoj.

Uspostavljene veze s antifašistima u redovima domobranstva MK je predavao CK, koji je imao posebnu organizaciju za rad među domobranima.

U ljeto su organizirane dvije partizanske grupe od zagrebačkih komunisti u okolici Zagreba: prva na istočnoj strani, u okolici Sesveta, a druga na zapadnoj strani, u Zumberku. Međutim, opći uvjeti u to vrijeme nisu omogućavali da se tu šire razvije oružana borba, a ni partijske organizacije izvan grada nisu bile organizaciono i idejno-politički dovoljno spremne da grupama pruže potrebnu pomoć i jačaju ih novim borcima iz tih sela, pa se one nisu uspjele održati. Borci koji nisu poginuli, dijelom su se vratili u Zagreb, a dijelom su otišli u druge krajeve i priključili se tamošnjim partizanskim snagama.

Iz Zagreba su se slali borci u partizanske jedinice u razne krajeve Hrvatske, a naročito u Liku, Kordun i Baniju. Dobrovoljaca za odlazak u partizane

* Vidi prilog 2.

gotovo je uvijek bilo više nego što smo ih mogli poslati, jer su kanali za slanje bili uski, nesigurni i stalno su se zatvarali. Problem nije bio pridobiti ljude da idu u partizane, već kako ih otpremiti.

Drugovi koji su iz Zagreba slani u partizane raspoređivani su, po pravilu, prema svojim političkim i fizičkim sposobnostima i prema potrebama partizanskih jedinica — ako su kanali za prebacivanje funkcionirali. Svaki je nosio pisanu svoju karakteristiku. Nju je sastavljao lično sekretar Mjesnog komiteta na osnovi podataka iz rajonskih komiteta. U karakteristiku su se unosili najvažniji podaci o članstvu i funkcijama u Partiji i drugim organizacijama NOP-a, o osobnim osobinama i si., ali bez imena. Karakteristika se pisala tako da se neprijatelj ne bi mogao njome koristiti ako bi mu pala u ruke, izuzevši ako bi je pronašao kod onoga na koga se odnosila. Po dolasku u jedinicu karakteristika se predavala zamjeniku komesara, tj. partijskom rukovodiocu. Kad se putovalo u grupi, obično je vođa grupe nosio sve karakteristike. I obično je samo vođa grupe znao kamo se ide, na kojoj stanici će se sići. Ostali su se morali ravnati po njemu. Ali nisu uvijek svi ni znali tko vodi grupu, pa ni to da postoji grupa. Svaki je znao još jednoga po kojemu se ravnao i svaki je imao kartu za neku od stanica na toj pruži. Takva organizacija je imala ovu prednost: ako netko padne, ne može provaliti kanal za prebacivanje ljudi u partizane. Ali je imala i lošu stranu — u slučaju da padne vođa grupe, onda bi se svi morali vratiti u Zagreb. A to je bilo povezano s mnogo teškoća i opasnosti, jer što da radiš u nekome od mjesta gdje si sišao s vlaka, a morao si negdje sići, i čime svoj dolazak opravdati pred mjesnim ustašama i žandarima. Pogotovo je to bilo opasno za ilegalce.

S druge strane, sve okupatorske i ustaške policije vršile su pravu hajku na komuniste i druge aktiviste i simpatizere NOP-a. U namjeri da se temeljito obračuna sa svim protivnicima režima i okupatora, ustaška vlada je početkom jula donijela zakon kojim se pred pokretni prijevizi sud stavlja i sva ona lica koja su se od 10. aprila na bilo koji način ogriješila protiv ustaških vlasti. Masovno se hapsilo, mučilo i ubijalo. Na svakoj bi se vezi prvo podnosio izvještaj o hapšenjima i rijetki su bili slučajevi kad je MK mogao obavijestiti CK da toga dana nije bilo hapšenja po liniji Partije i NOP-a.

Cesto su stradali i građani koji nisu imali nikakve veze s Partijom i NOP-om, ali su uhvaćeni u blizini neke akcije ili se na njih iz nekih drugih razloga posumnjalo, ili su se naprosto nekad zamjerali nekom svom poznaniku, a on je sada neki »šarafić« u ustaškoj organizaciji. Policija nije imala ni vremena ni volje da provjerava, da utvrđuje krivicu, da omogućava nekom da dokaže svoj alibi, to nije bilo ni u karakteru ustaške vlasti. A i Nijemci su tražili, radi odmazde, određenu kvotu strijeljanih...

Dva puta poslije okupacije, jedanput prije, a jedanput poslije napada Nijemaca na SSSR, CK je postavio pred članove Partije, s obzirom na novonastalu situaciju kad je počela oružana borba, da svaki član Partije mora biti spreman da u svako vrijeme izvršava i najteže zadatke, pa makar ga to stajalo života. A oni članovi Partije koji se ne osjećaju za to sposobni, mogu slobodno istupiti iz Partije i to im se neće zamjeriti. Oni mogu i dalje, kao simpatizeri, sudjelovati u pokretu, pomagati Partiju onoliko koliko to budu sami smatrali za moguće. To je bilo prenjeto svim članovima Partije, ali nijedan član nije istupio iz Partije.

CK je ocijenio zagrebačku organizaciju kao veoma zdravu i čvrstu i tu je ocjenu predstavnik CK službeno saopćio Mjesnom komitetu na njegovoj sjednici. Istina, nešto kasnije, kad se situacija naročito zaoštrila, nekoliko ih se pokolebalo, pa ih je MK, uz suglasnost CK, razriješio članstva u Partiji, ali ih nije odbacio. Većina od njih, naročito intelektualci, bili su, međutim, poslije toga još aktivniji. Oni su se, u stvari, bojali da svaki čas može netko zatražiti od njih da idu bacati bombe ili pucati na ulici na njemačke vojnike, a za to se nisu osjećali sposobnima. Po izlasku iz Partije, oni su i dalje stajali Partiji na raspoloženje svoje stanove, skupljali novac i oružje, liječili ilegalce u vlastitim ordinacijama ili u bolnicama i posjećivali ih u konspirativnim stanovima. Zapravo, radilo se o jednom grubom nesporazumu. Poslovi koje su oni obavljali u NOB-u bili su veoma korisni i nužni i nisu bili ništa manje opasni od oružanih akcija, a pogotovo oni koji su se obavljali pod pravim imenom i u vlastitim stanovima i na svojim radnim mjestima, pa su uvijek mogli biti lakše otkriveni.

IV

I upravo tih dana kada je CK KPJ pozvao narod na ustanak, Mjesni komitet Zagreba je učinio veoma krupne greške. Istina, ne svojom inicijativom, već na osnovi direktive Kominterne. Zahvaljujući brznoj i odlučnoj intervenciji CK KPJ, čvrstini zagrebačke organizacije i neposrednom angažiranju CK KPH u njenom radu, taj događaj nije imao onoliko teške posljedice za dalji rad partijske organizacije i razvitak NOP-a do kakvih je moglo doći.

U ponedjeljak 7. jula održana je izvanredna sjednica MK. Inače, redovne sjednice održavale su se svakog četvrtka. Sudjelovali su: Rob, Češnjak, Vanić, Đaković, Blaž Mesarić, koji je u maju ušao u MK, ja i predstavnik Kominterne Josip Kopinić, čije je ilegalno ime bilo Vazduh. Nada Heiligstein je bila prije toga uhapšena, a Belinić nije mogao biti obaviješten, jer se nalazio negdje u okolici grada. To je bila prva sjednica MK od kada sam ja njegov član, kojoj nije prisustvovao predstavnik CK, jer ga sekretar o njoj nije obavijestio, pridržavajući se direktive dobivene od predstavnika Kominterne.

Predstavnik Kominterne je iznio da su neki članovi CK viđeni u društvu jednog čovjeka koji je ranije vršio veoma važne funkcije u Partiji, a za kojega sad postoje ozbiljne sumnje da je u službi Gestapoa. Pretpostavlja se da taj čovjek snažno utječe na pojedine članove CK radi kočenja aktivnosti Partije na izvođenju diverzantskih akcija. Članovi CK još ne znaju da se sumnja u tu osobu, niti im se to ovog časa može reći, jer nema dokaza, a ta osoba uživa povjerenje kod članova CK. U slučaju da je ta osoba uistinu u službi klasnog neprijatelja i ako osjeti da je otkrivena, ona će pokušati omogućiti hapšenje većeg broja članova Partije, a prije svega članova CK i MK. Zbog toga se MK mora privremeno izolirati od CK i odmah promijeniti sva uobičajena i poznata mjesta sastajanja i spavanja, jer se samo tako mogu osigurati u slučaju provale.

Vazduh je pročitao telegram Kominterne, s potpisom Dimitrova, u kojem se naređivalo da se MK izolira od CK i osigura od mogućih provala i da se odlučnije pristupi akcijama protiv okupatora.

Vazduh nam je objasnio taktiku rada neprijateljskih agenata. Oni se pretvaraju da su veliki revolucionari, sada veliki borci protiv fašizma, i guraju Partiju na takve akcije koje ona u danom momentu nije u stanju izvesti. Za takvu taktiku Češnjak je iznio vlastiti primjer. Jedna udarna grupa trebala je srušiti

podvožnjak na željezničkoj pruzi što ide prema Savi. To je mali most sa dva kolosijeka iznad potoka Kuniščaka i pješačke staze što vodi od Trešnjevačkog trga do Savske ceste i dalje, a čuva ga samo jedan domobranski vojnik. Jedan diverzant u željezničkoj uniformi trebao se približiti domobranu i razoružati ga, a drugi pritrčati, podmetnuti eksploziv i stvar je gotova. Međutim, Andrija Hebrang iz CK rekao je da je to odviše sitno, pruga će se brzo popraviti i ne isplati se za tako što riskirati živote. Prebacio je akciju na podvožnjak kod Radničke komore, u centru grada, preko kojeg prolazi nekoliko kolosijeka. Međutim, taj podvožnjak čuvaju ustaše i Nijemci i za njega je potrebna veća količina dinamita. Organizacija nije bila sposobna da ga sruši. Tako su oba podvožnjaka ostala netaknuta. Čovjek iz Kominterne izrazio je mogućnost da je to već rezultat indirektnog utjecaja Gestapoa preko one sumnjive osobe. On nije dovodio u sumnju nijednog člana CK, pa ni Andriju, već samo to da su nesvjesno pod utjecajem one sumnjive osobe.

Osim toga, predstavnik Kominterne poduzeo je akciju za oslobodenje zatvorenika iz logora Kerestinec. MK treba za izvođenje te akcije da mu stavi na raspolaganje dvadesetak najboljih i naoružanih drugova i čamac za njihovo prebacivanje preko Save.

Dva dana kasnije, 9. jula, strijeljano je deset komunista iz kerestinačkog logora za odmazdu zbog likvidacije policijskog agenta Tiljka. Strijeljani su: ar Božidar Adžija, Ognjen Priča, dr Ivan Kuhn, Zvonimir Richtman, Ivan Korski, Viktor Rosenzweig, Alfred Bergman, Sigismund Kraus, Otokar Keršovani i Simo Crnogorac.

Dan iza toga održan je drugi sastanak MK, kojemu je također prisustvovao Vazduh i pročitao nam drugi telegram Dimitrova, u suštini s istim sadržajem kao i prvi. Ni na ovom sastanku nije prisustvovao predstavnik CK, jer ga nismo obavijestili.

I na ovoj sjednici smo bez pogovora prihvatili sve direktive Kominterne, ali smo zaključili da predstavnik Kominterne hitno o svemu obavijesti CK KPJ i zatraži od njega da pošalje svog predstavnika u Zagreb, a ako taj predstavnik ne bi došao u roku od tri dana, MK će cijeli ovaj slučaj iznijeti pred CK Hrvatske. Vazduh se s time složio i rekao nam da je on već obavijestio CK KPJ, ali da će, u vezi s našim zahtjevom, još danas poslati kurira u Beograd. Zaključili smo i to da se akcija na postrojenja radio-stanice preko Save, koju je trebalo iduće noći izvršiti, odgodi i izvede istovremeno kad i akcija na Kerestinec, jer se moglo sa sigurnošću pretpostaviti da bi ustaše i zbog te akcije strijeljali veći broj drugova iz Kerestince. A ovako će se stvoriti još veća zabuna kod neprijatelja.

Jedino što mi je poslije tog sastanka ostalo zagonetno bilo je to što je predstavnik Kominterne i poslije zaključka MK o obavještanju CK KPJ, tražio od nas da se povežemo s organizacijama u unutrašnjosti, s kojima to možemo, radi izvođenja diverzija i sabotaže.

Akcije nisu uspjele. Drugovi u Kerestincu su, prema dogovoru, noću između 13. i 14. jula, razoružali stražu i izišli, ali ih napolju nitko nije dočekao. Grupa iz Zagreba nije izvršila svoj zadatak. Pojedine manje grupice su se izgubile u šipražju oko Save. I glavni dio grupe je zakasnio. A kad su čuli pucnjavu u logoru, procijenili su da je akcija iznutra propala, pa su odlučili da se vrate u Zagreb. Oni iz logora jedno vrijeme su se držali zajedno, lutajući oko Save, pa

su se i oni počeli razilaziti da se snalaze svatko kako može i umije. Većina ljudi, kako onih iz logora, tako i onih koji su ih išli osloboditi, pobijeno je ili pohvatano narednih dana u šikarama oko Save i na drugim mjestima. Uhvaćeni su strijeljani. Umirali su herojski. Vođa grupe iz Zagreba, Branko Malešević, poginuo je idućeg dana na povratku u Zagreb.

Akcija na postrojenja radio-stanice nije uspjela zbog neznanja drugova u baratanju eksplozivom.

Narednih dana poslije neuspjelog oslobodenja drugova iz Kerestince održana je sjednica MK uz sudjelovanje Rade Končara i Vazduha. Članovi MK su bili suglasni s tim da su grubo pogriješili što su prekinuli vezu sa CK KPH, ali su prigovorili Radinoj kvalifikaciji te greške, nisu je počinili iz nekih svojih grupaških, frakcionaških tendencija, već su se naprosto pokorili direktivi Dimitrova i Kominterne i to uz uvjet hitne intervencije CK KPJ.

Nakon provedene istrage izaslanika CK KPJ, izrečene su kazne. Članovi MK su kažnjeni strogim ukorom i isključenjem iz MK zbog nediscipline, iskazanog nepovjerenja prema CK KPH i prekida veze s njim te zbog nezrelosti. Rob je isključen iz Partije.

CK KPH je formirao novi MK, u koji je od dotadašnjeg ušao samo Marko Belinić.

Oko 10. septembra u MK smo ponovo ušli Blaž Mesarić i ja.*

V

Stanovi za sastanke i sakrivanje ilegalaca i ilegalnog materijala predstavljali su jedan od najosnovnijih uvjeta za uspješnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, i jedan od velikih problema. Davanjem stana za potrebe pokreta, cijela porodica se izlaže opasnosti. Stanove su mogli davati samo oni suradnici koji su još legalno živjeli. Osim toga, takav suradnik ne može sam surađivati s pokretom, već cijela obitelj mora biti s time solidarna. U drugim oblicima borbe može jedan član porodice sudjelovati u NOP-u, a da drugi to i ne znaju, pa čak mogu biti i politički suprotno opredijeljeni. Osim toga, takvi suradnici ne smiju biti kompromitirani ni sumnjivi, čak ni susjedima, ako su ti susjedi loši. Zatim i ulazak u kuću mora biti donekle odgovarajući. I još niz drugih uvjeta i okolnosti.

Neko vrijeme smo imali na brizi stotinjak ilegalaca, sudionika NOP-a. A bilo je i drugih ilegalaca, npr. vojnih bjegunaca iz domobranstva, Židova i Srba, koji se još nisu aktivno opredijelili za NOP, ali je Partija i o njima vodila računa i pomagala im. Prema stanovištu MK trebalo je nastojati da nijedan ilegalac ne ostane duže od dva-tri dana u istom stanu, izuzevši one koji su posjedovali lažnu legitimaciju i lažnu potvrdu da su prijavljeni kao podstanari, a takvih je ilegalaca bilo relativno malo. Također, nijedan stan se u pravilu nije smio koristiti uzastopno duže od nekoliko dana, kako to ne bi palo u oči susjedima, a u mnogo slučajeva moralo se voditi računa o vlasnicima stana da ih se previše ne opterećuje, omogućiti im da se malo odmire od straha pred eventualnom racijom ili provalom.

Smatrao sam uvijek da su u najtežem položaju bili oni suradnici koji su pokretu stavljali na raspolaganje svoje stanove. Oni su živjeli legalno, a provala je mogla biti iznenadna, čak i od onih ljudi koji su se prije nekoliko mjeseci

* Vidi prilog 3.

koristili tim stanom. Nije bilo i nije moglo ni biti evidencije tko je sve u nekom stanu spavao ili bio na sastanku. A drugovi su se često mijenjali — jedni su odlazili u partizane ili padali policiji u ruke, a novi su dolazili. Policija je dobro znala što znače stanovi za ilegalnu organizaciju, i još k tome s mnogo ilegalaca, pa su već sredinom maja objavljeni propisi prema kojima je svakoj osobi zabranjeno da se neprijavljena zadržava dulje od 12 sati u jednom stanu. Kućevlasnici i upravitelji kuća ili pazikuće bili su obavezni da prijave vlastima svako sumnjivo dolazanje u kuću ili boravljenje kod nekog ukućanina. Kasnije su ti propisi još pooštreni i za njihovu povredu se odgovaralo pred prijekim sudom. Naročito je pritisak bio na kućepazitelje da kontroliraju tko ulazi i izlazi iz kuće.

Uvijek sam se najviše bojao provala stanova, osobito onih gdje je u porodici bilo djece. Vlasnici stanova budu strijeljani ili odvedeni u logor, gdje ih također čeka smrt. A može se dogoditi da se u provaljenom stanu zateknu i ilegalni drugovi. Osim toga, ako se provali neki stan, pogotovo ako je to na periferiji grada, cijela okolina sazna da je netko od komunista, koji se skrivao u tom stanu, priznao to na policiji. Tako se koleba povjerenje simpatizera u komuniste, u drugove, u Partiju, i oni građani koji su bili voljni da pridonese NOP-u, sustežu se zbog nepovjerenja i straha.

Za prenošenje poruka i raznog materijala i za sastanke udvoje — utroje, često smo se koristili mljekarnicama, voćarnicama i drugim malim trgovačkim prodavaonicama, čiji su vlasnici bili suradnici NOP-a. Za boravljenje u toku dana između jedne i druge ulične veze, za sjednice rukovodstava i druge sastanke, mnogo smo se koristili zanatskim radionicama, a ja naročito krojačkim. Vlasnici tih radionica su najčešće bili nekadašnji aktivisti sindikata, a po prelasku u obrtnike i dalje su na razne načine održavali vezu s revolucionarnim radničkim pokretom i Partijom. Posljednjih godina pred okupaciju neki od njih su se angažirali u Stranci radnog naroda, koju je Partija nastojala organizirati kao legalnu političku organizaciju radničke klase. Pa i sada, u ovim teškim uvjetima, oni su najvećim dijelom ostali vjerni Partiji i revoluciji i pomagali NOP. Zanatske radionice su inače, zbog frekvencije mušterija, bile najpogodnije mjesto za sastanke i sklanjanje. Ulaženje ljudi nije bilo upadljivo ni sumnjivo okolini.

VI

Poslije poziva CK KPJ na ustanak pitanje vještine revolucionarnog rada i konspiracije maksimalno je pooštreno. Gotovo na svakoj sjednici MK analizirali su se uzroci zašto je i kako je netko pao. Organizacijama se ukazivalo na iskustva i skretala im se pažnja na nužnost krajnje budnosti i konspiracije. Treba aktivno raditi i boriti se, ali se ne smije dozvoliti da se zbog potcjenjivanja opasnosti ili zbog nehata gube životi. Neopreznost pojedinca može ugroziti i živote drugih, nanijeti ogromnu štetu organizaciji. Nitko nema prava da se igra svojim životom, a još manje životima svojih drugova. Poštovanje pravila konspiracije jedan je od najosnovnijih uvjeta za uspješan rad i borbu Partije u okupiranom gradu s nekoliko jakih policijskih organizacija.

Najveći dio veza, ili gotovo sve dnevne veze od MK pa do ćelija, održavale su se na ulici. Tako je bilo i u SKOJ-u i u Narodnoj pomoći. Zato se održavanju tih veza i ponašanju na ulici morala posvećivati osobita pažnja. To je posebno bilo važno zbog velikog broja ilegalaca u komitetima i odborima od kojih je svaki mogao biti prepoznat na ulici i na sastanak dovući »rep«, tj. policiju.

Ulične veze bilo je najbolje održavati rano ujutro ili kad se počne smračivati, kad je najviše ljudi na ulicama, pogotovo ako je riječ o ulicama izvan užeg centra grada u kojima je inače manje prolaznika. I svaka naredna veza treba da se održi u drugoj ulici i, po mogućnosti, što dalje od one gdje je održana prethodna. Na istome mjestu može se održati veza tek poslije nekoliko dana. Na ulici se potrebno ponašati što prirodnije, što ležernije, mirno, ničim se ne razlikovati od ostalih građana. Ne smije se upadljivo ogledavati ni osmatrati oko sebe. Da bi se provjerilo da li te netko prati, najbolje je okrenuti se za nekim prolaznikom ili pogledati u izlog i tako neprimjetno osmotriti pozadinu. Veze su se po pravilu održavale tako što bi drugovi u određeno vrijeme pošli istom stranom ulice sa suprotnih krajeva i onda se tobož slučajno sreli, srdačno pozdravili, malo zastali, i ako je bilo u blizini ljudi, povelili bi razgovor o tome kamo je koji pošao, ili o porodici, a zatim bi zajedno krenuli laganim korakom, najčešće u susjednu ulicu, brzo svršili razgovor i razišli se. Ako bi jedan od dvojice posumnjao da ga netko prati ili ne bi htio da ga netko nepoželjan vidi s kime se sastaje, on bi dao onom drugom već unaprijed ugovoreni znak, i oni bi se mimoišli i nešto kasnije sastali na drugome mjestu, ranije već dogovorenom za takve slučajeve. Znak je moglo biti paljenje cigarete, pogledati na sat, pogladiti se po licu, obrisati nos i si., što već ljudi normalno rade i što nije moglo biti sumnjivo nikome, pa ni onome koji bi eventualno uhodio. Ako bi se dogodilo da jedan ne dođe na vezu, nije se smio čekati. Onaj drugi bi prošao cijelim ugovorenim dijelom ulice, izgubio se iz tog kraja i što prije obavijestio organizaciju da određeni drug nije došao na vezu. Uvijek se moglo dogoditi da netko bude uhapšen i da zbog toga nije došao na vezu. A moglo se dogoditi, što se inače veoma rijetko događalo, da uhapšeni počne priznavati i provaljivati. Prije je bilo uobičajeno: kad jedan zakasni, čeka se do pet minuta, a ako ni za to vrijeme ne dođe, da onaj drugi dođe poslije nekoliko sati ili sutradan na isto ili neko drugo mjesto, za takve slučajeve unaprijed dogovoreno, ali je MK i to zabranio kada se situacija naročito zaoštrila. Zbog opreznosti nije se smjelo dolaziti na poznata mjesta sastajanja dokle god se ne bi utvrdilo da li je onaj koji nije došao na vezu uhapšen, i ako jeste, moralo bi se čekati da se vidi kako se drži. Zbog svega toga tačnost je bila vrhunski zakon u ilegalnoj borbi. Satovi su se stalno kontrolirali i uspoređivali, jer se radilo najčešće o minuti, dvije, a i manje.

Na sjednice komiteta i odbora i na sastanke organizacija dolazilo se u određenim vremenskim razmacima, već prema tome gdje se sastanak održavao. Ako je mjesto neupadljivo, prometno, razmak je bio manji, nekoliko minuta, a ako je mirno, onda je morao biti duži. Ako domaćin nije poznavao nekog sudionika sastanka, on je morao imati lozinku. Domaćin je uvijek dočekivao jer se moglo dogoditi da i netko drugi, po nekom svom poslu, navrati kod domaćina.

Ako netko ne bi došao na sastanak u određeno vrijeme, čekalo bi se najviše deset minuta, a onda razišlo, jer je taj drug mogao u međuvremenu biti uhapšen i progovoriti. Ako bi netko, idući na sastanak, primijetio ili samo posumnjao u to da ga netko prati, ne bi smio doći na sastanak. Uopće, svaki je morao biti krajnje oprezan da ne dovede policiju na sastanak, što se moglo dogoditi osobito ilegalcima.

Sjednice su se održavale na različitim mjestima. Jedno mjesto nije se smjelo odviše često koristiti, kako se ne bi pobudila sumnja kod susjeda. A stanovi koji su se koristili za sjednice, nisu se smjeli koristiti za spavanje ilegalaca ni za pohranjivanje ilegalnog materijala.

Članovi MK odlazili su na sjednice samo onih rajonskih komiteta za koje su bili stalno zaduženi u MK.

Policija bi prvo, kad bi iznenadno ušla u nečiji stan, onemogućila da se bilo što u njemu pomiče što se može vidjeti s ulice. Ona je znala da se stavljaју znakovi da li se u neki stan može ili ne može ući.

Kada bi netko bio uhapšen, odmah bi se poduzele svestrane mjere da se spriječi provala za slučaj da uhapšeni ne izdrži mučenje i počne priznavati. To je bilo pravilo za svakoga, bez obzira na to o kome je bila riječ, pa i za druga koji je već u svojoj dugoj revolucionarnoj djelatnosti prošao mnoge zatvore i izdržao najteže torture. Obavijestili bi se svi drugovi s kojima je uhapšeni bio povezan, legalni suradnici morali bi se skloniti iz svojih stanova i ne ići na rad sve dok postoji opasnost.

Jedno od najstrožih pravila konspiracije bilo je i to da nitko ne smije nikome reći ništa više od onoga što je bilo radi borbe nužno. Nitko nije smio znati tko je onaj s kojim surađuje, ako ga nije otprije poznao, ili ako to sama vrsta suradnje nije iziskivala; nitko nije smio znati gdje koji ilegalac spava, osim onoga tko mu je za tu noć ili za više noći našao stan, ako to sam nije uspio osigurati.

Ništa se nije smjelo bilježiti, sve se moralo pamti.

Naravno, i uz najbolju volju, mnoga od tih pravila nisu mogla biti uvijek poštovana, jer, npr., stanova nije bilo na izbor, pa se neki ponekad mirao i prekomjerno iskorištavati, i to za različite potrebe pokreta. Ali bilo je prilično i takvih drugova koji se iz nehata nisu pridržavali pravila konspiracije, koji su zakazivali veze u uskom prostoru i kratkom vremenskom razmaku, pa su onda pretrčavali s jednog ugla ulice na drugi, od jedne veze do druge, primali i odmah prenosili direktive, koji nisu bili pažljivi pri ulazanju u stanove, a ilegalni materijal ostavljali gdje se lako otkrivao i si., pa su u nekim slučajevima i to bili uzroci hapšenja drugova.

Što Partija nije imala još većih gubitaka i što je neprekidno djelovala, rezultat je, svakako, umješnosti u radu i pridržavanje pravila konspiracije. Međutim, to je još više rezultat stalnog rasta utjecaja Partije i NOP-a u širokim redovima građana, koji još nisu bili organizaciono uključeni u NOP. Zar je moguće da mnogi građani nisu vidali ilegalce kad su ulazili u nečiji stan, pred policijski sat, da nisu srećali na ulicama poznate im komuniste za kojima policija traga. Vidjeli su oni mnogo toga što bi dobro došlo Nijemcima i ustašama da im se prišapne, ali su se pravili da ne vide, a to je već bila velika pomoć NOP-u, u koji će se već sutra mnogi od njih i aktivno uključiti.

VII

Između ustaša i komunista vodila se i velika propagandna borba. Ustaše su imale listove, radio, lijepili su plakate po ulicama; na velikim pločama, postavljenim na trgovima, revnosno su obilježavali dokle su kojeg dana Nijemci stigli u Rusiji. Objavljivali su bombastične članke o pobjedama Nijemaca na Istočnom frontu, o masovnom zarobljavanju crvenoarmejaca, o prelaženju ruskih vojnika na stranu Nijemaca, o pobunama naroda u Ukrajini protiv Sovjetske vlasti. Hvalili su se svojim pobjedama nad partizanima u zemlji. Uvjeravali su narod u konačnu pobjedu novog poretka u Evropi i kod nas, obećavali med i mlijeko poslije pobjede za svakog tko je uz njih i smrt svakome tko makar izrazi samo sumnju u njihovu pravdu i pobjedu.

Takvih propagandnih sredstava mi nismo imali. Ali smo bili jači, i to neusporedivo jači od njih. N% našoj strani su bile pravda i istina, ali one same po sebi ne predstavljaju snagu ako se ljudi ne bore za njihovu pobjedu. A mi smo se borili. Naš osnovni oblik propagande bila je usmena propaganda, to je bio najmasovniji i najuvjerljiviji način i k tome najmanje opasan način propagande.

Partija je bila informirana o svemu što se događa u gradu, u tvornicama, školama, nadleštva. Nijedan važniji transport nije mogao proći kroz Hrvatsku, a da komunisti i simpatizeri zaposleni na željeznici ne bi o tome obavijestili Partiju. Pa i u organima vlade NDH i u policiji Partija je imala svoje suradnike. Sve što bi rukovodstvo u toku dana saznalo i za što bi se smatralo da je potrebno da se prenosi dolje, bilo bi to učinjeno još istoga dana ili najkasnije sutradan. Čvrsta povezanost od MK i drugih gradskih rukovodstava unutar NOP-a pa do osnovnih organizacija u tvornicama, radionicama i ulicama omogućavalo je da se brzo prenose direktive i obavještavaju građani o svemu što se važnije dogodilo u zemlji i svijetu, a što za njih predstavlja interes i nanosi udarce neprijatelju. Članovi MK obavijeste o nečemu rajonske komitete, oni sekretare partijskih ćelija, a sekretari ostale članove. To se radilo i po liniji Saveza komunističke omladine i po liniji Narodne pomoći. Nekoliko hiljada ljudi, boraca iz radionica, tvornica i ulica, čvrsto povezano, bilo je svakog dana obavještavano o najnovijim događajima. Svaki je to prenosio svojoj okolini. A dalje više nije bio potreban organizirani rad. Nije bio ni moguć. Dalje je to već išlo stihijno, kao bujica, od usta do usta, od građanina do građanina. Istina, to više nije bila onako čista vijest kakva je potekla, njoj je već nešto dodano, nešto i oduzeto, ali je po suštini ostala istinita i uvjerljiva. Bila je to moćna organizacija, strahovito snažna informativna i propagandna mašina, pred kojom ustaše nisu mogle ništa sakriti i kojoj nisu mogle stati na kraj.

Ustaše su na političkom terenu doživjele relativno brz poraz. Ono malo simpatija koje su stekli prvih dana svoje vladavine, zahvaljujući uglavnom neriješenom nacionalnom pitanju u bivšoj Jugoslaviji i položaju radnog čovjeka, ubrzo je nestalo.

Na raspoloženje građana protiv ustaša i Nijemaca, a u prilog NOP-a, veoma je pozitivno utjecalo i to što su Rusi, Amerikanci i Englezi postali saveznici u ratu. To je jačalo uvjerenje u sigurnu pobjedu nad fašističkim osvajačima i njihovim slugama.

Mnogo nam je teže bilo s ljudima iz rukovodstva HSS-a. Ne s onima koji su otvoreno prišli ustašama, ti su brzo ostali bez utjecaja u narodu, već s onima koji su u svemu tome bili, tobože, pasivni, a zapravo su djelovali protiv KP i partizanske borbe, omalovažavali je, govorili da ona nema smisla, da ona ne može ništa riješiti, da će pitanje Hrvatske riješiti velike sile poslije rata i si., pa sve do kategoričnog izjašnjavanja da HSS-ovci i komunisti ne mogu ići zajedno. Raskrinkavali smo tu politiku, ona je zapravo bila pomoć ustašama i okupatorima 'TMa čila)e 'zdaju hrvatskog naroda. I kako je utjecaj Partije jačao i NOP se sve više širio, nastajale su i sve veće diferencijacije u redovima HSS-a, mnogi niži funkcionari počeli su se okretati na našu stranu.

Crkva nije imala naročit utjecaj među radnicima. Nije to bio neki svjesni antireligionizam, već crkva naprosto nije uspjela da njene dogme postanu sastavni dio dnevnog života i ponašanja radnika. Ali je imala značajan utjecaj na srednje slojeve. Njena svesrdna podrška ustašama i njihovoj NDH, odigrala je, nesumnjivo, reakcionarnu ulogu i predstavljala značajniju kočnicu razvitku NOP-a.

Nadbiskup Stepinac požurio se da posjeti Kvaternika i Pavelića i da im izrazi svoje zadovoljstvo stvaranjem NDH i obeća punu podršku katoličke crkve. Početkom svibnja objavljena je u »Hrvatskom narodu«, dnevnom ustaškom listu, okružnica kojom Stepinac traži od svećenstva da se zalaže da hrvatski narod čuva i unapređuje NDH. Pa i kad su počeli masovni progoni Srba, katolička crkva se nije distancirala od ustaša, već im je i u tim zločinima pružala na određen način podršku. No, zajedno s ustašama i ona je doživljavala poraze.

Nijemci nisu uspijevali da sačuvaju respekt koji su stekli kod jednog dijela građana uspješnim ratovanjem na zapadu i u prvim mjesecima napada na Sovjetski Savez. Naprotiv, neraspoloženje građana prema njima povećavalo se iz dana u dan. Oni su se bahato ponašali i pljačkali zemlju. A onda su stali pred Lenjingradom i Moskvom. Rusi su počeli protuofanzivu i odbacili ih od Moskve. Uvjereni u brzu i laku pobjedu, Nijemci nisu računali da će ih zateći zima u prostranim ruskim ravnicama, a sada je ona sijala smrt u njihovim redovima i ukočila njihove armije. I u Zagrebu je za Istočni front skupljano toplo rublje i vuneni džemperi, šalovi i rukavice, pri čemu su ustaše i njihove žene doživljavali mnoge neugodnosti.

VIII

Prvih mjeseci ustanka postojala je nada da će se i u gradovima moći razvijati oružana borba protiv okupatora, pa su mnogi članovi Partije morali ostati u Zagrebu. CK je naročito istakao nužnost da u gradu ostanu oni drugovi koji su poznatiji među radnicima, kako bi neposrednije utjecali na razvijanje njihove borbenosti. Članovi Mjesnog i rajonskih komiteta i još neki članovi nisu smjeli bez odobrenja CK otići u partizane, o ostalim članovima odlučivao je Mjesni komitet.

A kako je vrijeme odmicalo, rasle su i želje da se ode u partizane, naročito kod ilegalaca koji su se teško održavali u gradu. Uvjeti borbe u Zagrebu bili su izvanredno teški unatoč stalnoj plimi NOP-a. Policija je postajala sve bolje organizirana i sve iskusnija. Rani policijski sati, stalne i sistematske racije i noćni pretresi stanova u pojedinim ulicama i čitavim dijelovima grada, kontrola tko ulazi i izlazi iz zgrada, organiziranje doušnika itd., nanosilo je stalne udarce NOP-u, iako su i borci za slobodu postajali sve vještiji i sve prekaljeniji u borbi.

Osobito je bilo teško onim ilegalcima za koje je policija znala da su u gradu. Dosta smo oskudni bili u vezi s lažnim ličnim ispravama, a da i ne govorimo o tome da gotovo nikakva iskustva nismo imali u umjetnom mijenjanju fizionomija ljudi. To što je netko pustio brkove, a ranije ih nije imao, što je netko zamijenio šešir kačketom i si., nije bila neka veća zaštita od policije.

Postojale su uglavnom dvije vrste ilegalaca NOP-a. Jedni, koji su imali lažne legitimacije i stanovali kraće ili duže vrijeme u istom stanu s falsificiranom potvrdom o prijavi boravka. Bilo ih je s lažnom legitimacijom i bez stalnog stana, a legitimacija im je, eventualno, mogla korisno poslužiti u slučaju neke ulične racije. Drugi, a takvih je bila većina, nisu imali lažne isprave i manje-više svake noći su spavali na drugome mjestu. Mnogi od takvih nisu smjeli doći u situaciju da budu legitimirani, jer su policajci uglavnom znali napamet imena svih poznatijih komunista u gradu.

Policija je neumorno tragala za ilegalcima jer je znala da su oni motorna snaga Partije, da su oni glavni inicijatori i nosioci djelovanja i akcija NOP-a.

Oni su se posvetili isključivo revoluciji, po cijeli dan su krstarili zagrebačkim ulicama, odlazili na sastanke s pojedincima i grupama antifašista, organizirali i izvodili diverzantske akcije, prenosili ilegalni materijal i oružje i uopće rukovodili svim političkim i organizacionim poslovima borbe. Oni su živjeli u stalnoj i direktnoj borbi s neprijateljem, u stalnoj opasnosti i budnosti.

Međutim, nisu teški uvjeti borbe u gradu bili ono glavno što je radalo želju za odlaskom u partizane. U Zagrebu se među komunistima i ostalim borbicima za slobodu mnogo i strasno pričalo o partizanima, o njihovu životu, o junaštvu i pobjedama. Nije bilo iluzija o teškoćama i opasnostima partizanske borbe. Ali drugačije je to! Ne živi se u stalnoj opasnosti, u stalnoj napetosti živaca. Između dvije bitke može se mirno i sigurno odmarati, pa i razonoditi. A ovdje samo šapat, naročito na sastancima. Čovjek naprosto da zaboravi glasnije govoriti. I onda, partizanska borba je nekako direktnija, otvorenija, ona daje neposrednije i veće rezultate, osjećaš se ravnopravniji i zato je ona privlačnija.

Ali od Partije se nije moglo tražiti da te pusti u partizane. To bi se moglo smatrati slabošću, željom da ideš onamo gdje misliš da je lakše. Bilo bi to nedolično jednog komunista, jednog revolucionara. I u cijeloj 1941. godini samo je jedan rukovodilac, član komiteta na željeznici, svojevoljno otišao u partizane pošto je bio provaljen.

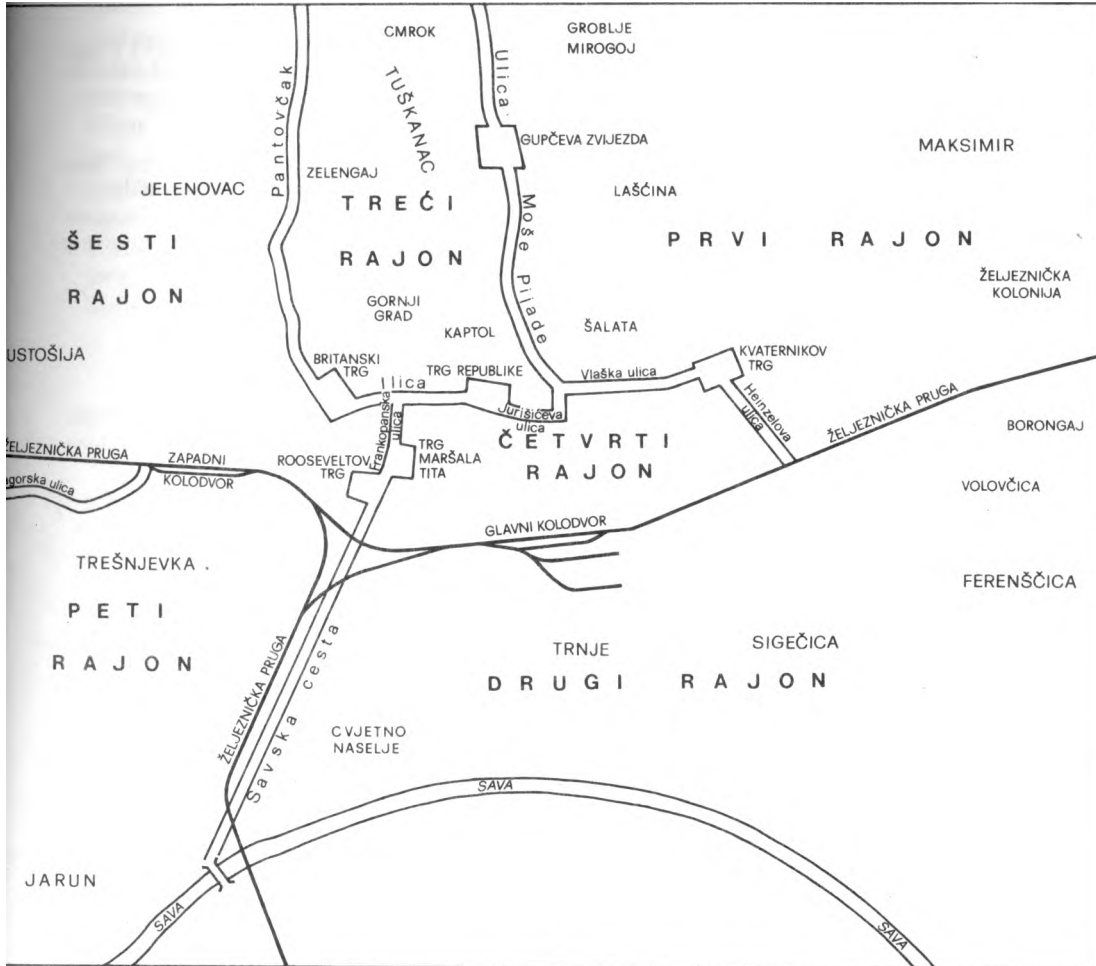
Početkom prosinca Mjesni komitet je dobio direktivu od CK da se svi komiteti Partije i SKOJ-a i svi odbori Narodne pomoći formiraju od legalnih drugova, a ilegalci da se pošalju u partizane. Formiranje svih rukovodstava od legalnih ljudi, uključujući i Mjesni komitet, obavljeno je u toku prosinca. MK je formiran posljednji. Posljednja sjednica postojećeg Mjesnog komiteta održana je, uz sudjelovanje Vlade Popovića, u nedjelju 21. prosinca poslije podne u krojačkoj radionici Ludviga Kerčmara u Frankopanskoj 2 na prvom katu. Na njoj je utvrđen i sastav novog MK, koji je svoju prvu, konstituirajuću sjednicu održao 24. prosinca rano ujutro u jednom stanu na Kuniščaku iza Pivovare.

No već naredne noći poslije prve sjednice novog MK, nastale su veće provale u zagrebačkoj partijskoj organizaciji. Uhapšeno je i nekoliko članova rajonskih komiteta, dok su se neki uspjeli skloniti. Provaljeno je i nekoliko članova Mjesnog komiteta, koji su tada postali ilegalci. Veze između Mjesnog komiteta i najvećeg dijela organizacije su prekinute. To je odgodilo i moj odlazak u partizane predviđen za kraj prosinca. Morao sam gomoći sređivanju partijskih i ostalih organizacija NOP-a na teritoriju Petog i Šestog rajona.*

Prilozi

1. PODJELA ZAGREBA NA PARTIJSKE RAJONE U 1941. GODINI

Prema sjećanju Antuna Roba, Mirka Vanića i Ivana Božičevića, Zagreb je do kraja 1940. godine bio podijeljen na pet partijskih rajona, a od početka 1941. godine na šest, i to:

I rajon — sjeveroistočni dio grada. Granica: željeznička pruga do Heinzelove ulice, Heinzelova, Medašni trg (danas Kvaternikov trg), Vlaška ulica, Medveščak (danas Moše Pijade), Gupčeva zvijezda, Ksaverska cesta (danas Moše Pijade).

II rajon — jugoistočni dio grada. Granica: sa sjevera željeznička pruga do Savske ceste, nasuprot Jukićevoj ulici, sa zapada Savska cesta, s juga Sava.

III rajon — sjeverni centralni dio grada. Granica: Ksaverska cesta, Gupčeva zvijezda, Medveščak, Draškovićeve do Jurišičeve, Jurišičeva, Jelačićev trg (danas Trg Republike), Ilica do Pejačevićeva trga (danas Britanski trg), Pejačevićev trg i Pantovčak.

IV rajon — centralni dio grada. Željeznička pruga od Heinzelove ulice do Savske ceste, Savska cesta od podvoznjaka kod Jukićeve ulice do Wilsonova trga, Wilsonov trg (danas Rooseveltov trg), Aleksandrov trg (danas Trg maršala Tita), Frankopanska, Ilica, Jelačićev trg, Jurišičeva ulica, Draškovićeve od Jurišičeve do Vlaške ulice, Vlaška, Medašni trg, Heinzelova ulica.

V rajon — Trešnjevka. Granica: Savska cesta od Jukićeve ulice do kraja, željeznička pruga od Savske ceste do Vodovodne ulice, Zagorska ulica sve do njenog kraja i dalje preko kanala Črnomerec, otprilike u pravcu kako završava Zagorska ulica pa sve južno, s juga Sava.

VI rajon — sjeverozapadni dio grada i Kustošija. Granica: Pantovčak, Pejačevićev trg, Ilica od Pejačevićeva trga do Frankopanske ulice, Frankopanska ulica, Aleksandrov trg, Wilsonov trg, Savska cesta do željezničke pruge kod Jukićeve ulice, željeznička pruga od Savske ceste do Vodovodne ulice, Zagorska ulica sve do njenog kraja i dalje preko kanala Črnomerec, otprilike u pravcu kako završava Zagorska ulica pa sve sjeverno.

Granične ulice i trgovi: svaka strana je pripadala određenom rajonu.

Vanjske granice rajona nisu bile precizno određene. Uglavnom svi rajoni, osim četvrtoga, obuhvatili su jedan dio sela u neposrednoj blizini grada, bez obzira na to što ta sela nisu pripadala pod gradski teritorij.

2. IMENA SUDIONIKA U DIVERZANTSKIM AKCIJAMA 1941.

Imena sudionika u diverzantskim akcijama 1941. godine navedena u ovom prilogu uzeta su iz publikacija: *Slobodni Zagreb*, Sentić Lengel — Krizman, *Revolucionarni Zagreb 1918 — 1945 — Kronologija* i Ivana Sibla, *Zagreb 1941*. Osim njih, navedena su imena nekoliko sudionika prema sjećanju Antuna Roba, Mirka Vanića, Blaža Mesarića, Antuna Bibera, Emila Ivanca i mojem. Za određen broj sudionika u značajnijim akcijama nisu se mogla utvrditi imena, a za one mnogobrojne sitne diverzije i sabotaze i njihove izvršioce uopće ne postoje skupljeni podaci.

Augustinović Albin

Bahorić Joža, Blažina Slavko, Bronzin Ognjeslav, Belić Braco, Budak Gvozden, Borošak Milan, Berislavić Andelko, Brumnić Adam, Brumen Ivan, Butković Milan, Biber Antun, Borja Ivan,

Cazi Josip, Civin, Curi Ivan, Cvitaš Nikola,

Češnjak Antun, Čuklić Zvonko, Čuljat Josip,

Dvorščak Dragica, Dvorščak Milan, Dumbović Kata,

Daković Joco, Đurašković Đuro,

Gržinić Juraj, Gluhak Ivan, Gluhak Vlado, Galjer Vilim, Galjer Nada, Goljački Dragutin,

Gredelj Janko,
Horvat Arnold, Horvat Ivan,
Ilak Josip,
Jutriša Janko, Jurinac Marija,
Korošec Karlo, Kroflin Rudolf, Komar Slavko, Kovačević Vojo, Kovačić Albin, Korošec Miha, Kranjc Stefica, Kolar Valent,
Lajner Božo, Lončar Vilim,
Megla Vinko, Milković Ante, Margetić, Martin Mojmir, Mlinarić Stjepan, Marković Ljubo, Milišić Vinko, Markon Slavko, Mesarić Blaž, Milčinović Olga, Malek Stjepan, Malešević Branko, Milišić Branko, Majer Boris,
Perković Nikola, Pap Pavle, Poslek Ivan, Pikunić Mijo,
Rakić Krešo, Rukavina Pero, Rukavina Ivo, Rubčić Nikola, Rupčić Fanika, Rubinić Duško, Rogan Zvonko
Seljan Tvrtko, Seljan Drago, Stanišak Franjo, Sabol Ivan, Savić Ljubo, Slak Josip,
Šarić Ljubo, Šibi Ivan, Šakić Nikola, Špalj Milan, Špalj Branko, Špalj Luka,
Triglavčan Boris, Tibor Zelinka, Tenjer Stjepan, Tkalčec Regina,
Ugarković Stipe,
Vrabec, Vragotuk Stjepan, Vidaković Dušan, Vračarić Lazo, Vidan Josip, Vezić Berislav, Vili Josip,
Zlatić Savo.

3. .SLUČAJ VAZDUH. I KERESTINEC

1. Komunistički pokret u svijetu bio je prije rata čvrsto centraliziran. Komunističke partije su bile sekcije Kominterne i ona je imala velika prava i moć u odnosu prema komunističkim partijama. Komintema se nije ograničavala samo na idejni i politički utjecaj, na usmjeravanje i pomaganje komunističkim partijama, već je ona smjenjivala njihova rukovodstva ili pojedine rukovodioce, kad nije bila zadovoljna njihovim radom, i postavljala nova. Komintema je bila apsolutni autoritet u komunističkom pokretu. Taj autoritet je velikim dijelom proistjecao i iz uloge koju su u radu Kominterne imali Komunistička partija Sovjetskog Saveza i Staljin. A naši su komunisti odgajani u velikoj odanosti i povjerenju ne samo prema svojoj Komunističkoj partiji, već i prema Kominterni i prema Komunističkoj partiji koja je izvela oktobarsku revoluciju. Takvi odnosi u komunističkom pokretu su omogućili i »slučaj Vazduh«.

2. Komintema je izvršila napad na CK KPH zbog toga što nije bila zadovoljna diverzantskim akcijama u Hrvatskoj neposredno poslije napada fašista na Sovjetski Savez. Rukovodioci Sovjetskog Saveza bili su iznenađeni fašističkom agresijom na svoju zemlju i ona ih je zatekla nedovoljno spremne, pa je Komintema užurbano forsirala izvođenje diverzija u zemljama napadača i u zemljama koje su oni porobili. Što se tiče zagrebačkih komunista, oni su idejno i politički bili spremni i za omžanu borbu i pripremali se za nju radi oslobođenja vlastite zemlje od okupatora, ali oni još nisu raspolagali materijalima potrebnim za diverzije, niti su bili tehnički dovoljno obrazovani za njihovu efikasnu upotrebu, da bi već prvih dana, po napadu fašista na Sovjetski Savez, mogli masovno dizati u zrak vojne transporte i mostove, rušiti željezničke pruge, paliti vojne magazine, ubijati okupatorske vojnike itd. Napad fašista na Sovjetski Savez došao je i za njih, u vremenskom pogledu, prilično iznenadno, zahvaljujući najviše upravo tome što su sovjetski rukovodioci uporno šutjeli o toj opasnosti, pa je ponekad, na izvjestan način, čak i negirali.

3. Zašto je Kominternu reagirala tako drastično, to mogu samo pretpostaviti: Vazduh je iz nekih razloga netočno izvještavao Kominternu, optužujući CK KPH za neshvaćanje situacije i pasivnost.

Vazduh, vjerojatno, nije očekivao tako grubu reakciju Kominterne, pa je tražio najpogodniji način kako da provede njene odluke.

Naime, postoji suštinska razlika između sadržaja telegrama Kominterne koje je Vazduh pročitao na sjednicama MK i stvarnog stava i zahtjeva Kominterne. Prema mojem sjećanju i sjećanju još nekoliko članova MK, u telegramima iznijetim na sjednicama MK, a ni u usmenom izlaganju Vazduha, nije se izražavala sumnja ni u jednog člana CK da je u službi neprijatelja, niti se spominjalo njegovo smjenjivanje. Da je Kominternu naredila smjenjivanje CK, saznao sam mnogo kasnije.

Ako nije točna pretpostavka da je reakcija Kominterne iznenadila Vazduha i da se je on kolebao kako da je provede, onda je njegovo blaže istupanje protiv CK na sjednicama MK bilo, vjerojatno, samo taktički prilaz izvršenju zadatka: početi od blažeg, od onog što bi MK mogao lakše prihvatiti, a kad jednom prekine vezu sa CK, pa makar to bilo u namjeri samo privremeno, odnosi će se po vlastitoj logici neizbježno zaoštravati, pa će se pred MK moći izići sa stvarnim zahtjevima Kominterne.

Ako je ova druga pretpostavka točna, Vazduh je, u stvari, od tog plana brzo odustao prihvaćanjem, i to bez i najmanjeg otpora, zaključak MK da obavijesti CK KPJ i zatraži da njegov predstavnik hitno dođe u Zagreb u vezi s tim slučajem.

4. Akcija na Kerestinec zapravo nije bila akcija MK, nju je organizirao Vazduh. On je od MK zatražio samo to da mu se stavi na raspolaganje dvadesetak drugova. MK je dao tražene drugove ne samo zbog toga što je to bila veoma značajna i privlačna akcija, već i zbog toga što je to tražila Kominternu, odnosno njen predstavnik u Zagrebu. Ta je greška MK proizišla iz one osnovne — što je prekinuo vezu sa CK.

Meni nije bilo poznato da CK priprema akciju za oslobodenje drugova iz Kerestince. To ni na jednoj sjednici MK kojima je prisustvovao Vazduh, a ni prije, nije bilo spomenuto, niti sam izvan sjednice o tome što čuo. Naravno, ja nisam ni trebao, pa ni smio znati da se priprema ta akcija, ukoliko u njoj ne bih i osobno sudjelovao.

Iz sjećanja Karla Mrazovića, objavljenih u »Vjesniku« 9. siječnja 1982, saznao sam da je CK 10. srpnja donio odluku o poduzimanju akcije za spasavanje drugova iz Kerestince.

5. Postoji i razlika u odnosu prema motivaciji kazne članovima MK, čiji mi uzroci također nisu poznati. Prema mojem sjećanju, a ono se u osnovi podudara sa sjećanjima ostalih članova MK, kazna je izrečena zbog iskazanog nepovjerenja prema CK KPH, nediscipline i zbog nezrelosti, dok je, prema kasnijim saznanjima, kazna motivirana grupaštvom, anti-partijskim ispadom prema CK KPH i CK KPJ, neizvršavanjem postavljenih zadataka i zbog zločinačkog upropaštavanja akcije u oslobodenju ljudi iz Kerestince, koju je inače pripremao CK KPH.

Prilikom saopćenja i obrazlaganja kazni članovima MK, Kominternu se uopće nije spominjala, pa je s formalne strane cijeli slučaj dobio karakter vlastite pobude i inicijative MK.

4. SASTAV MJESNOG KOMITETA KPH ZA ZAGREB U 1941. GODINI

U utvrđivanju pojedinih sastava sudjelovali su: Antun Rob, Mirko Vanić, Stipe Ugarković, Marko Belinić, Blaž Mesarić, Antun Biber, Nikola Slatković, Lutvo Ahmetović, Stjepan Puklek i Ivan Božičević.

1. MK je u 1941. godinu ušao u sastavu: Antun Rob, sekretar, Antun Češnjak, Joža Turković, Ružica Turković, Jovica Marković, Maca Gržetić, Nada Heiligstein, Mirko Vanić, Antun Božac i Joco Daković.

U MK su polovicom marta ušli: Marko Belinić i Ivan Božičević.

Do početka okupacije iz MK su izišli: Jovica Marković, otišao u vojsku, Joža Turković,

uhapšen 17. marta, Ružica Turković, otišla u Pokrajinski komitet Narodne pomoći, Antun Božac, otišao u tehniku CK i Maca Gržetić, uhapšena 30. ožujka.

2. Na dan okupacije MK su činili: Antun Rob, sekretar, Antun Češnjak, Mirko Vanić, Nada Heiligstein, Joco Daković, Marko Belinić i Ivan Božičević.

U maju je u MK ušao Blaž Mesarić.

Uhapšeni su: Nada Heiligstein 28. juna i Antun Češnjak 8. augusta.

Ovaj komitet je Odlukom CK KPJ raspušten u prvoj polovici augusta u povodu »slučaja Vazduh«.

3. Sastav MK formiranog potkraj prve polovice augusta: Marko Simenić, sekretar, Marko Belinić, Ante Milković, Božo Dakić, Vojo Kovačević, Nikola Šakić, Stjepan Benceković.

Uhapšeni su: Stjepan Benceković 22. augusta i Vojo Kovačević 2. septembra.

Poslije pada Kovačevića, u MK je ušao Antun Biber.

4. Sastav MK 8. septembra, kada su na sjednicu MK u Tratinskoj cesti slučajno naišli policijski agenti, bio je: Marko Simenić, sekretar, Marko Belinić, Ante Milković, Božo Dakić, Nikola Šakić i Antun Biber.

Uhapšeni su: Nikola Šakić i Ante Milković 8. septembra.

Poslije pada Šakića i Milkovića, u MK su ponovo ušli: Blaž Mesarić i Ivan Božičević.

5. Sastav MK poslije slučaja u Tratinskoj cesti: Marko Simenić, sekretar, Marko Belinić, Božo Dakić, Antun Biber, Blaž Mesarić i Ivan Božičević.

Uhapšeni su: Blaž Mesarić 17. oktobra, Božo Dakić 9. novembra i Marko Simenić 15. novembra.

Marko Belinić prestao je biti član MK odlaskom za organizacionog sekretara Okružnog komiteta Zagreb, formiranog 31. oktobra.

Poslije pada Simenića, u MK su ušli: Joža Han i Nikola Slatković.

6. Sastav MK poslije pada Simenića: Ivan Božičević, sekretar, Antun Biber, Joža Han i Nikola Slatković.

Biber i Božičević su prestali biti članovi MK 21. decembra zbog odlaska u partizane.

7. Sastav MK formiranog 24. decembra: Joža Han, sekretar, Nikola Slatković, Lutvo Ahmetović, Stjepan Puklek.

Nove su promjene nastale u prvoj polovini januara 1942. godine.

Članovi MK 1941. koji su poginuli u NOB-u

BOŽAC ANTUN, zvan Cinci-Pinci, rođen 1910. god. u Putinu, Istra. Slastičarski radnik. Član KP od 1936. god. Uhapšen 6. V 1941. Poginuo 14. VII 1941. kod sela Obrež prilikom bijega zatvorenika iz logora u Kerestincu.

BENCEKOVIĆ STJEPAN, rođen 1919. god. u Horvatima. Učenik. Član SKOJ-a od 1937. god. i član KP od 1941. Sekretar MK SKOJ-a Zagreb i član PK SKOJ-a 1941. god. Uhapšen 22. VIII 1941. i odveden u Jasenovac, a zatim u Staru Gradišku, gdje je ubijen prilikom pokušaja bijega.

ČEŠNJAK ANTUN, rođen 1909. god. u Tkalcu. Stolarski radnik. Član KP od 1929. god. Uhapšen 8. VIII 1941. i uskoro ubijen u zatvoru.

DAKIĆ BOŽIDAR, rođen 1909. god. u selu Klipino Brdo, kotar Karlovac. Pekarski radnik. Član KP od 1936. god. Španski borac. Uhapšen 9. XI 1941. U Enciklopediji Jugoslavije stoji da je strijeljan dva dana nakon hapšenja, a u knjizi Ivana Šibla *Zagreb 1941.* da je strijeljan u veljači 1942. godine.

DAKOVIĆ JOCO, metalski radnik, uhapšen 11. XI 1941. Ubijen u logoru.

HEILIGSTEIN NADA, rođena 1911. u Zagrebu. Službenik. Uhapšena 28. VI. Izvršila samoubojstvo u zatvoru 7. VIII 1941.

HAN JOSIP, rođen 1914. god. u Starigradu. Krojački radnik. Član KP od 1939. god. Otišao u partizane 10. III 1942. Poginuo u Korenici kao komesar čete.

KOVAČEVIĆ VOJO, rođen 1913. god. u Dolovima. Službenik. Član KP od 1937. god. Uhapšen 2. IX 1941. i istog dana ubijen na policiji.

MARKOVIĆ JOVICA, rođen 1903. god. u Pakracu. Metalski radnik. Uhapšen 18. IV 1941. i iste godine u julu ubijen u Jadovnu.

SIMENIĆ MARKO, metalski radnik. Uhapšen 15. XI 1941. Ubijen u logoru.

ŠAKIĆ NIKOLA, rođen 1916. god. u Brnjeuški, Glina. Radnik. Član KP od 1939. god. Uhapšen 8. IX 1941. i strijeljan u Rakovu potoku 11. IX 1941.

TURKOVIĆ JOSIP, rođen 1907. god. u Somboru. Službenik. Član KP mnogo godina prije rata. Uhapšen 17. III 1941. Uspio je pobjeći prilikom općeg bijega zatvorenika iz logora u Kerestincu noću od 13. na 14. VII 1941. i dolazi u Zagreb. U augustu odlazi u novoformiranu partizansku četu u Žumberak i tamo pogine 7. IX 1941. kod sela Pribića.

Članovi MK 1941. koji su preživjeli NOB

AHMETOVIĆ LUTVO, rođen 1914. god. u Trebinju. Ekonomist. Član SKOJ-a od 1934. god., a KP od 1935. god. Otišao iz Zagreba u novembru 1942. Bio sekretar OK Pokuplje i OK Cazin. Po oslobođenju bio član Izvršnog vijeća Sabora, poslanik Savezne skupštine i član CK SKH.

BELINIĆ MARKO, rođen 1911. god. u Jakovlju, Hrvatsko zagorje. Krznarski radnik. Član KP od 1934. god. Vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a, komesar II operativne zone, general-major u rezervi. Po oslobođenju predsjednik Saveza sindikata i SUBNOR-a za Hrvatsku, poslanik Sabora i Savezne skupštine, član Izvršnog komiteta KPH i član CK KPJ.

BIBER ANTUN, rođen 1910. god. u Podturenu, Međimurje. Obučarski radnik. Član KP od 1939. Sekretar Oblasnog komiteta Zagrebačke oblasti, vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a. Po oslobođenju ministar u vladi Hrvatske i u Saveznoj vladi. Organizacioni sekretar ČK KPH i član CK KPJ.

BOŽIČEVIĆ IVAN, rođen 1909. u Križu. Krojački radnik. Član KP od 1934. god. Sekretar Oblasnog komiteta Zagrebačke oblasti, vijećnik ZAVNOH-a i AVNOJ-a. Po oslobođenju generalni sekretar CV Saveza sindikata i SO SUBNOR-a, poslanik u Saveznoj skupštini, član CK KPH i CK KPJ.

GRŽETIĆ-KOVAČIĆ MARIJA-MACA, rođena 1910. god. u Zagrebu. Tekstilna radnica. Član KP od 1935. god. Član MK Zagreb od 1938. god. Uhapšena 30. III 1941. Pobjegla iz logora »Danica« kod Koprivnice 26. XII 1941. i odlazi u partizane. Godine 1943. bila je izabrana za predsjednicu Glavnog odbora AFŽ Hrvatske. Po oslobođenju član CK SKH i narodni poslanik.

MESARIĆ BLAŽ, rođen 1910. god. u Goričanu, Međimurje. Građevinski radnik. Član KP od 1934. god. Uhapšen 17. X 1941. Uz pomoć osoblja bolnice Sveti Duh, gdje se nalazio kao uhapšenik na liječenju od posljedica mučenja, pobjegao 1. IV 1942. U partizane odlazi 15. IX 1942. Bio je komesar Moslavačkog područja i u OŽN-i za Moslavinu. Po oslobođenju u OZN-i za Zagreb i u raznim organima vlasti grada Zagreba.

MILKOVIĆ ANTE, rođen 1917. god. u Smiljanu, Gospić. Metalski radnik. Član KP od 1935. god. Uhapšen 8. IX 1941. Zamijenjen. Bio je član Oblasnog komiteta Zagrebačke oblasti. Poslije oslobođenja član CK KPH, poslanik Sabora i Savezne skupštine.

PUKLEK STJEPAN, rođen 1916. god. u Zagrebu. Limarski radnik. Član KP od 1939. god. Otišao iz Zagreba 14. III 1942. Bio je organizacioni sekretar OK Varaždin i pomoćnik komesara 32. divizije. Poslije oslobođenja organizacioni sekretar Gradskog komiteta u Zagrebu i član CK SKH.

ROB ANTUN, rođen 1909. god. u Murskom Središću. Metalski radnik. Član KP od 1937. god. U drugoj polovici augusta 1941. odlazi u Međimurje, a zatim u Budimpeštu, gdje se uključuje u mađarski pokret otpora. U Jugoslaviju se vraća 1948. god. Predsjednik CU Saveza radnika mjesne industrije i zanatstva, zatim glavni savezni inspektor u Ministarstvu rada. Umro 1965. godine u Beogradu.

SLATKOVIĆ NIKOLA, rođen 1909. u selu Zdenci, Zaprešić. Obučarski radnik. Član KP od 1940. god. U partizane odlazi 17. V 1942. Bio je sekretar Kotarskog komiteta Dvor na Uni, član OK Banije i sekretar OK Zagreb. Poslije oslobođenja sekretar OK Zagreb i poslanik Sabora.

TURKOVIĆ RUŽICA, rođena 1913. god. u Zagrebu. Tekstilna radnica. Član KP od 1933.

god. Član MK Zagreb od 1940. god. Sekretar Pokrajinskog odbora Narodne pomoći u 1941. god. Odlazi iz Zagreba u martu 1942. god. Bila je član OK KPH za Hrvatsko primorje, OK Pokuplje i OK Zagreb. Poslije oslobođenja član Gradskog komiteta Zagreb, član Sekretarijata Republičkog vijeća SSH, poslanik u Saboru.

VANIĆ MIRKO, rođen 1908. u Sisku. Bravarski radnik. Godine 1936. osuđen po Zakonu o zaštiti države na tri godine robije. U kaznionici u Sremskoj Mitrovici primljen u KP. Član MK Zagreb od 1940. god. U partizane odlazi početkom decembra 1941. Bio je komesar bataljona u Drugoj dalmatinskoj i Četvrtoj proleterskoj brigadi. Po oslobođenju predsjednik CO Sindikata metalnih radnika i na raznim drugim funkcijama u rukovodstvima sindikata u federaciji i SR Hrvatskoj. Umro je 1973. godine u Zagrebu.

Lutvo Ahmetović

NAJŠIRA PODRŠKA GRAĐANA

Dolazak okupatora i teror ustaša — Oblici i način partijskog djelovanja — Kako su radili komunisti

Neposredno pred rat KP je u Zagrebu razvila vrlo široko svoju aktivnost. Moglo bi se reći da je ušla u sve pore tadašnjeg društva, koje su bile od interesa za njenu političku aktivnost. Prije svega, snažno se usmjerila u redove radničke klase, njene sindikate i društva, i u njima stekla velik ugled i popularnost, inicirajući akcije za prava radničke klase na ekonomskom i političkom polju.

Provodeći zaključke Pete zemaljske konferencije KPJ, održane 1940. godine, partijska organizacija u Zagrebu je stvarala u poduzećima, ustanovama i radionicama odbore radničkog jedinstva. Zadatak tih odbora bio je da borbom za svakodnevne životne potrebe radnika, veće nadnice, kraće radno vrijeme, za skupaarski doplati i si. ostvaruju jedinstvo radničke klase. Osim tih ekonomskih zahtjeva, odbori radničkog jedinstva postavljali su i političke zahtjeve. Borili su se protiv raznih uredaba i naredaba koje kočile i ometaju borbu radničke klase. Ujedno su nastojali da pojedine socijalne ustanove dođu u ruke radnika i da radnici njima upravljaju. Raskrinkavali su socijaldemokratske vođe, kao i građanske političke stranke koji su se htjeli nametnuti radničkoj klasi. Odbori radničkog jedinstva stvarali su se u poduzećima i obuhvaćali su sve radnike i namještenike. Za zanatske radnike formirani su ti odbori po strukama, npr. za postolare, brijače, električare i dr. Za pomaganje štrajkaških akcija ustanovljen je borbeni fond od priloga koje su davali sami radnici.

Nakon okupacije sve je manje bilo mogućnosti za vođenje tarifnih akcija. Odbori radničkog jedinstva prešli su potpuno u ilegalnost i postepeno se pretvarali u odbore s izrazito političkom djelatnošću, pretvarajući se u odbore narodne pomoći ili NOO-e.

Početakom 1941. godine nastavila se praksa da partijska organizacija održava, za vrijeme izlaska radnika s posla, kratke mitinge pred poduzećima, u radničkim kvartovima. Na tim mitinzima istupali su redovno kao govornici članovi rajonskih komiteta i mjesnog komiteta. Na mitinzima su se držali govori protiv

skupoće i njenih uzroka, o načinu kako se treba boriti za bolji život radnog naroda. Govorilo se i o svim ostalim, posebno političkim pitanjima koja su najviše interesirala radništvo. Takav način i sredstva borbe pokazali su se vrlo dobrima. Akcije su se izvodile u isto vrijeme i na više mjesta i dok bi se policija odlučila kamo da pođe, mitinzi su bili završeni a policija je gotovo uvijek stigla na prazno. Izbjegavale su se demonstracije koje nisu mogle poprimiti neki masovniji karakter, kako se policiji ne bi izlagao najsvjesniji dio radničke klase koji je redovno sudjelovao u tim akcijama.

Mitinge su po pravilu pripremala partijske organizacije iz poduzeća ili organizacije koje su bile zadužene za rad u tom poduzeću, a govornici nisu bili iz te sredine. Na izlasku iz poduzeća članovi Partije bi zadržali radnike da se okupe, a zatim bi nastupio govornik i održao govor. Takvi mitinzi su se održavali i pred kinematografima za vrijeme izlaska s predstave. Ponekad su se na njima dijelili i leci.

Partijske organizacije su bile tvorničke, strukovne i teritorijalne. Jasno je da se to načelo nije moglo svuda održati. U centru grada, u kojem sam od kraja 1940. djelovao kao član a kasnije sekretar rajonske organizacije KP, imali smo, koliko se sjećam, tvorničke organizacije u »Heliosu«, Elektromehaničkoj radionici, elektroradionici »Paspas«, Tvornici cipela »Astra«, Tvornici NORIS, Gradskoj električnoj centrali, Privilegiranoj agrarnoj banci (PAB-u) i »Ciglanama Miler«. Strukovne partijske organizacije bile su među namještenicima, intelektualcima, brijlačima, kožarskim radnicima i krojačima.

Sjećam se imena nekih drugova i drugarica od kojih su mnogi kasnije poginuli ili bili ubijeni. To su Nada Heiligstein, Anđela Cvetković, Dragica Hotko, Slavko Engel, Berislav Vulelija, Ernest Rado, dr Juraj Bocak, Rudi Domany, Milan Uzelac, Mihajlo Martinović, Ivan Hure i Albin Halužan iz Električne centrale, brijlač — Muharem Grozdanić, Ivan Mesner i Miškulin, Stjepan Bogdan, krojački radnik, Tomo Bahun, trgovački pomoćnik iz »Kastnera i Ohlera«, Josip Hadelan, električarski radnik iz »Paspe«, Rudi Ječmenjak, knjigoveža i Branko Sabljic, električar iz Tipografije.

To je samo dio njih koji su pred rat radili u tom rajonu, a nastavili u početku okupacije Zagreba i na tom radu izgubili živote.

U tom rajonu su, osim njih, tada djelovali Antun Biber, Stjepan Glumpak, Alojz Valečić, Milan Andrašić, Paula Humek, Stjepan Jureković Pišta, Fanika Rupčić, Nina Rubčić, Joža Mesarić, ličilački radnik, sveučilišni nastavnici Ekrem Maglajlić i Zorko Golub, sudac Ešref Badnjević, Šukrija Bijedić, Ivica Gretić, Vojo Rakić, Branko Vujnović, Jerko Baković, Anton Bratko, električar u »Heliosu«, publicist Šime Balen, Ivan Horvat, obučarski radnik, Ivan Pandža, Rudolf Kuhar, obučarski radnik, zatim sveučilišni profesor Stjepan Rapić i mnogi drugi.

Imali smo snažnu organizaciju među obučarskim radnicima i preko nje velik utjecaj na te radnike. Koliko se sjećam, obučarski su radnici među zanatskim radnicima bili najbolje organizirani.

Među bankarskim, osiguravajućim i trgovačkim, činovničkim i namješteničkim radnicima isto tako smo imali partijske organizacije. Kod krojačkih radnika smo također imali svoju organizaciju.

Uoči rata i za vrijeme okupacije u članstvo Partije nije se primalo samo po svijesti i političkoj pripadnosti Partiji, nego, osobito, po tome koliki je utjecaj netko imao u sredini u kojoj je djelovao i kakva je organizirana snaga stajala iza

⁸²⁾ Svaki član Partije morao je raditi aktivno u jednoj od organizacija ili rukovoditi jednim kružokom kandidata za članove KP. Naime. Kod svih ćelija

postojali su kandidatski kružoci u kojima su se provjeravali budući članovi Partije. Tu se radilo na njihovu ideološkom uzdizanju, davali im se određeni zadaci iz partijskog rada i provjeravala njihova odanost, borbenost i politička sposobnost. Najčešće je takvih kružoka pri pojedinim ćelijama bilo onoliko koliko članova Partije.

Svaki član KP morao je politički raditi u svom poduzeću, ustanovi ili u ulici gdje je stanovao. U poduzećima i ustanovama u kojima nije bilo članova KP, partijska ćelija na čijem se teritoriju nalazilo to poduzeće zaduživala je pojedine članove Partije za rad u tim poduzećima. Određeni partijac bio je dužan uhvatiti bilo kakvu vezu s radnicima toga poduzeća i nastojati da tamo uspostavi neku od organizacija NOP-a.

Kao i svaki drugi član KP iz tog vremena, osnovao sam i vodio kružok kandidata za KP. Tada su se redovito za ulazak u Partiju pripremali iskušani aktivisti. Radom se provjeravala njihova odanost, a ideološki su se pripremali na redovnim sastancima na kojima smo zajedno proučavali popularna djela klasika marksizma, kao što su *Komunistički manifest* K. Marxa, Lenjinov, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, ponegdje *Država i revolucija*, također Lenjinova, a redovito šapirografirani materijali »Dvanaest uslova za bolševizaciju Partije« i »Povijest SKP (b)«. Svi su se ti materijali proučavali i na sastancima partijskih ćelija, a i neki drugi, ovisno o tome da li su se mogli dobiti i o sastavu članstva ćelije i njihovu ideološkom nivou. Što se tiče proučavanja »Povijesti SKP(b)«, koja se mnogo umnožavala na šapirografu za sve ćelije, išlo je teško i redovito se stalo na IV glavi u kojoj se izlagao dijalektički materijalizam.

Proučavali smo jednu malu Lenjinovu brošuricu koja se zvala *Revolucionarna vojska i revolucionarna vlada*.

Pravila konspirativnog rada bila su štampana u brošurici koju smo zvali »Konspiracija«. Nju smo također čitali kao obavezno štivo.

U kružoku koji sam osnovao i vodio u ljeto i jesen 1940. bili su Stjepan Jureković Pišta, činovnik u AEG-u, Željko First, tehničar, Šukrija Bijedić, radnik iz Željezničke radionice, Mile Ljubičić (Sigi Fridrich), privatni namještenik, Milena Milidrag-Krajačić, činovnica u »Kartonaži Hudec« i Zora (Cergolj) Ahmetović, trgovačka pomoćnica kod »Kastnera i Öhlera«.

Svatko od njih je imao po koju antifašističku organizaciju u poduzeću gdje je radio. Tako je taj kružok politički »pokrivao« širok krug poduzeća sa znatnim brojem radnika i namještenika. U 1941. i početkom 1942. ijedine svi su primljeni u KP, osim Željka Firšta, koga su ustaše strijeljale kao Židova. Bijedić se kasnije povezoao s partijskom organizacijom na željeznici, Ljubičić je otišao u partizane, Jureković na rad u štampariju Mjesnog komiteta, Milidragova je uključena u novu ćeliju namještenika, a Zora Ahmetović na specijalni kurirski posao između MK i delegata CK u Zagrebu.

Osim toga, svaki član KP morao se učlaniti u stručna, kulturna, sportska, građanska i slična društva i u njima politički djelovati. Tako sam uoči rata bio aktivan u podružnici SBOTIČ-a. Interesantno je napomenuti da su u tom sindikatu kao članovi KP, i baš u našoj podružnici, aktivno radili bivši predstavnici desne i lijeve frakcije u KP s kojima se drug Tito politički obračunao još 1928. godine. Nama mladim komunistima smetale su stalne diskusije i sporovi. Tražili smo više akcija, a manje diskusija. Na te naše sastanke, koliko se sjećam, znali su dolaziti Rade Končar, Blaž Valjin i Josip Kraš. Tih godina uoči rata redovito ie dolazio u naše društvene prostorije u sadašnjoj Marinkovićevoj ulici i Pavle Pap Siljo. Članovi i funkcionari SBOTIČ-a bili su: dr Vlado Bakarić, Otokar Keršovani,

Pavle Wertheim, Vuk Vernić, Aleksandar Turković, Bruno Bjelinski, Zvonko Kovačić, Branko Vujinović, Jerko Radmilović, Leo Geršković, Pavao Markovac, Dragan Francisković, Vojo Rakić, Milan Hupert, dr Marijan Dermastija, Josip Levnaić, Berislav Vulelija, Ernest Rado, Faust Ljuba, Jerko Baković, Franjo Balen, Petar Stipetić, Dragan Susović, Porin i Davor Drezga, Stjepan Kavurić, Vilko Hartl, Ivan Radošević, Mirko Franolić, Stjepan Jureković, Marko i Merika Zovko, Olga i inž. Mladen Zerdih, Slavko Engel, Ladislav Gross, Oto Keršner, Franjo Krčmarek Ludvig, Dina Zlatić, Nada Heiligstein, Deneš Vajs, Rudi Domany, Mojmir Mudražija i Anka Balog-Rapić. Drugih se imena više ne sjećam. Kako smo pred samu zabranu razvili veliku aktivnost, u prostorijama je svakodnevno vrvjelo kao u košnici. Bilo je sastanaka namještenika iz poduzeća, akcionih odbora i kružoka za ideološki odgoj. Predavači su bili neki od spomenutih drugova.

Sjećam se čestih razgovora s Radom Končarom. Kada bismo ga mi mlađi susretali, pitao nas je: »Što vam rade 'generali?« misleći, naravno, na one stalne diskutante o svemu. Redovito bi završio razgovor s napomenom: »Samo ih udrite!«, misleći pri tome da ih onemogućimo.

Kao što je bilo živo u SBOTIČ-u, slično je bilo i u ostalim radničkim sindikatima u sklopu URSS-a, gdje smo mi komunisti dotadašnjim svojim radom osvojili sve ili gotovo sve pozicije. Napominjem da se taj rad u sklopu sindikata, kulturno-umjetničkih, sportskih, građanskih i ostalih društava obavljao volonterski, neplaćeno i da su aktivisti sve svoje slobodno vrijeme često provodili na tom radu. Plaćeni su bili funkcionari — profesionalci, jedan manji broj, i administrativno osoblje u sindikatima, a ponegdje i u drugim organizacijama. U tom krugu plaćenih aktivista bio je i određen broj profesionalnih revolucionara koje je kapitalistički režim stare Jugoslavije proganjao i onemogućavao im redovno zaposlenje. Nije tada bilo lako biti na rukovodećem položaju. Njime se je preuzimala odgovornost prema Partiji i sredini u kojoj se djelovalo. Zatim, to je povlačilo za sobom policijsko proganjanje, a i tadašnjih državnih organa, kao i poslodavaca i njihovih organizacija. Osim toga, rukovodioci su se morali odricati mnogo čega, jer je njihova djelatnost apsorбирala gotovo sve slobodno vrijeme za lični život.

Zapravo, to je i bio lični život tih ljudi.

Naveo bih, osim sindikata, samo neke organizacije u kojima sam djelovao uoči rata i s čijim sam aktivistima i članovima radio ili se susretao na radu u toku rata. To iznosim zato što moj slučaj nije izuzetan. To je bilo pravilo za svakog aktivista i člana KP.

Bio sam aktivan član Hrvatske književne naklade koja je pod rukovodstvom KP izdavala naprednu literaturu i svoj književni časopis »Izraz«. Ako se ne varam, urednici su mu bili dr Miljenko Protega i Josip Rakar, a suradnici ne samo komunisti intelektualci, nego i drugi progresivni intelektualci. Vjerujem da postoje i podaci o izdavačkoj djelatnosti te naklade, pa bih, samo po sjećanju, naveo da je ona izdala tada *Flaciusa*, *Matiju Vlačića Ilirika* od Mije Mirkovića i još neka njegova djela, neke radove prof. Dinka Tomašića, itd. Čini mi se da su se u tom krugu ilegalno štampala i neka djela klasika marksizma i suvremenih marksista.

Radio sam u Radničkoj planinarskoj zajednici (RAPLAZA) na organiziranju izleta u bližu i dalju okolicu Zagreba, na kojima smo imali, osim zabavnog, i politički program. To su bili redoviti izleti svake nedjelje. U svakoj grupi izletnika vođe su bili članovi KP, SKOJ-a ili drugi simpatizeri.

Pred samu okupaciju zemlje, a jedno vrijeme i poslije okupacije, partijska organizacija Zagreba znala je izvoditi na izlete tisuće radnika preko raznih sportskih, sindikalnih, kulturnih, građanskih i omladinskih društava. Na izletima

se izvodio zabavni, kulturni i politički program. Redovno su nastupali članovi Partije i u popularnoj formi objašnjavali političke događaje i liniju Partije. Izleti su bili veoma omiljeni radnicima i namještenicima grada Zagreba i održavali su se, iako nešto manje, čak i za vrijeme okupacije, sve do napada Njemačke na SSSR.

Radio sam, do okupacije zemlje, i u regionalnom udruženju studenata Bosanaca i Hercegovaca u »Brazdi«, i u »Udruženju Muslimana«. Tu sam se susretao na radu s drugovima Husnijom Čišićem, prof. drom Edhemom Čanom, Osmanom Kapetanovićem, drom prof. Ekremom Maglajlićem, Ljubišom Miodragovićem, književnicima Skenderom Kulenovićem i Hasanom Kikićem, s Rankom Sipkom, Španjolcem Jakićem, Ivicom Mađarom, Ivanom Horvatom, Serićem, tehničarom, Mustafom Latifićem, tehničarom, Dujsinovićem, Deftedarevićem i mnogim drugim iz BiH. Neki od njih su u oslobodilačkom ratu i BiH postali i poznata imena naše revolucije.

Prvih mjeseci okupacije u Zagrebu i u Hrvatskoj vladalo je nesređeno stanje koje se posebno očitovalo u potpunoj slobodi progona i terora nad nedužnim građanima. Svaki ustaša je imao pravo da hapsi, pljačka i ubija Židove, Srbe, komuniste, sindikalne aktiviste i antifašiste. Kasnije se taj teror sistematizira i organizira u određene specijalne službe koje će poslati u smrt desetke tisuća Zagrepčana. Kičmu u tom terorističkom aparatu čine ustaški elementi iz predratnih proustaških organizacija, osobito sa Sveučilišta, uz ustaške emigrante i bivše pripadnike stare jugoslavenske policije. Osim nekoliko ustaških specijaliziranih organizacija za borbu protiv komunista i oslobodilačkog pokreta, u Zagrebu djeluje i ustaška redovna policija, Gestapo i talijanska specijalna policija OVRA. Mreža zatvora i mučilišta široko se rasprostirala po Zagrebu. Tačan broj uhapšenih ni same ustaše nisu znale, kako u početku njihove strahovlade, tako ni u toku sve četiri godine, pa ni na kraju. Prema izjavama nekih ustaških policijskih šefova, koje su dali poslije rata pred našim sudovima, samo kroz odjeljenja u kojima su oni radili prolazilo je u pojedinim razdobljima u tri mjeseca i do 2000 ljudi. A takvih odjeljenja bilo je više. Od početka okupacije do kraja rata nezapamćeno su se mučili zatvoreni. Zatvorenike su tukli, lomili im kosti, stezali glavu metalnim obručima, palili tabane i osjetljive organe vatrom, acetilenskom lampom za lemljenje, zabijali čavle pod nokte, u cjevanice na nogama, radili sve ono što zdrav razum teško može zamisliti, da bi ih prisilili da priznaju da su komunisti, pripadnici NOP-a, da odaju svoje organizacije, veze, drugove istomišljenike. Jedino na tom teroru okupatora i njegovih slugu održavala se ta vlast, jer u zagrebačkim građanima nije nikada mogla steći značajnije političko uporište.

Gradom je vladala strava. Ustaše su hvatale ljude po ulicama i naočigled građana zlostavljali ih i prije nego što bi ih doveli u zatvore, ubijali su svakog tko se nije odmah na poziv zaustavljao, svakog tko im se činio sumnjiv i tko je bježao. Mnogi zatvorenici bili su po kratkom postupku u policiji odmah strijeljani ili slani u logore bez ikakve sudske procedure, pa i stravičnih presuda prijekih sudova. Hapsili su, mučili, na smrt sudili, slali u logore svakoga tko je i jednu jedinu noć nekog primio u stan a da ga nije prijavio policiji, tko je slušao partizanske radio-stanice ili radio-stanice saveznika, tko se našao na ulici poslije redarstvenog sata, tko je, jednom riječju, sa simpatijama spomenuo partizane, kod koga se našao bilo kakav letak, parola ili nešto slično, tko nije izdao (ako ih je znao) pristaše NOP-a, tko je bio denunciran da je komunist ili pristaša NOP-a, pa makar to i nije bio, i si.

Grad su redovito obilazile policijske, ustaške i gestapovske straže i patrole. Svakodnevno su se blokirale ulice i premetali svi koji su se na njima našli,

a blokove kuća pretresali su sad ovdje, sad ondje, obnoć, poslije policijskog sata, da bi pronašli neprijavljene ilegalce i zaplašili građane da ih ne primaju; zidovi su bili puni oglasa o strijeljanju, tjeralica za pristašama NOP-a, poziva na obaveznu denuncijaciju, objava o kaznenim odredbama ustaških i okupatorskih vlasti, prijetnji i laži o tzv. uspjesima okupatora i borbi protiv NOV-a i Crvene armije. Ulazak i izlazak iz grada bio je dopušten samo uz specijalne ustaške propusnice. Na svim ulazima u grad i na željezničkim stanicama agenti su detaljno pregledavali prtljagu. Zabranjeno je bilo kretanje po pojedinim dijelovima grada, a blokirane su ulice u kojima su se nalazila ustaška i njemačka nadležstva.

Osim strave, gradom je vladala i nestašica živežnih namirnica. Životni uvjeti bili su se već i uoči rata znatno pogoršali zbog uključivanja ekonomike zemlje u ratnu ekonomiku fašističke Njemačke. To se posebno osjećalo u nestašici osnovnih živežnih namirnica. Ustaška vlast je i to stanje dokraja zaoštrila. Prednost u opskrbi imaju ustaše. Rekvizicija hrane je totalna, tako da ni seljaci iz bliže okolice zbog zabrane kretanja nisu mogli dostaviti u grad ni ono što im je preostalo nakon rekvizicije. Na uvedene karte za opskrbu nisu se redovito dobivale ni te neznatne količine. U gradu je cvjetao šverc. Hrana se mijenja za drugu robu, jer ni seljak ni građanin nisu imali povjerenja u kunu. Najteži je položaj radnika i njihovih porodica. Nadnice ostaju iste, a cijene veoma rastu. Takvo stanje trajat će za cijelo vrijeme okupacije, s tim što će se kasnije i za ustaše i Nijemce pogoršavati, usporedo sa širenjem ustanka prema prilazima Zagrebu, jer će sve manje vlakova sigurno prolaziti prema gradu i sve će se više stezati oko njega obruč naših snaga i sužavati domet okupatorske rekvizicije i švercera.

Za takve uvjete Komunistička partija izgradila je poseban sistem djelovanja. Odbori radničkog jedinstva, nešto kasnije narodnooslobodilački odbori, odbori Narodne pomoći, udarne grupe, razna građanska društva koja su još ostala te osobne veze pojedinih članova Partije i kandidata bili su organizacioni oblici kojima se provodila partijska politika u okupiranom gradu Zagrebu. Partija je rukovodila svim tim organizacijama bilo izravno preko svojih članova koji su bili na rukovodećim mjestima u njima, bilo preko kandidata za članove KP.

Iskustva iz ilegalnog rada i policijskih progona nosila je iz stare Jugoslavije. Razradila ih je toliko da je njen sistem veza među forumima, članstvom i radnim ljudima ovoga grada djelovao kao izvanredno precizan mehanizam. Podrška koju su joj davali Zagrepčani, disciplina, točnost i odgovornost u izvršavanju zadataka, koje su ispunjavali i njeni članovi i svi ostali aktivisti NOP-a, omogućavali su joj da u ovom gradu ostane od početka do kraja na čelu revolucionarne oslobodilačke borbe u kojoj je u tim teškim uvjetima dala mnogobrojne žrtve. Činjenica je da su joj, usprkos teroru, svestranu podršku davali, prije SYf2, radriC; a zatim i svi ostali antifašisti. Upravo zahvaljujući tome, pojedinci su se mogli dulje ili kraće vrijeme zadržavati i djelovati kao rukovodioci u toj sredini, jer da toga nije bilo, nikakva vještina ilegalnog rada sama im ne bi omogućila trajniju aktivnost.

Pojedinačnim razgovorima s ljudima, svojim kontaktom i utjecajem na sredinu u kojoj su se kretali članovi Partije, kandidati, skojevci i drugi aktivisti vršili su najuspjeliju propagandu za borbu protiv okupatora i za oslobođenje zemlje. To je bila jedna od najljepših odlika komunista, ilegalnog radnika, borca za slobodu svog naroda. Zahvaljujući baš tom ličnom kontaktu s masama, utjecaj naše Partije na građane za sve vrijeme okupacije bio je velik i snažan.

Partijska pismena propaganda obavljala se lecima kojè su partijske organizacije razbacivale po gradu, angažirajući prvenstveno članove Partije, kandi-

date, članove SKOJ-a, odbornike odbora radničkog jedinstva i aktiviste Narodne pomoći. Leci i proglašili su se dijelili po kućnim vežama, ubacivali u stanove, lijepili na zidove, vrata i plotove, a ponekad su se davali i u ruke prolaznicima ili slali poštom. Osim toga, organizirano je ispisivanje parola po zidovima javnih zgrada, plotovima ili trotoarima, redovno crvenom bojom. Dijeljenje letaka i pisanje parola se izvodilo u isto vrijeme a trajalo je vrlo kratko (do 15 minuta). Leci su se redovno dijelili uveče prije zatvaranja kućnih ulaza, tako da ih građani dobiju prije nego što ih policija pokupi.

U odborima narodne pomoći partijska organizacija je okupljala na tisuće simpatizera. U početku okupacije narodna pomoć proširila je svoje djelovanje. Od ljudi koji su bili skloni pomagati narodnooslobodilački pokret stvarali su se postepeno aktivni borci protiv okupatora. Valja napomenuti da se pomoć koju je skupljala organizacija NP dijelila gotovo većini žrtava fašističkog terora u Zagrebu od početka do kraja okupacije.

Pravilno i nesmetano djelovanje partijske organizacije moguće je bilo samo uz uvjet savršeno dobre konspiracije. Partijska organizacija provodila je niz mjera da bi se zaštitila od policijskih provala. Prva i najvažnija bila je strog kriterij za prijem ljudi u Partiju i njihovo provjeravanje u konkretnim akcijama. Provjeravanju su podliježali kandidati Partije i članovi drugih antifašističkih organizacija. Oštra borba vodila se protiv brbljavosti, kako kod članova i kandidata KP, tako i kod simpatizera. Sistem veza i sastajanja bio je takav da je davao maksimalne garancije da policija neće moći lako doći do partijske organizacije. Odmah po okupaciji zemlje određeno je da svaki član Partije mora imati redovnu dnevnu vezu sa svim drugovima koji su organizirano radili pod njegovim rukovodstvom, članovi Partije sa sekretarom ćelije, on s članom RK, a taj član opet sa sekretarom RK itd. sve do sekretara MK. Čim nekoga ne bi bilo na sastanku, odmah su se poduzimale mjere da se upozore oni s kojima je on radio ili se poznavao, da budu na oprezu od eventualnih policijskih provala. Osim toga, odmah su se pohvatale veze sa svima onim sektorima i ljudima s kojima je on radio, tako da se ne bi prekidao kontinuitet u radu. Nakon izvršene pojedine akcije (dijeljenja letaka, pisanja parola, likvidacije neprijatelja) u određeno doba i na određenome mjestu se trebalo proći ispred svoje više veze ili mimo nje (rukovodioca) da se ustanovi da li je bilo žrtava (padova) u toj akciji. I ovdje se ta kontrola provodila odozdo pa sve do MK.

Posebno se brinulo o tome da se na sastanak dolazi točno u dogovoreno vrijeme. Ukoliko sastanka ne bi bilo, bio je dogovoren kontrolni sastanak. Ako nekoga nije bilo ni na tome sastanku, smatralo se da je pao u ruke policije.

Stanove za sastanke su morale imati sve ćelije, a i svaki član KP je bio dužan pronaći nekoliko stanova za sastajanje i nekoliko stanova za spavanje drugova koji su bili ilegalci. Ćelije su davale stanove rajonskom i mjesnom komitetu ako su ih oni trebali. Stanovi za sastanke po pravilu se nisu upotrebljavali za sklanjanje ilegalaca. Na sastanke, na koje je trebalo doći više ljudi, dolazilo se točno u određenim vremenskim razmacima i pojedinačno. Isto tako se odlazilo.

Partijski sastanci su se održavali redovito. Osim radnih sastanaka, održavali su se i tzv. teorijski na kojima su se proučavale partijske odluke, direktive i svi važniji članci iz ilegalne štampe. Na ideološkom uzdizanju članova radilo se i na kursovima iz historije SKP(b) i drugih materijala, a tražilo se da svaki član Partije radi i samostalno. U pojedinim ćelijama postojale su i male biblioteke ilegalnog materijala koji se proučavao na teorijskim sastancima. Ti materijali su se čuvali vrlo konspirativno.

Što je teror bivao jači, više se provjeravao rad, disciplina, vladanje i lični život svakog člana KP. Nakon svestranih provjera, na odgovorna mjesta, u komitete i na razne funkcije birali su se i postavljali najbolji i Partiji najodaniji aktivisti, povezani s masama. Sekretari su snosili odgovornost za pravilan rad svojih jedinica i foruma. Izvršena je podjela rada po sektorima i djelokruzima rada. Tako se osiguravala organizacija od eventualnih provala i utvrdila odgovornost određenog druga za određeni sektor.

Evo i nekih sjećanja o tome kako su se organizacije KP u Zagrebu pripremale za rad u ilegalnim uvjetima njemačke okupacije i za oružani ustanak. Provodeći odluke CK KPJ od 10. travnja 1941. sve su partijske ćelije održale sastanke na kojima se razmatrala politička situacija u zemlji nastala okupacijom i izdajom građanskih stranaka i bivših jugoslavenskih vlastodržaca. Svaki član KP se slobodno izjašnjavao o tome može li i želi li u tako teškim uvjetima nastaviti rad i može li se pouzdati u sebe da će izdržati sve nevolje koje ga mogu snaći, a da ne oda organizacije ako ga neprijatelj otkrije. Iako gruba provjera odanosti, pokazala je da su rijetki bili oni u redovima članstva KP u gradu koji se se dobrovoljno povukli iz njenih redova. Znam da su dvojica, koliko ih se povuklo iz redova KPH u našem rajonu, kasnije nastavili isto tako intenzivno raditi kao i ostali članovi, pa su ponovo uključeni u članstvo. Obavezno smo imali svakodnevne veze sa svim članovima Partije i sa svim ostalim aktivistima iz drugih organizacija. Partija je, u stvari, bila u stanju mobilizacije — spremna za svaku akciju. Naoružavali smo se svi individualno kratkim oružjem i bombama, skupljali ostalo oružje i sanitetski materijal za oružane formacije.

Hrabrost, odanost do fanatičnosti politici KP u borbi protiv okupatora i izdajica naroda za njegovu slobodu i samostalnost, visoka organizaciona sposobnost Partije, samo su jedan važan faktor koji je omogućio da se u gradu Zagrebu za vrijeme okupacije, usprkos žestokom teroru što su ga vršili Nijemci i ustaše, održe organizacije narodnooslobodilačkog pokreta i odole tom teroru, te da se stalno jačaju, šire i neprekidno politički utječu na najveći dio građana Zagreba.

Antifašističko i slobodarsko raspoloženje građana, posebno radnika i omladine, koji se nisu mirili s okupacijom, njihovo sudjelovanje u borbi i njihova svestrana podrška Partiji drugi je važan faktor. Korijene takva raspoloženja treba svakako tražiti u predratnoj aktivnosti i utjecaju KP na Zagrepčane, kao i u pravilnoj politici Partije.

Izvanredno brzo se lomila vjera u građanske političke stranke i HSS čiji je utjecaj neposredno pred rat počeo vrlo slabiti zbog orijentacije rukovodstva na suradnju s Nijemcima i reaktionarima u Zapadnoj Evropi, i naročito zbog ekstremno reakcionarne politike u zemlji i posebno u Banovini Hrvatskoj na čijem čelu su stajali HSS-ovci.

Kao jedina sposobna, i s programom koji je odgovarao životnim interesima hrvatskog naroda, ostala je na bojištu naša Partija. Narod je to vidio i znao cijeniti, pa se zato i masovno priklanjao njenoj politici.

Nama komunistima, zbog takva raspoloženja građana, nije nikada bila poteškoća to da se sklonimo pred progonima Gestapoa (Njemačka fašistička tajna policija) i UNS-a (Ustaška nadzorna služba) kod velikog broja građana u svakoj četvrti i u svakoj ulici. Po nalogu policije svaka kuća je morala imati javno izložen popis stanara, kako bi policija mogla lako kontrolirati građanstvo i onemogućavati neprijavljeno stanovanje. Da bi zastrašili građane, Nijemci i ustaše su javno oglašavali osude onih koji su davali stanove. Postoje plakati s takvim osudama.

Za vrijeme okupacije imao sam mogućnosti da gotovo svaku večer noćim u nekoj drugoj porodici, na periferiji grada ili u samom centru. Uz stan

sam redovito dobivao od domaćina i hranu. Tamo gdje me nisu znali, nisu me nikada ni pitali za ime niti za moj rad. Znali su samo da sam aktivist-ilegalac i to im je bilo dovoljno da mi pomognu. Najčešće i najviše su me pitali o stanju na ratištima, posebno na istočnom, i o akcijama partizana u zemlji i gradu.

U početku okupacije najsigurnija su bila skloništa u središtu grada, jer su tu policijske racije po stanovima bile najrjeđe. Okupatori su računali da mi nismo rado viđeni gosti među građanima koji su tu stanovali. Tako sam se u 1941. godini sklanjao po danu kada nisam imao sastanaka, da se ne bih zadržavao na ulici, na Gornjem gradu kod Leona Cergolja u Matoševoj ulici 11, oca moje drugarice, kod obučarskog obrtnika Ljudevita Blažička u prolazu kina »Balkan«, kod Ante Jurjevića, klesarskog obrtnika u Hercegovačkoj ulici i u njegovoj radionici na Mirogojskoj cesti, kod arhitekta Branka Bona u Martičevoj ulici, u stanu Jože Rutića, glumca, kraj Radničkog doma, u stanu Ekrema Maglajlića na Veterinarskom fakultetu na Savskoj cesti. Noćivao sam ponekad i kod dra Jurja Bocaka u Novakovoj ulici. Spavao sam kod Dure Hiveša, bankarskog činovnika u VINOGRADSKOJ ulici, kod Jure Blaževića, gradskog činovnika u odvojku Hercegovačke ulice, kod porodice Ružice Mikac na Prilazu JNA, kod Rozike i Stanka Kirete, radnika, u istoj ulici, kod Ive Lucovića, kino-biljetera, u Brozovoj ulici, u stanu profesora Baće u Domjanićevoj ulici, kod Jure Asančajića, ložača u željezničarskom svratištu na Trnju, kod željezničara Jure Hećimovića u Trnju, kod porodica Mokosek i Hadelan, radnika u Trnju, u radionici obučara Mancea u Radićevoj ulici, u stanu obučarskog obrtnika Stipančića u Ilici preko puta Gundulićeve ulice, u stanu Rudija Ječmenjaka na Marulićevu trgu. Kasnije se taj krug širi sa stanom inž. Borisa Bakrača u Medvedgradskoj ulici, inž. Dragana Carića u Boškovićevoj ulici, Ivke Šarić, majke inž. Ljube Šarića, u Petrinjskoj ulici, Zorka Goluba, asistenta na Veterinarskom fakultetu, Živka Kovačevića, tramvajskog radnika, na Ljubljani, Nikole Lazića, kućepazitelja na Dolcu — na tržnici. Takvih stanova, koji su mi služili za sastanke, spavanje, javke i slično, imao sam na raspolaganju po raznim ulicama. Teško se danas sjetiti, poslije tolikih godina, svih tih ljudi i porodica koji su s nama dijelili sve tegobe i opasnosti ilegalnog rada u gradu. Ovo je samo sjećanje jednog sudionika. Računa se da je bilo nekoliko tisuća takvih

Nitko od nas tada nije vodio pribilježbe sa sastanaka partijskih i drugih narodnooslobodilačkih organizacija, niti je pitao za imena, jer se to kosilo s pravilima konspiracije i ilegalnog rada. Svi smo imali ilegalna imena. Pismeno su se samo izvještavali o najvažnijim problemima viši forumi, i to rjeđe. Zato su i oskudni pismeni dokumenti partijskih organizacija iz toga doba. Konačni rezultati postignuti tom borbom najbolji su dokument veličine te borbe. Sjećanja sudionika su subjektivna ocjena, gledanje i doživljavanje jedne osobe, s jednog područja, pa ukoliko izlaže detalje, moguće je da ne vidi širinu i cjelinu jednog pokreta i vremena. Nije neinteresantno iznijeti ovom prilikom raspored i broj partijskih organizacija i članove tih organizacija.

Koliko se sjećam u rajonskom komitetu Centar Zagreb, čiji sam bio sekretar poslije okupacije 1941, bili su sa mnom Stjepan Glumpak, Ivan Mesner, jedno vrijeme Ešref Badnjević, Zorko Golub i Josip Mokosek. Prije mene sekretar toga komiteta bio je Antun Biber Tehek

U ćeliji krojača su bili: Milan Andrašić, Drago Pracajić, Salih Kušmić, krojač, Andela Malenić, činovnica, Nikola Capkov, vatrogasac i Ivan Pandža, krojač.

Ćeliju kožaraca su činili: Stjepan Glumpak, Adam Katić, Rudolf Kuhar, Josip Preskar i još tri do četiri druga čija sam imena zaboravio.

Ćeliju u Električnoj centrali i Vodovodu činili su drugovi Mihajlo Martinović Boris, Ivan Hure, Albin Halužan i još dva ili tri dmga.

Ćeliju brijača su činili: Muharem Grozdanić, Milan Uzelac, Ivan Mesner, Ivan Miškulin, Gaži i Alojz Valečić, koji nije bio brijački radnik.

U ćeliji intelektualaca su bili: Ešref Badnjević, Zorko Golub, dr Ekrem Maglajlić, dr Pajo Wertheim, Zvonko Kovačić, Vuk Vernić, inž. Dragutin Romanović, Nikola Rubčić, Šime Balen, Slavko Brnčić, Mladen Iveković, dr Stjepan Rapić, dr Srećko Šilović, Drago Krndija, inž. dr Mauricije Magašić i dr Juraj Bocak.

U ćeliji grafičara su bili: Rudi Ječmenjak, Ivica Gretić, Fanika Rupčić, Branko Sabljčić, električar i Katica Hrušč-Crna, knjigoveška radnica i još jedan ili dva druga.

Ćelija u tvornici »Noris« imala je članove Andelu Cvetković, Jelenu Suknajić, Emila Ivanca i još jednu mladu drugaricu.

Članovi tvorničke ćelije »Helios« — »Paspas« bili su Josip Mokosek, Josip Hadelan i Antun Bratko. Drugih se ne sjećam.

Do okupacije je postojala i ćelija »Ciglena Miler« u kojoj su djelovali Franjo Capari, dr Leo Geršković, Berislav Vulelija i Lutvo Ahmetović. Ćelija je poslije okupacije rasformirana, jer je Vulelija zatvoren, u logor Kerestinec, gdje je kasnije i poginuo, a Geršković je po direktivi Partije najprije otišao u vojsku a zatim u Split na rad. Capari i Ahmetović su se uključili u druge ćelije.

Ako se ne varam, kratko vrijeme poslije okupacije postojala je i partijska ćelija u tvornici cipela »Astra«. Mislim da je ustaška policija ubrzo pohapsila sve njene članove.

Brojno stanje i sastav partijskih ćelija i kružoka tada se gotovo svakodnevno mijenjao. Jedni su odlazili izvan grada u partizane ili na politički rad, drugi su ginuli na ulicama, neki su padali u zatvor. Nicali su i nove ćelije, a stare se rasformiravale. Zato može biti slučajeva, što se tiče sastava članstva ovih ćelija, kako ga se ja sjećam, da su u njima neki djelovali ranije a neki kasnije, pa da čak jedni druge nisu ni poznavali.

U gradu je bio formiran i vojni komitet za oružanu borbu. Po rajonima također. U našem rajonskom komitetu bili smo određeni za vojni komitet Ivan Mesner, ja i još jedan drug. Šime Balen je, vjerojatno, kao član Mjesnog VK došao na prvi sastanak tog našeg vojnog komiteta. Sastanak smo održali u prostorijama iza parfumerijske prodavaonice »Laokon« u Ilici, preko puta Kačićeva spomenika. Poslovođa te prodavaonice bio je Engel, koji nam je stavio prostorije na raspolaganje.

Muku smo mučili u Rajonskom vōjnom komitetu kako da realiziramo naš preambiciozni plan, tj. da u danome momentu izvršimo napad na Gornji grad, u kojem je bilo koncentrirano njemačko i ustaško rukovodstvo. Tih dana se još mislilo da će se odlučne bitke voditi u gradovima pa su otuda i ovakva razmišljanja i kombinacije. Vojnog znanja mi u tom rajonskom rukovodstvu nismo imali, ama baš nimalo, osim što smo znali pucati i bacati bombe.

Nešto kasnije su ti komiteti rasformirani i težište se dalo na stvaranje manjih, smjelijih i kratkim oružjem naoružanih udarnih grupa za izvođenje raznih vojnih akcija po gradu. Gotovo svaka ćelija je imala svoju udarnu grupu. Ako se

ne varam, brojčano najjača udarna grupa bila je u našem rajonu a njome je rukovodio pismoslikarski radnik Joža Mesarić. Ona je bila sastavljena uglavnom od mladih radnika i izvršila je niz akcija.

Da bi se sačuvali kadrovi od progona policije i zatvaranja, dana je direktiva da aktivisti, koji su policiji bili poznati otprije, ne spavaju u svojim stanovima. Nije se smjelo ponoviti loše iskustvo iz doba Mačekove Banovine Hrvatske kada je policija 30. ožujka 1941. pohapsila velik broj sindikalnih i partijskih funkcionara, zatvorila ih u logore i predala kasnije Nijemcima i ustašama. Gotovo su svi ti drugovi prilikom oslobađanja iz logora Kerestinec poginuli.

Prvi jači policijski prodori u našu organizaciju u centru grada i hapšenja uslijedili su neposredno poslije napada Nijemaca na SSSR. Mislim da je to bilo u Električnoj centrali i Vodovodu. Potkraj prosinca pohapšeni su neki drugovi i drugarice koji su živjeli u našem rajonu i služili kao javke za vanjske veze CK KPH. Provala je došla poslije izdajstva Milana Huperta, u čijim su rukama bile koncentrirane neke veze CK s vanjskim partijskim organizacijama i veze s ilegalnom partijskom štamparijom. U to vrijeme je pala policiji u ruke i Ankica Sertić-Cincipinka, koja je radila na istom poslu, a na policiji se izdajnički držala.

U našem rajonu, po mome sjećanju, oni su izdali partijske javke u trafici sestara Baković u Nikolićevoj ulici. Obje sestre Zdenka i Rajka bile su zvjerski mučene i ubijene na policiji. Iz istih razloga uhapšena su i braća Bizjak, trgovci povrćem i voćem iz Gajeve ulice. Policiji je otkrivena i štamparija u Klaićevoj ulici u stanu brijačkog obrtnika Pavešića iz Mesničke ulice, pa je tako zatvoren on i njegova žena.

Hupert je policiji ostavio niz imena članova KP i drugih aktivista. Tako sam otkriven ustaškoj policiji i ja pod punim imenom i prezimenom. Kasnije sam, za razne sredine u kojima sam djelovao, imao i razna imena. Tako su radili i drugi drugovi, pa je policiji pri kasnijim provalama bilo teško doznati da se pod različitim imenima krije jedna osoba i stvarao se dojam o mnogo većem broju ilegalnih aktivista NOR-a.

Čini mi se da su nešto prije ovih provala pali policiji u ruke naš rajonski tehničar Paula Humek i član MK Nada Heiligstein, bankarska činovnica. Nadu su ustaše ubile, nije im ništa odala. Drugi rajonski tehničar, Hure iz Električne centrale, nije se dugo održao na tom poslu. Uhapšen je, i s njim su nam pala policiji u ruke dva skladišta oružja (jedno u staklarskoj radionici u Ilici kod Bosanske ulice i drugo u jednom poduzeću u Kukuljevićevoj ulici). I njega su ustaše ubile.

Za izradu dokumenata za kretanja po gradu i izvan njega, po vlakovima, za snabdijevanje hranom ilegalaca u gradu, veoma su mnogo značile ilegalne tehnike koje su izradivale falsificirane ustaške i njemačke dokumente, legitimacije, dozvole, propusnice, prijavnice, karte za opskrbu živežnim namirnicama i slično.

Gradska partijska tehnika, kako se tada zvala sva štamparska i pisana propagandna djelatnost i izrada falsificiranih dokumenata, bila je zbog svoje važnosti izdvojena od redovnih partijskih veza, a s osnovnom organizacijom bila je povezana samo preko jednog svog člana, posebno odabranog i zaduženog za to. On je bio u vezi s isto tako zaduženim članom u rajonskom komitetu, a taj s mjesnim tehničarom koji je imao direktan kontakt sa štamparijom kojoj je davao rukopise i ostale originale i od nje preuzimao sav umnoženi materijal. On je, u pravilu, bio vezan za sekretara Mjesnog komiteta. Podjela štamparskog materijala išla je također tim kanalima odozgo do dolje, da bi, prošavši kroz ruke članova

KP, a preko njih i aktivista ostalih masovnih organizacija, došla do simpatizera i drugih građana.

Osim redovne aktivne tiskare postojale su i rezervne, koje bi se aktivirale onog trenutka kad bi policija, unatoč svem oprezu, uspjela otkriti prvu. Paralelno s tom mrežom, materijal su za sebe umnožavale mjesna organizacija SKOJ-a i njene organizacije među studentskom i srednjoškolskom omladinom. Vrlo su često i rajonski komiteti imali svoje punktove na kojima su umnožavali materijale, a nisu bile rijetke ni inicijative ostalih masovnih organizacija, grupa i pojedinaca. Tako se multiplicirala štamparska aktivnost i među građanima širile vijesti o događajima. Ustaško-okupatorska policija, u svome bijesu zbog nemoći da prekine tu aktivnost, svestrano je kontrolirala sve trgovine papirima, štamparskim bojama i strojevima, sve štamparije i svu potrošnju papira u uredima. No, uzaludni su bili i teror i kontrola. Naša štampa održala se u Zagrebu sve do kraja okupacije. Leci, okružnice, listovi, bilteni, partizanske pjesmarice i knjige, koje su se izdavale u jedinicama NOV-a i na slobodnom teritoriju, čitali su se i u Zagrebu.

Na ovom radu jedni su ginuli, drugi su prihvaćali njihove poslove, pa tako nikada nije prestala cirkulirati po gradu naša štampa, proglašila, leci i parole. S parolom u zaglavlju »Pročitaj i daj drugom da pročita« naši materijali su išli od ruke do ruke, ulazili u tvornice, ustanove i domaćinstva. Kad bi policija otkrila jednu štampariju, mi smo aktivirali drugu. Tako je radio Mjesni komitet, rajonski komitet, a tako su radile i partijske ćelije.

Više raznih diverzija i oružanih akcija izvršili su po gradu članovi KP iz našegrajona. Teško ih se sada sjetiti.

Drugovi iz našeg rajona sudjelovali su i u diverziji na Poštu. Nino Rubčić je pronašao telefon s kojega je aktiviran eksploziv koji je raznio telefonsku centralu u Jurišićevoj ulici.

Ne znam kako, tog dana sam se našao u gostionici u Klaićevoj ulici s drugom Radom Končarom, Markom Simenićem, tada sekretarom MK KPH i Antonom Biberom, tada članom MK KPH. Tu sam doznao da je Pošta minirana i dobio zadatak da odem do prve javne govornice i na dani broj određene minute upozorim službenike pošte da će doći do eksplozije pa da se sklone. To nisam uspio učiniti jer je govornica pred kazalištem bila u kvaru, pa sam se odmah vratio i o tome ih izvjestio. Poslali su me da provjerim efekt diverzije. Došao sam do Jelačićeva trga i dalje nisam mogao, jer su trg i prilaze Pošti blokirale ustaše i Nijemci u punoj ratnoj opremi. Narod je pričao o velikom sukobu sa snažnom grupom naoružanih komunista, o borbama po gradu i slično. Opet sam se vratio, ali Končara nisam našao. Nije mogao čekati moj izvještaj, nego se uputio da sam provjeri ishod diverzije, iako to, po izričitoj zabrani CK, kako sam kasnije čuo, nije smio raditi. Istovremeno je tom diverzijom trebalo aktivirati i sve udarne grupe i sve članove KP na akcije. To je i učinjeno, a ne sjećam se rezultata u našem rajonu. Pamtim neke izvještaje, tj. da su određene naše grupe čekale u zasjedi po cijeli dan, ali se, kao za inat, nisu pojavljivali ni ustaše ni Nijemci, koji su inače redovito tuda prolazili. Vjerojatno je sav ustaški i njemački sastav bio stavljen u stanje pripravnosti.

Dobrovoljaca za odlazak u partizane izvan grada imali smo obično više nego što su ih mogle prihvatiti vanjske veze i kanali za prebacivanje. Mobilizacija je tekla dobro. A i po direktivi Partije trebali su ići vani svi oni koji su se teško mogli održavati na radu u Zagrebu. I za to, kao i za partijsku tehniku, imali smo izgrađenu posebnu organizaciju sastavljenu od iskusnih članova Partije. Kod nas je za to u ljeto 1941. bio zadužen Vojislav Rakić, činovnik u Privilegiranoj agrarnoj

banci (PAB). I on je na tom poslu pao uskoro u zatvor i završio u logoru u Norveškoj. Svaki član Partije trudio se da pronade i koji novi siguran put za slanje boraca izvan Zagreba. Sjećam se da su me drugovi Hadelan i Mokosek vodili do sela Jakuševca preko Save kod Ivana Vrbana, seljaka mlinara koji je čuvao naše oružje, da vidimo kakve su mogućnosti za slanje ljudi preko Turopolja na Kordun. Mislim da je taj kanal dugo i dobro radio. Druga Vrbana su ustaše objesile 1942. godine, a njegov posao je nastavio njegov brat. U očetku su na tom kanalu radili kao veza i oružana grupa za akcije Franjo i Joža Suk iz Školske ulice s još nekim drugovima iz Trnja. Drug Franjo je poginuo u Lici. Teškoće su nam se javljale u maloj propusnoj moći tadašnjih kanala. Ljudi su čekali na odlazak iz grada danima, pa ih je trebalo smjestiti u stanove. Prije odlaska iz Zagreba mnogi su se uključivali u oružane grupe u gradu, gdje su imali prva vatrena krštenja.

U jesen 1941. godine drugovi s Veterinarskog fakulteta, čini mi se da je to bio prof. Rapić, otvorili su još jedan kanal, preko nekih studenata i veterinara, sa selima blizu Šiska.

Obučari su imali svoje veze s nekim drugom u Zagorju.

Koliko se sjećam, imali smo i neke kontakte s Korčulom preko naših aktivista u rajonu.

Ne sjećam se točno tko me je povezao s Pavlom Vidakovićem iz Novaka kod Samobora u jesen 1941. godine. Neke grupe drugova su otišle i tim putem za Kordun preko sela Horvata-Lučelnice i rijeke Kupe.

Organizacija i djelovanje Komunističke partije i ostalih masovnih organizacija, dakle, prilagođeni su uvjetima okupacije. Povezanost svih organizacija, pregled događaja u gradu i stanja u partijskim i ostalim organizacijama svakog dana i svakog časa, brzo reagiranje na sve udare policije bili su izvanredno važni, gotovo presudni. Sve veze koncentrirale su se u partijskim organizacijama i forumima. Partija je u punom smislu djelovala kao vojni štab.*

Odlomci iz napisa: »Neka sjećanja iz rada u radničkom pokretu pred rat i u prvim godinama rata«, objavljenog u zborniku sjećanja *Zagreb 1941-1945*, »Spektar«, Zagreb, 1972. i *Oblici i način partijskog rada*, IHRPH, Fond MG-10/1,2. Pripremajući ih za ovaj zbornik autor je učinio neznatne redaktorske zahvate.

Antun Rob -- Mirko Vanić

PARTIJSKA ORGANIZACIJA

Sastav Mjesnog i rajonskih komiteta — Dogadaji 27. ožujka i okupacija — Osnivanje borbenih grupa i prve diverzantske akcije

Godine 1939. većom aktivnošću partijskih organizacija i URS-ovih sindikata za ekonomska prava i političke slobode, raznim legalnim i ilegalnim oblicima rada. Komunistička partija u Zagrebu svakodnevno se povećavala, pa je krajem 1939- godine imala 15 tvorničkih i 12 uličnih ćelija sa oko 260 članova. Od toga je bilo 80% radnika, oko 5% sitnih zanatlija i 15% intelektualaca i službenika.

Pravilnim i požrtvovnim radom komunista svakodnevno se proširuju postojeće partijske organizacije i ujedno se stvaraju nove. Tako krajem 1940. godine zagrebačka partijska organizacija ima 42 ćelije sa oko 350 članova, od kojih je 70% radnika, 6% sitnih obrtnika, a ostali su intelektualci i službenici. Ona tada ima pet rajonskih komiteta i mjesni komitet sa sedam članova. U rajonskim komitetima je 90% radnika, a 10% ostalih.

Početakom 1940. godine u Mjesnom komitetu su bili: Stipe Ugarković, sekretar, a članovi: Antun Rob, Antun Češnjak, Mirko Vanić, Jovica Marković, Josip Turković i Maca Gržetić. Zbog odlaska nekih drugova na vojnu vježbu komitet se u toku 1940. popunjavao novim članovima. To su bili: Stipe Đaković, Nada Heiligstein, Antun Božac i Ružica Turković.

U jesen 1940. godine održane su u svim partijskim ćelijama konferencije na kojima su tajnim glasanjem izabrani sekretari ćelija i delegati za rajonske konferencije. Na pet rajonskih konferencija izabrana su tajnim glasanjem rajonska rukovodstva. Iste godine održana je mjesna partijska konferencija na kojoj je također tajnim glasanjem izabrano spomenuto partijsko rukovodstvo.

Za rajonske partijske konferencije organizacione pripreme i pronalaznje mjesta za njihovo održavanje organizirali su rajonski komiteti. Gradska konferencija se održala iza Maksimirske sume kraj Bukovca u jednoj osamljenoj kući. Sve je pripreme izvršio Mjesni komitet. Delegat CK KPH na konferenciji bio

je Rade Končar. Iste godine dvaput su održana partijska savjetovanja kojima su prisustvovali svi članovi rajonskih komiteta i sekretari partijskih ćelija. Savjetovanja su se održavala na Ksaverskoj cesti u jednoj gostionici.

Naročito poslije Pete zemaljske konferencije KPJ partijska organizacija sve se više širi i omasovljuje, tako da u svibnju 1941. godine u Zagrebu djeluju 53 partijske ćelije, od toga 35 u tvornicama, tri većim radionicama i ustanovama, a 16 je uličnih ćelija sa oko 480 članova. Početkom 1941. godine osnovan je i VI rajonski komitet.

Početkom 1941. godine uhapšeni su Josip Turković i Maca Gržetić. U to vrijeme Jovica Marković odlazi na vojnu vježbu. Na njihova mjesta kooptiraju se u Mjesni komitet Ivan Božičević i Joco Đaković, a u travnju Blaž Mesarić.

Raspored partijskih ćelija u rajonima bio je ovakav:

I rajonski komitet: sekretar Nikola Sakić, a članovi su Silvio Pelei, Josip Kuren i Dragica Hotko.

Partijske ćelije su postojale u tvornici Meba, zoološkom vrtu u Maksimiru, tvornici koverata i ABŽ tvornici svile, a od uličnih ćelija na Bukovačkoj cesti i u Dubravi.

II rajonski komitet: sekretar Blaž Mesarić, a članovi su Rudolf Kroflin, Stjepan Malek, Jelka Brkljačić i Josip Gmajnić.

Partijske ćelije su u tvornicama Kontaktu, Pilotu, «Antunu Resu», Ventilatoru, Metalu, Paspri i Plinari. Ulične su bile u Školskoj, na Sigečici, Njivicama, Tmjanskoj cesti i na Martinovki.

III rajonski komitet: sekretar Ivan Horvat. Članovi su Stjepan Puklek, Faust Ljuba, Ladislav Gros, Edo Leskovar i Marijan Čavić.

Partijske ćelije su postojale u Tvornici papira, Gorici, Uljari, Gaonu, Tvornici kože, Higiei, Penkali i Ban i Netel. Ulične ćelije su bile u Draškovićevoj, Zvonimirovoj, Petrovoj, Vrhovčevoj, konzumnoj zadrugi i zatim ćelije gradskih čistača i nosača na Glavnom kolodvoru.

IV rajonski komitet: sekretar Antun Biber. Članovi su Nada Heiligstein, Mihajlo Martinović, Jelka Suknaić.

Partijske ćelije su u Norisu, Heliosu, Električnoj centrali i plinari (ustanova) i Postolarske radionice. Postojale su još ćelija intelektualaca i ulična ćelija.

V rajonski komitet: sekretar Jakša Dugandžić, a članovi su Josip Han, Kata Dumbović, Mijo Pikunić, Đuro Blaha i Dugalić.

Partijske ćelije su u ZET-u, Siemensu, Jugofarmaciji i Bizjaku, i, osim tih, u poduzećima, djeluju i dvije ulične ćelije.

VI rajonski komitet: sekretar Savo Zlatić, a članovi su Nikola Novak, Nikola Slatković, Danica Cazi i Nikola Jandrić.¹

Partijske ćelije su u Tvornici duhana, Ševčiku i Hermanu i Polaku. Djeluju dvije ulične ćelije i jedna ćelija odbora jedinstva.

¹ Podaci o komitetima odnose se na kraj 1940. i početak 1941. godine. Njihovi sastavi nisu potpuni. Ujedno nisu navedene sve partijske organizacije koje su postojale u rajonima. U tome smislu potpuniji su podaci u sjećanjima drugih autora koja se odnose na pojedine rajone. Pri tome treba upozoriti da su promjene u sastavima rajonskih komiteta i partijskih organizacija bile vrlo česte. Naime, moguće je da se u istoj organizaciji spominju i različita lica, jer se sjećanja sudionika odnose na različita kraća ili duža vremenska razdoblja u kojima su se događale neizbježne kadrovske promjene zbog uvjeta ilegalnoga rada i svakodnevnih sukoba s policijom, (prim, ur)

Osim njih bila je kao posebna partijska organizacija željezničkog čvora Zagreb i to u radionici, ložionici i na kolodvoru Sava, sa pet ćelija i komitetom. Sekretar komiteta početkom 1941. godine bio je Vlado Mutak. Ta je partijska organizacija bila neposredno vezana za MK. Isto tako je postojala partijska organizacija na Sveučilištu, koja je imala svoj komitet, također vezan za MK.

Još 1939. godine MK je dobio zadatak od CK KPH da radi na osnivanju partijske organizacije u okolici Zagreba. Mjesni komitet je odredio za taj zadatak Mirka Vanića i Antuna Božca.

Neposredno poslije okupacije MK je za rad s partijskim organizacijama u okolici Zagreba zadužio Marka Belinića.

Od početka 1940. godine partijske ćelije održavale su tjedno redovno po jedan sastanak, na kojem se raspravljalo o odlukama i direktivama viših foruma, kao i o tekućim zadacima a osobito o problemima koje su imale na svojim područjima. Osim tih redovnih sastanaka održavali su se i posebni o teorijskim pitanjima, na kojima su se obrađivali materijali iz »Proleter«, »Srpa i čekića« i rezolucije mjesne i rajonske konferencije, konferencije KPH i V zemaljske konferencije KPJ. Razrađivala su se pitanja iz lenjinizma, o držanju komunista pred klasnim neprijateljem i drugo. U drugoj polovini 1940. godine MK je organizirao kurseve Historije SKP (b) na kojima je sudjelovalo oko 300 članova KP. Predavači su bili Antun Češnjak, Jovica Marković, Josip Turković i drugi.

Osim kursova i teorijskih sastanaka, svaka ćelija je održavala teorijske sastanke i kratke kurseve iz historije SKP (b) sa simpatizerima u poduzećima, a ulične na svojim područjima. Slično se radilo u nekim organizacijama na selu. Tako je Partija obuhvatila oko 2500 simpatizera. U više manjih poduzeća i radionica partijska organizacija je pojedine članke iz »Srpa i čekića«, »Vjesnika«, kao i letke koje su izdali CK KPJ ili CK KPH, čitala na sastancima svih radnika (na primjer, u Ventilatoru, Penkali, Livnici, u »Barki-ivančević«, itd.). Takav teorijski rad na uzdizanju članstva i simpatizera dao je dragocjeni doprinos na idejno-političkom i organizacionom jačanju partijske organizacije, te uspješnom povezivanju komunista s radnim masama, što je došlo do izražaja kako u mobilizaciji masa za borbu protiv petokolonaša i izdajničke vlade Cvetković-Maček, tako i, osobito, na pripremi partijskih organizacija za predstojeće velike, teške i sudbonosne zadatke u borbi protiv okupatora i domaćih slugu.

Osim gore navedenih sadržaja rada MK, i rajonska rukovodstva su osobitu pažnju posvećivala tome da se na partijskim sastancima pretresaju pitanja budnosti, borbe protiv kolebljivaca i provokatora, za izolaciju antipartijskih elemenata i njihova raskrinkavanja pred radnim ljudima, a naročito o držanju pred klasnim neprijateljem.

Tako su se partijske organizacije učvršćivale i jačale o čemu govori i činjenica, da od 1938. do rujna 1941. godine u zagrebačkoj partijskoj organizaciji nije bilo nijedne ozbiljnije provale, a ni provokatora. Provala nije bilo jer su se članovi Partije koji su bili uhapšeni u većini slučajeva dobro držali (na primjer Josip Turković, Maca Gržetić, a za vrijeme okupacije i organizacioni sekretar MK Antun Češnjak). Češnjak je kao organizacioni sekretar poznao cjelokupnu organizacionu shemu partijske organizacije Zagreba, a isto tako i mjesta boravka članova CK KPH i ostalih rukovodećih drugova, a da ništa nije odao neprijatelju, iako je bio strahovito mučen i mrcvaren i na kraju ubijen. Nada Heiligstein, također član MK, mnogo je znala, ali ništa nije odala. Dobro je držanje također imala grupa članova Partije, koji su prvi pali poslije okupacije prilikom dijeljenja letaka CK KPH. Ni oni nisu ništa odali, iako su ih ustaše strahovito mučili i poubijali.

Zahvaljujući dobru držanju tih i takvih drugova, klasni neprijatelj nije uspio prodrijeti u partijsku organizaciju baš u onom najsudbonosnijem trenutku kada se ona pripremala za rad u mnogo težim uvjetima nego ikad dotad. Da bi se partijska organizacija osigurala od provala, provokatora, raznih kolebljivaca i izdajnika, Mjesni komitet je poduzeo mjere koje su odgovarale tadašnjim uvjetima. Krajem 1940. i početkom 1941. godine po direktivi CK KPH Mjesni komitet je preko rajonskih komiteta pred sve osnovne organizacije postavio otvoreno pitanje svim članovima da se izjasne da li su spremni da preuzmu odgovornost i sve posljedice za rad i zadatke u novim teškim uvjetima ilegalne borbe. Treba istaći da se većina članova Partije izjasnila spremnom i na najveće žrtve i samoprijegoran rad. Samo dvanaestak članova izrazili su želju da se povuku i pasiviziraju.

Druga mjera bila je da se putem kontrolnih sastanaka poslije svake akcije koju je Partija vodila provjeri brojno stanje svih članova, koji su u njoj sudjelovali. U ožujku 1941. godine zaveden je kontrolni sistem: sekretar partijske ćelije svakodnevno je imao i kontrolni sastanak sa svim članovima ćelije pojedinačno, a članovi rajonskih komiteta sa sekretarima ćelije. Isti način kontrole bio je u rajonskim komitetima i u MK. Takav način kontrole omogućio je MK-u da svaki dan ima pregled u to da li se negdje dogodilo hapšenje, te da na vrijeme preuzme mjere osiguranja od širenja provala. Također, članovi Partije, a osobito funkcionari imali su ugovorene znakove u stanovima, na osnovi kojih su mogli utvrditi, prije nego što se približe kući u kojoj stanuju, da li postoji zasjeda neprijatelja ili je stan slobodan. Za to su se upotrebljavala različita sredstva, bilo otvoren prozor, zavjesa upola navučena na prozor, ugovoren broj tegli sa cvijećem, a bilo je organizirano i to da simpatizeri osobno obavještavaju drugove.

Mjesni komitet osobito je pažnju posvetio sigurnosti stanova za smještaj ilegalaca. Pronalaženju stanova prilazilo se s izvanrednom ozbiljnošću.

Početkom 1941. MK je dao upute svim kompromitiranim drugovima da se uklone iz svojih legalnih stanova i da prijeđu u ilegalnost. Bilo je pojava da se neki članovi Partije nisu držali te upute pa su bili pohapšeni još od Šubašićeve policije, odvedeni u koncentracione logore u kojima ih je zatekla okupacija, gdje je većina od njih stradala.

Za jačanje i organizaciono učvršćivanje partijskih organizacija veliku su važnost imale partijske konferencije u toku 1940. godine, koje su se održale u svim rajonima. Na tim konferencijama birana su rajonska rukovodstva. Značajno je napomenuti da je zagrebačka organizacija već 1939. i 1940. godine rukovodstva birala tajnim glasanjem. Izbor je obavljen na taj način što su sudionici konferencije posjedali u krug, a svaki je bio označen jednim brojem. Brojevi su bili ispisani na ceduljice. Sudionici su glasali za one drugove koje su, prema svom uvjerenju, smatrali najboljima, stavljajući na papir njihov broj. Na kraju je komisija glasove prebrajala, pa su drugovi koji su dobili najviše glasova bili izabrani u komitet, odnosno za sekretara ćelije. Dok se u ćeliji saopćavalo tko je dobio najveći broj glasova, tako se nije postupalo na mjesnoj i rajonskim konferencijama zbog konspirativnih razloga. Na taj se način izražavala volja članstva; unatoč tome što se delegati međusobno često nisu poznavali novoizabrani komitet ostajao je često u tajnosti. Na konferencijama su rukovodstva obično podnosila izvještaj o stanju organizacije ali se nije govorilo o tome gdje i kakva organizacija postoji, gdje je njezin sekretar; uglavnom se govorilo o teritorijalnom prostranstvu u sklopu rajona ili grada. Upozoravalo se na opći socijalni sastav partijske organizacije, zatim na njene dobre i loše osobine. Na konferencijama se govorilo o političkoj situaciji

u zemlji i gradu. Tako se, na primjer, na mjesnoj konferenciji 1940. godine pretresala međunarodna i unutrašnja politička situacija o čemu je referirao ispred CK Rade Končar. Zatim se raspravljalo o skupoći i s tim u vezi o zadacima Partije, pa o organizacionim pitanjima, omasovljavanju i poboljšavanju socijalnog sastava, radu u društvenim organizacijama, sindikatima, kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima. Stalan je naglasak bio na jedinstvu radničke klase.

Mjesna partijska organizacija također je pružala značajnu pomoć Centralnom komitetu KPJ i KPH u vezi s pripremama I konferencije KPH i V konferencije KPJ 1940. godine.

Vijesti o događajima u Srbiji 27. ožujka, a osobito u Beogradu, imale su snažan odjek u Zagrebu.

U podne, 27. ožujka 1941, pred knjižarom »Kosmos« na Trgu N (Trg žrtava fašizma), imao je sekretar MK sastanak s Aleksandrom Rankovićem, a istovremeno je došao i Ivan Milutinović. Tom prilikom su Mjesnom komitetu dane upute za organizaciju demonstracija i u Zagrebu. Istog dana sastao se MK i razradio organizaciju demonstracija. Demonstracije su počele 28. ožujka uvečer s Tmja i Trešnjevke. Demonstranti su se trebali probiti u centar grada. Demonstracijama je rukovodio štab koji se sastojao od članova MK pod neposrednim rukovodstvom Aleksandra Rankovića. U demonstracijama je sudjelovalo oko 1500 ljudi, a u središte su se probile samo manje grupe. Karakteristično je za tu demonstraciju da nije bila masovna kao što su bile neke održane prije. Moglo se zapaziti da su mase u vezi s beogradskim događajima bile u stavu iščekivanja. Iako su se ti događaji naveliko komentirali, nije bilo spontanijih demonstracija, već su one uspjele samo utoliko ukoliko ih je organizirala partijska organizacija. Uglavnom su u demonstracije izišli komunisti i najbliži simpatizeri. Drugi je razlog taj što je već 27. ožujka policija dobila kao pojačanje Mačekovu zaštitu koja je u to vrijeme bila prilično brojna i koja je naoružana krstarila ulicama, tako da je Zagreb izgledao opsjednut policijom i Mačkovom zaštitom.

Poslije 27. ožujka 1941. MK je pretresao događaje i organizirao agitaciju za obranu i nezavisnost zemlje, kao i za puštanje na slobodu političkih zatvorenika. U tu svrhu MK je organizirao demonstracije žena i porodica političkih zatvorenika u Petrinjskoj ulici i na Zrinjevcu.

Prilikom napada Njemačke na Jugoslaviju partijske organizacije su vršile agitaciju za dobrovoljno odlaženje u vojsku. Na inicijativu Partije prijavilo se više od tisuću dobrovoljaca komandi grada, ali ih nisu uzimali, već su ih slali iz jedne komande u drugu. Proglas CK KPJ, izdan u vezi s događajima, dijeljen je masovno: po ulicama, tramvajima, tvornicama, ustanovama i poduzećima. Osmog travnja u Zagrebu je podijeljeno više od deset tisuća primjeraka toga pro-

CK KPJ je na sjednici 8. travnja odlučio da se pošalje delegacija kod komandanta IV armijske oblasti i da se postave zahtjevi komandantu za naoružanje zagrebačkog proletarijata, puštanje na slobodu političkih zatvorenika i razoružanje petokolonaša. Delegaciju su činili Josip Kraš, Jakov Blažević, Mladen Iveković, Pavle Gregorić, Antun Rob i Vlado Mutak. Delegacija je otišla komandantu IV armijske oblasti i tražila da je on primi. Međutim, unatoč ponovljenom traženju i dolaženju, komandant ih nije primio. Desetog travnja delegati su ponovo išli komandantu oblasti, međutim ni tada ih nije primio. Dok su čekali na hodniku, nešto prije 12 sati, komandant je izlazio i htio proći mimo delegata ali su ga oni zaustavili i objasnili svoje zahtjeve. Odgovorio je da se žuri banu Šubašiću i neka ga čekaju dok se vrati. Ali se, jasno, nije vratio, nego bježao ispred Nijemaca koji su već ulazili u Zagreb.

Drugi dan okupacije Zagreba MK je održao sastanak i raspravljao o mjerama i zadacima koji stoje pred partijskom organizacijom u toj situaciji. Već prije je dano uputstvo da u slučaju raspada jugoslavenske vojske treba prikupljati oružje koje ostavljaju razbijene jedinice, pa je i na tom sastanku naglašeno da članovi Partije i simpatizeri tome zadatku sada posvete najveću pažnju; osobito da se pronadu prikladna skladišta za spremanje oružja. Komitet je pred partijske organizacije postavio zadatke da najraznovrsnijim oblicima borbe organiziraju i pokrenu mase na otpor protiv okupatora i satelitskog ustaškog režima. Zahtijevalo se da se vrše sabotaze u tvornicama uništavanjem sirovina, oštećivanjem strojeva, sipanjem pijeska u ležajevе željezničkih vagona i ostalih strojeva, da se po radionicama izrađuju trouglasti čavli za uništavanje automobilskih guma, da se sipanjem šećera u benzin onesposobe okupatorska motorna vozila itd.

Tako je već u svibnju jedna mala grupa pod vodstvom Nikole Šakića izvela akciju i presjekla glavne telefonske kablove njemačke komande u Zagrebu.

U Zagrebu je već prije napada Njemačke na Sovjetski Savez prikupljena izvjesna količina oružja, municije, bombi i sanitetskog materijala. U Heinzelovoj ulici br. 40 bilo je skladište sa 60 pištolja, 20 bombi i 2500 metaka. Kod Nikole Sekulića (poginuo u Topničkoj ulici br. 7) bilo je spremjeno pušaka, municije i bombi. U Školskoj ulici br. 30 (Trnje) pohranjeno je osam pištolja, tri puške i više stotina metaka. Također se na Pongračevu nalazila znatna količina oružja i municije. Skladište oružja je bilo i na Selskoj cesti. U poduzeću Ventilator sklonjeno je oko 10 karabina i više tisuća metaka, nekoliko desetaka bombi, eksploziva i pištolja. Osim tih skladišta, skrivenog oružja imale su i partijske ćelije. Krajem lipnja više od polovice članova Partije je imalo pištolje.

Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, MK je po uputstvu CK KPH odmah pristupio osnivanju borbenih grupa. Jedan član komiteta neposredno je rukovodio organizacijom i radom tih grupa, kao i diverzantskim akcijama. Ti drugovi su se ujedno brinuli i za obučavanje spomenutih grupa u rukovanju oružjem i eksplozivom. U MK je za taj zadatak bio zadužen Antun Češnjak.

U lipnju i srpnju 1941. godine izvršene su ove akcije: paljenje stadiona u Maksimiru, napadi na njemačke avijatičare, trovanje ustaša na Trnjanskoj cesti, diverzija na pruzi Beograd-Zagreb, paljenje u njemačkoj auto-radionici, sabotaza baterije topova protuavionske obrane, organiziranje diverzija za dizanje Radio-stanice Zagreb i druge.

Usporedo s diverzantskim akcijama partijska organizacija je aktivna u rasturanju letaka i proglasa, pisanju parola itd. Tako je 25. lipnja u Zagrebu razdijeljeno oko 10 000 proglasa CK KPJ u povodu napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez. Pri dijeljenju letaka među njemačkim vojnicima određenim za Istočni front, istakla se osobito partijska organizacija nosača na kolodvoru.

Partijske organizacije su nastojale u sabotazne akcije uključiti što više simpatizera i antifašista.

Istovremeno je trebalo suzbijati fašističku propagandu, sprečavati odlazak radnika na rad u Njemačku, raskrinkavati fašističke laži, pozivati u oslobodilačku borbu i organizirati narodnu pomoć.*

* Odlomak iz sjećanja, Antun Rob — Mirko Vanić, IHRPH, Fond MG.

Blaž Mesarić

AKCIJE II RAJONSKOG KOMITETA

Prve diverzije — Likvidacija konfidenta Ivana Majerholda ' — Pomoć pri probodu iz Kerestinca — Eksploziv za poštu

... Početkom 1941. godine, poslije zabrane URSS-ovih sindikata, MK u Zagrebu dao je direktivu da se u tvornicama održe protestni zborovi s obustavom rada od pola do jednog sata. Na jednom takvom zboru govorio sam u Mebi, tvornici u kojoj sam radio, pozivajući radnike i radnice na protest protiv zabrane URSS-ovih sindikata, jedine legalne organizacije, koja je štitila interese radničke klase. Poslije štrajka bio sam uhapšen i osuđen na 30 dana zatvora »zbog ilegalnog održavanja sastanka«.

Poslije zabrane URSS-a orijentirali smo se na HRS. Radnike u tvornici upućivali smo da ulaze u HRS. Svim istaknutim sindikalnim funkcionarima nije bilo omogućeno da pristupe HRS-u, jer je njegovo rukovodstvo znalo da ćemo mi za vrlo kratko vrijeme stvoriti jake pozicije i da ćemo ga pretvoriti u borbenu radničku organizaciju.

Krajem ožujka objavljena je vojna mobilizacija. Direktiva Partije bila je da svi komunisti trebaju da se odazovu pozivu i da se jave u jedinice u koje su po ratnom rasporedu određeni, da u jedinicama djeluju na podizanju borbenosti ljudstva i da ga moralno-politički pripreme za pružanje otpora osvajaču. Našao sam se u 126. puku i s njime krenuo iz Zagreba prema Podravini na mađarsko-jugoslavensku granicu, jer su se Nijemci nalazili u Mađarskoj i čekao se trenutak kad će se prebaciti preko Drave i ući u Jugoslaviju. Tu sam doživio prvo razočaranje u oficirski kadar bivše jugoslavenske vojske. Nalazio sam se 20-24 km od jugoslavensko-mađarske granice s vojnicima na straži. Imao sam čin podnarednika. Ujutro 6. travnja oko 6 sati ugledao sam na crkvi u selu Kelemenu bijelu zastavu i doznao od seljaka da je rat završen. Tražio sam oficire da bih dobio točne informacije, ali nijednoga više nije bilo. Nas dvadesetak vojnika okupili smo se. Kretali smo se uz cestu Varaždin — Zagreb i sretali vojnike koji su išli prema Zagorju i Varaždinu. Govorili su nam da je rat gotov, a mi smo im odgovarali da on nije gotov nego da tek počinje. Nas su, kazali su, razoružali u Sesvetama

i vraćamo se kući. Rekli su nam da ćemo i mi Nijemcima i Mačekovoj zaštiti također morati ostaviti oružje u Sesvetama. Da do toga ne bi došlo, sve oružje koje smo nosili predali smo ljudima s molbom da ga ponesu kući i sakriju.

Kad sam došao u Zagreb, odmah sam otišao u tvornicu, pa je partijska organizacija održala sastanak i zaključila da se povede zahtjev za jednu ratnu plaću. Tom parolom uspjeli smo mobilizirati sve radnike u tvornici i postigli smo da se isplati tzv. ratna plaća.

Uskoro je postavljeni povjerenik za tvornicu, pošto je ona bila židovsko vlasništvo, pozvao racmičke povjerenike, a među njima i mene, saopćivši nam da smo otpušteni. Morali smo iz tvornice otići, ali sam i dalje sve do kolovoza 1941. godine ostao sekretar partijske organizacije, jer svi članovi KP nisu bili otkriveni. Borbeni dio radnika, koji je ostao, još je uvijek vodio mali tarifni pokret, jer je u svibnju dio ugovora bio istekao, pa je ta okolnost pružala mogućnost da se na toj akciji okupljaju radnici. Međutim, predstavnici HRS-a onemogućili su djelatnost aktivista. Neki od njih su se još više kompromitirali i bili otpušteni. I ja sam prešao u ilegalnost, jer me je policija više puta tražila u tvornici, ali sam zahvaljujući sticaju okolnosti i obavještavanju radnika, izbjegao hapšenje. Tako sam već u svibnju postao profesionalni politički radnik. U to vrijeme sam bio i sekretar II rajonskog komiteta i član Mjesnog komiteta. Uskoro su počele sve one akcije koje je Partija vršila kao pripremu za predstojeće burne dane za općenarodni ustanak.

Prve akcije su bile štampanje letaka i njihovo razbacivanje po gradu, kako bismo građanstvu ukazali da rat počinje, da je okupacija nemilosrdna, da će Pavelić sa svojim ustašama obračunavati ne samo s komunistima, nego i sa svima onima koji se ne slažu s njihovim političkim ciljevima i njihovom akcijom za vezivanje s Hitlerom i Mussolinijem.

Drugi rajonski komitet obuhvaćao je teritoriju od Savskog mosta pa Savskom cestom do podvožnjaka kod Jukićeve ulice i željezničkom prugom na istok.

U svibnju i lipnju počele su male diverzije uništavanjem svega što bi neprijatelju moglo poslužiti kao ratni materijal. Jedna od takvih akcija, koju je izvršio naš RK bila je uništavanje 50 000 m padobranske svile.

U to su vrijeme članovi RK bili: Blaž Mesarić, Đuro Žagar, Jelka Brkljačić, Dragica Dvorščak i Stjepan Malek — Lata. Svaki član RK bio je zadužen za jedan sektor rada (tehnika, omladina, narodna pomoć i AFŽ).

U to vrijeme svim aktivistima Partije prijetila je opasnost od konfidenta Ivana Majerholda. On je bio komunist i kao takav proveo je nekoliko godina na robiji. Osim toga, bio je i sindikalni funkcionar u Savezu građevinskih radnika u kojem sam i ja djelovao. Poznao je čitav aktiv zagrebačke partijske i sindikalne organizacije. MK KPH, uključujući i naš RK, organizirao je Majerholdovu likvidaciju. Akciju je vodio Rudi Kroflin. Uskoro me je pozvao sekretar MK Antun Rob i kazao mi da je na Sigečici jedna grupa mladića spremnih za izvršavanje borbenih zadataka i da je odlučio da me poveže s jednim od tih omladinaca. Kada sam došao na sastanak, povezao me s omladincem Ivanom Šiblom. Na sadašnjem Lenjinovu trgu razgovarali smo i raspitivao sam se za njegovu grupu. Tada smo se dogovorili kako da likvidiramo Majerholda. Jedne nedjelje došao je k meni kurir u Kruge, gdje sam stanovao, i rekao da ga je poslao Šibi da mu dam bombe za likvidaciju Majerholda, koji se nalazi u kafani »Splendid«, i da je to dobra prilika. Rekao sam kuriru da poruči Šibli da je to velik rizik s jedne strane, a kompromitiranje Partije zbog nesigurnosti u potpuni uspjeh s druge strane. Ljudi će,

naime osuditi što bacamo bombe na građane i ubijamo ih po ulicama, pa će Partija izgubiti autoritet koji je tada imala. Rekao sam da je moje mišljenje da Majerholda treba uzeti »na nišan«, pratiti ga do kasno u noć, izabrati najpogodniji moment i tada ga likvidirati. Majerholda smo počeli pratiti u nedjelju oko 11 sati. Arnold Horvat Moša i Nikola Perković bili su mu stalno za leđima, jer ih nije poznao. Išli su za njim u kino i u mliječni restoran »Dubravka«. Navečer istoga dana oko 22 sata, kad su izišli iz kina, Majerhold je pogođen na Trešnjevci mecima koje su ispalili Arnold i Perković. Odmah sam bio obaviješten da je Majerhold mrtav. Sutradan sam se našao s drugom Bakarićem u Vončininoj ulici i rekao mu da može mirno šetati gradom, pošto onoga koga smo se svi bojali i koji nas je sve poznao više nema. Pokazao sam mu prstom da se nalazi kraj Voje Kovačevića na anatomskom institutu na Šalati mrtav. Upitao me da li je to provjereno. Odgovorio sam da jest i da je zadatak izvršila grupa II RK.

Pripremala se sljedeća diverzija na radio-odašiljač preko Save. Preko jednog čuvara uspjeli smo podmetnuti eksploziv ali, na žalost, nestručno. Trotila smo stavili malo, jer nam je rečeno da on izaziva strašnu eksploziju i razorno djelovanje s jednom ili dvije kocke veličine sapuna. Akcija nam nije uspjela. Na straži su bili domobrani s kojima smo imali vezu. Čitavu akciju smo kompromitirali. Domobrani su smijenjeni, a komandir straže je osuđen na smrt.

U ljeto 1941. godine u Zagreb je došao policijski agent Ljudevit Tiljak, koji je naneo mnogo zla beogradskoj partijskoj organizaciji. Njegov je zadatak, očigledno, bio da se infiltrira u partijske redove, da osmatra djelatnost organizacije i da joj u pogodnom trenutku zada težak udarac. Međutim, primijetila ga je i pratila partijska organizacija da bi se ustanovilo gdje zalazi i s kim se povezuje. Budući da je ocijenjeno da njegova djelatnost postaje opasna za partijski aktiv, on je uhvaćen, saslušan i likvidiran.

Kada su ustaše pronašle njegov leš u isušenom rukavcu Save, oštro su reagirali. Na žalost, u Kerestincu su se nalazili mnogi naši drugovi marksisti i članovi KP. Desetoricu su odmah strijeljali, a to su bili: dr Božidar Adžija, prof. Ognjen Priča, novinar Otokar Keršovani, odvjetnik dr Ivo Kuhn, inž. i prof. Zvonimir Richtman, inženjer Ivan Korski, apsolvant agronomije Viktor Rosenzweig, privatni činovnik Alfred Bergman, bankovni činovnik Sigismund Kraus i radnik Simo Crnogorac.

Smrtna osuda senata pokretnog prijekog suda obrazložena je time što su, navodno, oni »duhovni začetnici zločina nad redarstvenim činovnikom Ljudevitom Tiljkom«.

Poslije strijeljanja spomenutih drugova, nastale su nesuglasice između MK KPH Zagreba i CK KPH, navodno zbog nedovoljne aktivnosti CK u poduzimanju mjera za oslobodenje zatvorenika, jer je dopustio da ustaše ubiju eminentne komuniste. Zatim je MK KPH, posredovanjem Kominterne, bez znanja CK KPH, pripremao improviziranu akciju za oslobodenje drugova iz Kerestince.

Sjećam se da me je jedne nedjelje Vlado Popović doveo u vezu s Brankom Maleševićem na Kvaternikovu trgu, jer sam dobio zadatak da pošaljem tri druga koji će sudjelovati u toj akciji. Imali smo partijsku organizaciju u okolici Brdovca u neposrednoj blizini Kerestince. Drugovi iz Zagreba, na čelu s Brankom Maleševićem i drugovi iz Brdovca trebali su krenuti prema Kerestincu i u ugovoreno vrijeme, točno u 24 sata, početi koordiniranu akciju, tj. da zatvorenici iznutra a drugovi izvana napadnu straže i da zauzmu Kerestinec. Međutim, došlo je do nesporazuma. Zatvorenici nisu bili obaviješteni da će u napadu sudjelovati i određeni drugovi izvana (zakasnili su možda oko pola sata). Razumljivo je da

je u takvim akcijama svaka sekunda dragocjena. Vjerujem da se tu nije radilo ni o čijoj krivici nego o neiskustvu, tj. o tome što nisu prekinute telefonske linije Zagreb — Kerestinec. To je, naravno, netko od stražara iskoristio i obavijestio zagrebačku policiju i ustaše, pa su se za kratko vrijeme našli pred Keresticem. Najtragičnije je to što su zatvorenici već bili na slobodi, pa umjesto da su krenuli prema Samoborskom gorju i prema Plješivici po šumama, oni su krenuli prema Zagrebu, u uvjerenju da je u njemu počela revolucija i sa željom da i oni u njoj sudjeluju. Zbog svih tih propusta akcija je propala. Gotovo svi, osim nekolicine, pohvatani su i ubijeni.

Dan poslije akcije ustaše su kontrolirale čitavo područje od Kerestince sve do Rugvice, jer su se oslobođeni drugovi kretali tim pravcima. Na Kajzerici kod Lea Brodarića sakrili su se Stjepan Vlahek i Andrija Žaja. Dan-dva kasnije, prilikom opće racije, pretraživanjem žbunja uz Savu mnogi su skakali u rijeku i plivanjem se spasavali. Budući da su ocijenili situaciju, a obruč im se oko kuće sve više stezao, Vlahek i Žaja su odlučili da se ubiju. Žaja je zatražio da Vlahek pištoljem najprije ubije njega pa sebe. Žaja je ostao na mjestu mrtav, a Vlahek je umro u bolnici.

Zatim je sazvan MK KPH Zagreb i na tom sastanku bio je prisutan predstavnik CK KPJ. Dotadašnji MK bio je smijenjen i izabran je novi. Anton Rob je isključen iz Partije. Neki drugovi iz CK KPH bili su kažnjeni.

Za novog sekretara MK određen je Marko Simenić. Ponovo sam kooptiran u MK, a i dalje sam bio sekretar RK, budući da su nam nedostajali kadrovi poslije hapšenja mnogih drugova.

Ja sam tada samoinicijativno organizirao preko našeg simpatizera Antuna Orehovca, koji je stanovao u mom susjedstvu (on je bio domobranski vojnik u protuavionskom divizionu u Ilici koji je zaposjedao tri punkta, i to kod Vile Weiss, kod sadašnjeg aerodroma i u Maksimiru i na sva ta mjesta je razaslao letke), da u svojoj četi u kasarni Čnomerec istupi antiratnim parolama. Vojnici su vikali: »Nećemo rat! Hoćemo mir!« Nastala su hapšenja, a inicijatori (dvojica drugova) pobjegli su u Gorski kotar, a Orehovac je kažnjen sa 30 dana zatvora.

U planiranju sljedeće akcije Andrija Hebrang me povezo s Ivanom Rukavinom. Koliko se sjećam, Hebrang je bio zadužen za vojna pitanja u CK

Sadašnji general armije Ivan Rukavina imao je vezu sa satnikom Augustinovićem, koji je radio u pirotehničkom zavodu na Grmoščici. Rukavina je tada trebao izići iz Zagreba. Vjerojatno je to bilo u prvoj ili drugoj polovici kolovoza 1941. godine. Povezao me s Augustinovićem u vrijeme kad se planirala akcija na ustaše — studente kod Botaničkog vrta. Razumljivo je da se akcija mogla izvršiti ako dodemo u posjed odgovarajućih sredstava i oružja. S Augustinovićem sam se sastajao u Domobranskoj ulici br. 15, kod učiteljice Barice Hanić. Donosio je bombe i eksplozive, a ja sam to pohranjivao na jednom punktu (bio sam kao neki skladištar u MK za taj ratni materijal). Kad smo skupili dovoljno bombi, organizirali smo preko omladinske grupe akciju bacanja bombi na ustašku sveučilišnu vojnicu, koja je stanovala u Runjaninovoj ulici.

Taj moj punkt nalazio se u Zelinskoj ulici u skladištu uskotračnih željeznica. Skladištar je bio moj znanac iz Medimurja Florijan Munda. U skladištu je bio dvostruki zid, pa sam uklanjanjem nekih dasaka dobio prostor za pohranu pištolja, bombi i ostalog materijala. Za to nitko nije znao. Tu je čak MK dva puta održao sastanak. Taj punkt nije nikada provaljen, niti je taj Munda pao. Odatle sam opskrbio omladinsku grupu za akciju na ustašku sveučilišnu vojnicu. Znam da je vezu sa Slavkom Komarom imao drug Vlado Popović. Na dan akcije, sat

prije, sastao sam se s Vladom Popovićem i predao mu šest ili osam bombi. Vjerujem da se akcija pripremala s više strana, i da je udjela u tome imao i Mojmir Martin. Akcija je uspjela s minimalnim gubicima. Policija je odmah blokirala čitavo područje do kazališta. Sve osobe koje su zatekli na ulici ispitivali su, pa tko im je bio sumnjiv, ili su kod nekog nešto našli, odmah su zatvarali.

Nakon te uspjele akcije i dalje sam održavao veze s Augustinovićem. Nedaleko od Grmošćice, u jednom žbunu, on mi je ostavljao bombe i eksploziv i ja sam to uzimao, ili je po dogovoru donosio bombe u Domobransku 15 kod učiteljice Hanzić, o čemu je već bilo riječi, pa sam ih preuzimao i pohranjivao u svoj punkt.

Nakon hapšenja i ubojstva Voje Kovačevića nisu prestale pripreme za diverziju na pošti. U vezi s tim dobio sam nacrt za izradu limenih kutija za eksploziv. Naš simpatizer Brumen, koji je imao svoju bravarsku radionicu na Paromlinskoj cesti, na moj zahtjev izradio je kutije onakvih dimenzija kakve su tražili službenici pošte Markon i Čuljat, a koje je napunjene eksplozivom trebalo postaviti u aparature, spojiti ih žicom i dizanjem telefonske slušalice izazvati eksploziju. Sekretar MK Simenić doveo me u Vlašku ulicu (na križanju Vlaške i Palmotićeve), i povezo s Markonom pa sam doznao o čemu je riječ. Kutije s eksplozivom sam već imao pakovane, ali do tada nisam znao kome treba da ih predam. Dogovorili smo se da donesem kutije pred Poštu 2, jer se na Poštu 1 to nije moglo jednostavno unijeti. Čak su i ženama policajci pregledavali torbice da u njima ne bi što unijele u poštu.

Pomisao da paket dovezem taksijem nije mi se činila podesna. Pretpostavljao sam da bi to vozaču moglo biti sumnjivo; u tom slučaju iz taksija ne bih mogao iskočiti a da ne dobijem tjelesne ozljede zbog kojih se ne bih mogao lako kretati pa bih pao u ruke policije i akcija bi propala. Šetao sam do Pošte 2, do Zelinske ulice i punkta gdje je bio paket te smišljao koje bi prijevozno sredstvo bilo najbolje upotrijebiti. Kapsle sam već imao u džepu. Kada sam ponovo došao na kolodvor, opazio sam fijaker s bijelim konjem. Na njemu je sjedio stariji čovjek. Odmah sam odlučio da unajmim fijaker, jer je on bio najpodesniji da izvršim svoj zadatak. Krenuo sam fijakerom u Zelinsku ulicu i uzeo paket težak 21 kilogram, dovezao se na kolodvor i stao kod gostionice Avdibegovića. Fijakeristu sam platio više nego što je tražio. Skinuo sam paket i stavio ga na klupu da on ne vidi kamo ću ga odnijeti. Kada sam pogledao prema Pošti 2, ispred nje su me već čekala, prema dogovoru, dva poštara, ali su razgovarala sa službujućim rajonskim policajcem. Ljutio sam se što ga se ne znaju osloboditi, jer su oni od mene trebali primiti paket. Jedan od njih zvao se Siročić, a drugom nisam znao ime. To me je dovelo u vrlo neugodnu situaciju. Eksploziv je stajao na klupi, s poštarama je razgovarao policajac, a vrijeme je teklo. Markon je stajao po strani i promatrao ih. Odlučio sam da paket odnesem poštarama. Zametnuo sam ga na leda, iako mi kao dobro odjevenom to nije pristajalo, skinuo ga s leda i predao ga Siročiću rekavši da je gospođa poslala paket, pa da ga on uzme. On ga je stavio pored sebe i dalje razgovarao s policajcem, a meni dobacio da me zbog paketa on baš čeka. Umalo nije počinio još jednu glupost. Naime, posegao je za novčanikom da mi dade napojnicu, ali se sjetio da to ne smije uraditi. Udaljio sam se od njih, pa kada sam se okrenuo, vidio sam da paket još tamo stoji i da on i dalje razgovara. Mislim da je dobro postupio, jer njegovo hladnokrvno držanje nije pobudilo nikakvu policajčevu sumnju. Poslije nekoliko trenutaka policajac je otišao, a poštari su unijeli paket u poštu. Tada sam se sastao s Markonom i obojica smo se radovali, jer je učinjen značajan korak do izvršenja akcije. Iz džepa sam

izvadio trotil kapsle i pružajući mu ih rekao da na njih pazi što bolje može, odnosno da njima pažljivo rukuje, jer i najblaži udarac po njima može izazvati eksploziju. On je, naime, trebao metnuti kapsle u eksploziv za diverziju na pošti.

Zatim su počele radikalne vanjske pripreme. MK mi je dao zadatak da na terenu svog RK zatvorimo Heinzelovu ulicu, podvožnjak na Kanalu i podvožnjak na Miramarskoj cesti. Za podvožnjak na Miramarskoj cesti bili su određeni Lazo Vračarić, Ivan Šibi i Stjepan Malek. Svaki od njih je imao po dvije bombe. S grupom u Heinzelovoj ulici rukovodio je Rudi Kroflin. Ta je grupa također imala zadatak da zaustavi ustaše ukoliko tom ulicom krenu u centar grada, i zaspe ih bombama. S grupom na podvožnjaku na Kanalu rukovodio je omladinac Gluhak. Moj štab, da ga tako nazovem, bio je u Koturaškoj cesti i ondje sam primao sve potrebne obavijesti. Naime, drugovi koji su čekali u zasjedi doznali su pola sata ranije da će biti izvršena diverzija u Pošti 1, tj. u 12 sati i 30 minuta četrnaestoga rujna. Bila je nedjelja. Grupe su imale zadatak da spriječe ulazak vojnih snaga u centar grada.

Eksplozija se zbila točno u određeno vrijeme. Rade Končar je do tog časa sjedio u gostionici »Sidro« u Vlačkoj 42 da bi stekao utisak o efektu diverzije. Od Pošte do mjesta gdje se je nalazio nije bilo više od 100 metara zračne linije.

Grupa kod podvožnjaka na Miramarskoj zaključila je da nema povoljne uvjete za izvršenje akcije. Kada je sveučilišna ustaška mladež na kamionima krenula iz Trnjanske ceste u grad — gdje je nekada bio francuski iseljenički komesarijat, a tada je tu bila kasarna — ta je grupa s podvožnjaka trebala baciti bombe na kamione. Na žalost, na podvožnjak nisu mogli doći jer je na njemu bila straža. U međuvremenu kamioni su naišli i prošli, pa nisu mogli iskoristiti mogućnost koja im se pružila. U kamionima se nalazila smjena straže za Markov trg, gdje se nalazila Pavelićeva rezidencija, a smjenjivala se svakog dana u 12 ili 13 sati. Oko 16 sati proširila se po gradu vijest da je napadnut ustaški odred kod Bužanove i Vrbanićeve ulice. Naime, grupa Rudolfa Kroflina nije se povukla poslije diverzije na poštu nego je ondje još čekala u zasjedi, iako joj je bilo rečeno da se poslije određenog vremena nakon završene akcije na poštu povuče kako ne bi bila zapazena. Drugovi su već bili uočeni, jer su na tom području šetkarali od 12 do 16 sati. Napali su bombama jedan vod ustaške vojnice. Ustaše su se razbježale po kućama, pa je lansirana vijest da su to uradili četnici.

Oko 17 sati Simenić i ja našli smo se na Jelačićevu trgu, a došao je i Rade Končar. Ja sam otišao u javnu telefonsku govornicu kraj sadašnje centralne apoteke i uvjerio se da telefon ne radi. Bili smo radosni što je akcija uspješno izvršena. Tada smo sva trojica krenuli do Iličkog trga, razgovarali i zatim se povukli u ilegalne stanove. Nismo znali gdje koji od nas stanuje

Faust Ljuba

U RAJONSKOM KOMITETU

*Hapšenje u travnju 1941 — U kaznionici na Savskoj cesti
— Rajonska partijska konferencija — Djelovanje komiteta*

... Zabrana rada klasnih sindikata znatno je otežala našu aktivnost u radničkim masama, ali je nije zaustavila. Znam da smo se mi preko ilegalnih sindikalnih komisija dogovarali o našim akcijama u poduzećima. Sjećam se da sam se nalazio u posljednjoj upravi zagrebačke podružnice SBOTIČ-a i da sam rukovodio grupama trgovačkih pomoćnika i ostalih trgovačkih namještenika (to su bili oni drugovi koje je socijal-patriotska rukovodeća grupa u Savezu privatnih namještenika Jugoslavije, URSS, bila isključila već prije, u toku 1939- i 1940. godine). Da bismo se kako-tako legalizirali, sjećam se da smo započeli formiranje posebnog sindikata trgovačkih pomoćnika Hrvatske. Radi toga smo početkom 1941. održali i formalno osnivačku skupštinu, na kojoj smo donijeli statut i izabrali privremenu upravu. Za privremenog predsjednika bili smo izabrali Ivana Dukića, trgovačkog pomoćnika. Međutim, policija, koja je bila nadležna da nam izda dozvolu za rad, nikad nije ni odgovorila na naš zahtjev. Desni socijalisti iz preostalog URSS-ova sindikata Saveza privatnih namještenika, javno su nas kroz štampu denuncirali kao komuniste.

Velika je aktivnost tada bila pokrenuta preko radničkih i namješteničkih povjerenika u poduzećima. Iako su izbori za 1941. godinu bili odgođeni, mi smo na osnovi starih izbora produžili rad. Ja sam tada već petu godinu bio predsjednik radničko-namješteničkih povjerenika u Konzumnoj zadruzi željezničara u Vrhovčevoj ulici i znam da smo tada pokrenuli novu akciju za dodatak na skupoću, kao i to da smo osigurali takozvanu četrnaestu plaću i poboljšali honoriranje prekovremenog rada.

U razdoblju siječanj — travanj 1941. godine, u predvečerje rata i okupacije, razvija se jak otpor fašizaciji zemlje i omasovljenje Partije. Istina, u tom razdoblju jača i agresivni frankovluk u Hrvatskoj. Usljedio je i otvoreno povezivanje različitih lidera HSS-a s fašistima. Njemačka propaganda bila je neobično

jaka. Mi smo gotovo svakodnevno napadali na njemačke propagandne organizacije i imali permanentne sukobe s policijom. Nama je tada bilo jasno da će Hitler uskoro pristupiti otvorenom podjarmljivanju Jugoslavije, bilo milom bilo silom, i da nije daleko čas njegova obračuna sa SSSR-om. Nagli preokret u politici Sovjetskog Saveza u odnosu prema Njemačkoj u jesen 1939. bio nas je momentalno zbunio. Još više nas je bio zbunio fínsko-sovjetski rat. Izgubili smo tada i ponešto simpatizera, a došli smo i u otvoreni sukob s intelektualcima iz Samostalno-demokratske stranke koji su do tada bili često uz nas. Ali fanatički vjerujući svemu što dolazi od Staljina i Sovjetskog Saveza, to nije mnogo smetalo našoj aktivnosti na terenu. Te poteze opravdavali smo dijelom strategije Sovjetskog Saveza da u konačnom obračunu dovede svjetsku revoluciju do pobjede.

Političke akcije kao što su dijeljenje letaka pred tvornicom, održavanje letećih mitinga u blizini tvornica kad radnici izlaze, pisanje parola po zidovima (sjećam se da je pisanje parola za 8. ožujka 1941. bila jedna od najmasovnijih akcija), zatim česte demonstracije i sukobi s policijom i Mačekovom zaštitom, neprestano su držale u mobilnom stanju osnovni partijski i simpatizerski kadar. Tu su se provjeravali mnogobrojni kadrovi, tako da je u to vrijeme gotovo svakodnevno bilo promjena u organizacionom stanju pojedine partijske jedinice bilo da je bila riječ o članovima, kandidatima, simpatizerima i čitalačkim grupama.

Pristup Jugoslavije Trojnom paktu naišao je na vrlo oštar otpor radničke klase, omladine i većine stanovnika u Zagrebu. Masovne demonstracije u Beogradu imale su, kao i u čitavoj zemlji, odjeka i u Zagrebu (iako s nekim danom zakašnjenja).

Za te demonstracije mi smo se skupljali na zagrebačkoj periferiji na Trnju, gdje smo često imali i sastajalište kod nekog kina. Odatle smo ubrzanim korakom krenuli u grupama prema Kanalu. Donijeli smo sa sobom razne transparente i parole koje smo imali smotane. Na jednome malom trgu u predjelu Kanala održan je miting kojemu je prisustvovalo nekoliko tisuća ljudi, bile su i sve pokrajne ulice zaposjednute manifestantima. Sjećam se da je govorilo nekoliko govornika, a među njima i Bogdan Ević, naš aktivist iz SBOTIC-a koji je kasnije poginuo u onom kratkotrajnom travanjskom ratu. Tada smo s razvijenim transparentima krenuli u koloni preko Krešimirova trga (danas Lenjinov trg) prema centru. Prvi sukob s policijom i Mačekovom zaštitom te večeri imali smo na raskršću Jurišićeve i Draškovićeve ulice pred nekadašnjom Burzom. U manjim grupama uspjeli smo se probiti do tadašnjeg Jelačićeva trga (današnjeg Trga Republike) i llice gdje smo nastavili demonstracije do duboko u noć.

Tih dana počela su i masovna hapšenja komunista. Ban Šubašić je već tada imao i otvorene logore za komuniste po uzoru na onaj zloglasni u Bileći. Tada je i mene policija namjeravala uhapsiti. Tražili su me u kancelariji i kući, ali sam hapšenje uspio izbjeći. Znam da su tada bili uhapšeni dr Božidar Adžija, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Ivan Krndelj, Andrija Žaja, Dušan Grković, Dušan Samardžić i mnogi drugovi s kojima sam se kasnije sreo za vrijeme ustaške vladavine u zatvoru u Petrinjskoj ulici. Poslije 27. ožujka došlo je do zastoja u hapšenjima, ali ne i do potpunog prestanka ili do puštanja na slobodu uhapšenih. Ja sam tada dobio poziv za vojnu vježbu (to je bila forma za tihu mobilizaciju koju je pokušala provesti vlada generala Simovića). Početkom travnja došao sam u Karlovac gdje se formirao 104. ratni puk s kojim sam ubrzo krenuo na granicu prema Mađarskoj. Bili smo stacionirani sa štabom puka u napuštenoj tvornici »Danica« blizu Koprivnice.

U onih nekoliko dana rata pokušao sam s nešto preostalih oficira i vojnika, koji se nisu razbježali, pružiti otpor njemačkom prodiranju preko Drave na sektoru Koprivnica — Križevci, ali, na žalost, sve je bilo uzalud. Većina aktivnih oficira izgubila se i rasulo je bilo očito. Nedaleko od mjesta Vrbnika uslijedilo je masovno zarobljavanje štaba divizije i puka, kao i ostalog ljudstva koje se povlačilo u pravcu Zagreba. Tu sam s nekolicinom rezervnih oficira uspio izbjeći zarobljavanje i krenuti prema Zagrebu. Mislim da je to bilo 10. travnja, tj. kad su frankovci uz dozvolu Nijemaca osnovali tzv. NDH. U jednom selu te smo noći čuli da su frankovci potpuno preuzeli vlast i da hapse sva vojna lica koja dolaze u Zagreb. Presvukli smo se u civilna odijela i poslije nekoliko dana ušli u Zagreb.

Nekoliko dana sam se skrivao, jer su frankovci, odnosno njihovi studenti koji su me poznavali otprije s fakulteta, već upali u moj stan, demolirali ga i tražili me radi hapšenja. Policija s Mačekovom zaštitom i ustašama počela je novu akciju masovnog hapšenja komunista i njihovih simpatizera. Tada su tu akciju proširili na Srbe, Zidove, političare bivše Jugoslavije, slobodne zidare itd. Mene je ipak uspio uhvatiti na ulici policajac stare Jugoslavije Blažeković koji me je i ranije hapsio i koji je vodio akciju za hapšenje komunista krajem ožujka. Mislim da je to bilo 15. ili 16. travnja. U zgradi glavne policije u Petrinjskoj ulici, gdje su me dopremili, naišao sam na prepune prostorije. U malim sobicama gdje je bilo mjesta možda za pet-šest zatvorenika bilo ih je oko 30. Tu je, kao i u prijašnjim razdobljima organizirano radila Partija, tako da sam bio ubrzo prebačen u ćeliju gdje je bilo više komunista i meni poznatih drugova i gdje je kako-tako bilo organizirano opskrbljivanje. U Petrinjskoj ulici ostali smo nekoliko dana i tada su nas komuniste izdvojili i prebacili u žensku kaznionicu na Savskoj cesti. Tu smo bili raspoređeni u tri velike ćelije, vjerojatno nas je tih dana bilo uhapšeno oko 50. Mislim da je od tog broja bilo desetak drugarica.

Iz ćelije se sjećam nekolicine drugova: Ognjena Price, Augusta Cesarea, Ivana Krndelja, Vladimira Vitasovića, Stjepana Šalamona, Voje Biljanovića, braće Jože i Aleksandra Turkovića, Milana Vidakovića, studenta Milana Preloga, studenta prava Jovice Kevića, studenta veterine Viktora Rosenzweiga, studenta medicine Marjana, sindikalnog funkcionara Josipa Šibera, Sigija Krausa, Sime Crnogorca. U drugoj muškoj ćeliji koliko se sjećam bili su: dr Božidar Adžija, Dušan Grković, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Žaja, Dušan Samardžić, Blaž Valjin, Adam Katić, tramvajski radnik Jakša Dugandžić i drugi. Od drugarica znam da su bile dr Glinka Korporić, Mila Hercog, Magda Bošković.

Mi smo u ženskoj kaznionici tada imali vrlo čudnu stražu. Ključeve ćelija imale su katoličke časne sestre, jer je to bila predratna kaznionica za žene kriminalke, pred vratima ćelija nalazili su se zagrebački policajci, po hodnicima i kod ulaznih vrata u zgradu bili su Mačekovi zaštitnici, u dvorištu su se nalazile ustaše, a oko zida imali su stražu Nijemci i ustaše. Sve u svemu lijepo društvo.

Već od prvog dana imali smo u zatvoru potpuno organiziran život i vezu s organizacijom vani. Budući da je hrana bila oskudna ili je čak po nekoliko dana nismo ni dobivali, bila nam je iz grada, preko obitelji i poznanika, organizirana prehrana. Mi smo imali i svoju legalnu sobnu upravu koju smo zvali »vlada«. U našoj sobi bio je »šef« Ognjen Priča; Stjepan Šalamon bio je zadužen za red i čistoću, a za duhan i kasnije hranu bio sam zadužen ja. Izvana smo dobivali redovno letke, ukoliko su oni izišli, i sve političke informacije. Mislim da je veza išla, uglavnom, preko Jože Turkovića i Voje Biljanovića. Od knjiga jedino smo uspjeli prošvercati »Anti-Dühring«. Priča nam je iz njega držao predavanja o di-

jalektičkome materijalizmu. August Cesaree nam je održavao kursove ruskog jezika, a političke informacije je obično davao Joža Turković. Kulturno-zabavnim životom uglavnom se bavio Josip Šiber sa studentima.

Dobro se sjećam prvomajske proslave 1941. godine u toj ženskoj kaznionici. Zanimljivo je da su nam za tu proslavu časne sestre čak donijele iz vrta i dosta zelenila i cvijeća kojim smo okitili prostorije. Izvana smo za taj dan dobili odličnu hranu, koja je bila na »predratnom nivou«. Održali smo i svečanu akademiju na kojoj su govorili Priča, Cesaree i Krndelj. Znam da su govorili o značenju prvomajske proslave, da su evocirali uspomene na razne proslave Prvoga maja u staroj Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu i da su dali analizu ondašnje političke situacije. Proslavi u našoj ćeliji priključili su se iz druge ćelije Otokar Keršovani i još neki drugovi, a nas nekoliko posjetili smo njihovu ćeliju. Gotovo sav dan pjevali smo naše borbene pjesme, počevši od Internacionale. Naročito smo pjevali ruske pjesme koje nas je naučio Šiber. On je dugo godina živio u Sovjetskom Savezu. Iako se ta naša zabava i pjesma mogla prilično čuti, zanimljivo je da nas nitko nije došao čak ni opomenuti. Inače, mi smo redovno svaki dan pjevali sve pjesme, a toga dana, možda, malo jasnije i svečanije.

Interesantna ličnost bila je upraviteljica te ženske kaznionice. To je bila jedna krupna žena koju su svi, pa i mi, zvali »časna majka«. Često je navraćala u našu ćeliju i razgovarala s nama, otkrivajući da pozna dobro organizaciju KP i marksističko učenje. Pokazivala nam je pisma koja je dobivala iz Moskve od poznate Hajdučice. (Mislim da se ona zvala Stoja Marković i da je bila osuđena na robiju zbog ubojstva kotarskog načelnika negdje u Crnoj Gori, vjerojatno 1928. godine. Uz pomoć Partije uspjela je poslije nekoliko godina robije pobjeći iz zatvora i ostati u Moskvi.)

Iz našeg kolektiva bio je isključen inženjer Zvonimir Richtman, ali je ostao s nama u ćeliji. Njega smo tretirali kao otpadnika, jer je bio jedan od aktivnih suradnika u Krležinom »Pečatu«. Pojedini su drugovi tvrdili da je također trockist. Kolektiv ga je bojkotirao, nitko s njime nije razgovarao, niti je primana njegova hrana u kolektiv. Jedino se tog bojkota nije pridržavao August Cesaree koji je s vremena na vrijeme razgovarao s Richtmanom i nastojao mu ublažiti sve teškoće usamljenosti i takva stava kolektiva prema njemu. Richtman se inače držao dostojno i malo povučeno. Taj naš stav prema Richtmanu padao nam je pomalo teško, jer smo se inače svi nalazili u nezahvalnoj situaciji. On je kasnije bio strijeljan u prvoj grupi 9- srpnja zajedno s Adžijom i ostalima.

Od 15. svibnja se počela situacija naglo pogoršavati jer su ustaše češće upadale u ćelije i pretresale ih. Izvana smo dobili vijest da smo taoci i da budemo oprezni, jer da nas mogu svakog časa likvidirati. Takva je situacija uzrokovala zategnutost u kolektivu, pa su se u to vrijeme češće pojavljivali i pojedinačni sukobi i razna nezadovoljstva koja je trebalo s vremena na vrijeme rješavati.

Otprilike 25. svibnja ustaše su nas pokupile u jednu poveću sobu gdje nam je tadašnji šef ustaške policije Cerovski, koji je inače kao frankovac godinama bio na robiji s Pričom, Keršovanijem i nizom naših drugova, održao jedan drski propagandni govor o ciljevima NDH i tražio da komunisti tu takozvanu »mladu i slobodnu državu« ne napadaju, a pogotovo ne njezina šefa Pavelića. Na kraju nam je kazao da su odlučili da nas nekolicinu puste odmah na slobodu sa zatomkom da upoznamo rukovodstvo Partije o tome da će odmah strijeljati Adžiju, Priču, Krndelja, Keršovanija i dr Korporića ako iziđe još koji letak u kojem bi se napadalo NDH i Pavelića. Kasnije će to isto učiniti i s ostalim uhapšenima

koji su smatrani taocima, a i nas, koje privremeno puštaju na slobodu čeka, u tom slučaju, ista sudbina čim nas uhvate.

Koliko se danas mogu sjetiti tada su bili pušteni: Blaž Valjin, Adam Katić, Milan Vidaković, Stjepan Šalamon, Milan Prelog, ja i još pet-šest drugo, va_

Te večeri kad smo pušteni susreo sam Radu Končara koga sam već dulje vremena poznao i za koga sam samo pretpostavljao da je jedan od rukovodilaca KP. Našao sam ga u stanu Ladislava Grosa gdje se znao skrivati s vremena na vrijeme. Končar mi je tada rekao da mu je poznato da smo nekolicina pušteni i da zna cilj te ustaške akcije. Jasno je da KP neće obustaviti borbu protiv NDH i Pavelića i da će već sutra izići letak protiv NDH kao tvorevine Hitlera i Musolinija. Preporučio je da se ne pojavljujem više u tom stanu i da to prenesem i ostalim drugovima koji su bili te večeri pušteni iz zatvora, ako ih sretnem.

S obzirom na tu činjenicu, kao i na to da sam odmah na početku okupacije bio otpušten iz službe u Konzumnoj zadrugi, morao sam vrlo oprezno održavati veze s tamošnjim kolektivom i rukovoditi partijskom organizacijom. Od tog vremena postao sam potpuni ilegalac koji je mijenjao stanove prema situaciji (to su, uglavnom, bili moji prijatelji, simpatizeri KP).

Do mog povratka iz zatvora, krajem svibnja 1941. godine, bio sam samo sekretar ćelije u Konzumnoj zadrugi željezničara u Vrhovčevoj ulici. Ta ćelija bila je osnovana tek početkom 1941. godine, nakon reorganizacije koja je u to vrijeme provedena u Zagrebu. Toj jedinici pripadali su još, osim mene, Milka Pongračić, blagajnica i Mica Varga, činovnica, a imali smo kandidata KP Antuna Vrabeća, dosta simpatizera i dvije čitalačke grupe. Moja veza s višim rukovodstvom bio je Ladislav Gros, trgovački pomoćnik u firmi »Tausig« u Draškovićevoj ulici. Ja sam još održavao veze s nekim drugim partijcima iz prijašnjih sindikalnih aktiva. Kako se krajem 1940. godine Partija omasovila, formirane su i nove ćelije, ali je isto tako zadržano na vezi nekoliko partijaca i kandidata iz prijašnjih organizacija. Sjećam se da sam vodio još dva kandidata, trgovačkog pomoćnika Franju Birtića i Većeslava Holjevca iz ranijeg aktiva SBOTIČ-a. Također sam održavao veze i s omladinskom organizacijom na čijem je čelu prije bio Ivica Kenigsneht, trgovački namještenik u robnoj kući na početku Ilice koja se sada zove Nama. Sjećam se da je taj omladinac bio folksdojčer i da se poslije okupacije pasivizirao, napustio je sve partijske veze, ali, koliko sam kasnije saznao, nikad nije postao neprijatelj. Njega je kasnije u rukovodstvu naše omladine zamijenio Leo Rukavina.

Čim sam se vratio iz zatvora, Gros me je odveo na sastanak III rajonskog komiteta. Tada mi je saopćeno da ću u komitetu zamijeniti Grosa koji po zadatku napušta Zagreb. Tadašnji sekretar komiteta bio je Ivan Horvat, postolarski pomoćnik. U komitetu su još bili Gros, Marijan Čavić, Stjepan Puklek i još jedan drug čijeg se imena ne sjećam.

Meni se čini da smo tada, tj. u svibnju 1941. godine, na našem rajonu imali oko 55 članova Partije podijeljenih u dvanaestak ćelija. Sjećam se ovih ćelija: Higijenski zavod na Zvijezdi (sekretar Stipe Dasović), Palmotićeve ulica (sekretar Stjepan Puklek), ćelija stolara (sekretar Ladislav Turković), ćelija postolara (vodio ju je Ivan Horvat), ćelija preko koje smo imali vezu sa željezničkom stanicom sastajala se u Vlaškoj ulici, nju je neko vrijeme vodio Marijan Frgačić, u Boškovićevoj ulici također smo se sastajali u stolarskoj radionici zanatlije Hana i mislim da je i on sam bio sekretar te jedinice, Konzumna zadruga željezničara u Vrhov-

čevoj ulici, sekretar sam bio ja, glavna pošta u Jurišićevoj ulici gdje je sekretar bio Voja Kovačević, metalci su također imali svoju ćeliju i njihov je sekretar bio Marijan Čavić, bankarski službenici (uglavnom službenici privilegirane agrarne banke na Zrinjevcu) sekretar je najprije bio Oto Keršner, a kasnije Marija Soljan, industrijska ćelija je bila u poduzeću »Gorica«, a sekretar je bio Vilko Kun i omladinska organizacija čiji je sekretar bio Ivica Kenigskneht, a kasnije Leo Rukavina.

Mislim da je još jedna organizacija bila na našem terenu i da je morala obuhvatiti dio Boškovićeve ulice i Račkoga ulicu, kao i današnji Trg žrtava fašizma. Znam da je tu radio Nikola Truta, trgovački pomoćnik. Truta je kasnije, nakon mog odlaska iz Zagreba, prešao u Konzumnu zadrugu željezničara.

Osnovni zadatak III rajonskog komiteta bio je u tom razdoblju organizaciono učvršćivanje Partije u uvjetima okupacije i političko objašnjavanje novonastale situacije. Do 22. lipnja nije bilo, koliko se sjećam, nekih akcija na našem terenu, osim povremenog pisanja parola po zidovima i dijeljenja letaka.

Radi što uspješnijeg izvršavanja navedenih zadataka, odmah početkom lipnja opsežno smo izvršili pripreme za održavanje partijske konferencije na našem rajonu. Ispred rajonskog komiteta bio sam zadužen za organizaciju konferencije. Radi koordinacije i pomoći nekoliko puta sam se sastajao s Radom Končarom iz viših partijskih rukovodstava u stanu Ružice Rado u Tuškanovoj ulici.

Konferencija je održana vjerojatno 15. lipnja na otvorenom prostoru pri vrhu Sljemena kraj Zagreba. Za slučaj nevremena bilo je predviđeno da se ona održi u stanu Stjepana Jurekovića blizu Samoborskoga kolodvora. Konferencija je počela ujutro oko 10 sati a trajala je do poslijepodne. Prisutnih je moglo biti dvadesetak od kojih se sjećam: Ivana Horvata, S. Pukleka, V. Kuna, M. Čavića, V. Kovačevića, Č. Karlovića, N. Truta. Za osiguranje tog sastanka bila je formirana posebna grupa partijaca i kandidata od kojih se sjećam da su sudjelovali S. Jureković, M. Soljan, A. Vrabec. Na konferenciji u ime višeg partijskog rukovodstva prisustvovao je Vladimir Bakarić koji je, zapravo, zamijenio Radu Končara, jer je Rade sudjelovao u pripremama i obećao da će on doći na konferenciju. Kasnije mi je rekao, da je morao naglo otputovati iz Zagreba i da zbog toga nije došao na konferenciju.

Organizacioni i politički izvještaj podnio je sekretar RK Ivan Horvat. Diskusija je bila dosta živa i osim općih problema više je obuhvaćala rad pojedinih jedinica na terenu. Osnovna briga je bila organizaciono učvršćivanje i omasovljivanje Partije, kao i izrada programa za budući rad. O novonastaloj političkoj situaciji i ulozi Partije u njoj govorio je Bakarić. Mogućnost skorog sukoba Sovjetskog Saveza s Hitlerovom Njemačkom bila je stalno prisutna u svim našim razmatranjima. Ipak se nije vjerovalo da će taj sukob neposredno nastupiti. Ja sam podnio i obrazložio prijedlog rezolucije. Prijedlog je pretrpio izmjene i kasnije je poslužio pri izradi programa. Novi rajonski komitet bio je izabran tajnim glasanjem. Glasalo se na listićima s ilegalnim imenima ili pobližim oznakama. U njegov sastav izabrani su drugovi: Ivan Horvat, sekretar, postolarski pomoćnik, Faust Ljuba, činovnik, zamjenik sekretara, Stjepan Puklek, limarski pomoćnik, rukovodilac tehnike, Voja Kovačević, činovnik i Marijan Čavić, metalski radnik.

Ne sjećam se točno da li je umjesto Čavića već tada bio izabran Ćiro Karlović ili je pak tada bio izabran i jedan i drugi. Međutim, ne sjećam se tko je mogao biti sedmi član komiteta.

Dolazak na konferenciju, kao i odlazak s nje, bio je vrlo konspirativan. Bilo je predviđeno sve do u detalje. Znam da se dolazilo pojedinačno u razmacima od nekoliko minuta iz raznih pravaca. Na pojedinim raskršćima bili su posebni znakovi za orijentaciju, različiti za razne drugove. Uglavnom su se koristile grane stabala i njihov raspored (bilo na stablu ili na zemlji) bio je ugovoreni znak po kojem su se sudionici orijentirali. Vratili smo se bez ikakva incidenta i na vrijeme u Zagreb. Meni je neobično imponiralo to što u doba općeg rasula i demoralizacije koje je vladalo u Zagrebu, KP pred okupatorima i ustašama smjelo održava svoju partijsku konferenciju i slobodno izrađuje svoje stavove i program za budući rad.

Na osnovi donesene rezolucije Horvat i ja bili smo zaduženi da izradimo detaljan program rada osnovan na pojedinačnim programima jedinica i da ga podnesemo na odobrenje na prvom sastanku RK. Upravo na dan definitivne redakcije programa, tj. 22. lipnja, Hitler je napao na Sovjetski Savez, pa on uopće nije bio donesen, jer su drugi, novi zadaci, stajali pred Partijom.

Mi smo toga dana izvršili mobilizaciju svih jedinica i svih partijaca i očekivali odluke viših foruma. Mislim da je prva veća akcija bila dijeljenje proglašenja koji je CK KPJ napisao 22. lipnja. Sjećam se da smo ga dijelili navečer 24. lipnja. To je bila jedna od najmasovnijih akcija dijeljenja letaka koja se zbog specifičnih uvjeta morala vrlo konspirativno i brzo izvršiti. Toga dana sam od RK bio zadužen da pokupim izvještaje svih partijskih jedinica o izvršenoj akciji nekoliko minuta prije osam, tako da bih neposredno prije osam sati mogao dati izvještaj o cijeloj akciji članu MK KPH Češnjaku. Na jednome mjestu su hapsili i dva se omladinca nisu javila na određeni punkt radi provjere nakon obavljenog posla. Koliko se sada mogu sjetiti, jedan od uhvaćenih omladinaca bio je Stjepan Skrnjug.

Partija je tih dana donijela odluku da se svi kompromitirani partijci moraju povući u ilegalnost, da moraju biti naoružani i da se živi ne smiju predati neprijatelju u ruke. Traganje za oružjem, dijeljenje letaka i pisanje parola bile su glavne akcije tih dana.

Ja sam dobio specijalni zadatak, tj. da organiziram preko Marijana Frgačića, koji je bio kolporter na zagrebačkoj željezničkoj stanici, i njegovih ljudi ubacivanje letaka na njemačkom jeziku u vagone kojima su se njemački vojnici prebacivali na istočni front preko Rumunjske. Bilo je nekoliko hrabrih drugova koji su čak lično dijelili letke u ruke njemačkim vojnicima.

Tih je dana došlo na rajonu i na sektoru moje partijske jedinice do ozbiljnije provale.

Provala je počela zbog pogrešne upotrebe konspirativnog stana Anke Martinović u Vrhovčevoj ulici koja je bila naša dugogodišnja simpatizerka i koja je ustupila svoj stan za sastanke i za tehniku. Početkom okupacije ja sam zabranio održavanje sastanaka svih vrsta u tom stanu, što, čini se, Martinovića nije poslušala. Ja sam taj stan bio predvidio za tehniku Rajonskog komiteta. Međutim, u to se vrijeme njime koristila i naša partijska jedinica u kojoj je radila Milka Pongračić. Tu drugaricu sam na traženje Mjesnog komiteta predao na rad Stipi Ugarkoviću koji je rukovodio tehnikom CK Hrvatske. Pošto je Milka Pongračić već znala za taj stan, počela se njime koristiti za CK i tada su nastale komplikacije. Jednu drugaricu koja je prenosila proglašenja CK željeznicom iz Zagreba za Osijek, 24. ili 25. lipnja, uhapsili su ustaški agenti u vagonu. Vjerojatno je ona provalila Milku Pongračić i stan u kojem je preuzela te proglašenja. Ona je pod batinama provalila Micu Vargu i mene kao članove jedinice Konzumne zadruge. Još istog

dana uhapsili su Vargu i A. Vrabeca, poslovođu radnje Konzumne zadruge gdje je Milka Pongračić bila blagajnica. Za mnom je izdana potjernica. Vrabeca su, međutim, odmah pustili, jer njega nije teretila, pa nas je on odmah obavijestio o provali. Provaljen je bio i stan Ladislava Gosa u kojem se skrivao Stipe Ugarković i povremeno Rade Končar. Taj se stan nalazio nasuprot zgrade Hrvatskog radiše (sada Komande zagrebačke vojne oblasti) i Ekonomskog fakulteta.

Ja sam odmah postavio stražu oko zgrade da spriječim ulazak svakog našeg druga, jer su ustaše već bile postavile zasjedu u stanu. Sjećam se da sam kao jednog od stražara postavio inženjera Sigija Fridriha. Tog dana navečer uspio sam i lično obavijestiti Končara o provali i opasnosti ulaska u taj stan.

U to vrijeme postavio me je Vojni komitet MK (Češnjak) za vojnog

rukovodioca na III rajonu. Za dva dana uz pomoć partijskih organizacija formirao sam četiri-pet udarnih grupa sastavljenih pretežno od članova KP, skojevaca i simpatizera. Osnovni zadatak udarnih grupa bio je sabotaza. Po instrukcijama Češnjaka i Čavića učio sam ih kako će sjeći telefonske žice, a na električnim vodovima izazivati kratke spojeve. Na spomenutom zadatku bio sam samo 15 dana. Bilo mi je jako otežano kretanje, jer me je policija zbog provale na sve strane tražila, a morao sam svakodnevno biti u vezi s mnogim drugovima. Zbog toga mi je MK, po prilici desetog srpnja, naredio da što prije predam sve svoje veze određenim drugovima. Član MK Češnjak mi je tada saopćio da budem spreman da u nedjelju 13. srpnja odem u akciju izvan Zagreba. Za to sam trebao sam pripremiti hranu za nekoliko dana i revolver s municijom.

To je bila akcija za oslobođenje zatvorenika iz logora Kerestinec...*

Antun Biber

PARTIJSKA ORGANIZACIJA IV RAJONA

*Jedanaest partijskih ćelija — Utjecaj Partije je bio velik —
Skupljanje pomoći i odlazak u partizane*

Nekadašnje područje IV rajona približno se poklapa s područjem poslijeratnog I rajona. Taj rajon nalazio se u centru grada. Na tom rajonu bio je malen broj industrijskih poduzeća. Tu su se prvenstveno nalazile trgovačke i zanatske radnje, administrativne i kulturno-prosvjetne ustanove.

Postojao je rajonski komitet i rajonski odbor Narodne pomoći. Rajonskih komiteta SKOJ-a u to vrijeme u Zagrebu nije bilo, već je bio samo Mjesni komitet SKOJ-a i omladinski aktivni po ustanovama i poduzećima. U RK bio je jedan drug zadužen za rad s omladinom.

Komitet je rukovodio sa 11 partijskih ćelija, čiji se broj kretao između 40 — 50 članova Partije. Ćelije su formirane na proizvodnom i teritorijalnom principu. Ćelije na proizvodnom principu imali smo u tvornici električarskog pribora NORIS, u tvornici lusteri PASTA, u HELIOSU, u Gradskoj električnoj centrali, Gradskoj plinari, tvornici cipela ASTRA (sada GORJUP) i Ciglani Miler. Zatim smo imali strukovne ćelije, i to: brijača, grafičara, postolara, činovnika. Postojala je i ćelija intelektualaca za čitav Zagreb. U toj ćeliji bili su: dr Pajo Wertheim, dr Ozren Novosel, dr Juraj Bocak, dr Stjepan Rapić, Nikola Rubčić, Ekrem Maglajić, Ešref Badnjević, Šime Balen, Zvonko Tkalec i drugi.

U užem centru grada djelovala je ćelija organizirana na teritorijalnom principu u kojoj je bila član i Anka Berns.

Na rajonskoj partijskoj konferenciji u listopadu 1940. godine, koja je održana u stanu Samardžića u Valjavčevoj ulici br. 27 (kod Samoborskog kolodvo-ra), na kojoj je bilo prisutno 12 delegata, izabran je RK. Za sekretara je izabran Antun Češnjak, a za članove Nada Heiligstein, Mihajlo Martinović, Jelka Simenić (Suknaić) i Antun Biber. Antun Češnjak je ujedno bio i član MK. Poginuo je poslije napada na SSSR. Na ulici ga je prepoznao jedan ustaški agent, koji je na njega pucao kod Švarcova doma i ranio ga, a kasnije su ga na policiji ubili. Kasnije

je pao i Martinović, koji je uhapšen potkraj 1941, a ubijen 1942. godine. Nada Heiligstein je također uhapšena poslije napada na SSSR. Na policiji je bila strašno mučena i, prema izvještaju policije, ona se je objesila.

U takvu sastavu ostale su partijske organizacije do kraja 1941. godine, osim ćelije intelektualaca, od kojih je jedan dio otišao u partizane ili bio uhapšen, dok su neki otpali kad je bilo postavljeno pitanje da se izjasne jesu li spremni izdržati napore koje od njih Partija traži s obzirom na nove uvjete koji su stvoreni okupacijom (terorom okupatora i ustaša). Ukoliko se netko ne osjeća dovoljno sposobnim, bolje je da se odmah izjasni nego da u odlučujućim situacijama iznevjeri Partiju.

Oblici rada na povezivanju s masama bili su akcioni odbori radničkog jedinstva u poduzećima i ustanovama, široka mreža organizacija Narodne pomoći koja je okupljala i povezivala velik broj rodoljuba i antifašista. Zatim razna društva kao što su bila: društvo »Medimurac«, »Društvo Muslimana«. Kroz te i razne druge oblike partijska organizacija vršila je utjecaj na mase. Širina tog utjecaja vidi se i iz toga što se u nekim mjesecima sakupljalo na tom rajonu oko 50.000 dinara narodne pomoći.

Kod partijskih ćelija postojali su kandidatski kružoci kroz koje su se kandidati pripremali za ulazak u Partiju. Svaki kandidat i član Partije obavezno je morao imati grupu simpatizera s kojima je radio, skupljao pomoć, čitao s njima literaturu itd. Također je svaki član Partije i kandidat bio zadužen za rad u jednom poduzeću ili ustanovi, ili za rad s grupama ljudi iz ulice na mjestu stanovanja.

Partijski sastanci održavali su se vrlo često i redovito. Pred okupaciju gotovo svakih osam dana. Na sastancima se raspravljalo o neposrednim zadacima, a također se proučavala i marksistička literatura kao Historija VKP (b), »Strategija i taktika revolucionarne borbe«, »Dvije taktike socijaldemokrata u oktobarskoj revoluciji«, »Dvanaest uslova za boljševizaciju«, »O konspiraciji«, »Proleter«, »Srp i čekić«, itd., zatim razni leci i proglasi CK, okružnice i slično.

Akcije u kojima je sudjelovala partijska organizacija IV rajona bile su: usmena propaganda na raskrinkavanju režima Cvetković-Maček, koji je pripremao kapitulaciju, dijeljenje letaka, među ostalim i na njemačkom jeziku njemačkim oficirima i vojnicima, zatim pisanje parola, mitinzi u povodu raspuštanja Ujedinjenih radničkih sindikata Jugoslavije, protestni miting protiv sporazuma Cvetković-Maček. Zatim demonstracije protiv skupoće, koje su započele na »Malom placu« i završile u Ljubljanskoj ulici, sada Ulici braće Oreški. Slanje naših ljudi u razne »repove« koji su već tada počeli pred mesnicama, pekarnicama, na tržnici, i slično, koji su politički objašnjavali uzroke skupoće i pomanjkanja živežnih namirnica i tako se povezivali s masama.

Za vrijeme napada na Jugoslaviju partijska organizacija zalagala se za to da ljudi idu u vojsku i dizala borbenu moral.

Nakon kapitulacije Jugoslavije, partijska organizacija prikuplja i skriva oružje. Jedan od glavnih zadataka bio je raskrinkavanje ustaša kao slugu okupatora i ukazivanje na petokolonašku ulogu Mačekove zaštite, koja se stavila na raspolaganje Nijemcima i ustašama. Osim toga, Partija je poduzimala naročite mjere da bi se pojačala i budnost u partijskoj organizaciji. Dane su upute svim komunistima, koji su bili imalo kompromitirani, da se uklanjaju iz svojih stanova. U to se vrijeme osobita pažnja posvećivala održavanju veze s partijskom organizacijom, tako su se, osim redovnih sastanaka, održavali i kontrolni sastanci preko kojih je Partija imala uvid u to da li su svi članovi Partije na mjestu i da nije možda netko pao u zatvor, kako bi se pravovremeno mogla lokalizirati eventualna provala.

Oružje smo imali spremljeno na »Malom placu« u skladištu voća i povrća kod nekog piljara. Tu je bilo spremljeno 12 pušaka i sedam pištolja. Osim toga, svi članovi komiteta imali su oružje koje je također bilo skupljeno. Imali smo skupljeno i nekoliko desetaka bombi. Osim članova komiteta i ostali su članovi Partije, koji su ilegalno živjeli, imali oružje.

Članovi Partije IV rajona, koji su bili uhapšeni, dobro su se držali pred policijom, osim jednoga koji je provalio tehniku Centralnog komiteta i skladište oružja IV rajona.

Poslije napada Hitlera na SSSR, prilazi se mobilizaciji za partizane, organiziraju se veće diverzantske akcije i priprema se akcija na Poštu. Formirane su dvije udarne grupe. Jedna je imala zadatak da prilikom akcije na Poštu drži zasjedu kod podvožnjaka koji vodi iz Kanala u grad. Pošto ustaše toga dana nisu tuda prolazili, akcija nije izvršena. Dalje su imali zadatak da zapale kartu koju su Nijemci imali na Medašnom trgu na kojoj su prikazivani njihovi vojni uspjesi u ratu protiv SSSR-a, ali je nisu mogli zapaliti, već su je polili tintom.

Kod akcije na Poštu članovi Partije IV rajona sudjelovali su u pronalaznju telefonskog broja i dežuranja uz njega. Telefonski broj dala je profesorica Olga Milčinović koja je stanovala u Tuškancu. Diverzije su pokušane u »Tipografiji«, i u »Novostima«, ali nisu uspjele, jer se nije spojila sumporna kiselina i kahjev klorat, što je trebalo izazvati požar.

Kao najvažniji zadatak bio je slanje ljudi u partizane i prihvaćanje španjolskih dobrovoljaca. Stvorena je posebna organizacija pri partijskom rukovodstvu za otpremanje ljudi u partizane. U njoj su radili najpovjerljiviji i najčvršći komunisti. To je bilo potrebno da bi se spriječila provala u partijsku organizaciju, budući da je u partizane išao i velik broj izvanpartijaca. Tehnički posao u vezi s povezivanjem i održavanjem veze s ljudima koji su se prijavili za partizane, obavljao je za to specijalno zaduženi drug u rajonskom komitetu. Broj kandidata za partizane uvijek je bio veći nego što su naši kanali za prebacivanje u to vrijeme mogli prihvatiti. Na našem rajonu znalo je biti i oko 60 ljudi koji su čekali po nekoliko tjedana na vezu da se prebace u partizane.

Unatoč tome što partijska organizacija nije djelovala u jednom radničkom centru, utjecaj Partije u čitavoj 1941. godini bio je vrlo velik. To se može mjeriti brojem građana koji su se javljali za partizane i po sakupljenim materijalnim priložima. Treba istaći široki krug simpatizera i njihovu spremnost da Partiji, bez obzira na rizik, stave na raspolaganje svoje stanove za sastanke, sklanjanje ilegalaca i slično.

Najviše uspjeha je imala dobro organizirana mreža narodnooslobodilačkih odbora koji su okupljali antifašiste i aktivirali ih u propagandi za NOB, za odlazak u partizane, sakupljanje pomoći u odjeći i obući, a osobito sanitetskog materijala.

U prvoj polovici lipnja (čini mi se da je to bilo osmog dana prije napada Hitlera na SSSR), imali smo partijsku konferenciju kraj Maksimira, na kojoj je tajnim glasanjem ponovo izabran Rajonski komitet u sastavu: Antun Biber, Mihajlo Martinović, Lutvo Ahmetović, Milan Uzelac, Anđela Cvetković, Ivan Mensner i Ešref Badnjević. Toj konferenciji prisustvovao je tadašnji sekretar Mjesnog komiteta Antun Rob Bumbar.

U toku 1941. godine u Rajonski komitet su kooptirani: Stjepan Glumpak, postolarski radnik i neki drugi drugovi čijih se imena više ne sjećam.*

* IHRPH, Fond MG-9/IV-27

Stjepan Puklek

ZADACI SU BILI OPASNI

Proglas CK KPJ — Zaduzen za tehniku u RK — Raspačavanje ilegalnog materijala — Rad s Radom Končarom

Na sam dan napada na našu zemlju spremao sam se već u ranim satima na izlet. Poznato je da su takvi izleti bili tradicionalni, pa smo i te nedjelje, dogovorili izlet na omiljenu Glavicu. Sastanak je trebao biti na posljednjoj tramvajskoj stanici u Črnomercu, ali zbog uzbune radi nadlijetanja aviona nad Zagrebom, bio je obustavljen tramvajski saobraćaj, pa je na dogovoreno mjesto došlo malo drugova. Tek oko podne počeli su pristizati i ostali drugovi koji su nam pričali o teškom bombardiranju Beograda, te nam se nadlijetanje aviona nad Zagrebom činilo kao neka demonstracija, jer je protuavionska artiljerija opalila samo pokuju granatu na avione. Onog trenutka kad smo čuli od drugova o bombardiranju Beograda, bili su jasni ozbiljnost i tragičnost situacije na koju smo već mnogo ranije bili pripremni. Svi smo tada bili svjesni da nam predstoji ogorčena borba.

Nekoliko dana nakon napada na našu zemlju, CK KPJ je izdao Proglas narodu kojem je dano objašnjenje o stanju u zemlji i pozvao narod u borbu.

Sjećam se da sam taj Proglas nosio radnicima raznih struka koji su radili u kavani »Dubrovnik«, jer je upravo bila u adaptaciji. Bio sam nemalo iznenađen kad me na ulazu u hotel zaustavila vojna straža i upitala kamo idem. Odmah sam se snašao i odgovorio im da radim na preuređenju zgrade, pa su me propustili. Brzo sam pošao u podrumске prostorije, jer sam znao da tamo ima najviše radnika. Čim sam ušao, oko mene su se skupili oni koji su me poznavali i u čudu pitali kako sam ušao u zgradu koju čuva straža (u zgradi je bio štab jugoslavenske vojske da se zaštiti od bombardiranja). Sada sam ja njima objašnjavao situaciju i dijelio Proglas, ali su neki odbijali da ga prime, iako su davali novčanu pomoć za pokret. Javno su sumnjali u mogućnost i efikasnost obrane, kad se stara jugoslavenska vojska tako izdajnički ponijela.

Ulazak Nijemaca u Zagreb zatekao me je na radu u jednoj novogradnji koja je bila predviđena za internat »Hrvatskog radišek«. Taj dan sam radio u po-

drumskim prostorijama i nisam niti slutio što se u gradu događa. Kad sam čuo da Nijemci ulaze u grad bez borbe i otpora, odmah sam napustio posao i otišao prema centru grada da se u to sam uvjerim. Imao sam što i vidjeti. Bahati i naduti Švabe slobodno su prolazili našim gradom, a zgranut i snužden narod bio je prisiljen da ih gleda, jer je saobraćaj bio zaustavljen i zakrčen, pa se nije imalo kuda. No, na žalost, bilo je i takvih građana koji su oduševljeno pljeskali i skandirali. Gledajući sav taj jad, tresao sam se kao u groznici.

Lutao sam po gradu u namjeri da nađem svog sekretara RK ili nekoga iz MK Zagreb, radi dobivanja direktiva što treba raditi — da li preći u ilegalnost i organiziranu borbu. Direktiva je glasila — svi biti na oprezu, živjeti polulegalno i učvrstiti veze s članovima KP i simpatizerima, te se međusobno obavještavati o provokatorima i hapšenju kompromitiranih drugova.

Dobro se još sjećam da je odmah poslije napada na SSSR naš CK izdao također Proglas u kojem se narod poziva na organiziranu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Taj Proglas, kao i drugi propagandni materijal, dijelili smo istovremeno po čitavom gradu. Tada sam u RK bio zadužen za tehniku, a to znači, za prijem propagandnog materijala i njegovo raspačavanje na ćelije i pojedince.

Poslije okupacije zemlje svaki drug, koji je bio zadužen za primanje i raspačavanje materijala, morao je imati prikladan stan ili mjesto gdje su mu drugovi iz MK ostavljali materijale. Veze smo međusobno održavali gotovo svakodneвно i tada bili obavještavani da će stići materijal koji treba podijeliti u određeno vrijeme. Da bi zaduženi drug iz MK mogao taj materijal u svako doba dana ili noći ostaviti na dogovorenom mjestu, morali smo izraditi ključeve od stana i predati ih drugovima.

Takav punkt imao sam u Vrhovčevoj ulici u prizemlju jedne kuće. Jednom prilikom, kad sam bio obaviješten da je materijal stigao, došao sam u taj stan prije podne, jer je do uvečer materijal trebalo podijeliti, ali je materijala bilo vrlo mnogo. Odmah sam otišao preko puta u »Konzum« po Fausta Ljubu da mi pomogne materijal prepakovati. Kad smo taj materijal upakovali u 14 paketa, jer smo u RK imali toliko ćelija, ponestalo nam je konopca za vezivanje i pošli smo po njega, kad u predsoblju opazimo da je stigao novi materijal. Sada smo morali i taj ponovno prepakovati i dodati onom prvom materijalu. Još dok smo otvarali prvi materijal vidjeli smo da je to isti takav koji smo već podijelili u Zagrebu, a ovaj drugi bio je novi materijal za dijeljenje, ali nismo imali drugih uputstava pa smo upakovali i jedan i drugi zajedno. Tek kasnije, nekoliko dana iza toga, kad sam na ulici sreo Stipu Ugarkovića, bilo nam je jasno kako su obadva ista materijala došla na jednu vezu. On me je pozvao na odgovornost zbog toga što koristim isti stan kojim se koristi i on, a znam da to nije dozvoljeno. Tu je, u stvari, pogrešio Faust, koji nam je obojici dao na korištenje isti stan. Radi toga smo i onaj materijal podijelili ponovo u Zagrebu, a zapravo bio je namijenjen za drugi teren u Hrvatskoj za koji je bio zadužen Stipe Ugarković.

Inače, za akcije raspačavanja letaka i drugog propagandnog materijala, dobivao bi svaki član RK svoj kvart. Moj kvart je bio u bloku Palmotićeve i Boškovićeve ulice, pa sam u tom bloku organizirao raspačavanje. Za taj zadatak imao sam desetak članova KP i simpatizera. Ja sam uzeo Boškovićeve ulicu od Palmotićeve do Petrinjske ulice, a pomagala mi je moja drugarica. Sjećam se nekih događaja koji su se zbili prilikom tog dijeljenja. Ušao sam u jednu veliku zgradu u Boškovićevoj ulici koju sam donekle poznao, jer sam radio na održavanju vodovodne instalacije, s namjerom da podijelim materijale. Sistem dijeljenja je bio

od najvišeg kata naniže. Tako sam i ovaj put postupio, ali kad sam bio već kod visokog prizemlja, čuo sam kako netko ulazi u kuću i za sobom zaključava ulazna vrata. Odmah sam materijale sakrio i krenuo prema izlazu. Tu sam se mimoišao s onim koji je zaključao vrata i prepoznao da je to upravitelj zgrade sa ženom. Produžio sam k izlazu kao da ništa ne znam i uvjerio se da su vrata uistinu zaključana. Kad je upravitelj sa ženom ušao u svoj stan, ja sam se spustio u podrum da zatražim od pazikuće da me pusti izići. Međutim, njega nije bilo kad kuće i počeo sam od stana do stana zvoniti, ali nitko nije otvarao. Tako sam došao do stana upravitelja i čuo neku galamu. Stao sam kod vrata i prisluškivao da čujem čemu je riječ. Čuo sam kako upravitelj govori ženi da je to sigurno bio onaj kojega su sreli u hodniku i da će odmah nazvati policiju. U to sam pozvonio na njegova vrata. Kad je žena otvorila, vidio sam ga da stvarno drži slušalicu u ruci. Čim me je opazio, spustio je slušalicu i počeo me ispitivati što tražim u kući, kako sam ušao i da sam sigurno ja dijelio one letke. U takvoj situaciji bila je potrebna snalažljivost i odlučnost, pa sam već imao pripremljen odgovor da ne znam ništa, da sam i ja vidio neke »reklame« na stubištu, ali da nemam veze s time. Nastavio sam da tražim »tog i tog« gospodina, koji tu negdje stanuje na IV katu, a pošto su to susjedne kuće možda ga i on znađe. Uspjelo mi je da ga uvjerim u svoju »priču«, pa je poslao kućnu pomoćnicu da mi otključa izlazna vrata. Pred kućom me je čekala moja drugarica od koje sam doznao da su u međuvremenu uhapšeni drugovi Stjepan Škrnjug i Ivan Sikić, koji su dijelili materijale u susjednim ulicama. Mislim, da je to bilo 24. lipnja 1941, a oni su već 27. lipnja strijeljani.

Isto tako, dijelio sam jednom propagandni materijal u Palmotićevoj ulici. Direktiva je bila, radi opreza, da se ne ulazi u svaku kuću već u svaku drugu. Ne znajući da u jednoj kući stanuje neki ustaški glavešina i da su agenti na ulazu, ušao sam u tu kuću i dijelio letke od tavana do prizemlja. Kad sam izašao, vidio sam druga Rastislava Buterinu, inače tramvajca, koji je bio također zadužen za dijeljenje letaka na drugoj strani ulice, kako razgovara s nekim čovjekom i meni daje neprimjetno rukom znak da odem. Kasnije, kad smo se našli, rekao mi je da je onaj s kim je razgovarao bio agent koji čuva stan onog ustaše, da ga on pozna i kad je vidio mene da ulazim u kuću, namjerno ga je zadržavao okrenutog leđima kući, da bih ja mogao neprimjetno izići.

Jednu grupu drugova imao sam na Glavnom kolodvoru u Zagrebu, sastavljenu od prodavača novina i nosača. Tu grupu vodio je Marijan Frgačić, koji je imao kiosk za prodaju novina. Sjećam se, kad smo letke i druge propagandne materijale izdali na njemačkom jeziku, da ih je ta grupa dijelila po vagonima, pa čak i njemačkim vojnicima. Njima bi ih obično stavljali na prsa kad su zadrijemali u vagonima koji su ih prevozili s jednog fronta na drugi.

Drugu grupu imao sam na današnjem Trgu Republike, koju je vodio Josip Gorkić, a u njoj su bili još Franjo Drvenko i njegov sin Toni, Pero Matuza, Ivan Gače, Bruno Srdelić (radio je u Električnoj centrali), Josip Cavčić, također radio u centrali, Marijan Ravnikar, zubar, radio u Vojnoj bolnici u Vlaškoj ulici, Alberto Župan, službenik u jednoj banci (preko njega smo organizirali izvlačenje deponiranog novca iz te banke na razne adrese naših simpatizera). Gorkić i Drvenko bili su pazikuće u najužem centru grada. Jedan na Trgu Jelačića, a drugi u Ulici baruna Jelačića. U ložionici kuće, gdje je Drvenko bio ložič, održavali smo sastanke i isprobavali pištolje. Tu smo ustanovili da pištolj Antuna Bibera Teheka nije ispravan, pa ga je Toni Drvenko popravio i ispalio dva metka za probu. Nekoliko dana poslije toga Tehek je bio prisiljen upotrijebiti taj pištolj i, zahva-

ljujući ispravnosti, jednog agenta je ubio i neke ranio, a sebe uspio spasiti. To je poznati događaj koji se desio u Jurišićevoj ulici.

Također se sjećam da sam drugovima iz ove grupe dao u zadatak da lijepe parole po zidovima. Kad sam kontrolirao njihov rad, ustanovio sam da se nisu pridržavali uputstva, pa su morali skidati parole i ponovo ih lijepiti, kako je bilo dogovoreno. Znao sam da je opasno ponovo ih slati u istu ulicu da to popravljaju, ali sam se na to odlučio iz razloga da odmah nauče raditi prema uputama, što je u ilegalnom radu bilo često presudno, jer bi površnost mogli platiti glavom...

... Imali smo dobru organizaciju KP i simpatizera u Konzumnoj zadrugi željezničara. Tu se isticao Faust Ljuba, Vravec, poslovođa prodavaonice i dvije službenice zadruge. Preko te prodavaonice išla je hrana za drugove u logorima, a i mnoge porodice uhapšenih drugova ovdje su se snabdijevale živežnim namirnicama. Provalom te organizacije, uhapšene su obadvije službenice i jedna se loše držala, pa je izbrbljala nešto što je znala, a kad je poslije vidjela da su je prevarili s lažnim obećanjima, počela je povlačiti i mijenjati iskaze. Ona je i mene kompromitirala, ali mi nije znala pravo ime, već je dala samo opis. Kasnije su saznali preko drugih moje ime, ali su brkali Pukljak i Puklek. Naime, Pukljak se zvao jedan limarski obrtnik u Zagrebu, pa su njega uhapsili i saslušavali, dok nisu ustanovili da drže pogrešnog člana MK. Druga drugarica, koju su također uhapsili, dobila je krvarenje od zlostavljanja, pa je morala biti prebačena u Vinogradsku bolnicu. Preko veze izvučena je iz bolnice, pa sam je ja smjestio u stan jednog ustaškog agenta čija je žena surađivala s našim pokretom. Tu vezu dobili smo preko Đure Čutića, koji je stanovao u istoj (Solovljevoj) ulici.

Ne mogu a da ne iznesem nekoliko doživljaja koji me podsjećaju na sekretara CK KPH Radu Končara.

On me je prije rata uključio u Partiju, još 1939. godine. Poslije okupacije sretali smo se na sastancima Rajonskog komiteta. Sjećam se takvog susreta u Šoštarićevoj ulici kod Ribnjaka, kad smo imali izvanredni sastanak RK na kojem se analizirao neuspjeh oslobađanja drugova iz logora Kerestinec. Na taj sastanak došao je i Rade Končar. On nas je upoznao sa slučajem u Kerestincu i iznio stavove CK o tome. Na tom sastanku svaki član se morao posebno izjasniti da li se slaže ili ne i iznijeti svoj stav. U tom smo stanu ostali svi (i Rade s nama) čitavu noć, a ujutro krenuli na posao, ukoliko je tko još radio, a drugi da se sklone na drugo mjesto. Na sastanku sam rekao Radi da sam preko veze iz Trešnjevke dobio jednog druga koji radi na Glavnoj pošti Zagreb u Jurišićevoj ulici, a koji mi je rekao da ima pripremljen eksploziv za sabotažu u pošti, ali da ne zna s njim rukovati pa traži upute. Rade mi je odmah kazao da to spriječim i da tog druga treba povezati s organizacijom na Pošti. Kasnije, kad smo ostali sami, Rade mi je rekao da oni direktno rukovode s pripremama diverzije. Iza toga, jednom drugom prilikom, Rade je od mene tražio da nađem nekoga tko ima telefon, jer da bi se preko toga aparata aktivirao podmetnuti eksploziv za sabotažu u pošti. Ja sam mu odmah ponudio telefon u radionici svog"poslodavca u Palmotićevoj ulici 25, gdje sam radio i u svako doba mogao unutra, jer sam imao ključ. No, Rade mi je drugi put rekao da to ne dolazi u obzir, jer se za vrijeme montaže eksploziva telefon nije smio upotrebljavati, a to se u radionici nije moglo osigurati.

Jednom prilikom Rade me je pozvao da idem s njime i da ga slijedim. Ušli smo u tramvaj koji vozi na Trešnjevku i izišli na uglu Nehajске ulice. On je skrenuo u neku malu ulicu (kasnije sam provjerio da je to Gotlovačka br. 8),

gdje je u jednom stanu bila ilegalna štamparija, i rekao mi da ga tu čekam. Kad se vratio, držao je u ruci oveći paket koji mi je predao i rekao da to treba drugi dan u gradu podijeliti u određeno vrijeme.

Taj dan je rosila sitna kiša, a paket je bio slabo umotan pa sam se bojao da mi se putem ne raspadne. Nekako sam se uvukao u tramvaj i zamolio jednog čovjeka da mi prepusti sjedalo. Paket sam stavio na sjedalo, a ja sam sjeo tako da zaklonim paket i neprestano razmišljao kamo bih ga sklonio do sutra. U tom razmišljanju padne mi na pamet građevina na kojoj sam radio u Zvonimirovoj ulici i krenem onamo. Nisam htio ući na ulaz, jer je čuvar bio neki nepoćudan čovjek, već sam odlučio popeti se po skeli koja je bila postavljena oko kuće. Paket sam prebacivao iz jedne etaže na drugu, i tako sam, penjući se, dospio do drugog kata gdje smo mi limari imali skladište materijala u jednoj sobi, a ključ od skladišta bio je sakriven na mjestu koje sam znao. Materijal sam uspio ugurati u neke čelične cijevi, prostoriju sam zaključao i ključ stavio na mjesto.

Kad sam drugi dan došao na posao, jedan građevinski radnik koji je spavao na građevini, pozvao me u stranu i rekao da je sinoć bilo pucnjave na avijatičare i da je bila premetačina na ovoj novogradnji. Odmah sam ga upitao da li su pretražili i naše skladište, no on je rekao da nisu, da su i njega vukli sa sobom po zgradi. Morao je ići ispred njih i kad su došli pred naše skladište i pitali šta je unutra, on im je rekao da tu »špengleri« imaju svoj materijal, ali su odustali od toga da razvaljuju vrata. Tako je propagandni materijal ostao sačuvan i neotkriven.

Jednom prilikom, prelazeći preko današnjeg Trga Republike, spazim Radu i upitam ga šta on tu radi. On mi je u smijehu nešto nevezano odgovorio, ali odjedanput, gotovo trčeći ode prema Dolcu. Ja sam kriomice gledao za njim da vidim koji je razlog njegovu bijegu, ali ništa nisam mogao sumnjivo primijetiti. Krenuo sam za njim, a on me čekao iza ugla i smijao se. Kad sam ga upitao zbog čega je tako naglo otišao, kazao mi je da je Stari bio u tramvaju i vidio ga, a ima zabranu kretanja po gradu. Onda, kao da sam sebi kaže za utjehu: »Pa i on ima zabranu, a vozi se u tramvaju«. Ja tada, naravno, nisam znao tko je to Stari. Tek mnogo kasnije doznao sam da je to bio drug Tito.

Ovdje bih želio dati neka objašnjenja u vezi s nazivom i kretanjem članova Rajonskog komiteta. Čini se da su rajonski komiteti prije okupacije zemlje bili sastavljeni od drugova prema mjestu stanovanja. Tako sam ja bio član RK čiji je sekretar bio Blaž Mesarić, a poslije njega Stjepan Malek i ja. Kad su RK-i bili reorganizirani i sastavljeni od drugova prema terenu rada, ja sam tako bio uključen u RK u kojemu je sekretar bio Ivan Horvat, a poslije njega Marijan Čavić i ja do ulaska u MK, tj. do listopada ili studenoga 1941. godine. Članovi tog RK bili su: Faust Ljuba, Laci Gross, Edo Leskovar, Laci Turković i dr.

U jesen 1941. godine bio je formiran MK od drugova koji tada još nisu bili kompromitirani ili od, kako smo ih zvali, legalaca. U taj komitet sam ušao i ja, a sekretar je bio Joža Han, krojački radnik. Ostale članove nisam ni imao prilike upoznati, jer su neki, pri preuzimanju veza od dotadašnjih članova MK pali ili ubrzo bili kompromitirani i morali napustiti Zagreb. Ja sam u MK bio veza s komitetom SKOJ-a Ivicom Kranželićem i Josipom Manolićem.

Ubrzo sam od Teheka morao preuzeti poseban zadatak u vezi s otpremanjem kompromitiranih i ostalih drugova u partizane. Na tom sam zadatku radio do svog odlaska u partizane u ožujku 1942. godine.

Drugove smo otpremali u partizane, ako je bila zima, kao da idu na skijanje ili preobučene u željezničarske uniforme. Oni bi, u tom slučaju, odlazili

kao pružni radnici ili majstori za popravak mosnih vaga. U stanu druga Prebega u Solovljevoj ulici presvlačili bi se i pripremali za odlazak. Kad sam ja odlazio u partizane, taj je zadatak od mene preuzeo Joža Kuren. Umjesto sebe u MK predložio sam vrlo discipliniranog Ivana Mečara, koji je primljen za člana MK.

Najčešće veze održavao sam s članovima Povjerenstva CK KPH Dragutinom Sailijem i Grgom Jankesom, Markom Belinićem, tada organizacionim sekretarom Okružnog komiteta Zagreb — vanjski i Vladom Lončarićem koji je imao zaduženja u MK.

U partizane me je otpremio Grga Jankes, dao mi je vezu i lozinku i odredio vrijeme i mjesto sastanka. U određeni dan našao sam se još s Grgom koji mi je rekao da me na toj i toj tramvajskoj stanici čeka veza (ta veza bio je Stjepan Ivić kojeg sam otprije poznavao, jer smo jedno vrijeme stanovali kao podstanari u istoj sobi), ali da legitimacija nije gotova i da će je poslati za mnom. Ja sam mu u šali odgovorio: »Kad dođem van i dobijem pušku, ne treba mi druga legitimacija.« Tako je i bilo, legitimaciju nisam od Grge nikada dobio.*'

* IHRPH, Fond Memoarske grade, MK-75/II-11.

Danica Cazi
Savo Zlatić
Nikola Slatković
Mijo Pikunić

VI RAJONSKI KOMITET

Partijske ćelije u rajonu — Zadaci ćelija — Izjašnjavanje članova Partije — Rukovanje oružjem — Korišteni su mnogi stanovi

U toku 1940. godine osobito živ i aktivan rad razvijao se u komunalnim organizacijama »Ciglenica« i »Kustošija«.

Još u 1938. godini prema direktivi Partije, a pod neposrednim rukovodstvom Stranke radnog naroda, prišlo se pronalaženju novih oblika rada radi stvaranja što neposrednije veze sa širokim radnim masama i omladinom. Imajući na umu potrebe stanovnika u vezi s komunalnim pitanjima (gradnja, uređenje ulica, kanalizacije, električna rasvjeta, vodovod, itd.), odlučeno je da se osnuje komunalno društvo. Zbog potrebe da se u sklopu društva okuplja i omladina, došlo se na pomisao da se ono proširi, pa je nazvano Komunalno-prosvjetno društvo. U »Ciglenici« su aktivno radili drugovi Joža Kastelić, Vojko Hochsteter, Stjepan Božić, Vlado Cerin, Lukić itd. Osim njih, u radu su angažirani i ugledni građani: Franjo Petek, za predsjednika, Japuš, za potpredsjednika, a zatim Stjepan Stivan, Slavko Hlupić, Joža Pavlinić i drugi. Ti su ljudi bili naročito potrebni zbog toga što pred policijom nisu bili kompromitirani. U sklopu društva razvijen je i aktivan rad sa ženama pod rukovodstvom drugarice Mile Hercog.

Komunalno-prosvjetna društva »Ciglenica« i »Kustošija« postigla su u svome radu značajne rezultate, budući da su postigla cilj radi kojeg su i formirana. Društva su masovno okupila oko sebe stanovništvo i omladinu, te je na njih izvršen jak političko-odgojni utjecaj. To potvrđuje i činjenica što je za vrijeme okupacije velik broj članova i simpatizera tih društava, omladinaca i starijih, išao zajedno s Partijom u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Na cijelom terenu VI rajona bio je, još u godinama 1939—1940, organiziran po ulicama veći broj odbora Stranke radnog naroda, koji su bili vezani za odgovarajuće više odbore te organizacije. Početkom 1941. godine terenski odbori Stranke radnog naroda vezani su izravno za odgovarajuće partijske ćelije.

U godini 1940. tadašnji V rajonski komitet partijske organizacije grada Zagreba obuhvaćao je teren zapadno od Savske ceste, Frankopanske ulice, Iličkog trga, Zelengaja, uključujući i Kustošiju, a na jugu do rijeke Save.

Potkraj 1940. ili početkom 1941. godine podijeljen je taj teren na dva rajona: Peti i Šesti. Šesti je obuhvaćao, prema sjećanju članova tog rajonskog komiteta Danice Cazi, Zlatića i Slatkovića, teren od Iličkoga trga, Kačićevu i Klaičevu ulicu do Zapadnog kolodvora i dalje prugom, zatim Zagorsku ulicu sve do Vrapča. Prema sjećanju Pikunića, člana istog komiteta, teren VI rajonskog komiteta obuhvaćao je područje od Iličkog trga Ilicom do Vodovodne ulice, samoborskom prugom do potoka Črnomerac i sav teren zapadno od tog potoka do Vrapča.

Sastav Petog rajonskog komiteta neposredno prije podjele činili su drugovi: Jakša Dugandžić, sekretar, Nikola Novak, Katica Dumbović, Mato Šnerberger, Savo Zlatić i Danica Cazi, članovi.

U novoformiranom VI rajonskom komitetu bili su: Mato Šnerberger, sekretar (sve do njegova odlaska u Gradski vojni komitet), Savo Zlatić, u početku bio organizacioni sekretar, a poslije odlaska Šnerbergera primio je dužnost političkog sekretara i obavljao ju je sve do akcije na Kerestinec. Ostali članovi komiteta bili su: Mijo Pikunić, Nikola Slatković, Nikola Jandrić i Danica Cazi. Međutim, po sjećanju Pikunića, član komiteta bio je i neki omladinac čijeg se imena ne sjećamo. Poslije odlaska druga Zlatića iz našeg komiteta (sredinom srpnja) vezu s Mjesnim komitetom KPH održavala je Danica Cazi sve dok nije bila uhapšena, u listopadu 1941. godine. Poslije nje dužnost sekretara Rajonskog komiteta preuzeo je Nikola Slatković.

Šesti rajonski komitet postojao je sve do prosinca 1941. godine, kada je jedan dio njegovih članova bio pohapšen, a drugi otišao u partizane.

U toku 1940. do polovice 1941. godine bilo je ukupno šest partijskih ćelija, a sredinom 1941. godine formirana je i sedma, u »Siemensu«.

U tom razdoblju bilo je oko 30 članova Partije.

Socijalni sastav: 21 — 23 radnika, tri intelektualca, dva namještenika, jedan trgovac. Nacionalni sastav: 23 — 26 Hrvata, tri Slovenca i jedna Bugarka.

Partijske ćelije: Prva ulična ćelija imala je prosječno od pet do šest članova. Njezin djelokrug rada protezao se od Iličkog trga, Ilicom do Crnomerca, obuhvaćajući sjeverni dio grada. U toku 1940. i 1941. godine kroz nju su prošli ovi drugovi: Nikola Slatković, sekretar, radnik, Hrvat, Ante Lovrenčić, radnik, Hrvat, Vlado Huić, radnik, Hrvat (ubijen od ustaša 1943. godine u Zagrebu), Sofija Sekler, trgovac, Bugarka, Rajna Kravar, student, Hrvatica, Pepo Poljak, agronom, Hrvat (poginuo u I dalmatinskoj četi 1941), Lida Zlatić, inženjer, Hrvatica, Vilim Leskovar, radnik, Hrvat (ubijen 1942. godine), Slavko Blažina, radnik, Hrvat, Pero Majer, radnik, Hrvat, Viktor Krivak, radnik, Hrvat, Nada Gaon, namještenica, Hrvatica (ubijena u logoru), Josip Kuren, Spiegel, radnik iz pekarske zadruga u Medulićevoj 21, Andrija D^agić, stolarski radnik, Rudi Kroflin, metalski radnik, Hrvat (ubijen 1941) i Rade Božičković, brijački obrtnik.

Druga tvornička ćelija, u tvornici olovaka »Hardtmuth« imala je također pet-šest članova. Sekretar partijske organizacije bila je Danica Cazi, radnica, Hrvatica. Ostali članovi su bili: Miroslav Ocvirk, radnik, Hrvat, Ivica Valpotić, radnik, Hrvat (umro u Jasenovcu), Egon Weis, namještenik, Hrvat (ubijen u Zagrebu 1941), Barica Cerjanić, radnica, Hrvatica, Marica Štimac, radnica, Hrvatica. Kraće vrijeme u toj partijskoj organizaciji bila je Dina Zlatić, namještenica, Hrvatica i Ruža Turković, radnica, Hrvatica.

Treća ćelija bila je sastavljena od drugova iz pojedinih tvornica. Nju su činili Mijo Pikunić, sekretar, radnik, Hrvat (»Autokomanda«), Benedikt Andročec, radnik, Slovenac (»Siemens«), Vlado Cerin, radnik, Hrvat (»Siemens«), Joža Vlahović, radnik, Hrvat (»Siemens«), Rafael Kranjčec, radnik, Hrvat (»Herman Polak«), i još jedan drug iz Rašice čijeg se imena ne sjećamo.

Četvrtu ćeliju činili su drugovi: Nikola Jandrić, sekretar, radnik, Hrvat (ubijen od ustaša 1941. godine), Jurica Majerić, radnik, Hrvat, Ferdo Mandić, radnik, Hrvat.

Peta ćelija, u Tvornici duhana, formirana je kada su u poduzeće došli drugovi Marko Linarić i Vlado Parfant u 1941. godini. Članovi ćelije bili su još Jozo Jambrešak i jedna drugarica čijeg se imena ne sjećamo.

Šesta ćelija bila je u Pivovari. Njen sekretar bio je Ivan Burja, radnik, Slovenac (ubijen 1941. godine), a članovi Tomo Korak, radnik, Hrvat i jedna drugarica.

Sredinom 1941. godine bila je formirana ćelija u »Siemensu«, čiji je sekretar bio Vlado Cerin. U njoj su još bili: Benedikt Andročec, radnik, Slovenac i Ivan Antolić, radnik, Hrvat.

U veljači ili ožujku 1941. godine održani su u svim osnovnim partijskim organizacijama sastanci za izbor sekretara ćelija i delegata za rajonsku partijsku konferenciju. Na svim sastancima u osnovnim partijskim organizacijama vršeno je tajno glasanje za izbor sekretara.

Rajonska partijska konferencija održana je uz prisutnost 12 delegata iz osnovnih partijskih organizacija u klesarskoj radionici na Mirogoju kod klesarskog obrtnika Ante Jurjevića. U ime CK KPH prisustvovao je drug Vlado Bakarić, a u ime Mjesnog komiteta Ivo Božičević. Na toj se konferenciji raspravljalo o političkoj situaciji i zadacima partijskih organizacija u rajonu i tajnim glasanjem izabran novi Rajonski komitet (imena članova RK već smo naprijed naveli). Osim članova Rajonskog komiteta izabrani su i delegati za mjesnu partijsku konferenciju, i to Savo Zlatić i Mijo Pikunić. Mjesna partijska konferencija bila je zakazana u vrijeme kada je grad već bio okupiran, ali je u posljednji trenutak otkazana.

Rajonski komitet zadužio je svaku ćeliju konkretnim i određenim zadacima. Tako je, na primjer, ćelija tvornice olovaka »Hardtmuth« imala zadatak da unutar svog poduzeća politički djeluje, da proširuje krug simpatizera i aktivista, da organizira dijeljenje letaka i ostale partijske štampe, kao i prikupljanje Narodne pomoći u svim tvornicama koje su je okruživale. Osnovna partijska organizacija »JHardtmuth« predstavljala je u izvjesnom smislu centar za sva okolna poduzeća. Članovi Partije bili su pojedinačno zaduženi za održavanje veze i za rad s okolnim tvornicama, budući da je u toku 1941. godine postojala partijska organizacija samo u »Hardtmuthu«. Tako se, na primjer, veza s »Pamučnom industrijom« održavala preko Maksa Dvoržaka. Također se preko njega tvornica »Herman Polak« opskrbljivala lecima, »Političkim vjesnikom«, »Srpom i čekićem« i drugim. S tvornicom papirnatih proizvoda »Deropom« veza se održavala preko Mate Cimermana, »Kaštelom« preko Josipa Papa (strijeljan 1942. godine), s Tvornicom limenih kutija preko Mate Barbarića, s Grivičićem preko Molara. Postojala je veza s »Kartonažom«, »Ljevaonicom« na Selskoj cesti, tvornicom »Franck« i »Radničkom pekarom« na Selskoj cesti.

Ulične ćelije bile su zadužene za rad na određenom teritoriju. Na primjer, Jandrićeva ćelija bila je zadužena za rad u Jarunu, na Kustošiji i za prodiranje u Vrapče, a Slatkovićeve od Iličkog trga, Ilicom do Topničke vojarne. Pikunićeva ćelija imala je zadatak da radi u »Autokomandi«, na formiranju ćelija

u »Siemensu«, »Herman Polaku«, »Rasici«, »Vojnoodjektivnom zavodu«, »DTR-u«, trikotazi »Iris«, tvornici »Pamuk«, Ciglanu Zagreb, tvornici crnila »Peck« i tvornici žarulja »DIS«. Osim toga, ta je ćelija imala zadatak da radi i u Komunalno-prosvjetnom društvu »Ciglenica«.

Osim navedenog rada na terenu grada održavale su se i veze sa selom. Radi toga Pikunić je održavao vezu i sastanke preko Peruške u Gornjem Vrapču.

Naročita pažnja poklanjala se individualnom radu s ljudima. Dobrim članom Partije smatrao se samo onaj koji je oko sebe imao najmanje 10 izvanpartijaca.

Jedan od važnih zadataka kojima je Rajonski komitet preko svojih osnovnih partijskih organizacija poklanjao pažnju bilo je organiziranje mreže Narodne pomoći. Može se slobodno reći da je Narodna pomoć u novcu, lijekovima i raznom drugom materijalu bila skupljena gotovo u svim poduzećima koja su tada postojala u rajonu. S obzirom na nedovoljne podatke, navest ćemo samo nekoliko odbora Narodne pomoći: u »Herman Polaku« činili su ga Maks Dvoržak, Andrija Koman, Rikard Šener i Vera Vertovšek; u Tvornici duhana Đuro Bunjevčević, Pero Krozić, Josipa Popelar i Marija Horvat. Oni su održavali vezu s Marijom Raušević. U tvornici »Siemens« postojao je odbor sa tri pododbora. U odboru su bili Matija Kariš, Josip Kapitarić, Rožić i Adolf Rostohar. Preko odbora u »Siemensu« održavala se veza s pododborima u »Rašici«, »Continentalu«, »Ciglanu«, Donjoj Kustošiji i Graberju. U samoj tvornici »Siemens« u radu Narodne pomoći bilo je povezano oko 50 posto radnika i službenika. Važno je napomenuti da se stalno proširivao krug ljudi koji su bili obuhvaćeni radom Narodne pomoći. Na primjer, u tvornici »Sevčik« u toku 1940. godine bilo je obuhvaćeno samo deset ljudi, dok se taj broj u 1941. popeo na 40.

Važan zadatak koji je Rajonski komitet izvršio bio je prihvaćanje i smještaj španjolskih dobrovoljaca. Preko partijskih organizacija i simpatizera dano je oko 30 stanova za njihov smještaj.

U toku 1940. i u prvoj polovici 1941. godine, osim redovitih partijskih sastanaka, održavali su se i posebni teorijski sastanci na kojima se razrađivala tekuća partijska štampa, »Historija SKP (b)«, zatim brošure »O držanju komunista pred klasnim neprijateljem«, »O konspiraciji«, itd. U drugoj polovini 1940. godine održan je i rajonski tečaj »Historije SKP (b)« u Badalićevoj ulici kod Samoborskog kolodvora. Takvi kursovi, odnosno kružoci, održavali su se i u poduzećima sa simpatizerima (na primjer u »Koch i Nooru«, »Herman Polaku«, »Siemensu« i drugima).

Osim organizacionog rada i proširivanja partijskih i izvanpartijskih organizacija, zadatak je bio (a radilo se uspješno na tome) da se što više politički utječe na radnike i ostale građane, da ih se upozna s linijom Partije i političkom situacijom.

Kako prije, tako i poslije okupacije raskrinkavali su se provokatori tipa Majerhold, Horvat i drugi, koji su nastojali utjecati na dio omladine, kao i na neke građane, sa svojim provokatorskim namjerama. Oni su uspješno raskrinkani, pa su ostali izolirani. Dalji zadatak bio je — prodiranje u redove vojske, pogotovo među domobrane. Taj zadatak je također uspješno izvršen. Uspostavljena je veza u »Autokomandi«, Topničkoj vojarni, gdje je bila formirana grupa domobrana na čelu s jednim članom Partije. U kasarnama su se dijelili leci određeni za vojsku. Skupljala se i napredna literatura na njemačkom jeziku i podmetala Nijemcima na ulici, u kasarnama i u javnim lokalima.

Naročito oštru političku borbu vodila je omladina u tvornici »Herman Polak«, gdje je HSS, odnosno HRS, prije okupacije imao velik utjecaj, što se znatno osjetilo odmah poslije okupacije.

Politički rad partijske organizacije u »Hardtmuthu« 1941. godine odvijao se u oštroj borbi protiv ustaša i u njihovu raskrinkavanju kao narodnih neprijatelja. U tvornici su otvoreno kao ustaše istupali Lovro Čapeta, Mirko Štajcer, Andrija Flegar, Stjepan Levak, Mirko Sešok i Marija Trocka. Vodeći borbu protiv komunista, podigli su optužnicu protiv svih članova Partije i pred ustašama na suočenju potvrđivali istinitost svojih navoda. Usprkos njihovoj velikoj aktivnosti, većina radnika gajila je simpatije prema članovima Partije, što potvrđuje i to da je 95 posto zaposlenih u tvornici svojim potpisima tražilo da budu pušteni iz zatvora, jer da su to najčestitiji i najbolji radnici.

U tvornici »Kaštel« formirana je 1941. godine simpatizerska grupa od četiri do pet drugarica i drugova s kojima je održavao vezu Savo Zlatić, a sastanke su održavali u stanu jedne drugarice iz »Kaštela« u Ivanečkoj ulici. Već otprije veza s »Kaštelom« održavala se preko dra Pavla Šterna.

Nikola Slatković organizirao je u »Vojnoj odjeći« grupu simpatizera u kojoj su bili Todorov, Janko Grban i još neki.

Prema sjećanju, koje je manjkavo, na terenu našeg rajona postojale su ove skojevske organizacije: u »Herman Polaku«, »Siemensu«, »Pivovari«, »Autokomandi«, »Ciglanici«, jedna zajednička za manje tvornice oko »Herman Polaka«, u Ciglenici, u Kustošiji, koja se proširivala do Donjeg i Gornjeg Vrapča. Na Sv. Duhu bila je jedna grupa omladinaca, ali ne znamo točno da li skojevaca ili simpatizera. Nakon okupacije omladinska organizacija se naglo širila, u nju su stalno dolazili novi omladinci iz tvornica, radionica, itd.

U povodu zatvaranja URSS-ovih sindikata, Rajonski je komitet početkom siječnja 1941. godine organizirao protestne mitinge pred tvornicama »Siemens« (sada »Rade Končar«), »Herman Polak« (Pamučna industrija), »Hardtmuth« (Koch i Noor), Tvornicom duhana, »Pamuk«, »Kaštel« (sada »Pliva«). Mitinzi pred tvornicama organizirali su se na taj način što bi partijska ćelija ili grupa aktivista u tvornici unaprijed upoznala određeni broj radnika simpatizera da će se miting održati. Oni su imali zadatak da prvi izidu iz tvornice i da agitiranjem zadrže radnike. Izvana bi obično organizirano došlo 20-30 ljudi, većinom članova Partije, koji su osiguravali govornika, a prethodno također obavještavali radnike da će biti održan kratki miting. Kada bi većina radnika izišla, govornika su obično drugovi podigli na ruke i on bi govorio oko pet minuta. Sadržaj govora, odnosno njegovu političku liniju, pripremao je Rajonski komitet, a govornici su bili obično članovi Rajonskog komiteta ili članovi ćelije. Na mitingu pred tvornicom »Kaštel« govorio je Hrvoje Iveković.

U ožujku i travnju održavali su se mitinzi pred kinom »Olimp« (dva puta), »Tomislavom« i »Croatom«, u vezi s potpisivanjem Trojnog pakta. S tih protestnih mitinga upućene su rezolucije vladi Cvetković-Maček. Ujedno se protestiralo protiv hapšenja najboljih rodoljuba i njihova zatvaranja u koncentracione logore. Takve mitinge mase su vrlo dobro prihvaćale. Na njima su se, naravno, izvikivale mnogobrojne parole, a završavali su se kraćim demonstracijama. Često su se takvi mitinzi koristili za dijeljenje letaka. Intervencija policije nikada nije bila pravovremena.

Nakon okupacije leci su se bacali u »Autokomandu«, Topničku vojarnu, u 35. domobranski puk, a njemačkim su se vojnicima dijelili na njemačkom jeziku, vrlo često kuvertirani. Za sve važnije datume, kao na primjer Dan oktobarske revolucije, Dan Crvene armije, 1. maja, 8. marta, zatim u vezi sa skupocóm, protiv

vlade Cvetković-Maček, u vezi sa španjolskim dobrovoljcima i drugim događajima, Rajonski komitet je organizirao pisanje parola. U svim tim akcijama, kao i na dijeljenju letaka i partijske štampe, bili su angažirani, osim članova Partije, i izvanpartijski-simpatizeri. Poslije izvršenih akcija, Rajonski komitet je uvijek organizirao kontrolne sastanke radi provjeravanja da li je netko od drugova na zadatku uhapšen.

U nekim tvornicama, kao na primjer u »Koch i Nooru«, odmah poslije zabrane sindikata već 2. siječnja 1941. organiziran je protestni štrajk. Trajao je četvrt sata, a u njemu su sudjelovali svi radnici.

Po direktivi Partije nakon zabrane URSS-a neki drugovi ušli su u HRS (Hrvatski radnički savez). Na primjer, Nikola Slatković, član Rajonskog komiteta, ušao je u Savez kožaraca HRS-a i ondje je izabran za tajnika. Drugovi iz tog saveza organizirali su u prvoj polovici 1941. godine uspješan štrajk kožaraca. Takav rad se nastavio i nakon dolaska ustaša.

Poslije okupacije naše zemlje od fašističkih armija, ćelije su organizirale učenje rukovanja oružjem, zajedno s najboljim simpatizerima. Ćelija »Koch i Noor« vježbala je na Savi kod Prečkoga.

U početku ustanka na sve članove Partije prenesena je direktiva Mjesnog komiteta da se svaki član Partije pojedinačno izjasni da li je spreman izvršiti svako naređenje Partije, pa makar i po cijenu vlastitog života; ukoliko nije, prestat će biti član Partije i proveden u simpatizere. U našem rajonu nijedan se član Partije nije pokolebao.

Bile su organizirane i akcije u povodu 27. ožujka 1941: dijelili su se leci i pisale parole. Došlo je do demonstracija 28. i 29. ožujka. Jedna je bila na Ciglenici. Demonstriralo je oko 300 ljudi. U drugoj, pred kinom »Olimp«, sudjelovalo je oko 250 ljudi.

Rajonski komitet organizirao je dvije udarne grupe: prvu je organizirao u Kraljevcu Vlado Huić, a drugu u Ilici Slavko Blažina. Jedna od uspješnih akcija bila je paljenje garaže u »Autokomandi« na uglu Selske ceste i Ilice u kolovozu 1941. godine. Tom prilikom zapaljeno je nekoliko bačava benzina, a izgorjelo je oko 20 njemačkih motorkotača i skladište guma (oko 300 guma za automobile i motorkotače). Izvršio te akcije bili su poručnik Lajner, drug Jutriša, mehaničar, i Vilim Lončar. Prva dvojica su poginula u partizanima. Tu akciju organizirao je Rajonski komitet preko Mije Pikunića.

Na kolosijecima Čnomerec —Selska cesta sipan je pijesak u lagere vagona.

Na žalost, zbog neuskustva više akcija nije uspjelo. Na primjer, s pola kilograma trotila htjeli smo dignuti željeznički mostić na potoku Čnomerec; ili: događalo se da je zapaljiva materija izgorjela u rukama ili džepovima drugova prije nego što je bila bačena (pri pokušaju paljenja »Obnove«).

Partijske organizacije imale su zadatak da skupljaju oružje i municiju. Preko Vlade Huića bilo je skupljeno oko 15 pušaka, a preko Nikole Slatkovića oko 20 pištolja.

Drug Jandrić uspio je zatrovati već vagonirano vino (50-60 hl), koje je bilo upućeno njemačkoj vojsci na Istočnu frontu.

Potkraj prosinca 1941. godine VI rajonski komitet nije više postojao. Naime, Nikola Slatković, koji je jedini ostao od tog komiteta, postao je član Mjesnog komiteta KPH, a ostali drugovi su otišli u partizane ili su bili uhapše-

Značajna aktivnost vršena je osiguranjem stanova za sastanke partijskih foruma i organizacija i za smještaj ilegalaca.

Rajonski komitet je održavao sastanke u Kupskoj 16 (iza remize) kod Jandrića, u Ilici 129/II kat, dvorišna zgrada, kod Steve i Fanike Aleksić i kod Pere Majera u Kosirnikovoj ulici. U Ilici 163, prizemno lijevo, kod Anke Rakoci, Rajonski je komitet često održavao sastanke. U tom stanu okupljali su se povremeno Rade Končag, Marko Belinić, Nikola i Zorka Sekulić, Savo Zlatić, Mirko Vanić, dr Ozren Novosel, Priberski, Joco Đaković, Marijan Badel, Duka i Stevo Tucman i drugi.

U Topničkoj 7, kod Nikole Sekulića, radio-tehničara, ubijenog 1941. godine, imali smo rajonsko skladište oružja (bombe i pištolje). Drugo skladište oružja i saniteta nalazilo se na tavanu »Radničke pekare« u Selskoj cesti 41, a skladištar je bio Milan Grgurić, pekarski radnik.

Na mjestu gdje se danas nalazi nova hala radionice Zagrebačke elektrane bila je mala baraka Josipa Burje, radnika iz Zagrebačke pivovare, ubijenog 1941. godine, u kojoj je Rajonski komitet održavao svoje sastanke i pripremao zapaljive materijale za izazivanje požara. Neko vrijeme ondje je bilo i rajonsko spremište partijskog materijala — štampe.

Skladišta partijskog materijala nalazila su se u: Ljubljanskoj 3, kod Jakoba i Klare Urankar (Jakob je obješen 1944. godine u Dubravi); u Gundulićevoj 11, kod postolara Mateja Zupanića; u Ilici 144, kod krojačkog obrtnika Gustava Belojića (umro je u logoru Stara Gradiška); na Podolju 30, kod Anke Brlas, i u ložionici Tvornice olovaka »Hardmuth«, za koje je bio odgovoran Miroslav Ocvirk.

Rajonski komitet za ilegalne sastanke koristio se stanom porodice Kravar u Jukićevoj ulici 13, stanom radnice iz DTR-a, Marije Kranjc u Kustošiji i stanom Valenta Novaka, u Ul. Nikole Tesla 83, Kustošija.

U stanu drugarice Manojlov, zvane Bugarkinja, kasnije udate Sekler, u Hercegovačkoj ulici, skrivali su se mnogi ilegalci i progonjeni drugovi, počevši od članova KP pa sve do članova CK KPH i CK KPJ. Drugarica Manojlov-Sekler imala je malu trgovinu voća i povrća. Saobraćala je s mušterijama, pa se nije primjećivalo svraćanje ilegalaca kod nje. Osim toga, njen je stan služio kao punkt i za donošenje ilegalnog materijala, itd.

Stan drugarice Marte Melinac u Krajiškoj ulici imao je također vrlo važnu ulogu, jer se u njemu, osim održavanja sastanaka partijske ćelije, održala i partijska konferencija grada Zagreba.

Za stan Nikole i Fanike Slatković na Rokovu perivoju broj 7 može se reći da je bio na raspolaganju zagrebačkoj partijskoj organizaciji punih sedam godina, od 1938. sve do 1945. U njemu su se održali mnogi sastanci partijskih ćelija, a i nekoliko sastanaka rajonskih komiteta...

.. Nabrojat ćemo još neka imena drugova i drugarica koji su davali na korištenje svoje stanove. To su: Micika Krivak, Kukuljevićeva 38/a, Vlado Huić, Kraljevac, Martin Brlas, Podolje 30, »Sekler« stolarska radionica, Ilica — Črnomerec, Slavko Blažina, Čanićeva, Ante Jurjević, klesar, Mirogoj, Pero Majer, Vinogradska — Sv. Duh, Savo Zlatić i Lida u Buconjićevoj ulici, Mirko Belošić kod Selske ceste, Hamdija i Marija Pobrić, Kraljevac, David i Nada Gaon, Radnički dol, Milan Muhar, Medulićeva 21, Stjepan i Reza Hulina, Dalmatinska 10, Janko Grban, Učka 48.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945*, »Spektar«, Zagreb, 1972.

Franjo Culjak

PARTIJSKA ORGANIZACIJA ŽELJEZNIČARA

Snažan utjecaj komunista u željezničkom čvoru — Novo partijsko rukovodstvo — Akcije i sabotaze protiv okupatora i ustaša — Široka mreža Narodne pomoći — Velike žrtve hrabrih željezničara

... Krajem 1940. godine u željezničkom čvoru ja Zagrebu bilo je 28 članova KPH, okupljenih u sedam ćelija. Pet ćelija bilo je u Željezničkoj radionici, jedna u ložionici i jedna na Zapadnom kolodvoru. Uz te ćelije i komuniste bilo je vezano oko 600 aktivnih simpatizera, od kojih je dobar broj bio organizaciono vezan u grupama aktivista. Sekretari ćelija u Željezničkoj radionici bili su: Dragutin Stojaković, Antun Mrak, Franjo Culjak, Dušan Mamula (na žalost, ne sjećam se imena još jednog druga), u ložionici Valent Ivić, a na Zapadnom kolodvoru Mijo Požun.

U partijskom rukovodstvu bili su do studenoga 1940. godine Dragutin Sontaki, Antun Mrak, Josip Flajšer, Stjepan Pečnik, Janko Gredelj, Dragutin Stojaković i Dušan Mamula. U studenome 1940. godine održana je u stanu Josipa Flajšera na Kraljevcu konferencija partijske organizacije željeznice uz prisutnost Rade Končara, sekretara CK KPH. Na toj konferenciji u novo rukovodstvo su izabrani: Janko Gredelj, Vjekoslav Razdraz, Dragutin Stojaković, Antun Mrak i Valent Ivić. Josip Flajšer, Stjepan Pečnik i Franjo Culjak izabrani su u partijsku komisiju za sindikalni rad.

Djelovanje novog partijskog rukovodstva bilo je usmjereno, prije svega, na organizaciono ihčvršćenje i jačanje partijskih organizacija. Do ožujka 1941. godine, do kada je djelovalo to rukovodstvo, povećao se broj članova na više od 50, a analogno tome i broj ćelija. Posebno treba istaći činjenicu da je na početku 1941. godine osnovana partijska ćelija na Glavnom kolodvoru od pet članova. Sekretar je bio Ladislav Mekinc, a članovi ćelije: Miroslav Grahalić, prometnik, Ferdo Udier, prometnik, Ivan Radošević, vlakovoda i Vlado Cvija, prometnik u Velikoj Gorici. Ova ćelija se spominje u cijelosti zbog toga što je njezina uloga imala posebno značenje, kako u prebacivanju ljudi i raznog materijala u partizanske jedinice, tako i u pravljenju nereda kod slanja raznih neprijateljskih transporata.

Dva su faktora bila odlučujuća za jačanje partijskih organizacija u tom kratkom vremenskom razdoblju. To je bio, prije svega, faktor spremnosti i odlučnosti komunista u borbi za svoja ekonomska i politička prava, koja su postajala sve manja, a položaj sve teži. Drugi faktor bili su zaključci Savjetovanja komunista — željezničara iz čitave zemlje koje je održano 1940. godine u Zagrebu, u Solovljevoj ulici 10, u stanu druga Deneša Vajsa. Na Savjetovanju su prisustvovali: Tito, Kardelj, Končar, Kraš, Saili i Ugarković, a ispred željezničara Zagreba tu su bili: Josip Flajšer, Stjepan Pečnik, Dragutin Stojaković, Janko Gredelj i Franjo Culjak. Na Savjetovanju je razmatrano stanje i metoda rada partijskih organizacija u željezničkom prometu i u željezničkim radionicima, kao i zadaci komunista i partijskih organizacija u budućem radu.

Djelovanje obaju faktora imalo je kao posljedicu to da se na jednoj strani našlo 90% partijskog članstva koje je tražilo veću aktivnost, borbenost i veću partijsku disciplinu, a na drugoj oni pojedinci koji su smatrali da veća aktivnost predstavlja opasnost od hapšenja, gubljenja zaposlenja i robijanje. Takvi stavovi pojedinaca u partijskom rukovodstvu dolazili su do izražaja naročito tada kada se od komunista željezničara zahtijevalo prebacivanje literature i drugog ilegalnog materijala izvan Zagreba.

Naime, željezničari su imali dvije prednosti koje su im omogućavale lakše putovanje vlakovima, tj. imali su željezničku legitimaciju zbog koje nisu bili toliko pretresani kao ostali putnici u vlakovima, a imali su i režijsku cijenu vožnje koja je imala financijskog efekta na partijske financije.

Oportunistički stavovi i shvaćanja pojedinaca u partijskom rukovodstvu imali su kao posljedicu to da je u ožujku 1941. godine tadašnje rukovodstvo smijenjeno i izabrano novo za željeznički čvor u koje su ušli: Vlado Mutak, Janko Gredelj i Miloš Boško iz Željezničke radionice, Stjepan Debeljak iz ložionice i Karlo Korošec sa Zapadnog kolodvora. Za političkog sekretara je bio izabran Vlado Mutak, a za organizacionog Janko Gredelj.

Novo partijsko rukovodstvo bilo je sastavljeno od mladih, nekompromitiranih, poletnih i revolucionarnih kadrova, što je bio jedan od osnovnih preduvjeta za organizaciono učvršćenje i proširenje partijskih organizacija. Koliko se u tome zadatku uspjelo vidi se i po tome što smo imali koncem prve polovice 1941. godine već više od 70 članova KP, ne računajući velik broj kandidata koji su također bili organizirani u samostalne grupe.

Radi jačanja i učvršćivanja discipline i budnosti članova i kandidata KP ponovno je prorađena brošura »Konspiracija«, u kojoj se govori o tome kako se treba čuvati od policije, kakvo treba da bude držanje komunista pred klasnim neprijateljem itd. Gotovo svaki član Partije je dobio svoj nadimak kako bi među sobom lakše saobraćali i teže bili otkrivani od raznih doušnika i od same policije.

Dalji osnovni zadatak na kojemu se angažiralo novo partijsko rukovodstvo s čitavim partijskim članstvom bio je rad na daljem jačanju i proširenju kruga simpatizera, njihovo organizaciono povezivanje i aktiviranje na raznim zadacima. To je bio nastavak već ranije započete orijentacije na daljem proširenju partijske organizacije i njezino dalje povezivanje sa širokim brojem simpatizera.

U takvom organizacionom stanju Partije i političkom raspoloženju velikog broja željezničara, među njima su komunisti bili sve aktivniji i borbeniji, dočekana je okupacija zemlje u travnju 1941. godine.

Napad na Jugoslaviju i njezin raspad, te dolazak na vlast ustaša, željezničari, kao i drugi građani, u ogromnoj su većini prihvatili sa strepnjom i s uvjerenjem da ta okupacija i ta ustaška vlast ne mogu dugo trajati. Takvo uvjerenje

željezničara još se više učvrstilo tada kad je njemačka ratna mašina napala Sovjetski Savez. Kad se to dogodilo, tada je bilo mnogima jasno, a u tom pravcu djelovala je i Partija, da većeg izbora nema, da postoje samo dva puta opredjeljenja: ili se pokoriti vlasti (tj. okupatoru i ustašama), ili se opredijeliti za pripremu borbe protiv okupatora, ustaša i svih ostalih slugu okupatora.

U tom pravcu je Partija počela odmah nakon okupacije u željezničkom čvoru Zagreb podučavati članove Partije i simpatizere kako se vrše sabotaze i kako treba reagirati protiv najezde ustaša. Da se to postigne, održano je mnogo sastanaka na obali Save, na kojima sam sudjelovao i ja. Također su održavani sastanci u Trnavi (predgrađu Zagreba). Naime, u Trnavi su mnogi željezničari imali svoje kućice. Tu se govorilo o tome kako se treba držati pred klasnim neprijateljem kad se padne policiji u ruke. Govorilo se i o značenju svake, pa i najmanje sabotaze koju treba vršiti, a pogotovo na željezničkim postrojenjima, jer je željeznica jedna od osnovnih faktora za svaku zemlju, a naročito u ratu za prebacivanje ratnog materijala, vojske itd. Sastanci na obali Save i u Trnavi održani su već u srpnju 1941. godine. U tom razdoblju počele su i prve sabotaze u željezničkoj radionici, u ložionici, a kasnije i na stanicama. Potrebno je spomenuti da smo se mi radnici sklanjali još prije okupacije zemlje, kad su avioni letjeli nad Zagrebom, u pripremljena, improvizirana skloništa, a upravo su u njima došli do izražaja dijametralno suprotni stavovi o pitanju okupacije. Naime, stav komunista je bio protiv okupacije, a frankovci su se izjašnjavali za nju, naglašavajući da je ona jedini izlaz da izbjegnemo rat. U tome su se isticali poznati frankovci, kao što su: Preložnjak, Krnjak, Lukačević, Petajnek itd. Konfrontacija između komunista i tih mladih ustaša kompromitirala je komuniste, pa ih je kasnije, stvaranjem kvislinške NDH, ustaška policija masovno hapsila.

Već u srpnju bile su izvršene sabotaze. One su dale snažan poticaj komunistima za još temeljitije pripreme i početak ustanka. Sredinom 1941. godine onesposobljena je dizalica za lokomotive u montaži i dizalica u ljevaonici. Zatim je onesposobljen niz sprava na lokomotivama koje su bile uvozni materijal. U toku srpnja i kolovoza onesposobljena su tri elektromotora; uništavane su skupocjene i vrlo precizne mašine alatjike, parni valjci, ležaji na lokomotivama, tokarske klupe (više njih uništio je Janko Gredelj). Uništavan je na svakom mjestu uvozni specijalni čelik, zatim, razne boje i lakovi. U administraciji je zavladao nered zahvaljujući drugu koji je radio u upravi Željezničke radionice pod prezimenom Dakić (imena se ne sjećam). Sve te sabotaze, možda naoko sitne, ali vrlo značajne, znatno su smanjile proizvodnost rada i popravak lokomotiva, koje su bile potrebne saobraćaju, tj. okupatoru i kvislinzima.

Zbog tih sabotaza i zbog aktivnosti komunista uopće, uslijedila su i prva hapšenja u željezničkom čvoru. Tako su iz prve grupe uhapšenika ubijeni Antun Mrak i Ivan Siftar prilikom bijega iz Kerestince. Vinko Jedut je, kao teško bolestan, prebačen iz Kerestince u bolnicu na liječenje, odakle mu je, partijska organizacija željeznice, u ljeto 1941. godine, organizirala bijeg, prebacila ga u Moslavinu gdje je bio jedan od organizatora narodnog ustanka i partijskog rada.

Sredinom 1941. godine uhapšena je grupa radnika u Željezničkoj radionici, ali su oni nakon kraćeg vremena pušteni na slobodu zbog pomanjkanja dokaza. Zatim su trebali biti uhapšeni Stojaković, Gredelj, Blašković i Božo Miloš. Međutim, o namjeri policije doznala je partijska organizacija, na vrijeme ih o tome obavijestila, pa su se oni sklonili, osim Bože Miloša koji nije htio izbjeci hapšenje.

Nakon dva mjeseca ponovo je policija hapsila u Željezničkoj radionici. Međutim, Vladimir Gruba i Vjekoslav Janić, kada su doznali da ih policija traži, ispoljili su prisebnost i sakrili se ispod skladišta dasaka. Sačekali su povoljan momenat, zatim napustili Željezničku radionicu i ubrzo partijskom vezom otišli u partizane.

Potrebno je spomenuti i hapšenje Vladimira Mutaka. Policija ga je zadržala u zatvoru dva mjeseca, a kada ga je pustila na slobodu, on je otišao u partizane. Krajem 1941. godine bila je uhapšena veća grupa radnika iz Željezničke radionice, među kojima su bili i stari članovi Partije, dugogodišnji sindikalni funkcionari. Bili su to: Josip Flajšer, Stjepan Pećnik, Dragutin Sontaki i ostali. Oni su odlukom pokretnog prijedlog suda upućeni u logor i tamo ubijeni.

Rad partijske organizacije pod terorom UNS-a i Gestapoa bio je otežan. Dio komunista je hapšen kada bi oni razvili svoju djelatnost i bili uočeni, a dio ih se na vrijeme sklanjao i postojećim kanalima odlazio u partizane. Uhapšeni su, uglavnom, upućivani u logore. Stoga bi izvjesno vrijeme uslijedila stagnacija u djelatnosti partijske organizacije. Međutim, ona se, kao nesavladiv borac, brzo oporavljala i sa svojom novom strukturom nastavljala rad.

Dok sam živio ilegalno i obavljao političko-partijske zadatke nije se postavljalo kao problem pitanje stanova, kako za sastanke, tako i za boravak ilegalca. Notorna je činjenica da je svaki onaj građanin, koji bi primio ilegalca na spavanje, ako bi bio otkriven, strogo kažnjavan, pa i smrću. Kada se danas prisjećam tih policijskih strogih mjera imponirala mi je odlučnost svih onih stanovnika koji su riskirali svoj život potpomažući narodnooslobodilački pokret. Poznao sam stanovit broj antifašista kod kojih sam se sklanjao za čitavo vrijeme svog ilegalnog rada. Bili su to: Rudolf Hudek (stolar u Vrapču) kod kojega sam često boravio i čitavi dan kada nisam imao zakazane sastanke; Josip Putarek, Vinogradska cesta 18; Rudi Šćukanec, Babonićeva ulica; inž. Boris Prikrič, Selska cesta; Franjo Koren (brijački obrtnik), Supilova ulica. Često sam s drugovima u njegovom brijačkom salonu održavao sastanke i pripremao hranu; Deri, Draškovićevo ulica 12; u Školskoj ulici također sam se koristio jednim stanom, ali se, na žalost, ne sjećam imena tog rodoljuba koji mi ga je davao na raspolaganje za potrebe NOP-a; Slavko Cerovečki, u jednoj od ulica na Peščenici itd.

Da bi se shvatile teškoće koje smo mi ilegalci ponekad imali, spomenut ću jednu svoju nezgodu. Jednog dana sam bio u mliječnom bifeu u Kačićevoj ulici (naime, bio sam dijetalac). Došli su, zatim, neki ljudi, pa sam s njima spontano pričao i zaboravio da je nastupio policijski sat o zabrani kretanja. Budući da nisam imao pravo kretanja, a kod sebe nisam imao bombu i pištolj, smišljao sam što trebam uraditi. Dosjetio sam se da pokušam pobuditi dojam kod vlasnice da sam bolestan. Nastojao sam biti što uvjerljiviji kako mi je momentalno pozlilo i da u takvom stanju nisam u mogućnosti napustiti bife. Cilj mi je bio da tu prenoćim. Starija žena, vlasnica, shvatila je što namjeravam, pa je htjela, ispoljavajući upornost, da odmah iziđem. Bojala se odmazde policije ako sazna da sam ja bio tu. Uspio sam je ubijediti da ne strahuje od posljedica. Najzad je popustila. Prespavao sam u bifeu. Vlasnicu nisam poznao, pa sam zaključio da je shvatila da ne smijem izići na ulicu da ne budem uhapšen. Tu ženu sam poslije rata tražio da joj zahvalim, ali je, na žalost, nisam uspio pronaći...

• • • Poznate su akcije koje su vršili komunisti željezničari Zagreba: dizanje eksplozivom u zrak transformatora u Branimirovoj ulici, onesposobljavanje lokomotiva i drugih postrojenja, otvaranje vagona i uzimanje velike količine oružja za potrebe udarnih grupa Zagreba i partizana, prenošenje ilegalne literature izvan

Zagreba, slanje velikih količina sanitetskog materijala partizanima, pravljenje nereda u kretanju vozova koji su upućivani u suprotnim pravcima, djelovanje komunista da što veći broj radnika ode u partizane, prijevoz punih vagona zagrebačkim radnicima u partizane od kojih su mnogi dobili željezničku uniformu itd. Pored toga imali smo posebno štampane blank propusnice koje su se rukom popunjavale, a služile su za slobodan izlazak iz Zagreba prema mjestu odredišta. Takve propusnice je zbog svog lijepog rukopisa pisala Štefica Barić, radnica s Trešnjevke. Ona je stražarila kad smo održavali sastanke na obali Save 1941. go-

Samo ti izneseni podaci bili su vrlo značajni za proširenje i jačanje NOP-a. Nema sumnje da se može potpuno slobodno reći o jednom čvrstom kontinuitetu koji je bio čitavo vrijeme okupacije u radu partijske organizacije u željezničkom čvoru Zagreba. To je utoliko značajnije što je bilo vrlo mnogo hapšenja, a i mnogo ljudi koji su otišli u partizane.

Jedan od veoma značajnih činilaca za povezivanje Partije s izvanpartijskim masama bio je sakupljanje Narodne pomoći. Organizaciona mreža njezinog sakupljanja povezivala je kompletan željeznički čvor u Zagrebu. Treba imati na umu da je takva organizacija postojala i prije okupacije zemlje pod nazivom Crvena pomoć. Glavni blagajnici Narodne pomoći za cijeli željeznički čvor mijenjali su se stjecanjem okolnosti (zbog ugroženosti ili hapšenja). Prvi od njih je bio Karlo Korošec, zatim, Ivan Šiftar, Rudolf Rajh, Stjepan Paljan i drugi.

Budući da imam podatke, želim istaći koliko je ljudi svake godine sudjelovalo u davanju Narodne pomoći: 1941. godine 645 ljudi; 1942. godine — 818; 1943. godine — 1425; 1944. godine — 3130.

Brojke pokazuju da se i pored ustaško-gestapovskog terora kontinuirano povećavao broj pristaša NOB-a i simpatizera Partije koji su rezolutno davali novčane priloge i druga materijalna sredstva za Narodnu pomoć.

Treba akcentirati snalažljivost i smionost drugova koji su prikupljali i otpremali razna materijalna sredstva partizanima. Kao eklatantan primjer može poslužiti dostavljanje veće količine diverzantskog materijala krajem 1941. godine, kao naručene pošiljke selidbe u zatvorenom vagonu prema željezničkim propisima. U Capragu je materijal prihvaćen i upućen partizanskim jedinicama.

Sada se, nakon trideset i četiri godine od pobjedonosnog narodno-oslobodilačkog rata i revolucije, s ponosom prisjećamo svestrane pomoći koja se pružala obiteljima žrtava fašističkog terora, kao i zatvorenicima i logorašima.

Partijska organizacija čitavog željezničkog čvora uspjela je sakupljanjem Narodne pomoći vezati uz sebe velik broj antifašista i ostalih ljudi koji su bili privrženi Partiji i narodnooslobodilačkoj borbi. Činjenica je da je Partija na skupljanju Narodne pomoći provjeravala ljude, pa su oni ubrzo bili primljeni za njezine članove. Sakupljanjem Narodne pomoći i tumačenjem njezinog značenja znatno se pridonijelo mobilizaciji ljudi sposobnih za oružanu borbu.

Od 1941. do 1945. godine iz željezničkog čvora u Zagrebu otišlo je u Narodnooslobodilačku vojsku 249 ljudi, poginulo ih je 50, u zatvorima i logorima bilo ih je 339 i u njima su ubijena 132 druga.

Kolektiv željeznice uložio je natčovječanske napore za izvojevanje pobjede u teškoj borbi protiv okupatora i kvislinga. Likovi palih drugova, dostojni poštovanja, živjet će trajno u sjećanju svih nas koji smo se zajedno s njima borili za slobodu i socijalizam..*

* Odlomci iz sjećanja SUBNOR, Zagreb.

Vicko Raspor
Rade Vlkov

ORGANIZACIJA SKOJ-a

*Rad u novim uvjetima — Akcije skojevaca — Mladi su
hrabro ginuli*

.. Okupacija je zatekla u Zagrebu već široku, dobro organiziranu i discipliniranu mrežu skojevske organizacije, politički već toliko spremnu da nastavi put na liniji KPJ i u najtežim danima okupacije i ustaškog terora. Dolaskom ustaša na vlast, MK SKOJ-a održao je hitno sastanke sa svim omladinskim rukovodiocima šegrtskih i srednjih škola, radničke omladine po kvartovima i društvima i sa zadovoljstvom mogao konstatirati odlučnost, sabranost i volju za borbu kod svih.

Na tim prvim sastancima pretresalo se o novim uvjetima rada, o potrebi jače konspiracije, o držanju na policiji u slučaju hapšenja, o održavanju ilegalnih sastanaka, skupljanju oružja, njegovu sakrivanju itd. Bilo je zaključeno da se, što je više moguće, održe legalne forme rada i okupljanja omladine (izleti, posjeti kinematografima, odlazak na Savu i si.). Međutim, to se već kratko vrijeme nakon okupacije moralo prekinuti.

Članovi MK SKOJ-a u lipnju 1941. godine bili su: Joco Đaković, sekretar, Dragica Hotko, Štef Benceković, Mojmir Martin, Milica Opalo, Milka Kufrin, Tibor Zelinka, Ivan Sabljak, Vlado Grgašević, Vinko Megla, Stjepan Malek, Ljubica Buba-Jančić i Leo Rukavina.

U periodu 1940/1941. godine gotovo svaka srednja škola u Zagrebu: sve muške i ženske realne gimnazije, obrtna, učiteljska i srednja tehnička imale su formirana školska rukovodstva SKOJ-a. U mnogim razredima formirali su se razredni aktivni. Čak i u realnoj gimnaziji časnih sestara milosrdnica na Savskoj cesti postojala je razredna grupa (aktiv) SKOJ-a od pet članova. Jedino u obje klasične gimnazije nisu postojali razredni aktivni, već tu i tamo u kojem razredu poneki simpatizer. U te je gimnazije bilo najteže prodrijeti.

U svom radu sa srednjoškolicima skojevska se organizacija koristila različitim formama: čitalačkim grupama, sportskim natjecanjima, zajedničkim od-

laženjima na kino-predstave, okupljanjem u »Društvu trezvene mladeži« i sličnim.

Sekretari školskih rukovodstva triju škola činili su tzv. troškolske skupove, koji su formirani negdje u travnju 1941. godine. Na sastancima troškolskih skupova koordinirao se rad između pojedinih grupa škola i prenosila se iskustva.

U ljeto 1941. formirano je srednjoškolsko rukovodstvo SKOJ-a, kojim je rukovodio Mojmir Martin, a članovi su bili: Štef Mlinarić, Zorka Fak, Gvozden Budak, Ante Jelčić, Stjepan Miletić, a kasnije, kad je srednjoškolskim rukovodstvom rukovodio Vicko Raspor (a Mlinarić, Jelčić strijeljani, Budak uhapšen), bili su članovi Stjepan Miletić, Luka Špalj, Ognjeslav-Mičo Bronzin i Zorka Fak.

Podjela rada (sektori) u srednjoškolskom rukovodstvu bila je takva da je svaki član rukovodstva bio zadužen za rad s najmanje dva troškolska skupa. Osim toga, svaki je član rukovodstva bio posebno zadužen po sektorima: narodna pomoć, borbene grupe, organizaciona pitanja i ideološki rad. Svaki član srednjoškolskog rukovodstva bio je i član ili rukovodilac jedne borbene grupe.

Na svojim sastancima skojevci su se dogovarali o proširenju skojevske organizacije u svom razredu, proučavali marksističku literaturu, dogovarali se i predlagali akcije koje bi se mogle izvršiti, kao uništavanje ustaških zidnih novina, bušenje guma na vojničkim kamionima, dijeljenje i bacanje letaka i pisanje parola, skupljanje municije i oružja, govorili su o proširivanju mreže Narodne pomoći, rasturanju napredne literature i listova među srednjoškolcima itd.

Srednjoškolci su skupljali za Narodnu pomoć (kao novac, hranu, sanitetski materijal, zlato itd.) ne samo od srednjoškolaca, nego i od znanaca, prijatelja i susjeda izvan škole. Pronalazili su stanove za ilegalce i pohranjivanje oružja i ilegalne literature, sanitetskog materijala i oružja.

Na svojim sastancima skojevci su se upoznavali s političkom situacijom, karakterom i značenjem SKOJ-a, o držanju pred klasnim neprijateljem, o konspiraciji itd., a u drugoj polovini 1941. godine o partizanskim akcijama i NOB-u uopće.

Udamim (borbenim) grupama, u kojima su obično bila tri-četiri člana (trojke, četvorke), a u njima su obično bili skojevci sa različitih škola, koji se međusobno nisu poznavali (to je bilo zbog konspiracije i težeg provaljivanja), vršile su se gore navedene akcije. Akcija polijevanja ustaških zidnih novina bila je konstantna. Udarne grupe polijevale su po noći tintom ili nekom drugom bojom te novine, koje su bile postavljene u raznim dijelovima grada, a ujutro bi ih građani ugledali polivene velikim plavim ili crvenim mrljama, ili precrtane srpom i čekićem. Ustaše bi ponovo lijepili iste zidne novine ili nove, koje bi drugog dana ponovo osvanule polivene. Poslije napada na SSSR, ustaše su na tim mjestima zidnih novina (ne na svima nego na važnijima: na Jelačićevu trgu, na Kvaternikovu trgu, na Pejačevićevu trgu itd.) montirali veliku zemljopisnu kartu na kojoj su svakog dana povlačili crvenom crtom napredovanje Nijemaca. Nakon jedne akcije udarnih grupa, te su geografske karte osvanule polivene velikim mrljama. Naravno da ustaše nisu mogli na tako uništenim kartama i dalje označavati napredovanje Nijemaca, pa su bili prisiljeni te karte izmijeniti novima. Međutim, i te nove karte su poslije nekoliko dana ponovo na isti način uništene, nakon čega su ustaše uklonile te velike ploče s geografskom kartom i nikad ih više nisu montirali.

Među najmasovnijim akcijama što ih je izvela srednjoškolska omladina svakako su odbijanje hrvatskih omladinaca srednjoškolaca da ih odvoje od njihovih školskih kolega Srba i Židova — javno na Stadionu. Tu akciju je izvela

srednjoškolska organizacija SKOJ-a. Glavni pokretači bili su Ante Jelčić, Gvozden Budak, Štef Mlinarić, Krešo Rakić, Stjepan Miletić, Mićo Bronzin, Radovan — Braco Belić i drugi. Uspjelo se postići opće negodovanje svih srednjoškolaca i tako spriječiti odvajanje. Akcija je bila unaprijed organizirana po svim školama i jedinstvena. To je druga masovna akcija srednjoškolaca.

Treća veća akcija je štrajk svih srednjoškolaca članova Civilne zaštite protiv vježbanja na stadionu, pod parolom »Dajte nam cipele«. I tu je demonstraciju solidno pripremila skojevska organizacija svih srednjih škola. Skojevci svih škola istupili su za vrijeme stroja istovremeno i jedinstveno i uspjeli povući za sobom cjelokupnu omladinu, i stvar je otišla tako daleko da je nekoliko tisuća omladinaca istovremeno napustilo stadion vičući »Nećemo vježbati — dajte nam cipele«, nakon čega su se popeli na tramvaje, viseći sa svih strana na njima, i kroz cijelu Maksimirsku ulicu vikali i demonstrirali. Ta je akcija imala veliko značenje, jer su mladi komunisti uspjeli frontalno suprotstaviti gotovo svu omladinu srednjih škola prema ustaškim vlastima, čiji je autoritet u njihovim očima tada ozbiljno poljuljan i to je imalo dalji utjecaj na raspoloženje srednjoškolaca.

U mnogim kotarskim štabovima Civilne zaštite bio je velik broj skojevaca, a i u samom glavnom štabu CZ bili su pretežno članovi SKOJ-a, tako da su nam svi žigovi i dokumenti bili dostupni, čime se skojevska organizacija uvelike koristila. Tako je npr. postolarski radnik Josip Preskar-Boltek u uniformi Civilne zaštite sa službenom propusnicom i u velikoj kovčigi, zapečaćenoj službenim žigom CZ, tj. glavnog štaba CZ, odnio u lipnju 1941. godine važan partijski materijal i dokumente. I inače organizacija CZ, koju smo mi imali najvećim dijelom u svojim rukama, učinila je mnoge usluge našem pokretu. Noćne patrole za zamračenje grada (koje su kontrolirale zamračenje) bile su mnogo puta sastavljene od naših drugova iz CZ i po jednog policajca. Sastav patrole određivali su kotarski štabovi CZ, a kako su u većini štabova sjedili skojevci, oni su nastojali da u patrole uđe što više skojevaca, naročito članova udarnih grupa. Tako su se baš u tim redarstvenim satima po noći često dijelili leci i vršile sabotaže. Dok su jedni zabavljali policajca ili mu svratili pažnju na drugu stranu, drugi su dijelili letke, vršili sabotaže na gumama kamiona i slično. Ustaško redarstvo nikad nije doskočilo tome.

U ljeto 1941. godine zapaljen je stadion u Maksimiru, jer se pročulo da će se njegova građa upotrijebiti za gradnju baraka za predvojničku obuku srednjoškolaca. Nakon nekoliko pokušaja izveden je posljednji s dobro napravljenim upaljačima, organiziranije i s više omladinaca i stadion je izgorio. Vatra je bila tako visoka da je čitav Zagreb vidio da stadion gori. Poslije toga izvršena su mnogobrojna hapšenja srednjoškolaca, i to masovna, tako da su ustaše u jednu noć strpali u nekoliko kazionica velik broj omladinaca, većinom onih koji nisu imali ni pojma o tome.

U ljeto 1941. pada u ruke ustaške policije dio srednjoškolskog rukovodstva. Uhvaćeni su Krešo Rakić, Štef Mlinarić, Gvozden Budak, Mićo Bronzin, Matko Tironi i još neki omladinci. Svi su se na policiji držali junački, ne odavši ništa. Rakić i Mlinarić su ubijeni. Gvozden Budak bio je strašno mučen paljenjem čitavog tijela, ali se odlično držao. Kasnije se nekako izvukao, otišao u partizane i u Lici poginuo smrznuvši se. Mićo Bronzin poslan je u logor, gdje je umro.

Nešto prije toga pao je u ruke policiji omladinac, član srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a, Braco Belić, koji je došao iz beogradske skojevske organizacije. Uhvaćen je kada su se kod njega skrivali neki omladinci, koji su sudjelovali u akciji na Botanički vrt. Na policiji je bio strahovito mučen. Obje noge su mu

bile gotovo potpuno spaljene, kao i tijelo i lice na mnogim mjestima, ali nije odao nikoga, iako je poznao cijelu skojevsku organizaciju. Nakon toga mučenja vidjeli su ga neki drugovi u kaznionici na Savskoj cesti i jedva prepoznali, ali on se još uvijek smiješio i hrabrio ih...

Na ženskim gimnazijama ističe se u to vrijeme svojom aktivnošću i hrabrošću Zorka Fak, član srednjoškolskog rukovodstva. Njena je gimnazija i prije i tada bila jedna od naših najboljih srednjih škola — Prva ženska realna gimnazija. Uz nju ističu se mnoge njene drugarice kao Jasna Krstić, Anka Ljubić i druge. Na Drugoj ženskoj realnoj gimnaziji istakla se Mira Paut...

.. Držanje pred policijom bilo je kod skojevaca u ogromnoj većini odlično, što se može zaključiti, među ostalim, i po tome što su, i pored mnogih hapšenja i mučenja svojih drugova, mnogi skojevci mogli nastaviti rad i biti legalni pred vlastima. Skojevci su nastavili uporno rad, ne zbunjujući se čestim hapšenjima, mučenjima i ubojstvima svojih drugova.. *

* Odlomak iz sjećanja, IHRPH, MG-37/XI-21.

Milutin Baltić

RAD MK SKOJ-a

Okupljanje omladine — Članovi Mjesnog komiteta

Omladinski napredni pokret u Zagrebu 1940. godine bilježio je krupne uspjehe kako među radničkom i srednjoškolskom omladinom, tako i među studentskom omladinom. Potkraj te godine imali smo dobro organiziranu skojevsku organizaciju među radničkom omladinom (osobito među učenicima u privredi), u svim srednjim školama i na fakultetima. Godine 1940. i u proljeće 1941. na posljednjim izborima napredni studenti na Zagrebačkom sveučilištu odnijeli su krupne pobjede. Skojevski i partijski organizacija s naprednim studentima preuzela je na svim fakultetima Zagrebačkog sveučilišta, osim na Pravnome, rukovodstvo u svim studentskim udruženjima. To su činjenice koje su ukazivale na to da je opće raspoloženje bilo izrazito antifašističko. Karakteristike tog lijevog pokreta bile su ne samo antifašističke, već i revolucionarne, s obzirom na ciljeve koje je imao. Taj antifašistički i revolucionarni pokret organizirali su i njime rukovodili Komunistička partija i SKOJ. Idejni i programski ciljevi Partije bili su temelji na kojima se gradila platforma svih tih organizacija.

Organizacija SKOJ-a okupljala je omladinu preko raznih masovnih udruženja i sekcija. Te su omladinske sekcije bile osnovane u sindikatu i u tadašnjim tzv. šegrtskim školama, u raznim udruženjima srednjoškolske omladine, kao što su bile literarne, kulturne i druge organizacije, a i u organizacijama studenata, sportskim i kulturno-prosvjetnim i komunalnim društvima u raznim dijelovima grada.

Sve su one predstavljale organizacione oblike kroz koje se odvijala aktivnost SKOJ-a. Međutim, sav taj rad bio je prekinut dolaskom okupatora i ustaša 1941, kada su te organizacije bile zabranjene. Neke od njih su zabranjene i prije, potkraj 1940, npr. URSS-ovi sindikati.

Cjelokupnim radom napredne omladine u Zagrebu rukovodio je Mjesni komitet SKOJ-a. Skojevskom organizacijom na Sveučilištu rukovodilo je stu-

dentsko rukovodstvo koje je bilo izravno vezano za Pokrajinski komitet SKOJ-a Hrvatske. Na čelu tog rukovodstva bio je Vicko Raspor, koji je u PK SKOJ-a bio zadužen za studentsku omladinu.

Za radničku omladinu osnovan je bio i tzv. Mjesni međustrukovni odbor u URSS-ovim sindikatima koji je preko omladinskih sekcija u pojedinim sindikatima (metalaca, tekstilaca, kožaraca, brijačko-frizerskih radnika, prehrambenih radnika i drugih) organizirao radničku omladinu. U to vrijeme bilo je u Zagrebu mnogo učenika u privredi. Velika većina njih bila je obuhvaćena skojevskim organizacijama kroz strukovne sindikate ili organizacije po školama.

Radom na srednjim školama rukovodio je Skojevski srednjoškolski odbor, koji su činili studenti prve i druge godine fakulteta, uglavnom već tada organizirani članovi Partije. Na svakoj srednjoj školi postojala su odgovarajuća rukovodstva i razni drugi oblici legalnog djelovanja.

MK SKOJ-a Zagreba koji je rukovodio radom tih organizacija činili su: Joco Đaković, Milutin Baltić, Mojmir Martin, Tibor Zelinka i Ljubica-Buba Jančić. Izvjesno vrijeme je u MK bio Ivan Delgalo i Mirko Bedek, student iz Hrvatskog Leskovca koji je bio zadužen za rad u okolici Zagreba. Radničkom omladinom rukovodio je Milutin Baltić, koji je u isto vrijeme bio i predsjednik Mjesnog međustrukovnog odbora radničke omladine. Mojmir Martin bio je zadužen za rad u šegrtskim školama, Buba Jančić za rad sa srednjoškolskom omladinom, a Tibor Zelinka za rad u studentskim društvima.

U toku 1940. godine MK SKOJ-a dobio je zadatak da radi na organiziranju i širenju omladinskog pokreta i skojevskih organizacija u okolici Zagreba. Tako se uspjelo povezati sa skojevskim organizacijama na području sela Horvata, za što je bio osobito zaslužan Josip, koji je sudjelovao u naprednom omladinskom pokretu u Zagrebu. Skojevska organizacija u tom selu razvila se u masovan pokret omladine, a u početku 1941. ona je potpuno prerasla u partijsku organizaciju. Na području Zaprešića i Brdovca također je postojala skojevska organizacija, ali se ne sjećam imena druga koji je njome rukovodio. Omladinska organizacija je djelovala i na području Sesveta i Šašinovaca. Na čelu te organizacije bio je Marijan Kos. Mislim da je prije njega tu organizaciju razvio student agronomije Ivan Granda (njegov otac je bio u Hrvatskoj seljačkoj stranci). Centar te organizacije bio je u Šašinovcu. Napominjem da sam, osim radom s radničkom omladinom u MK SKOJ-a, bio zadužen s grupom drugova za rad s tim organizacijama i za organiziranje novih u ostalim dijelovima zagrebačkog okruga.

Poslije zabrane URSS-ovih sindikata, situacija se izmijenila. Rad s radničkom omladinom postaje teži, jer smo ostali bez legalnog oslonca, pored određenih materijalnih uvjeta i prostorija koje smo do tada imali. U sindikatima se odvijao intenzivan masovni kulturno-prosvjetni i politički rad. Zbog toga smo poslije zabrane URSS-a preorijentali cjelokupni rad i osnovali rukovodstva za radničku omladinu po pojedinim rajonima u gradu i tako nastavili kontinuirani rad kao i prije.

Već prije raspuštanja sindikata jedan od legalnih oblika okupljanja omladine bio je odlazak omladine na izlete, i to najprije u društvu »Prijatelji prirode«, na Sljeme i Glavicu te na druga mjesta. Uskoro smo za radničku omladinu uspostavili ljeti stalne izlaske na rijeku Savu. Na livadama se omladina bavljala raznim igrama. Igrao se nogomet, a i kupali smo se. Na tome mjestu redovito se okupljalo oko pet stotina, uglavnom radničke omladine, omladinaca, a ponekad i mnogo više. Održavala su se obavezna politička predavanja, i obavljao ostali idejno-politički rad.

Sjećam se da sam poslije okupacije došao u Zagreb da uspostavam neke veze. Bila je nedjelja. Drugovi su mi rekli da se još održava okupljanje omladine na Savi, bez obzira na okupaciju. Odmah sam otišao onamo i zaista sam našao sve drugove koji su mi bili potrebni. To je bilo u lipnju, nešto prije napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez. Poslije naših akcija i masovnog terora ustaša koji je uslijedio i taj oblik je napušten kao neprikladan. Pretežni dio tih omladinaca sudjelovao je u akcijama u kojima su neki poginuli, drugi su bili pohapšeni i poslani u logore, a ostali su otišli u partizane.

U ožujku 1941. godine proširen je MK SKOJ-a omladincima iz redova radničke omladine. Tada su ušli Milica Opalo i Vinko Megla, a poslije okupacije Ivica Sabljak i još jedna grupa drugova. Neki od nas bili su odmah nakon okupacije angažirani zadacima Partije na terenu. Poslije naših akcija, hapšenja, pa i provala koje su uslijedile, neki članovi MK SKOJ-a su uhapšeni, pa je prirodno što je on bio potpuno obnovljen. Mislim da su u grupi novih članova MK bili Milka Kufrin i Štef Benčeković. U prvim mjesecima oni su činili jezgru koja je u tim teškim okolnostima rukvodila skojevskom organizacijom u Zagrebu i nizom akcija što su se u to vrijeme u njemu provodile.

Poslije okupacije MK SKOJ-a je prvi ozbiljniji udar pretrpio nakon akcije na Kerestinec. Neki članovi MK, kao što je Tibor Zelinka, koji je ujedno bio i član PK SKOJ-a, odmah su na povratku iz Kerestince uhapšeni i strijeljani. Poslije izvjesnog vremena uhapšen je Joco Đaković, sekretar MK SKOJ-a. Na policiji se slabo držao i pokazao je veći broj drugova u skojevskoj i partijskoj organizaciji. Stanovit broj drugova je poslije žestokog sukoba s policijom uspio pobjeći iz zatvora i otići u partizane, kao što je to bio slučaj s Mojmirom Martinom. Milka Kufrin i Milica Opalo otišle su na slobodni teritorij, a ostali drugovi su pohapšeni i strijeljani. Uz pomoć agenta Majerholda policija je uhapsila Jožu Vlahovića i poslije mučenja strijeljala ga. U to vrijeme uhapšena je bila i Buba Jančić.

U grupu koja je 1941. godine, poslije okupacije, ušla u MK SKOJ-a treba uključiti i Lea Rukavinu, koji je poginuo u Prvom partizanskom odredu na Žumberku.

Ne sjećam se tko je poslije hapšenja Benčekovića i njegova upućivanja u logor Jasenovac bio sekretar MK SKOJ-a. Ivica Kranželić je, vjerojatno, određen za sekretara MK početkom 1942. godine. Poslije akcije paljenja benzina u vojnom skladištu na Crnomercu bio je uhapšen, pa je funkciju sekretara preuzela Fadila Bilal-Redžić...*

Dr Slavko Komar

SKOJ NA SVEUČILIŠTU

*Raspuštanje KUSP-a i »Svjetlosti« — Promjene poslije dola-
ska okupatora — Novo skojevsko rukovodstvo*

... Do okupacije uglavnom sam politički djelovao na Veterinarskom fakultetu, zatim u Stranci radnog naroda, na zagrebačkoj periferiji, gdje sam stanovao i u KUSP-u, gdje sam bio predstavnik Veterinarskog fakulteta.

No kako je u to vrijeme bilo naročito aktualno okupljanje studenata na sportu i turizmu, 1939/1940. bilo je formirano turističko-sportsko društvo, na čijoj su osnivačkoj skupštini mene izabrali za predsjednika. Ta organizacija je imala zadatak da organizira izlete, sportska natjecanja, ljetovanja, logorovanja itd., čime je, možda nesvjesno, udarila temelje današnjih »studentskih igara«. Mi smo, na primjer, u zimu 1939/1940. vodili grupu omladine na skijanje, a ljeti redovno na izlete, koji su bili vrlo popularni i dali odlične rezultate. To su bili izleti na Sljeme, na Glavicu, u Samobor, kupanja na Savi. Tu su se održavali razgovori, čitao materijal, prodavale naše novine i časopisi, skupljali prilozi za Crvenu pomoć i razmatrala politička situacija. Na tim je izletima sudjelovalo po 100, pa čak i 250 ljudi. Naročito značajan uspjeh predstavljalo je logorovanje studenata, koje smo dva puta (1939- i 1940) organizirali na Plitvičkim jezerima, u zajednici sa studentima Beogradskog univerziteta. Tamo smo okupili okb 120 studenata ljevičara, mnogo članova Partije i SKOJ-a, i proveli oba puta po mjesec dana. Rukovodioci tog logora bili smo Dušan Calić i ja.

Istina je da su naše glavne masovne kulturne organizacije bile »Svjetlost« i KUSP. Ali njihovim raspuštanjem naša aktivnost nije niukoliko smanjena, jer smo sve probleme pretresali na različitim skojevskim sastancima za čitavo Sveučilište, gdje sam i ja često sudjelovao kao predstavnik Veterinarskog fakulteta. Imali smo sastanke po raznim granama aktivnosti, koje je ujedinjavao Akcioni odbor studenata. Raspuštanje KUPS-a i »Svjetlosti« najviše nas je pogodilo zato što smo izgubili prostorije za sastajanje pod legalnom firmom, pa smo morali iznajmljivati druge prostorije. Tako smo, na primjer, iznajmili prostoriju u Matici

hrvatskih obrtnika 1940. godine za proslavu obljetnice oktobarske revolucije. Tu nas je bilo 505 studenata (točno se sjećam brojke 505) — i svi smo te večeri bili pohapšeni. Neki su na policiji prostajali čitavu noć, a neki su bili pušteni lcući.

Uoči rata mi smo držali većinu stručnih klubova u svojim rukama i, ako bismo uzeli brojčani odnos snaga u to vrijeme, može se reći da smo imali ne samo relativnu, nego gotovo apsolutnu većinu studenata pod svojim utjecajem. Tu mislim na svu antifašističku, patriotsku, studentsku omladinu koja je uočila opasnost napada Njemačke na Jugoslaviju i svu pogubnost politike koju je vodio tadašnji režim.

Dolaskom okupatora nastaju organizacione promjene kao rezultat objektivnih prilika. Naime, velik broj studenata napustio je fakultete i otišao svojim kućama. Dio istaknutih studenata, koji su bili kompromitirani, ostali su u Zagrebu, ali su morali živjeti ilegalno ili polulegalno. Ja sam živio jedno vrijeme legalno, pa većim dijelom polulegalno ili ilegalno — do kolovoza 1941, kada sam otišao u partizane. Promjena se sastojala, na primjer, u tome što je izmijenjeno gotovo čitavo skojevsko i partijsko rukovodstvo. Ja sam ušao u skojevsko sveučilišno rukovodstvo. Na čelu tog rukovodstva prije su bili: Dušan Čalić, Sergije Vuković, Jaroslav Hvala i niz drugih drugova, a sada je, osim Vicka Raspora, ušlo još nas nekoliko.

Mi članovi Partije, koliko nas je preostalo, bili smo u jedinici sa studentima filozofije i nekim studentima agronomije. A budući da se i broj skojevaca smanjio, to smo spajali aktive svih ili nekoliko godina, jer svaka godina nije mogla imati svoj skojevski aktiv. Osim toga, mi više nismo mogli djelovati preko stručnog Kluba studenata veterine, jer je on automatski, čim su ustaše došli na vlast, razjuren, odnosno smijenjena je uprava i izvršena primopredaja inventara i arhive. To je izvršeno, mislim, potkraj mjeseca travnja, kada je još bila relativno mirna situacija, kada smo još svi dolazili na fakultet, pa je sve završilo bez hapšenja. No stvar se zaoštrila već u svibnju i mi se na fakultetu više nismo smjeli pojavljivati. Zbog toga nastaju temeljne promjene u radu SKOJ-a svuda, pa i na našem fakultetu. Tada je bilo centralno pitanje: kako da se svi mi, koliko nas je preostalo, okupimo, da ne dolazi do raštrkavanja, do organizacionog razbijanja, da djelujemo organizirano.

I SKOJ je počeo mnogo smjelije prilaziti studentima prema kojima je ranije bio rezerviran. Literatura koju smo raspačavali, bila je mnogo oštrija; svodila se uglavnom na antiustašku, antifašističku literaturu. A uspjeli smo da zadržimo i masovne kontakte s omladinom na izletima i na kupanju, jer su naši neprijatelji, pojedini ustaški studenti, bili apsorbirani više na drugim stranama, u gradu, ili u provinciji, kamo su odlazili kao agenti i funkcionari: tabornici, logornici itd. Tako je prva dva, tri mjeseca okupacije bilo mnogo mogućnosti da se gotovo nesmetano djeluje svuda gdje god oni nisu dolazili, jer faktično nisu imali vremena.

Ja sam tada živio ilegalno. Mi smo odmah prešli na stvaranje borbenih, sabotažnih grupica i imali smo izvanrednih uspjeha u trganju njemačkih i ustaških plakata, zatim u bušenju guma na njemačkim automobilima, sipanju pijeska u benzin, kidanju telefonskih linija, postavljanju zapreka na željezničku prugu, pisanju naših parola po zidovima itd. To je bilo vrlo rašireno i bilo je angažirano nekoliko desetaka samo studenata veterine, dok smo na čitavom Sveučilištu, gdje smo ranije imali nekoliko tisuća naših glasača, sada mogli mobilizirati u takve borbene akcije nekoliko stotina studenata.

Poznato je da smo naročito bili angažirani u Civilnoj zaštiti. Ta »služba« je pokušala da organizira čete i bataljone za radne akcije. Tako su, na primjer,

ljeti 1941. pod prijetnjom hapšenja ili isključivanja s fakulteta doveli nas studente i srednjoškolce na Maksimirski stadion, gdje su nas namjeravali rasporediti po tim predvojničkim formacijama. Mi smo se spremili da razbijemo taj skup, ali nismo mogli sve studente izolirati pa im reći: »Nemojmo doći u Maksimir na stadion«, nego smo došli i mi i nastupili dezorganizirajući, tj. vičući i ismijavajući tu čitavu akciju. Zbor, na kojem je sudjelovalo nekoliko tisuća studenata i srednjoškolaca, uspjeli smo potpuno razbiti. Sjećam se da su najprije skojevcu, a zatim i ostali studenti skinuli cipele na samom stadionu i tako bosu prošli ulicama, vičući: »Dajte nam cipele, dajte nam odijela.« Tek kod Petrove crkve ustaše su uspjeli da nas rastjeraju. Taj je događaj u Zagrebu odjeknuo kao javni skandal i jedna od prvih demonstracija studenata i srednjoškolaca protiv ustaških pokušaja stvaranja fašističke organizacije omladine.

Kasnije su slijedile mnogo ozbiljnije akcije: od akcije paljenja stadiona pa do raznih sabotažnih akcija, likvidacija pojedinih neprijateljskih agenata i pripremanja naših kompromitiranih drugova za odlazak u partizane*...

* Odlomak iz sjećanja, IHRPH, MG-36/I-1.

Milica Opalo-Milidrag

TREŠNJEVAČKA OMLADINA

*Mjesni komitet SKOJ-a — Spremni za svaku akciju — U
ustaške ruke pali su mnogi najdraži*

Godine 1941. radila sam kao radnica u tvornici »Bates« (danas »Ivica Lovinčić*). Godinu dana ranije u istoj tvornici primljena sam u Komunističku partiju na prijedlog drugarice Mace Gržetić zbog svog aktivnog rada u URSS-ovim sindikatima. Sudjelovala sam u štrajkovima i ostalim tadašnjim aktivnostima u radničkom pokretu.

Godine 1941, mislim u lipnju, sačekao me je pred tvornicom Milutin Baltić i saopćio mi da sam primljena u Mjesni komitet SKOJ-a. Sjećam se da su na prvoj proširenoj sjednici MK SKOJ-a, kojoj sam prisustvovala, bili: Joco Đaković (tadašnji sekretar), Dragica Hotko, Tibor Zelinka, Vinko Megla, Stjepan Škrnjug, Mojmir Martin, Ivan Sabljak, Ivo Gluhak, Stjepan Benceković, Leo Rukavina, Vinko Lovrić i još novoprimljeni Milka Kufrin i Vlado Grgašević. Sastanku su prisustvovali sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Joža Vlahović, Vladimir Bakarić, član CK KPH, te članovi PK SKOJ-a Rade Vlkov i Vicko Raspor. Na tom proširenom sastanku MK SKOJ-a razmatrana je politička situacija, a Joža Vlahović i Vladimir Bakarić posebno su naglašavali potrebu masovnijeg okupljanja i organiziranja antifašistički raspoložene omladine u SKOJ i udarne grupe. Znam da je taj sastanak održan u Kačićevoj ulici, u stanu krojačkog radnika Klepca. Najvažniji zadatak koji je postavljen pred nas na tom sastanku bilo je čvršće formiranje skojevskih rukovodstava po svim područjima grada. Svaki od nas je dobio i određena zaduženja za pojedina područja. Tako smo drugarica Milka Kufrin i ja bile određene za područje Trešnjevke.

Za nepuni mjesec dana mi smo na svom području organizirale rukovodstvo SKOJ-a za Trešnjevku, u koje su izabrani: braća Živko i Bero Vežić, Pajo Lupert, Leander (Landi) Karlovac, Franjo Delgalo, Drago Lelić, Vlado Srednik, Ante Dobrila Vivere, Mirko Pačić, Vlado Gašparec, Zdravko Šmigoc, Stipe Savić, Nada (mislim Brozičević, mi smo je zvali »lepa Nada«) i Marijan Vlahović, koji je bio najmlađi.

Zajedno s tim rukovodstvom osnovali smo i skojevske grupe od omladinaca i omladinki koji su se isticali u akcijama pisanja parola, raspačavanju letaka i proglašenju Partije i SKOJ-a, u sakupljanju sanitetskog materijala, oružja i hrane, uništavanju neprijateljskog propagandnog materijala, sakrivanju španjolskih dobrovoljaca i ilegalaca. Za veće akcije organizirali smo posebne udarne grupe, iako su sve naše trešnjevačke skojevske grupe (bilo ih je 12) izvršavale zadatke udarnih grupa. U skojevskim grupama bilo je ukupno oko 60 — 70 skojevaca, a omladinskih aktivista, zajedno s ostalom omladinom, nekoliko stotina. U to vrijeme smo organizirali i masovni izlet omladine u Samobor na traženje i inzistiranje same omladine, osobito skojevaca, misleći kako nam fašisti ne mogu ništa. Dogovorili smo se da ćemo se svi u isto vrijeme, neposredno prije polaska vlaka, naći na Samoborskom kolodvoru dolazeći u grupama iz raznih pravaca i jurišom uskočiti u vagone samoborčeka. Sve je to bilo vrlo bučno, otvoreno i javno uz glasnu pjesmu. Sjećam se da sam među nama primijetila neke ustaške agente. Bio je i tzv. Zeko, u kojega smo već tada sumnjali. Ti su agenti išli s nama do Samobora, ali nas nisu dirali. Vjerojatno su željeli saznati što ćemo raditi i tko sve sudjeluje na izletu. Na izlet smo ponijeli lopte, rekete i sličan sportski pribor da bismo zavarali ustaše ako nas eventualno prate.

Kao jednu od vrlo značajnih akcija spomenut ću i istaknuti napad na organizatore ustaške mladeži koji su zaposjeli prostorije našega bivšeg naprednog omladinskog društva »Trešnjevačka kazališna omladina* (TKO) u Zvonigradskoj ulici. Trešnjevka je uvijek bila najrevolucionarniji dio grada i zbog toga prozvana još i prije rata »Malom Moskvom«. Zato su ustaše odmah po svom dolasku na vlast 1941. godine atakirale na trešnjevačke radničke i ostale napredne organizacije, osobito omladinske. Odmah su preuzeli TKO i postavili svoju upravu. Računajući na tradiciju tog društva, nastojali su utjecati na omladinu. Izabrali su ustašku upravu i na čelu s Pećnikom pripremili skupštinu ustaške mladeži u našem bivšem društvu. O održavanju skupštine obavijestio nas je već spomenuti Zeko, vjerojatno da nas provocira. Budući da njemu nismo vjerovali, poslali smo dva-tri skojevca da izvide, a kada su oni potvrdili vijest, pošlo je nas tridesetak na skupštinu. Upravo u vrijeme kada je Pećnik počeo čitati referat, upali smo u prostorije. Pećnik nas je pozdravio ustaškim pozdravom »Spremni«. Mi smo odgovorili da jesmo spremni, a zatim su naši omladinci, braća Vežić, Pajo Lupert, Drago Lelić, Franjo Delgalo, Vadla i ostali, navalili na Pećnika i kroz zatvoreni prozor ga bacili van. Ostali sudionici skupštine, kojih je, uostalom, bilo vrlo malo, razbježali su se, a mi smo sve porazbijali, demolirali prostorije i zatim se povukli. Od tada nikada više to društvo nije funkcioniralo.

Osim dnevnog ispisivanja naših borbenih parola, dijeljenja letaka i proglašenja, skojevci i ostala napredna omladina Trešnjevke stalno i uporno su uništavali ustaške plakate s odredbama, naredbama i potjernicama za našim drugovima, kao i veliku oglasnu ploču s mapom napredovanja njemačkih fašista u SSSR-u. Ta je ploča stajala na Trešnjevačkom trgu. Ustaše su je neprestano morale obnavljati jer smo je mi uništavali, bacali na nju tintu i kiselinu, trgali je i obljepljivali, ispisivali na njoj srp i čekić s petokrakom zvijezdom i druge parole.

Grupa omladinaca na čelu s Berislavom Vežićem i Mirkom Pačićem često je išla na Sljeme kamuflirana izletničkim priborom i gitarama, ali sa sasvim drugim namjerama. U stvari, nosili su materijal od kojega su pravili nitro-bombe. Znam da je to bila smjesa pilovine, nitroglicerina i neke prašine. Dok se jedna grupa vani zabavljala, druga je od tog materijala pravila bombe u Medvedgradskoj špilji. Napravljene bombe su umatali u deke i stavljali na leđa kao planinari. Bombe su sušili u drvarnicama svojih kuća.

Skojevac Kamilo Grosi nabavio je mnogo oružja, naročito pištolja i bombi. Oružje je dobivao preko svog brata, koji ga je uzimao u ustaškoj bolnici. Njegov brat, student Slobodan, bio je u ustaškoj uniformi, naravno kamufliran, jer je i on bio napredan omladinac. Čitava njihova obitelj bila je partizanska. Njihov otac, Ante Grosi, bio je predratni komunist. Braća su ukradeno oružje spremala u »Spartino« igralište kod nekih kupaonica i sakrivali ga u zidovima i drvarnicama. Kamilo Grosi uhvaćen je na djelu kad je preko svog brata dizao oružje u ustaškoj bolnici u Runjaninovoj ulici. Bio je užasno mučen i, po informacijama nekih drugova koji su bili s njim u zatvoru priznao je kome je davao oružje. Tako su ustaše uspjeli uhvatiti većinu skojevaca na Trešnjevci.

Za omladinke su se održavali tečajevi sanitetske pomoći koje je vodila drugarica Slava Očko, liječnica. Tako su se mnoge omladinke osposobile za dužnost bolničarki i za pružanje prve pomoći partizanima.

Najčešći punktovi za sastajanje na koje smo donosili sakupljeno oružje i letke koje je trebalo podijeliti, bile su kuće članova našeg trešnjevačkog skojevskog rukovodstva: kuća Vlade Srednika u Modruškoj ulici 17, koja nam se činila vrlo pogodna jer je bila uvučena podalje od ceste; stan braće Franje i Ivana Delgalo u Varaždinskoj ulici br. 12 (sada Ulica proleterskih brigada), kao i stan majke braće Vežić na Novoj cesti (sada Lenjingradska) br. 24. Želim osobito istaći majku braće Vežića, Ružu Vežić, koja nas je svakodnevno dočekivala i hranila (radila je kao krojačka radnica) i bila nam je više nego majka. Često bi nas nahranila prije nego svoju djecu. Nikada nas nije odvrćala od borbe, ali nam je stalno govorila da se čuvamo. Kada su jedne noći u 2 sata ustaše upale u stan i odvele joj oba sina, ona se snašla i spasila sav materijal koji bi inače pao ustašama u ruke. Dok su oni lupali na vrata, Ruža je sve letke stavila u jednu vreću i kroz prozor je bacila u dvorište. Kasnije o tome obaviješteni omladinci Josip Petračija, Vlado Antolić i Puclin te su letke našli i razdijelili ih. Upravo u vrijeme kad su ustaše bile još u stanu, naišao je krojač Francek (znam da je bio iz Bijeljine) koji je odmah bio uhapšen, ali je prilikom sprovođenja na uglu Nove ceste i Kranjčevićeve ulice ranio jednog ustašu i uspio pobjeći Grebengradskoni ulicom i zatim se skloniti u kuću Šmigoca.

Jednom smo u stanu Vlade Srednika čistili oružje (Vlado se pri tome ranio u ruku) i najednom su se oko kuće pojavili ustaški agenti. Omladinci su brzo posakrivali oružje. Agenti su izvršili premetačinu, ali nikoga nisu odveli (oružje nisu našli). Za ovaj sastanak znao je već spomenuti Zeko. Agenti su u stanu zatekli i drugaricu Milku Kuftrin.

Sav ovaj rad, međutim, mnogim našim trešnjevačkim skojevcima nije bio dovoljan. Tako je Lelić znao govoriti: »Treba nešto više raditi, nešto jače.« Zato je on sa svojom skojevskom grupom na svoju ruku poveo nekoliko omladinaca iz grupe na šegrtskoj školi i grupe skojevaca postolara i s njima zapalio poduzeće »Odpad« na Magazinskoj cesti. Marijan Vlahović, koji je imao jedva 15 godina, sam je s nekolicinom skojevaca izradio neke kockice s ekrazitom i također ih samoinicijativno stavljao između tračnica na željezničkoj pruzi.

U izvršenju jednog od težih zadataka što mi ih je postavila Partija mogla sam se sa sigurnošću osloniti na svoje trešnjevačke skojevce. U to vrijeme, mislim u listopadu 1941. godine, Mojmir Martin pobjegao je iz ustaškog zatvora, tzv. Sing-Singa na Ksaveru. Sklonio se kod skojevskog rukovodioca za Kustošiju Ivana Majerića — Vanče. Kao član Mjesnog komiteta SKOJ-a svakodnevno sam saobraćala s Ivicom Majerićem, koji mi je tako pomogao prenijeti Martinovu poruku da dodem. Istovremeno mi je od Mjesnog komiteta Partije poručeno da

premjestimo Martina u drugi, sigurniji stan. To je, koliko se sjećam, bio poručio Vlado Bakarić.

Kada mi je Vanča saopćio da me Martin zove, nisam vjerovala, jer bilo je gotovo nezamislivo da se može pobjeći iz Sing-Singa. O potjeri za njim stalno je javljao ustaški radio, svuda su bili plakati s njegovim pravim i krivim imenom i slikom. Otišla sam na Trešnjevku da se posavjetujem s užitim trešnjevačkim skojevskim rukovodstvom. Zajedno smo planirali kako da Martina premjestimo i osiguramo. U Martinovo privremeno boravište otišla sam s Pajom Lupertom, braćom Vežić, Dragom Lelićem, a na povratku su nam se pridružili Vanča i njegova sestra, također skojevka. Svi smo bili naoružani pištoljima i bombama. Kako je Pajo Lupert bio frizerski pomoćnik, ponio je sa sobom frizerski pribor. Našli smo Martina u nekoj maloj drvenjari u dvorištu Vančine kuće. Pajo mu je kosu i obrve obojio u crveno, ranu od metka na licu očistio, stavio na nju flaster i prekrio puderom. Ja sam mu donijela novo odijelo, baloner i šešir. U svoj mucu bilo mi je pomalo i komično kada sam ugledala Martina svega isparanog, a znala sam da su ga uhvatili u novom odijelu koje je obukao na navaljivanje svoga oca, jer za nas skojevce odijelo nije značilo ništa, a Martin je uvijek želio da izgleda proleterski. Noge su mu bile pune trnja i ogrebotina. U nozi je bio i metak koji nije dao izvaditi na klinici u Draškovićevoj ulici, rekavši ustašama: »Što ćete mi ga vi vaditi, i tako ćete mi dati drugi.« Kada smo ga opremili, krenuli smo s njim. Na čelu su išla trojica, ostali iza Martina, a ja sam išla u izvidnicu sve do stana da javim ako nešto nije u redu. Na uglu tadašnje Domobranske ulice čekala nas je veza. Stigli smo sretno do druga koji nas je čekao. Bila sam sretna što smo svi dobro izvršili povjereni nam zadatak i što je Martin na sigurnom mjestu.

Uskoro je nastupila najteža jesen u mom životu jer je u ustaške ruke palo toliko meni najdražih drugova iz partijskih i skojevskih rukovodstava. Ne mogu točno navesti dan i mjesec kada sam došla na trešnjevačku vezu a nikoga nisam našla. Kasnije sam uspjela uspostaviti vezu samo s Jelkom (sestrom braće Vežić), koja mi je ispričala da Milku i mene uporno traže. Čak su pokazivali naše slike. Bili su dobro obaviješteni, jer su znali da je Milka u partizanima, a ja da sam još u Zagrebu.

U kratkom razdoblju uhapšeni su, ubijeni ili odvedeni u logore gotovo svi trešnjevački skojevci. Ni danas mi nije poznato kako je došlo do tako masovnog hapšenja, bez obzira na to što je Trešnjevka uvijek bila na najjačem udaru ustaške policije. Vrlo često su bile blokirane pojedine četvrti, vršene noćne racije i premetačine kuća. U tako masovnom pokretu mogao je biti ubačen i neki agent i provokator za kojega mi možda uopće i nismo znali. U svom mladenačkom zanosu bili smo i nedovoljno oprezni, što često prati borbeni pokret omladine.

Pali su braća Vežić, Pajo Lupert, Drago Lelić, Landi Karlovac i mnogo, mnogo drugih. Koliko sam od tada saznala o njihovu hapšenju, ubijanju i pogibiji, trešnjevački skojevci držali su se vrlo hrabro pred neprijateljem. Pajo Lupert je prilikom hapšenja ubio ustaškog agenta Maksa, pripadnika zloglasnog UNS-a. Po pričanju Jelke Vežić znam da su ih strašno mučili, naročito zbog ubojstva agenta Maksa. Vezane žicom, 24. XII 1941. pobacali su ih u kamion i odveli, navodno, u Rakov potok (upravo su taj dan tamošnji seljaci morali kopati rake). I danas mi leži na srcu da iznesem, na primjer, slučaj našega Landija — Leandera Karlovca. Landi je bio uvijek dobro obučen, bolje je materijalno stajao, a mi smo, eto, zato gledali ponekad na njega s izvjesnim nepovjerenjem. Nismo bili sigurni kako će se držati pred neprijateljem. Međutim, on je pri hapšenju ranio dvojicu ustaških agenata, grupe ustaša morale su ga opkoljavati, nije se predavao, pucao je do

posljednjeg metka dok ustaše nisu uspjele da zapale štagalj na kojem je bio. Onesviještenog od dima izvukli su ga i tukli. Na policiji su ga strašno mučili, ali on nije nikoga odao.

Još u ljeto 1941. godine pale su prve žrtve radničke omladine u Zagrebu. Ustaškim oglasima objavljeno je pogubljenje Stjepana Škrnjuga, neumornog Stefa (od MK SKOJ-a zadužen za rad SKOJ-a u Trnju), s još četvoricom radničkih omladinaca skojevaca. U jesen i pred zimu 1941. godine palo je više od polovine članova PK SKOJ-a sa sekretarom Jožom Vlahovićem. Kada sam prije odlaska u partizane primljena u Pokrajinski komitet, u njemu su bila samo dva člana, a od bivšeg Mjesnog komiteta SKOJ-a ostala sam samo ja — nakon odlaska u partizane Milke Kufrin i Mojmir Martina.*

Ivan Palčec

BILI SU TEŠKI, ALI SLAVNI DANI

Život u ilegalnom stanu — Sekretar SKOJ-a na željeznici

... U 1941. godini sekretar skojevske organizacije na željeznici bio je Ivan Lasić, a članovi SKOJ-a su bili: Đorđe Stojanović, Zvonko Vrabec, Anton Petrišić, Stipe Majerović, Ivan Palčec, Marijan Peuc, Milovan Mužević, Zvonimir Šneler, Marko Komar, Josip Valković i još nekoliko drugova.

Dolaskom ustaša na vlast, ubrzo su uhapšeni i zatvoreni ovi skojevci: Zvonko Vrabec, Anton Petrišić, Stipe Majerović i Marijan Peuc. Međutim, oni su, zbog pomanjkanja dokaza, bili pušteni iz zatvora poslije dvadeset dana. Petrišić je dobio izgon iz »NDH« u Sloveniju, ali se nakon nekoliko dana vratio ilegalno.

U akciji dijeljenja letaka (23. lipnja 1941), u kojoj su uhvaćeni Stjepan Škrnjug i Ivan Šikić, sudjelovali su i omladinci sa željeznice, pa je tom prilikom zajedno sa Škrnjugom uhapšen i Ivan Lasić, ali je zabunom drugi dan pušten iz zatvora. On je odmah napustio Zagreb i otišao kod roditelja u Dalmaciju (otac mu je bio željezničar), gdje nastavlja ilegalni rad, ali su ga Talijani uhvatili u Šibeniku i strijeljali 13. listopada 1941.

Primljen sam u SKOJ 1939. godine. Primio me je Rudi Prpić. Stanovao sam s majkom Antonijom u Tvrtkovoju ulici broj 6. u podrumu. S nama je stanovala i Terezija Šterger, tvornička radnica. U veljači 1940. godine došao je k nama Stipe Ugarković, član CK KPH, i kazao da će naš stan biti upotrijebljen kao skladište ilegalnog materijala štamparije CK KPH i CK KPJ. Mene je angažirao za organizirani ilegalni rad koji je trajao od veljače 1940. do srpnja 1941. godine. Objasnio je da će u naš stan dolaziti drugovi ili drugarice koje će on slati. Zatim da će netko od njih donositi materijale, a da će ih drugi odnositi. Zatražio je od nas da ne sudjelujemo u javnim manifestacijama i demonstracijama i da primamo što manje znanaca u posjete, kako bi taj punkt najviših partijskih rukovodilaca ostao što dulje u tajnosti. Zabranio mi je da odlazim na ilegalne veze i da sudjelujem u akcijama.

U stan su povremeno donošene velike količine štampanog i ostalog ilegalnog materijala iz štamparije CK. Najviše je tog materijala donosio u košu jedan drug koga smo nazvali Cukerpeker (vjerojatno zbog tog koša). To je bilo u vrijeme kada se djelatnost tehnike odvijala u podzemnoj štampariji na Trešnjevci u stanu Rudija Prpića. Naš stan je služio za sve oblike rada tehnike, tj. kao skladište papira, boja, štampanog materijala, sortirnica, punkt s kojeg su se prenosili paketi s ilegalnim materijalom do drugih punktova, u njemu se šapirografiralo (naročito u razdoblju travanj-srpanj 1941. godine), održavali tajni sastanci, a i noćili viši partijski funkcionari. Radio sam pod rukovodstvom Stipe Ugarkovića na sortiranju i pakiranju ilegalnog materijala i prenosio ga u druge punktove radi daljeg raspačavanja. Te poslove obavljali su najviše aktivisti koje je slao Ugarković. Cesto im je pomagala moja majka i naša sustanarka Terezija Sterger.

U stanu su više puta noćili: Rade Končar, sekretar CK KPH, zatim Pavle Pap Šiljo i drugi.

Do srpnja 1941. godine, osim Rade Končara, Dragice Končar, Pavla Papa Šilje, Stipe Ugarkovića, Nade Heiligstein, Rudija Prpića, Vilima Bašeka i drugih, dolazili su mnogi aktivisti koji su radili u partijskoj tehnici. Njihova imena ne znam, jer su se strogo poštovali principi ilegalnog rada.

Prije okupacije zemlje štamparija CK na Trešnjevci je otkrivena. Policija je uhvatila Prpićeva oca. Rudi Prpić sa svojom suprugom stanovao je izvjesno vrijeme kod mene. Vilim Bašek, koji je kao električar radio na uređivanju partijske štamparije kod Prpića, a kasnije je u njoj i radio, nalazio se tada u bivšoj jugoslavenskoj vojsci, pa je zbog pronalazjenja štamparije uhapšen.

Budući da je policija pronašla ilegalnu štampariju CK, Ugarković je predložio da s majkom pronađem pogodniji i veći stan ispod kojeg bi se u podzemlju mogla sagraditi nova štamparija. Međutim, ta njegova zamisao nije realizirana. U međuvremenu u mom stanu šapirografirao se ilegalni materijal do smještaja štamparije u Klaićevu ulicu. Na žalost, i ona je u drugoj polovici 1941. godine otkrivena.

U Medulićevoj ulici u stanu Rezike Butare, tvorničke radnice, bio je također jedan punkt za ilegalni materijal koji je egzistirao godinu dana. Ustaška policija uhapsila ju je u srpnju 1941. godine. U njezinom stanu pronađeno je mnogo ilegalnog materijala i nekoliko falsificiranih štambilja. Ustase su je ubili u logoru Stara Gradiška.

Pod pretpostavkom da bi moglo doći do prokazivanja našeg stana, iz njega smo iznijeli sav kompromitirajući materijal. S majkom sam zaista i uhapšen u srpnju 1941. godine. Zbog nedostatka dokaza pušteni smo, nakon petnaestak dana, iz zatvora. Naše držanje na policiji, prilikom saslušavanja, bilo je primjerno. Nismo ništa odali. U zatvoru sam bio s Vilimom Bašekom i Andrijom Muhekom, španjolskim borcem koji je bio uhvaćen nakon oslobođenja političkih zatvorenika iz Kerestinca.

Nakon izlaska iz zatvora saznao sam da je Ugarković otišao u Liku radi izvršavanja partijskih zadataka. Tako su prestale moje veze s njim. Također su bile prekinute i sve moje prijašnje veze, jer su neki drugovi bili na terenu, a neke je policija uhapsila. Zato sam se ponovo povezao sa skojevskom organizacijom na željezničkoj obrtnoj školi i u Željezničkoj radionici.

Poslije Lasića, sekretar SKOJ-a na željeznici bio je Milovan Mužević za razdoblje lipanj-rujan 1941. godine. Od Muževića sam preuzeo skojevsku organizaciju u rujnu iste godine i postao njezin sekretar. U to vrijeme izvršena je reorganizacija skojevske organizacije. Primljeni su novi članovi i formirane su

grupe i trojke. Sekretari grupa, vezani za mene, bili su: Milovan Mužević, Zvonko Vrabc, Edo Kancir i Anton Petrišić, sekretar vanjske grupe sa četiri skojevca. Za sekretara grupe bile su vezane trojke. Za tehniku bio je zadužen Milovan Mužević, a kasnije Edo Kancir. Ostali skojevci bili su pripadnici trojki i to: Marijan Peuc, Emil Ružić, Stjepan Neseck, Boris Majer, Ivica Ilijaš (strijeljan krajem 1941), Josip Valković i Fošnjarić (ne sjećam se njegova imena), Božo Kumpar, Stipe Majerović, Drago Vrčec, Ivan Lazić, Zvonimir Sneler, Josip Domjan, Miroslav Čop, Ivica Zataranić (on nije bio sa željeznice ali je bio vezan za Petrišića), Vlado Kirinić i još nekoliko omladinaca čija imena ne znam.

Potrebno je naglasiti da je formiranje trojki uslijedilo zbog toga da bi se što bolje sačuvala konspirativnost.

Spomenuo sam i drugove koji su bili zaduženi za tehniku. Međutim, ne treba shvatiti da smo mi, skojevci na željeznici, imali svoju tehniku, gdje smo štampali letke i ostali propagandni materijal. Zapravo, mi smo letke i ilegalni materijal dobivali i raspodjeljivali međusobno i simpatizerima NOP-a na željeznici. Letke smo raspačavali izvan željeznice u gradu kada su za to bile određene akcije...*

*Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Anka Berus

NARODNA POMOĆ

Formiranje Pokrajinskog odbora — Na savjetovanju u Beogradu — Razgranata mreža odbora, pododborna i grupa — Najraznovrsniji oblici djelovanja — Dolazak »Španaca« — Rad »Logorskog odbora« — Deseci tisuća Zagrepčana bili su obuhvaćeni

I

U toku marta 1941. godine bilo je, uz ostalo, dosta hapšenja i drugova koji su radili, kako u odboru Narodne pomoći za Zagreb, tako i u Pokrajinskom odboru za Hrvatsku. Tridesetoga marta sazvan je sastanak s drugovima i drugaricama koji su trebali da od tada vode posao i rade u Pokrajinskom odboru Narodne pomoći. Sastali smo se u sobi u kojoj sam stanovala neprijavljeno. Za ljude u kući bila sam podstanar drugarice Elze Gertner, koja je u tom stanu bila stanar i s kojom sam se upoznala u zatvoru 1936. godine. Ona je i prije mog dolaska u Zagreb stalno izdavala jednu sobu podstanarima. Kako sam poslije izlaska iz logora u Lepoglavi u martu 1940. godine dobila izgon iz Zagreba, nisam se mogla prijaviti, a drugarica Elza je pristala da me ne prijavljuje, ali sam za ostale ljude u kući bila njen podstanar. Da je to moja soba, osim drugarice Galje Korporić nitko od prisutnih na tom sastanku nije znao. Tom je sastanku prisustvovao i formirao tada novi Pokrajinski odbor Narodne pomoći za Hrvatsku Dragutin Saili Konspirator, član Politbiroa CK KPH. Bili su prisutni članovi novoformiranog odbora: Stjepan Šalamun, Antun Benički, članovi prijašnjeg odbora, te Galja Korporić, dr Mirko Tomičić i ja. Nas troje smo tada ušli u odbor. Svi smo bili dugogodišnji članovi Partije i aktivisti, tako da nam je rad u Narodnoj pomoći bio poznat.

Narodna pomoć se razvila iz organizacije Crvene pomoći. Crvena pomoć nikla je u krilu revolucionarnog radničkog pokreta koji je bio u snažnom usponu poslije prvoga svjetskog rata sa zadatkom da borce protiv kapitalističkog poretka štiti i da njima i njihovim porodicama pruži materijalnu, pravnu, zdravstvenu i ostalu pomoć u borbi protiv neprijatelja, kada su lišavani zaposlenja, slobode, izazvani i osuđivani na tamnicu i smrt. U godinama 1919-1922, kad su

klasni sukobi bili osobito žestoki, nicali su te organizacije i u Bavarskoj i u Mađarskoj i u Poljskoj, pa i u mnogim drugim zemljama. One su se udružile u Međunarodnu organizaciju pomoći borcima revolucije 1923. sa Centralnim komitetom u Moskvi.

Cijelo vrijeme djelovanja KPJ, od njenog legalnog perioda pa cijelo vrijeme ilegalnog djelovanja, radila je stalno i organizacija te pomoći pa čak i za vrijeme drugoga svjetskog rata, dok njenu ulogu nisu preuzeli postepeno Narodnooslobodilački odbori, najprije na oslobođenim područjima, pa na poluoslobođenim terenima, a onda čak i na okupiranom području, gdje su gotovo sve funkcije Narodne pomoći preuzeli i strogo ilegalni NOO-i.

Kroz sav taj dugi period Partija je naročitu pažnju posvećivala radu Crvene pomoći, jer je, pored pomoći koja je tim putem stizala u redove boraca, značila i snažnu vezu s osnovnom masom proletera, s radničkom klasom i s progresivnim i naprednim slojevima društva.

Negdje uoči drugoga svjetskog rata u doba širenja i bujanja Narodnog fronta promijenjeno je ime Crvene pomoći u Narodnu pomoć što je bilo prikladnije sadržaj[^] rada. Sve su jače bile politizirane mase i izrazitija je bila diferencijacija između nastupajućeg prijetećeg fašizma i snaga demokracije i slobode. Ta se organizacija i po svom djelovanju i sadržaju, po masama koje je okupljala, nalazila u prvim redovima novog fronta koji je tada rastao u svijetu.

Nalazili smo se uoči proširenja drugoga svjetskog rata na Jugoslaviju. Prilike su bile vrlo burne i tmurne. Bilo je to neposredno nakon 27. marta kada su širom zemlje a najmasovnije u Beogradu održane velike demonstracije protiv pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Demonstracije su dovele do pada vlade Cvetković-Maček, Simović je izveo državni udar. Čitava je javnost bila ustalasila. Mase su tražile oštru orijentaciju k jačoj demokratizaciji zemlje, čvrst oslonac na Sovjetski Savez, puštanje političkih zatvorenika, pripreme za obranu zemlje. Zatvori su otvoreni najprije u Beogradu i u Srbiji i pušteni su na slobodu svi politički zatvorenici. Taj se kurs nije proveo svuda. U Banovini Hrvatskoj, koja je postojala godinu i po dana, nije bilo nikakvih promjena u vezi s tim. U logoru u Lepoglavi i po drugim zatvorima svi su zatočnici ostali. Niz zahtjeva koje je postavljala demokratska javnost a inicirali ih komunisti, nisu se ispunjavali.

Kroz čitav mart, npr. u Zagrebu su bila stalna hapšenja ne samo komunista. U masama su se hapsili radnici, jer je poslije zabrane URSS-ovih sindikata od 31. decembra 1940. svaki zbor, svaki dogovor radnika u poduzeću i s povjerenicima izabranim po zakonu bio tretiran kao ilegalni zbor, te su masovna hapšenja učestala. I u nekim drugim sindikalnim organizacijama koje nisu djelovale u sklopu URSS-a vršena su hapšenja — tako i u SBOTIČ-u i drugim, i to na najobičnijim skupovima koji su predstavljali redoviti rad tih sindikata. Prilikom 8. marta te godine, gdje god je bila organizirana veća skupina žena da proslave 8. mart i do koje je policija doprla, uhapšen je priličan broj. Prema tome, situacija u Banovini Hrvatskoj bila je sasvim drukčija nego što je bila u ostalim krajevima zemlje, u prvom redu u Beogradu.

Odnos vlasti prema kretanjima koja su nastajala i razvijala se u to doba bio je u Banovini Hrvatskoj pooštren, tako da je i pitanje rada Narodne pomoći u toj situaciji trebalo postaviti dosta smjelije, šire, odlučnije. Sve veći broj ljudi

i žena bili su lišeni slobode. Trebalo se za njih materijalno brinuti. Sve je više bilo porodica koje su ostale bez onih članova koji su donosili novac u kuću. O tim porodicama je također trebalo voditi računa.

Trebalo je nastaviti i pojačati brigu za španjolske dobrovoljce. Bilo je otvoreno pitanje povratka španjolskih dobrovoljaca iz logora na jugozapadu Francuske koji su se poslije okupacije Francuske na razne načine pokušavali približavati Jugoslaviji. Trebalo se brinuti za sve one komuniste, antifašiste i demokrate koji su bili već prije uhapšeni i proganjeni. U takvu poslu i radu Narodna pomoć imala je dosta iskustva. U Zagrebu je pri Pokrajinskom odboru Narodne pomoći postojao tzv. Komitet za Špance (kako su se u govoru nazivali španski dobrovoljci) koji se brinuo za slanje hrane, paketa, odjeće, robe i novca Špancima u koncentracionim logorima u Francuskoj. Vlast je sprečavala i zabranjivala takve akcije. Morali su se pronalaziti stalno novi kanali da se zarobljenicima iz tek minulog španjolskog rata može slati novac i paketi. Odbor za pomoć španjolskim dobrovoljcima vodio je intenzivno stalnu brigu da se otvaraju i pronalaze sve novi i novi kanali, da se pronalaze legalne organizacije i kanali preko kojih bi se mogla sve šire pružati i materijalna i moralna pomoć. Tako su se koristile i neke legalne organizacije koje su se inače bavile tzv. humanitarnim i karitativnim poslom. To je u prvom redu bio Crveni križ, legalna organizacija koju je formirala sama država. Uspjelo se razgovarati s nekim ljudima koji su bili funkcionari u toj organizaciji i koji su se pokazali vrlo aktivni u tom djelovanju, tako da je Crveni križ bio značajna velika organizacija čija se firma i pečat koristio radi legaliziranja slanja paketa. Osim Crvenog križa, bilo je još nekih organizacija kojih se поближе ne bih mogla sjetiti, nisam im zapamtila ni imena ni zašto su bile formirane, ali znam da su bile u mogućnosti da šalju pakete, da predaju pod svojim pečatom na pošti pošiljke i si. Osim toga, imali smo na raznim poštama simpatizere koji su previdjeli koja je adresa na paketima i koje su primali kao da su to obični paketi a ne upućeni u španjolske logore. Ta ista procedura, samo proširena putovanjima članova porodica, odvijala se i za pomoć zatočenicima u logorima koji su postojali u samoj Jugoslaviji.

Paralelno s time vođena je stalna politička akcija za legalan povratak španjolskih dobrovoljaca, za ukidanje koncentracionih logora u samoj Jugoslaviji i za amnestiju političkih osuđenika. Te su se akcije odvijale peticijski, vršenjem raznih demarša, raspačavanjem letaka, kojima se Partija i direktno i preko Narodne pomoći obraćala javnosti.

Ovo navodim iz dva razloga. Prvo, da se vidi koliko je tu bilo nužno široko obuhvatiti i otkrivati sve mogućnosti djelovanja ne samo radi pružanja materijalne pomoći, nego i radi propagande, odnosno antipropagande logora, protiv te vrste institucija u kojima su se borci protiv nacizma i fašizma nalazili širom Evrope. Bilo je to doba kada je rat u Evropi već trajao godinu i po dana i kad se fašistički novi poredak pokazivao u svoj svojoj pravoj slici.

Organizacije Narodne pomoći bile su vrlo razvijene. Njihov razvoj **OVISIĆ** je o tome koliko je bila razvijena partijska organizacija i koliko je široko obuhvatila teren. Sistem organizacije sastojao se u tome što je svaka partijska ćelija bila zadužena da stvori široku mrežu odbora narodne pomoći, da pokuša ne samo sabirati sredstva, već i angažirati građane u pružanju pomoći proganjanima i žrtvama fašističkog terora, te da razvija antifašističku svijest u najširim masama.

Humanitarna akcija i solidarnost sa proganjanima koji je bio jedan od važnih elemenata u radu i organizaciji Narodne pomoći, bili su tek prva stepenica na kojoj su se mogle okupiti mase. Radilo se o borbi za orijentaciju i pojedinaca, i grupa, i masa, i organizacija, protiv terora, za demokraciju, protiv fašizma. Organizacije Narodne pomoći bile su širom Hrvatske vezane za partijske organizacije, za komitete. Vidjelo se da treba učvrstiti i vertikalne veze u samoj Narodnoj pomoći, paralelno s onima koje su već postojale u Partiji. Jedan od zadataka toga novoformljenog odbora NP bio je da što čvršće stvori i vertikalne veze, da i takvim povezivanjem djeluje na što šire okupljanje mase. Svakako da je najviše oslonca u radu, kako u sakupljanju materijalnih sredstava, tako i u političkom radu najraznovrsnijeg oblika, davala organizacija u Zagrebu i to kako partijska, tako i organizacija Narodne pomoći. No, o tome kasnije.

Mi smo na tom sastanku 30. III 1941. izvršili raspodjelu posla, tko će za što odgovarati i mislim da je za sekretara odbora bio izabran dr Mirko Tomičić. Na kraju sastanka drug Saili nas je izvijestio da CK raspolaže pouzdanim informacijama o tome da će te noći biti pohapšeni svi komunisti koje zagrebačka policija poznaje. Moram reći da je to bilo čudno i da smo se svi pitali kako je to moguće da je beogradska policija, koja je bila poznata kao najgora i najkrvavija u čitavoj Jugoslaviji, otvorila vrata i pustila hapšenike na slobodu, a da zagrebačka policija hapsi! On je, međutim, tvrdio da je situacija u Banovini Hrvatskoj takva i zato je dao ne samo sugestiju, nego, tako reći, nalog da svi oni koje policija poznaje ne smiju spavati ondje gdje su prijavljeni. Sastanak je završen, dogovorili smo se za međusobne veze i za metodu rada i razišli se. Ja sam otišla s drugaricom Galjom Korporić, s kojom sam ranije bila u Požarevcu na robiji. Dosta dugo sam se zadržala kod nje i gotovo sam ostala i prespavati, no bilo mi je neugodno da joj zadajem posla, trebalo je namještati krevet i tako dalje. Negdje oko 1 sat po ponoći odlučila sam da se vratim u sobu gdje sam stanovala. Već u 6 sati ujutro došla je moja sestra Nataša koja mi je kazala da je te noći uhapšen njen muž Zvonko Tkalec. Dolazeći k meni sreća je nekoliko poznanika koji su joj rekli da su te noći uhapšeni mnogi komunisti. Od nas pet koji smo se našli dan prije na sastanku, osim Sailija, koji nam je dao direktivu, bilo je uhapšeno troje: i Šalamon, i Mirko Tomičić i Galja Korporić. Kao da je sama sreća htjela da nisam ostala ondje spavati. Ostali smo na slobodi samo ja, koja nisam bila prijavljena, i Benički, koji je ipak poslušao direktivu Sailija, nije bio kod kuće pa nije bio ni hapšen. Time je tek formiran odbor Narodne pomoći opet znatno osakaćen. Nije samo odbor Narodne pomoći bio gotovo razbijen, nego je bilo oslabljeno i mnogo partijskih organizacija, rukovodećih foruma, komiteta, rajonskih i mjesnih itd., a pogotovo oni oblici rada koji su zahtijevali mnogo ljudi: razni tehnički aparati, veze itd. Sve te veze i organizacije nisu pale kao takve niti je bilo kakve istrage po inijama gdje su ti komunisti stvarno radili u ilegalnoj organizaciji, ali je čitava ta brižno i marljivo organizirana mreža za održavanje i funkcioniranje rada popucala na mnogim mjestima. Trebalo je sve popuniti, izgraditi.

Nekoliko dana poslije, kooptirana je u odbor Narodne pomoći Ružica Turković te je ona preuzela dužnost sekretara. Iako u skućenom obliku, ipak smo izvršili podjelu rada i to tako da sam ja držala vezu sa mjesnim odborom Narodne pomoći, paralelno s time s drugom iz mjesnog komiteta koji je bio zadužen za Narodnu pomoć, održavala sam vezu s Odborom za Špance i Odborom za logore u samoj Hrvatskoj. Drug Benički bio je zadužen za blagajnu i stvaranje magazina, pronalaženje ljudi koji bi djelovali u raznim organizacijama i formacijama koji još nisu bili povezani s organizacijama Narodne pomoći. Drugarica Turković, kao

sekretar, morala je sve to da koordinira. Osim toga, njoj je nekako bilo najlakše putovati i pokušala je kao sekretar uspostaviti kontakt s odborima na širem terenu. Kojim je tempom rasla organizacija i kako je sve to išlo, ne bih mogla sada kazati, no vidi se iz sačuvanih pisanih materijala iz toga vremena da smo kroz 1941. godinu imali osigurano vertikalnu vezu, osim s gradom Zagrebom, s Varaždinom, Karlovcem, s Dalmacijom, Slavonskim Brodom, Bjelovarom, Gorskim kotarom itd. To sve navodim i iz sjećanja, ali i zato što su u arhivi koju je sačuvali Sali pronađeni pojedini dokumenti i izvještaji same Narodne pomoći s tih terena.

Sasvim je jasno da smo morali uspostaviti za rad Pokrajinskog odbora Narodne pomoći veliku mrežu koja nam je morala biti na raspolaganju da bi se mogao odvijati rad. Držali smo i nekoliko stanova s kojima smo raspolagali. Neki su stanovi bili stanovi simpatizera koji su nam bili stalno na raspolaganju i gdje smo u krajnjem slučaju smještali ilegalce i držali sastanke. Bilo je nekoliko stanova koje smo morali plaćati, i to najčešće pomažući ljudima koji su imali malo sredstava i nisu mogli da drže veći stan koji bi se mogao koristiti za sastanke ne samo Narodne pomoći, nego i ostalih organizacija, osobito CK. Osim toga, bilo je slučajeva da su ljudi iselili i stanovi ostali prazni. Mi bismo se tu ubacili, iznajmljivali te stanove na različita imena, s različitim legitimacijama. To je bilo vrlo pogodno, osobito ako smo imali pazikuću, susjeda ili nadzornika kuće na koga smo se mogli osloniti. To su nam bili nekako najsigurniji stanovi. Osim toga, imali smo nekoliko punktova gdje su se nalazili magazini za razne materijale, hranu, odjeću, obuću, sanitetski materijal itd. To nisu bili mješoviti magazini, već, u većini slučajeva, specijalizirani, te smo uvijek nastojali da pohranjena roba ima neke veze s ostalom, npr. da ne bude sanitetski materijal u postolarskoj radionici ili obratno. Tako smo, na primjer, obuću imali na nekoliko mjesta u gradu, tekstilnu robu na drugim mjestima. Imali smo dvadesetak takvih magazina s kojima je raspolagao Pokrajinski odbor, pa smo tako imali mogućnost da u svako doba, kada se roba trebala otpremati, možemo do nje. Dolazili su npr. kuriri iz Like sa zahtjevima što da im se preda i što mogu nositi. Znam da su uvijek naručivali i cipele i odjeću po brojevima, i to su uvijek bili veliki brojevi. Partizani koji su ujedno radili i kao partijski aktivisti morali su se i presvlačiti u civilna odijela. Vidjeli smo da su to stasiti muškarci i žene jer su tražili velike brojeve.

O sanitetskom materijalu treba napomenuti da je tražio poseban tretman. To je bio vrlo osjetljiv materijal i tu smo se morali osloniti na stručnjake da nam dadu upute kako treba s njim rukovati u transportu, kako ga čuvati na skladištu i tome slično. Za skupljanje sanitetskog materijala i ostale sanitetske potrebe oko Narodne pomoći bila je velika mreža naprednih liječnika, medicinskog osoblja u važnim i velikim medicinskim ustanovama. Prema bilješkama dra Lava Vrbanića koji je u 1940. godini radio u Odboru Narodne pomoći bili su: prof. Vitasović, koji ujedinjava sve te veze do svojje pogibije, dr Juraj Bocak ml. bio je povjerenik za klinike na Šalati, dr Arsen Škatarić za Higijenski zavod i Zaraznu bolnicu, dr Josip Kajfeš za bolnicu na Sv. Duhu, dr Miljenko Kraus za zgradu socijalnog osiguranja (SUZOR), dr Pava Jajac za ambulante socijalnog osiguranja, dr Vlado Gvozdanić i doktorica Pjerotić za klinike u Draškovićevoj ulici. Dalje: dr Cesaree, dr Fališevac, dr Iso Gartenberg i mnogi drugi rade na tim poslovima. Veliki dio njih položili su svoje živote u ratu. Strijeljan je, osim ostalih, dr Bocak u Jasenovcu. Znatno ih je poginulo u NOB-u.

Mnogo lijekova davao je i Higijenski zavod, jedan put npr. nekoliko tisuća metara gaze (predala Vilma Bonačić). U jesen 1941. stiglo je 500 ampula seruma protiv tifusa za 10 000 injekcija itd. Nemoguće je svega se sjećati.

Pokrajinski odbor imao je za sebe jedan broj javki, to znači mjesta gdje su se ljudi koji su dolazili sa raznim porukama, poštom itd. u Zagreb javljali. Pronašli smo dobre, čvrste javke, neke smo predavali Partiji, ali bilo je teško sasvim ih odijeliti, tako da su negdje bile zajedničke. Preko Narodne pomoći nije nijedna javka pala, ali nam se dogodilo, ponekad, da je ta javka pala i bila provaljena zato što je upotrebljavana i za druge linije. Sve je to davao grad Zagreb!

Mi smo kroz čitav taj prvi period, tj, april, maj 1941. godine nastojali da se proširi organizacija Narodne pomoći. Prije okupacije bilo je mnogo legalnih udruženja i društava s raznim ciljevima u kojima je vladao demokratski, antifašistički duh. Ona su se borila za razne svoje interese i ciljeve, ali su ipak značila široku demokratizaciju društva. Sve je to okupacijom nestalo. Stupila je na snagu ustaška organizacija, koja nije bila široka ni masovna. No postojale su razne druge organizacije koje su radile za ustaše. Oslanjali su se na Mačekovu seljačku i građansku zaštitu, koje su bile oružane formacije HSS još u staroj Jugoslaviji.

Kako sam već spomenula 31. decembra 1940. zabranjeni su URSS-ovi sindikati. Još za stare Jugoslavije Partija je poduzela akcije da se u poduzećima stvore odbori radničkog jedinstva i da se ne dopusti da nestajanjem sindikata, koji su bili u Zagrebu najmasovniji, razbiju tekovine koje je radnička klasa već bila osvojila. Štoviše, zabranu sindikata htjeli smo pretvoriti u mogućnost još šireg rada i šireg povezivanja u samim radničkim redovima. U poduzećima su, naime, postojali radnički povjerenici izabrani na osnovi zakona. Njihovo djelovanje je moralo biti pod kontrolom samih radnika, jer su za to i stvoreni. Takozvani odbori radničkog jedinstva u novim prilikama trebali su da adekvatno vode i razvijaju borbu radničke klase. Oni su svuda djelovali i nastojali su da ih se ne potisne na tajni i konspirativni rad, već su nastupali kao javni odbori radničkog jedinstva nekad čak okupljeni oko radničkih povjerenika. Stvarani su, dakle, odbori radničkog jedinstva u poduzećima, oni su na dobrovoljnoj osnovi skupljali i članarinu. Tako su odbori radničkog jedinstva već imali sredstva za eventualni štrajk i druge potrebe. Taj je proces bio vrlo interesantan, i to je baš pokazalo koliko je sazrelo vrijeme za ovakvo akciono ujedinjenje radnika. Odbori radničkog jedinstva bez ikakvih teškoća i muke stvarali su se baš tih prvih mjeseci 1941. prije okupacije. Sigurno da se to poslije okupacije nije moglo tako održati, ali su odbori ostali i pomalo se pretvarali u odbore Narodne pomoći. Bili su to takvi odbori koji su trebali da štite svakog onoga kojega proganja fašizam, režim i okupacija. Javljali su se i kao organizatori štrajkova kojih je ipak bilo. Nastojali su da radnici ne podlegnu velikoj propagandi koju su pravili Nijemci za odlazak na rad u Njemačku. Nije bilo tako reći poduzeća u kojem odbor radničkog jedinstva nije prerastao ili se pretvorio u odbor Narodne pomoći.

Druga masovna organizacija koja je poslužila kao široka osnova proširenja odbora Narodne pomoći bili su odbori Štranke radnog naroda. I oni su posljednjih godina prije okupacije bili vrlo rašireni. Formirani su na teritorijalnom principu, a imali su svoja rajonska i mjesna rukovodstva. Kad se govori o tom obliku rada, često se upotrebljava riječ »polulegalno«. To nije bila nikakva polulegalna jer nikakve legalnosti i nije bilo. Samo je njihova masovnost sprečavala da ih se više progoni. Vrhovi koji su pokušali legalizirati tu stranku bili su hapšeni još za stare Jugoslavije, kao što je bio slučaj s Božidarom Adžijom. Partija je radi lakšeg manevriranja na izborima i kontaktima s osatim strankama, išla za legaliziranjem Stranke radnog naroda. Stranka radnog naroda nije postojala samo u vrhovima, u inicijativnim odborima, koji su je zastupali pred vlastima i radi čega su Božidar Adžija i Pavle Gregorić odsjedili u Lepoglavi dulje nego mi ostali koji

smo tamo internirani krajem 1939. godine. Oni su zadržani preko čitavog ljeta. Nije se htjelo miješati taj rad s radom sindikata i stvarati Stranku radnog naroda na principu poduzeća, nego se stranka stvarala na teritorijalnom principu, tako da su u svakom rajonu i u svakoj većoj ulici, u sklopu nekoliko manjih ulica radili i djelovali odbori Stranke radnog naroda. Oni su radili vrlo intenzivno. Redovito su držali sastanke po raznim radionicama, kućama, krčmama, gdje god je bio koji naš simpatizer; tamo se raspravljalo o političkoj situaciji i pretresalo sve ono što se događalo u zemlji i u svijetu. Tako se vršilo široko političko djelovanje.

U momentu okupacije sve se to stubokom izmijenilo. Odbori Stranke radnog naroda prerasli su u odbore Narodne pomoći. Time su ojačani prijašnji odbori Narodne pomoći po ulicama. Da ne nabrajam dalje, navodim samo da je masa komunalnih društava, kako su se nazivala, recimo na Trešnjevci, na Trnju, na raznim drugim dijelovima grada, koja su se uglavnom brinula za unapređivanje komunalnih djelatnosti na svom području, prestala raditi. Oko tih i sličnih društava skupljala su se i kulturno-prosvjetna društva, pjevačka, sportska. U tim su društvima bili najaktivniji članovi komunisti, naši simpatizeri, skojevci. Tamo su se održavali razni kursovi, npr. streljački i slično, tako da se već prije početka rata u Evropi vršila i vojna obuka ili bar neki njeni dijelovi. Sve je to sigurno u ustaljenim oblicima moralo da prestane za vrijeme okupacije, ali su se sve te grupacije vezivale, neke za SKOJ, neke uz druge omladinske organizacije i u novim uvjetima nastavili pojačani rad. Partija je među njima nalazila mogućnosti širenja svojih organizacija. Svi su oni bili protiv okupacije, protiv režima, a među njima bilo je hapšenih i proganjanih. Oni su i sami osnivali svoje odbore za pomoć proganjanima, te su se na razne načine uključivali u odbore Narodne pomoći. Sigurno da se radeći s tim najrazličnijim ljudima, u tom raznorodnom društvu u samim odborima Narodne pomoći odvijala velika politička propaganda za liniju protiv bilo kojeg oblika djelovanja i rada koji bi pomogao fašističkoj ratnoj mašini. Stvarale su se grupe za permanentnu propagandu protiv odlaska na rad u Njemačku, za davanje otpora zahuktaloj fašističkoj propagandnoj mašini, za čuvanje i pomažanje svih onih koje je u bilo kojem obliku proganjao fašizam, za stvaranje odbora protiv skupoće, protiv odazivanja na pozive za odlazak u domobrane, protiv mobilizacije za Istočni front, za bojkot i uništenje svih onih krvavih plakata kojima je bio Zagreb preplavljen čitavo vrijeme okupacije. Izvori iz kojih su nicali i gdje su se stvarali odbori Narodne pomoći bili su neiscrpni. Osim toga, partijske organizacije teško su mogle organizaciono svladati plimu starim formama rada. Odbori su se cijepali čim bi postali preveliki. Oni su imali otprilike 10-12 ljudi, ali je zato na jednom užem terenu i po nekim poduzećima bilo više odbora, npr. po smjenama ili su se nalazili razni drugi oblici da ta masa odbora ostane povezana. Sve to nije bilo statičko, sve je to bilo u kretanju, u razvijanju.

Odbori radničkog jedinstva, odbori Stranke radnog naroda, razna kulturno-prosvjetna, stručna, sportska i druga društva, odbori protiv skupoće, demokratske organizacije žena itd. sve su to bile organizacije pod utjecajem komunista i brzo su se prilagođavale uvjetima okupacije i potrebama predstojeće borbe pa su se okupljanjem oko organizacije Narodne pomoći ispoljavali prvi oblici organizacije narodnooslobodilačkog pokreta. U tome se izražavao i kontinuitet u politici i praksi KPJ u stvaranju Narodnog fronta odozdo u masama.

II

Prije napada na Sovjetski Savez, jednoga me dana zvao Rade Končar na vezu i rekao mi da se u Beogradu održava savjetovanje Narodne pomoći za Jugoslaviju, da svaka pokrajina treba poslati svoga delegata i da je CK odredio da delegat za Hrvatsku budem ja. Doveo je jednog druga za kojega je rekao da će mi dati papire (a to je bio, kako sam kasnije saznala, Maks Durjava) da bih mogla putovati. Drugoga dana došao je Rade s tim drugom i javio da već dva dana u ustaškoj policiji ne daju propusnice za Beograd. Naša tehnika poslala je nekoliko nekompromitiranih građana da zatraže propusnice, ali su odbijeni. Zapitala sam kakve propusnice daju, imaju li formulare propusnica koje se tada izdaju. Na potvrdni odgovor zapitala sam: da li ima slučajeva da daju propusnice koje važe za putovanje po čitavoj NDH. Drug koji je bio s Radom odgovorio je da ima i takvih slučajeva. Onda sam se dogovorila s njima da mi daju dvije propusnice, jednu za putovanje po čitavoj NDH, a drugu do Slavenskog Broda. Mislila sam da upotrijebim do Slavenskog Broda jednu, a od Slavenskog Broda drugu. Rade Končar mi je rekao da je dobio specijalnu javku za to savjetovanje Narodne pomoći, a da on nije siguran kakva je to javka. On ima sigurnu partijsku javku, te mi je nju dao. Neka na javki odmah kažem da sam došla za Zemaljsko savjetovanje NP i neka me spoje tamo gdje treba da odem.

Saili mi je kupio kartu za drugi razred (to je današnji prvi, onda je postojao i treći) i otpratio me na stanicu navečer 6. juna 1941. Stanica je bila potpuno mračna. O tim putovanjima sada ne bih trebala pričati. Samo moram priznati, koliko god sam putovala legalnim prijevoznim sredstvima, a nisam mnogo, nekoliko puta u 1941. i 1942, da sam uvijek doživjela vrlo ugodna iznenađenja. Vidjela sam da su svuda ljudi na koje sam nailazila čvrstog opredjeljenja protiv okupacije, protiv fašista, protiv ustaša.

Stigla sam u Beograd 7. juna 1941. Bilo je to dva tjedna prije napada na Sovjetski Savez. Mogla sam to točno verificirati po drugom događaju što sam kasnije provjerila. U Zagrebu 9. juna bilo je nekakvo potpisivanje NDH s Japancima i sa silama Osovine, pa je čitav kolodvor bio nakičen zastavama i putnike su brzo tjerali s kolodvora, jer su očekivali neke delegacije, prema tome sam sigurna za te datume. Sedmog sam, dakle, stigla u Beograd oko 10 sati ujutro. Na mene je Beograd ostavio vrlo mučan utisak. Sav je još bio u ruševinama. Otkopavali su ruševine, ne civili, ne vojnici, nego Židovi sa žutom zvijezdom. Izgledalo je da za dva mjeseca, otkad je 6. aprila bio bombardiran, Beograd nije ništa izmijenjen. Grad je doslovno bio jeziv. Ulice su bile neprohodne. Beograd nisam ranije mnogo poznavala. Ljudi su hodali gradom kamenih lica kao nezainteresirani i nitko im iz lica nije mogao pročitati što misle. Nije bilo traga živosti u kretanjama, nikakva elana u ljudima, po čemu je Beograd bio poznat prije rata. Dakle, nikakve sličnosti s tim nekada živim gradom nije bilo.

Rade mi je rekao kako da se orijentiram, da pitam za Kalenića pijacu, jer je javka bila tu blizu. Javka je bila Sazonova 70 (sada Filipa Filipovića 68). Stigla sam u stan kojeg mi je adresu dao Rade Končar. Bila je to adresa obitelji Parenta koja je sva pripadala pokretu, najaktivniji je bio najmlađi sin Nenad Parenta. Narodni heroj dr Nenad Parenta živio je u kući svoga oca prote Miloša Parente, s majkom Zorkom i sestrama Tatjanom, Gordanom i Olgom i ženom Slavkom. Dr Nenad Parenta, narodni heroj, i sestre Gordana i Olga ubijeni su u toku rata u Beogradu. Javljeno je o mom dolasku i u stan je stigao Milovan Dilas s kojim sam se otprilike poznavala. Odveo me da mi pokaže gdje će biti to

savjetovanje i ljutio se na Radu Končara što je partijsku javku dao za taj posao jer je to bilo kršenje pravila. Rekao mi je u koliko sati ujutro da budem u kući koju mi je pokazao.

Na tom savjetovanju bio je sekretar Narodne pomoći za Jugoslaviju Vule Antić, ne znam tko je predstavljao Srbiju, Sonja Marinković je predstavljala Vojvodinu, Mihajlo Švabić je predstavljao grad Beograd. Njega jedinoga dobro znam, jer smo se sreli u Bosanskom Petrovcu 1942. godine i uspostavili kontakte. One druge, koje više nisam sretala, nisam zapamtila. Bio je u ime Bosne jedan Bosanac kojem ni Mihajlo Švabić ne zna ime, niti ga je kasnije sretao. Predstavnik Slovenije nije bilo, a ni Makedonaca, Crnogoraca ne znam da li je bilo.

U ime CK KPJ savjetovanju je prisustvovao drug Ivan Milutinović.

O tome što je bilo i kako je bilo postoji moja zabilješka koju sam napravila po povratku u Zagreb na traženje Konspiratora za CK KPH. Ona je sačuvana u originalu kako sam je napisala onda, početkom juna 1941. Osnovna orijentacija savjetovanja bila je da se Narodna pomoć mora lišiti svakog sektaštva da pomaže samo žrtve fašističkog terora koje su bile vezane za Komunističku partiju, nego da proširi svoje djelovanje na sve žrtve fašističkog terora i pruži pomoć, koliko god je to moguće, svuda gdje se vrše masovna proganjanja, genocidi itd. Evo originalnog teksta moje bilješke: »CONP (Centralni odbor Narodne pomoći) sazva je II zemaljsko savjetovanje NP. Ovo je održano u junu. Savjetovanju je prisustvovao član CK KPJ. Osim predstavnika CONP, sudjelovali su delegati Pokrajinskih odbora Narodne pomoći iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Vojvodine.

Sa savjetovanja poslani su pozdravni brzojavi CK KPJ, drugovima u kaznionama, španjolskim dobrovoljcima, CK Mopra¹, a preko njega svim progonjenim borcima cijelog svijeta. Na savjetovanju je osmotrena politička situacija uzemljama Jugoslavije, kao i promjene koje su važne za rad NP.

Da bi NP u današnjoj situaciji bila kadra da ispuni upunju mjeri svoje zadaće, trebalo je raščlaniti: koje snage vrše teror, prema kome je uperen i u kojoj mjeri se on provđa.

Svi su narodi Jugoslavije nacionalno porobljeni od imperijalističkih osvajača. Jedan dio buržoazije saraduje sa okupatorima i to u Srbiji Stojadinovićevci i Ljotić, u Hrvatskoj Pavelić, a u Crnoj Gori Drljević. Teror se provđa nad čitavim narodom, a prvenstveno nad Židovima, Slovencima, Srbima u Hrvatskoj i Vojvodini. U nekim je zemljama teror slabiji uslijed slabosti ili demagogije buržoazije, a i zahvaljujući visokoj svijesti njem. talij. bugar. i mađ. vojnika.²

Postoje objektivni uslovi za masovan rad NP. U radu NP mora da vlada duh solidarnosti sa svim žrtvama. NP mora da preuzme brigu za sve žrtve. Izuzimaju se samo anglofili i četnici, jer oni nisu žrtve nac. oslobo. borbe već trvenja dviju imper. grupa.

Pred NP postavljaju se nove zadaće: pomoć zarobljenicima, obiteljima ubijenih, zarobljenih, raseljenih. To su široki zadaci koji imaju veliki politički značaj. NP mora da okuplja široke mase po ovim pitanjima koja najviše tište i interesuju mase. Ovakvim radom NP širi uticaj KP na mase. Treba planski pristupiti masama, a osobito seljačkim. Mase se moraju obuhvatiti, rukovoditi njihovim akcijama i ne dozvoliti da dođe do anarhističkih ispada koji bi uslijed neuspjeha bacili masu u malodušnost.

¹ Centralni komitet Međunarodne organizacije za pomoć borcima revolucije.

² Onda smo, kako se vidi, imali još nekih iluzija i u tom pogledu! (Primjedba autora)

1981. godine.)

Organizaciona struktura NP ostaje ista. Treba samo oko organ. NP okupiti što šire mase i uvlačiti u odbore sve poštene ljude. U radu odbora NP razvijati samoinicijativu, a PONP imaju da odrede konkretne zadatke prema prilikama u pojedinim pokrajinama. Tako treba u Srbiji organizirati pomoć zarobljenima, a u Hrvatskoj Srbima.

Uz organiziranje i pružanje pomoći vršiti agitacioni i propagandni rad. Objavljivati da je to pomoć samog radnog naroda i izraz solidarnosti prema žrtvama nacionalnog porobljavanja i okupatorskih vlasti.

NP mora kanalizirati i rukovoditi svim akcijama koje oslabljuju okupatorske vlasti. Tako treba da se vodi akcija protiv odlaženja radnika u Njemačku, te organizirati pomoć tim radnicima da bi im se omogućio ostanak.

NP ne smije da bude na repu događaja već njima da rukovodi. Sektor rada NP u današnjoj situaciji je od najveće važnosti i vrlo značajan. Treba pojačati konspiraciju, ali ujedno i budnost protiv sektaštva.

Prema izvještaju CONP u prošloj se godini sveo rad NP na pružanje materijalne i moralne pomoći te pravne zaštite žrtvama bijelog terora, robijašima, španjolskim dobrovoljcima, drugovima u konc. i vojnim logorima, te njihovim porodicama. NP vodila je akcije protiv skupoće i pomagala žrtve tih akcija. Žrtve su u prošloj godini bile velike. Tako je kroz beogradsku Glavnjaču¹ prošlo 2 300 drugova. U raznim akcijama ubijeno 37, a ranjeno preko 200 ljudi. 5 000 drugova je bilo u raznim kaznionama i logorima.

Zem. savjetovanje uočilo je i niz slabosti organizacija NP. Organizacije nisu dovoljno poznavale svoje zadatke, nisu vođene akcije po svim konkretnim pitanjima koja su iskravala. Postojala je nedovoljna povezanost organizacija, a selo je slabo obuhvaćeno. Rad na agitaciji i propagandi nije se vršio.

Zem. savjetovanje zaključuje pojačanje rada NP koja mora da postane najmasovnija organizacija i spremna da u svakom momentu ispunji maksimum svojih zadataka te pomogne pripremanju masa za oslobođenje od imp. i kap. jarma.

Stavljeno je u dužnost CO saziv i zem. konferencije i prihvaćena opširna rezolucija po budućem radu.«

Opširna rezolucija koja se spominje na kraju ovog izvještaja ne znam da je donesena i sačuvana, jer je nikad nisam vidjela. Možda neke formulacije iz moga izvještaja nisu danas savim jasne, ali ne treba zaboraviti da je to bilo vrijeme kad se rat tretirao još uvijek kao imperijalistički. Nemojmo zaboraviti da su činjenice dokazale da je dolazilo i do međusobnog obračunavanja među samim fašističkim grupacijama. Ta bilješka dokazuje ipak vrlo veliku vidovitost prema svemu onome što se odigravalo kroz četiri godine rata.

Na savjetovanju u izvještajima o situaciji i si. bili smo svi telegrafski kratki, tako da smo u toku jutra završili. Ja sam popodne oputovala za Zagreb, gdje sam stigla 9. juna oko 10 sati ujutro. Srela sam Sailija pred kolodvorom jer smo se dogovorili da me sačekuje na vlaku koji je dolazio iz Beograda negdje oko 10 sati. To je bio jedini vlak iz Beograda. Kad me vidio kaže: »Znači nisi uspjela otići.« »Kako nisam, održana je konferencija i vratila sam se.«

Švabić i ja pokušali smo zadnjih godina dva-tri puta da pronademo kuću gdje je održano to savjetovanje, ali bez uspjeha. Znam samo da nije bilo jako daleko od moje javke, tj. kuće porodice Parenta gdje sam i prespavala. Švabić i ja tražili smo kuću savjetovanja u raznim pravcima. Mislila sam da će Švabić kao Beogradanin lakše moći da pronade tu kuću, međutim nismo uspjeli. Gdje

¹ To je bio najozloglašeniji zatvor u staroj Jugoslaviji.

god smo ulazili, meni to nije davalo pravu sliku, jer se sjećam tamnog hodnika, sjećam se velike sobe koja je gledala na jedno dvorište. Bilo je to nekakvo visoko prizemlje, jedan prozor, jedan kauč. Ja sam čitavo vrijeme tačno gledala to veliko dvorište i znam da je tu bilo dvorište, a ne neka ulica.

III

Odmah poslije okupacije i prije napada na SSSR, teror, proganjanja, genocidi i svi drugi oblici gonjenja naroda koje su vršile ustaše u Hrvatskoj pod njemačkom okupacijom i uz podršku Nijemaca zahtijevalo je potpunu mobilizaciju ne samo članova Partije, simpatizera, nego svih demokratski nastrojenih ljudi, čak i onih koji nisu bili politički izgrađeni i svjesni antifašisti, ali su imali toliko ljudskoga dostojanstva u sebi da je sve što se događalo u njima stvaralo ogroman otpor.

Sve organizacije koje su se stvarale ilegalno za obranu naroda i za napad na okupatora trebale su da budu krajnje mobilne, da stalno proširuju svoje redove. To je bilo važno. Koristiti sve to raspoloženje, sav taj otpor, strah, paniku ljudi, davati im takvu orijentaciju koja će ih politički osvješćivati, koja će im davati nade da se može voditi borba protiv toga zla i da ga se može u krajnjoj liniji pobijediti bio je glavni zadatak antifašističkih aktivista. Osnovno je ne miriti se s tim stanjem, ne gledati samo na to: »da mene ne zahvati, a što će biti s mojim susjedom, ja ne treba ni da vidim, ni da znam«. Međutim, to je toliko bilo isprepleteno da je svatko osjećao da se ne radi o tome da uspije da proživi mirno ratno vrijeme. I zato smo, kako sam i prije rekla, mnoge ljude iz prijašnjih demokratskih organizacija, kulturnih i sportskih društava i si. nastojali okupiti i obuhvatiti, jer je svatko htio da nekako pomaže, makar i na način za koji je smatrao da je najmanje opasan, da daje materijalnu pomoć. Ti su ljudi malo po malo sve jače ulazili u akcije i rad — sve do davanja stana, primanja i pomaganja ilegalaca, do sakupljanja oružja, do vršenja sitnih i većih sabotaza, do napada na izrazite predstavnike i izvršioce zla koje su obilato sijali ustaše. To je osobito dolazilo do izražaja ondje gdje su vršili raznovrsna proganjanja do genocida nad Židovima i Srbima. U samom Zagrebu uzeta je transverzala Ilica, Vlaška i Maksimirska i svi oni Židovi i Srbi, koji su se nalazili na sjevernoj strani te transverzale morali su da sele ispod te linije, u prvom redu morali su na Trešnjevku. Tanki sloj pristaša ustaša koji je pomagao teror, osim onih koji su se dovukli iz inozemstva, koji su pripadali petoj koloni, vršili su pljačku imovine raseljenih ljudi, useljavali u njihove stanove. Nisu bili toliko zainteresirani za one jednostavne stanove, obične, da ne kažem sirotinjske stanove, nego je to sve išlo na to da se vrši masovna pljačka imovine onih Židova i Srba koji su bili imućniji.

Napad na SSSR dočekale su sve naše organizacije vrlo omasovljene. Kroz period od okupacije do napada na SSSR, tj. dva i po mjeseca masovno su bili proganjeni Židovi, Srbi, ali odmah na prvome mjestu progonima su obuhvaćeni i komunisti. Kompletna arhiva zagrebačke policije koja je imala široki djelokrug rada predana je ustaškoj policiji i Gestapou. U ruke ustaške policije predani su svi zatočenički komunisti koje je već stara Jugoslavija držala u kaznionicama i koncentracionim logorima. Bfla je to masa komunista, od članova Partije i simpatizera do nemalog broja članova samog CK KPH.

Iako je Zagreb bio po broju članova Partije najbrojniji grad u Jugoslaviji i ako je i Hrvatska isto najbrojnija po članovima Partije, ipak se tu radilo

samo o nekoliko hiljada članova Partije. Masovna hapšenja nisu onespobila ni partijske organizacije ni ostale organizacije na koje se Partija oslanjala. Sve te organizacije u to najgore doba stalno rastu i po broju članova, po akcionoj sposobnosti, po masovnom političkom utjecaju.

Mnogi su komunisti prešli u ilegalu, drugi su odlazili u druga mjesta gdje su bili manje poznati i mogli da legalno lakše žive i nastave rad. Cesto su porodice ostajale nezbrinute, napušteni su poslovi, tako da je bio potreban ogroman minuciozam, savjestan rad da se svuda stigne pomoći. Treba naglasiti da su u Zagrebu živjela i radila centralna partijska rukovodstva. Tako je, npr. CK KPJ bio u Zagrebu do maja, Politbiro CK KPH je bio stalno u Zagrebu, a s użim operativnim rukovodstvom, poslije pogibije i hapšenja dijelova njegovih članova do marta 1942. godine. Mnogi istaknuti i poznati aktivisti sindikalnih organizacija koji su radili po cijeloj Hrvatskoj, a neki širom Jugoslavije, našli su se u Zagrebu u kojem su nastavili rad i poslije zabrane sindikata. Razvijena partijska tehnika, prilagođena novim uvjetima, traţila je takoder na izvjestan naćin pomoć iz redova aktivista Narodne pomoći. U Zagrebu je bio PK SKOJ-a za Hrvatsku. Moţe se slobodno reći da su u to doba svi centralni organi djelovali u Zagrebu. To su bili štabovi, oni su trebali, kako se u vojsci kaţe, svoje prištapske jedinice, koje su im omogućavale rad, ţivot, odrţavanje veza i si., a to je sve davala zagrebaćka organizacija. Prema tome, jedan je prilićan broj članova Partije bio odvojen od neposrednog rada u samoj organizaciji u Zagrebu, jer je morao da bude na raspolaganju tim rukovodećim organima. Baš radi toga je naroćito vaţno bilo da se omasove sve organizacije, a u prvom redu partijska organizacija. Partijska organizacija koja je kod nas uvijek bila kadrovska, sporije se širila, jer su veliki zahtjevi postavljani pred članove Partije. Ona je bila i u fabrikama i na ulici, ali je i udar na nju bio najveći. Sve druge organizacije i SKOJ i Narodna pomoć, sve ostalo što se okupljalo oko tih organizacija, imalo je mogućnosti da se mnogo brţe širi, omasovi, da se stvaraju novi nukleusi oko kojih su se okupljali opet sve novi ljudi, najrazlićitijih društvenih slojeva, ali antifašisti. Kad je poćeo rat sa SSSR, ćitav je grad bio obuhvaćen širokom i ćvrstom mreţom ljudi koji su htjeli da pomaţu sve ono što je radilo protiv ustaša i Nijemaca. Takva je organizacija krila u sebi kao svoje mobilne nukleuse relativno malobrojne partijske organizacije, dovoljno vitalne i snaţne da budu organizatori i pokretaći ţivota, rada, djelovanja i rasta NOP-a.

Ćitava ta mreţa po raznim linijama pa i po liniji Narodne pomoći, bila je vertikalno i horizontalno povezana. Takve su isto veze drţali stalno i Gradski komitet i rajonski komiteti i SKOJ.

Ja ću govoriti o Narodnoj pomoći, tako da se vidi kako je to bilo. Svaka partijska organizacija imala je ćlana koji je bio zaduţen za Narodnu pomoć i on je drţao vezu s odborima Narodne pomoći koji su bili nekada u poduzeću, nekada u ulici, a nekad i na jednome i na drugome mjestu, jer je svaka partijska organizacija imala određen teren za koji je bila zaduţena. Sve ono što su doznali što se u krugovima tih odbora Narodne pomoći ućinilo, npr. skupljanje novca, materijala itd., to se odmah javljalo partijskoj organizaciji. Isto tako je ćlan odbora drţao vezu s Rajonskim odborom Narodne pomoći, tako da se ista stvar javljala na dva kanala. Dolazili su izvještaji ne samo za materijalne stvari, nego i politićke informacije. Sve ono što se dešavalo, divljanje okupatorske vojske, zloćini ustasa, njihovo kretanje, akcije koje su poduzimali, hapšenja na terenu u fabrikama ili ulicama, sve je to odmah išlo po tim linijama prema gore. Sa svoje strane je partijska organizacija to javljala Rajonskom komitetu. Rajonski odbor Narodne

pomoći je isto tako bio po svojoj liniji obaviješten, tako da su se već tu sretale te informacije. Partijski Rajonski komitet javljao je to mjesnom komitetu. Rajonski odbor Narodne pomoći javljao je čovjeku s kojim je imao vezu iz mjesnog odbora Narodne pomoći. To nisu bile povremene veze, nego dnevne veze. Susretali su se na ulici, svaki je rekao ukratko što je imao i išao je dalje. Ja sam držala u ime Pokrajinskog odbora vezu s mjesnim komitetom i vezu s mjesnim odborom Narodne pomoći. Tako je bilo moguće i da se provjere vijesti, da se vidi koliko su točne i da im se dade onaj karakter koji su uistinu imale, jer je nekad netko mogao nenamjerno iskriviti vijest. Ja sam opet držala isto tako dnevno veze s članom Politbira CK Konspiratorom i javljala sve informacije CK. CK je također dobivao izvještaje i po liniji Partije, SKOJ-a, tako da se nije moglo ništa značajnije dogoditi, a da nisu bile obaviještene sve organizacije. Sve su organizacije, pa i Narodna pomoć, imale zadatak da osim animiranja ljudi da materijalno pomažu i da obavještavaju o onome šta znaju i sami aktivno vrše propagandu među svojim poznanicima u krugovima u kojima se kreću, u tramvajima, tržnici, dućanima itd. Odlazili su među grupe ljudi koje su čekale, npr., odlazak na rad u Njemačku pred konzulatima. Tamo su započinjali razgovore o tome kako nije sve kako obećavaju, vršili su propagandu protiv toga. S druge strane, žene su po tržnicama propagirale protiv neimaštine. U tramvaju su ljudi počinjali negodovati, upuštali se u antifašističku propagandu do one mjere dokle su ocijenili da se može. Nekad su stvari išle i malo teže. Pogotovo ako se našao neki ustaša.

Ovako organizirana mreža dopuštala je i omogućavala i sitne akcije. Osim toga, dolazili su prijedlozi s terena i iz baze za razne akcije kako se kome činilo da bi se mogle izvoditi. Nekad su sitne saboterske akcije izvršavale same grupe. Nikad nitko neće moći da skupi podatke o tome koliko ih je bilo u Zagrebu. Bilo je prijedloga koji su dolazili s terena i za krupnije akcije koje su onda ili rajonski komiteti sami smatrali da imaju snage da ih izvrše ili Mjesni komitet ili nekada i neki odbor Narodne pomoći, osobito kada je bilo posrijedi spasavanje ljudi i si. Krupnije akcije uzimao je u ruke Centralni komitet koji je onda organizirao one poznate akcije, da spomenem samo napad na ustašku bojnu kod Botaničkog vrta, Poštu, stvaranje grupe partizana na Zumberku itd. Bilo je manjih sabotaža koje su poduzimale male grupice i koje nisu imale velikog uspjeha. Mislilo se da se s malo ekrazita može dignuti u zrak velika stvar. Bila je to žarka želja ljudi da tako dadu svoj udio i pomognu u borbi, ali često se događalo da su snage i znanje bili preslabi za takve stvari, jer, na kraju krajeva, vođenje partizanske borbe i uopće vođenje oružane borbe nije bilo baš tako jednostavno, a sama svijest i želja nekad nisu bili dovoljni. To napominjem radi toga da bi se vidjelo zašto su se mogle mnoge stvari učiniti, koje se danas čine prosto nemoguće.

Međutim, napad na Sovjetski Savez dočekao je svakako i Partiju i čitav narodnooslobodilački pokret spreman da učini još jedan krupan korak dalje, da krene u oružanu borbu za koju smo se pripremili od prvog dana okupacije i to ne samo od prvoga dana okupacije, nego u nekim oblicima i prije okupacije. Otkada je počeo rat u Španjolskoj komunisti su već odlazili na sanitetske tečajeve, omladinci u sklopu sportskih vježbi na streljane. Tim se akcijama počelo čim se uvidjelo da je to isti rat, u nastavku, u raznim fazama — od španjolskog preko rata na Poljsku — sve do okupacije Jugoslavije. Moram napomenuti da napad Nijemaca na Sovjetski Savez nije pokolebao redove narodnooslobodilačkog pokreta. Nevjerojatno je bilo koliko su mase bile sigurne, koliko su vjerovala u snagu Sovjetskog Saveza, koliko su potcjenjivale Nijemce koji su se međutim dobro spremili za taj napad. Uz sve to, masa je svijeta toliko vjerovala u Sovjetski Savez

da se prosto ne mali broj poveselio, jer je sada Nijemcu odmah kraj, tako su to vjerovali. Moram reći, ne da sam bila pametnija od drugih, ali sam nekako imala osjećaj da se tek sada moramo duboko i debelo spremirati na jedan dugotrajni, teški rat i da će to biti poseban oblik rata. Sigurno da nisam znala kakav će biti taj naš partizanski rat, ali sam vjerovala da moramo što dublje urasti u mase, što čvršće podržavati vjeru masa da konačna pobjeda neće biti Hitlerova. Pojačao se rad svih organizacija, u prvom redu u napadu na sve ono što je moglo da znači pomoć Hitlerovu ratu.

IV

Nekako tih dana pozvao me na vezu Vlado Popović, delegat CK KPJ kod CK Hrvatske, rukovodilac tzv. Vojnog komiteta koji je tada još postojao pri CK KPH. Rekao mi je da jedan Španac, i to Većeslav Cvetko koji se vratio u zemlju, pozna dva, tri punkta gdje rade Spanci koji su bili došli do Njemačke, u namjeri da budu što bliže zemlji i pokušaju se vratiti. Cvetko je spreman da ode i organizira kanale i obavijesti ih kako da se vrate u zemlju. Čitava stvar je bila zamišljena tako da on uspostavi nekoliko punktova na tom putu. Jedan punkt je već uspostavio i imao namjeru da uspostavi i punkt u Dobovi, tu kraj Zagreba, jer je Dobova bila granica između Reicha i NDH. Nijemci su Štajersku pripojili Reichu, Sutla je postala granica Reicha. Spojili su dio Štajerske koji je bio u Jugoslaviji sa Štajerskom koja je bila u Austriji i pošto je Austrija ranije pripojena Njemačkoj, potpala je i Štajerska pod Reich. Cvetko je organizirao punkt u Mariboru i u Grazu. Znao je kakve prilike vladaju u Njemačkoj, da Nijemcu nije teško putovati kroz Njemačku, jer nije trebao imati ni propusnice ni nikakvih drugih papira koje je npr. u NDH trebalo imati, nego se putuje jednostavno samo sa željezničkom kartom. Zato je stvorio te punktove u Grazu i u Mariboru. U Grazu je bio važan punkt: ako se, naime, bilo što dogodi usput, nekakva nepravilnost, da drugovi znaju kamo se obratiti i primiti upute. U Mariboru je također organizirao punkt, jer koliko god je taj teren bio pripojen Njemačkoj, ipak su kontrole bile drukčije na bivšoj jugoslavenskoj granici negoli u Austriji i Njemačkoj. U to vrijeme vršilo se već uvelike raseljavanje Slovenaca iz Štajerske i to jedan dio u Srbiju, jedan dio u Hrvatsku, a jedan dio je preseljavan u Njemačku, u logore. U planu je bilo sve Slovence na dijelu koji je pripao Reichu preseliti i raseliti. To su bili veliki zahvati pa su i tu granicu, bivšu staru jugoslavensko-njemačku granicu, držali ipak pod izvjesnom kontrolom. Sve je to Cvetko usmenim porukama upućenim pojedincima prenosio, tumačio i upozoravao ih da u Mariboru budu oprezni, da paze u kakve vlakove ulaze, jer Nijemci nisu sve vlakove kontrolirali, nego samo neke. Preporučio im je da prije Maribora izidu i prijeđu granicu pješke. Dao im je i upute gdje da je prijeđu i usmjerio ih u nekoliko pravaca da stignu do Zagreba. Isto tako, bilo je predviđeno da u Dobovi, ukoliko bi bila kontrola na ovoj granici prema NDH veća, pješke dođu u Zagreb. U Zagrebu smo im dali četiri javke, to znači znali su kuda da idu. Jedna je bila kod Štefice Črnojevac u Tratinskoj 14, još je jedna bila u Tratinskoj ulici, ne sjećam se ni imena ni broja. Treća je bila u trafici u Radišinoj ulici (sada ulica Božidara Adžije), a četvrta je bila u Draškovićevoj ulici kod krojača Slivonje. Preporučeno im je da idu što manje u Štefičinu kuću i kod Slivonje, jer su ti punktovi bili stare javke i za teren i za ljude. Mnogo ljudi je poznavalo te dvije javke. Kad bi netko izgubio vezu jednostavno bi otišao kod njih i tražio je.

Cvetko je zamislio da grupe iz pojedinih fabrika u Njemačkoj kreću subotom u 2 sata, poslije završetka rada, s prvim vlakovima koji su razvozili radnike koji su stanovali izvan mjesta rada. Do ponedjeljka ujutro nitko neće znati da su nestali. Tamo gdje su u barakama spavali nije bilo nikakve naročite kontrole, pa su tek u ponedjeljak ujutro, kad se nisu pojavili na posao, otkrili da ih nema. A do ponedjeljka ujutro oni su već trebali biti u Zagrebu. Sve sam ove stvari u kontaktu sa Spancima, koji su prošli kroz Zagreb, dobro upoznala, sve to nije mi ispričao Vlado Popović; on mi je, naime, rekao samo to da treba valutu za akciju povratka Španaca koji se nalaze u Njemačkoj. Pitam koju valutu? Znala sam da ćemo pustiti vijest kroz naše kanale gdje možemo tražiti valutu i kod kojih organizacija. Vlado je odgovorio da Cvetko neće valutu, kaže da marka ni u Njemačkoj ništa ne vrijedi, da je drugu valutu opasno mijenjati, a da postoji valuta koja se dađe najbolje unovčiti i za koju će ti svatko učiniti uslugu, a to je kava. U Njemačkoj nije bilo ni zrna kave, a Vlado je kazao kako je Cvetko izjavio da su mu dosta 2 kg kave i da s time može postići što želi. Doduše, dobio je više od 2 kg kave, ali nije htio uzeti previše, jer ne može previše nositi. To nam nije predstavljalo problem. Nije bilo kave ni u Zagrebu. Mnogi ljudi su posjedovali velike magazine, u svom poslovanju, među njima je bilo onih što su davali ili Narodnoj pomoći ili Partiji ili bilo kojoj organizaciji radije nego da roba padne u ruke fašističkim pljačkašima. Nabavka kave nije išla preko odbora o kojima sam govorila, nego izravno preko pojedinaca; i ne samo kava nego i mnoge druge stvari, kao novac itd. Kada se redom citiraju obračuni iz toga vremena koji su sačuvani u originalu, moramo imati na umu da su to bili samo obračuni i prilozi koji su skupljeni masovno od ljudi koji su te priloge odvajali od usta, sve po nekoliko dinara ili kuna. Partija je imala i drugih izvora prihoda u priložima koje su pojedinci davali neposredno onima u koje su imali povjerenja, odnosno ljudima koje su poznavali, i koji su bili vezani za razne funkcionare u pokretu.

Dakle, valuta s kojom je Cvetko otišao u akciju, bila je kava. I tako poslije nekoliko dana kako je otišao i ponio javke, odmah su se pojavila dva-tri Španca i to kod Štefice Crnojevac. Slučaj je htio da su se pojavili u najvećem broju baš onoga dana kad je bio napad u Kerestincu. Jedan Španac naišao je na blokadu Zagreba. Srećom ga nisu uhvatili na liniji blokade Zagreba prema Savi, budući da je išao iz Dobove iza Zagrebačke gore, uhapsili su ga u Sesvetama, ali je bio pušten. Mislim, iako ne mogu tvrditi pouzdano, da je jedan drug uhvaćen u jednoj uličnoj raciji među masom. Kad su ga doveli u policiju nije bio dovoljno informiran i rekao je da je Srbin, te su ga stavili u skupinu Srba, koji su strijeljani kao taoci, a da nisu znali da je španjolski borac. To je bio jedini slučaj da je nastradao španjolski borac u toj akciji povratka.

Spanci su počeli dolaziti odmah prve nedjelje poslije odlaska Cvetka u Njemačku, a svakog je ponedjeljka dolazila jedna manja ili veća skupina i javljala se na razne javke. Neki su dolazili i drugih dana. Događalo se da su se ukrcali na pogrešan vlak ili nešto slično, tako da su neprestano pristizali. Vrlo intenzivno dolaženje Španaca trajalo je od prve polovice jula do pred kraj augusta. Tada ih je u Zagrebu bilo vrlo mnogo. Neki su dolazili na iste punktove čak mjesecima kasnije, dakle kad ih nismo više ni očekivali, ali su ih ti punktovi uvijek prihvatili. Kad su došli u Zagreb, trebalo je najprije vidjeti kako su odjeveni, jer su većinom imali odjeću koju su nabavili u Njemačkoj i Francuskoj, a ona je bila dosta drukčija nego što je bila ona koja se nosila u Zagrebu. Bilo je ljeto, nije se moglo u gojzericama hodati po gradu, kaputi su bili teži, ostale stvari, kao košulje, bile

su takve kakve se u Zagrebu nisu nosile, tako da je trebalo presvući dobar dio drugova. Morali smo se pobrinuti i nabaviti također i higijenske potrepštine za brijanje, zubne četkice i masu tih sitnica. To bi im odmah donio i predao onaj drug ili drugarica koji su ih primali na vezu, ne samo javka, nego onaj koji je došao po njih da ih vodi na mjesto gdje će stanovati. Taj posao su radili drugovi i drugarice koji su bili okupljeni u Odboru za Špance, a u toj akciji sudjelovao je i dio onih koji su ranije radili u Odboru za Špance u Zagrebu i brinuli s o njima dok su oni boravili u Španjolskoj i kasnije u logorima u Francuskoj. Kada su, međutim, iz logora pomalo odlazili u Njemačku, nismo više imali izravnog kontakta s njima; nisu pisali, jer su se bojali da ih ne otkriju kao Špance. Kontakti s porodicama više-manje su prekinuti, ali u tim porodicama bilo je drugova i drugarica komunisti, koji su i dalje radili, te su održavali dosta široke kontakte s porodicama ostalih španskih boraca koji su živjeli u Zagrebu. Bilo nam je najzgodnije da taj odbor odmah aktiviziramo, jer su bili već upućeni u rad, poznavali su mnoge Špance osobno. U tom je odboru bilo negdje oko 8—10 drugova i drugarica koji su prvi odlazili da prihvaćaju Špance na javkama. U tom Odboru je tada radila Anica Magašić, Zlata Marušić i ne znam tko je još bio. Mislim da ima u sjećanjima iz 1951. godine više toga zapisanog. One su preuzimale Špance, obično po jednoga, i vodile ih na mjesto koje je bilo određeno za njihov boravak. Bio je to prvi prihvati. Davali smo im potrošačke karte, jer se nije moglo jesti bez potrošačkih karata. Doduše s tim potrošačkim kartama bili smo tada još vrlo slabi, to je bio tek početak, tehnike nisu bile toliko organizirane, potrošačke karte su se brzo mijenjale i si. Znam da smo mogli jedino da ih stalno opskrbljujemo kilogramom kruha dnevno. To je u ondašnjim prilikama značilo ipak da se može nekako proživjeti. Druge stvari koje nisu išle na potrošačke karte, razno povrće i si., dobivali su ondje gdje su stanovali, a mogli su otići i u gostionice. Dobivali su manju svotu novca i tako su time za prvi čas bili osigurani.

Ne bih mogla reći, jer o tome nitko nije vodio evidenciju, koliko je ljudi prošlo kroz Zagreb. Zagrebom su prolazili svi, čak i Slovenci za koje bi se moglo pretpostaviti da će, prolazeći kroz Sloveniju tamo i ostati. Baš u to doba su prilike u Sloveniji bile vrlo složene i teške, svuda se hapsilo i najmasovnije deportiralo. Tako je kroz Zagreb prošao Franc Rožman, onda Dušan Kveder, a bilo ih je i više, no za ovu dvojicu sigurno znam da su prošli. Dušan Kveder bio je vrlo discipliniran, dok je na primjer Rožman bio strahovito nervozan i nestrpljiv, nije mogao shvatiti da se nalazi u Zagrebu, te da tu čeka već šest dana i ne odlazi u Sloveniju. To nije ovisilo o nama nego o tome kako je vršio raspored CK KPJ preko druga Vlade Popovića. O svim dolascima Španaca bio je obaviještavan Vlado Popović, a držao je vezu sa Španskim odborom preko Ilije Engla, također Španca, koji je došao među prvima. Vlado Popović je slao poruke kamo koji treba da ide, jer je dobivao direktive od CK KPJ iz Beograda. Sigurno da svih tih 80—100 drugova, koliko ih je prošlo tog mjeseca kroz Zagreb, nije pojedinačno raspoređivao CK, nego je dao generalnu direktivu. Za priličan broj onih koji su ranije bili partijski radnici i koji su bili poznati kao takvi užem partijskom rukovodstvu, izgrađen je poseban plan, jer se računalo da se oni mogu najviše koristiti ondje gdje su ranije djelovali. Oni koji ne poznaju partijske prilike u svom kraju, a imaju poznate porodice i ljude koji će ih znati uputiti u situaciju i povezati sa snagama pokreta, neka odu u svoj kraj. U Španjolskoj je, međutim, bio i priličan broj Jugoslavena koji su tamo došli ne iz Jugoslavije nego iz čitavog svijeta gdje su se nalazili na radu kao ekonomski emigranti. Većina nije bila prije partijski povezana u Jugoslaviji, a neki uopće nigdje nisu bili članovi Partije. Radili su po

šumama i kojekuda, radili su u Kanadi, Južnoj Americi, često negdje gdje nije bilo jačeg radničkog pokreta i otišli su dobrovoljno, na vlastitu inicijativu, kao klasno svjesni i antifašisti u Španjolsku. Prema tome, među njima bilo je ljudi raznih profila te u prvim danima ustanka nije bilo lako izvršiti njihov raspored. Ipak su uglavnom slani u svoj kraj i to na raspored CK Hrvatske, CK Slovenije i PK Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Vojvodine, Makedonije. Neki od njih ostali su u Hrvatskoj (u onom dijelu kojim je rukovodio CK Hrvatske, a taj se poklapa s današnjom Republikom Hrvatskom). Tako je npr. ostalo na rasporedu u Hrvatskoj nekoliko Crnogoraca. Zato su se neki kraće, neki dulje vrijeme zadržavali u Zagrebu. Neki su ostajali po čitav mjesec dana i više u Zagrebu i čekali raspored.

Članovi španjolskog odbora, koji su Španca preuzimali na javki, kako bi kojeg uputili i otpremali, davali su im i informacije kako se mogu i smiju kretati po Zagrebu. Špancima je bilo dosadno i teško kad bi stigli iz logora u grad koji su poznavali, ili su čuli za njega, a u njemu ponovo su morali živjeti kao da su u logoru. Ovisilo je i o temperamentu ljudi, neki su lakše podnosili te prilike, neki teže. Neki su se strašno ljutili itd., a sjećam se kako sam jedanput išla s Kvederom Preradovićevom ulicom, a Kveder kaže: »Previše nas puštate da šetamo, pogledaj mi hlače i vidjet ćeš kako je ovaj rub sašiven, ovako se šije samo u Francuskoj. Da je policija pametna, samo bi stala i gledala tko nosi takve hlače. Ili nam promijenite hlače ili nas ne puštajte da izlazimo u grad.« Tako me upozorio da postoji masa sitnica po kojima bi on mogao da je policajac sve njih pohvatati. Morali smo se, dakle, osvrutati i na takve pojedinosti. Vidjeli smo da moramo biti još budniji.

Već prilikom pripreme za dolazak Španaca bilo je dogovoreno s Vladom Popovićem i s Mjesnim komitetom da stanove ne tražimo po liniji Narodne pomoći, jer je Narodna pomoć bila preširoka organizacija, tako da bi se moglo dočuti kako se traže stanovi. Odlučili smo da to uradimo preko Mjesnog komiteta i preko rajonskih komiteta i da ispod nivoa rajonskog komiteta nitko ne smije znati da se traže stanovi od ljudi koji nisu kompromitirani i koji imaju mogućnost da prime na spavanje ilegalce, ali da to budu sigurni ljudi. Rajonski komiteti bili su filter za biranje ljudi koji će davati stanove. Oni su opet ove birali preko partijskih organizacija, ali ne govoreći nikada o tome na sastancima, nego pojedinačno. Svaki je rajonski komitet imao obavezu da nađe određeni broj stanova. Bilo je stanova kojima smo se mogli koristiti za jednu ili za dvije noći. U julu i augustu bilo je sve više Španaca koji su stizali i čekali raspored, papire i upute za dalje kretanje. Zato smo morali imati stalnu mrežu i punktove gdje bi se javljali oni koji su već bili u Zagrebu, ali su morali mijenjati mjesto boravka. Mi smo organizirali nešto slično »stambenom uredu«, a tako smo ga i zvali.

Svake večeri između 19 i 20 sati Španac koji je trebao prenoćište šetao je Prilazom (tada se zvao Deželićev, a sada JNA) i to cijelom dužinom te ulice, uvijek pojedinačno, a i ja sam šetala istom tom ulicom i kad bi me ugledao koji od njih, pristupio je i slijedio me. Član Mjesnog komiteta kretao se u sektoru zapadne strane kazališta, na trgu do početka Savske ceste. Imao je rasporedene u okolnim ulicama članove rajonskih komiteta, a svaki je malo šire imao rasporedeno po pet-šest drugova koji su oko svojih punktova imali ljude koji su primali Španca na spavanje. Kad sam se uvjerila da me veza vidjela i da je prihvatila Španca, kao i da ga je rajonska veza prihvatila i dalje predavala onomu koji ima da ga vodi na spavanje^ vraćala sam se na Prilaz. Mjesec dana trajala je od 19 do 20 sati promenade Španaca, članova Odbora, rajonskih komiteta i onih koji

su davali mjesta za spavanje. Eto, tu smo šetnju zvali »stambeni ured«. Nekad je bilo pet-šest Španaca, a nekad i više. Neki Španci pojavljivali su se tamo samo jedanput, te su ili bili brzo raspoređeni ili dulje ostajali na istome mjestu. Znači, taj se Španac tamo snašao, znao je da s ljudima razgovara, da im digne moral, te su ga prihvaćali kao svoga. Znam, npr., da je Makedonac drug Jelisije Popovski (onda se zvao Jaša Todorović) stanovao na Ksaveru, kod neke obitelji koja je bila naša javka i za druge stvari. On je petnaestak dana bio u Zagrebu i uopće ga nije trebalo premještati. Takvi su slučajevi bili dosta rijetki. To je ovisilo i o stanodavcu i o Špancu. Veljko Kovačić je svake večeri dolazio tražiti stan. On uopće nije strahovao, već mu je iz duboke ljudske osjećajnosti i obzira prema ljudima bilo neugodno dulje ostajati, jer je vidio i znao da se ljudi s obiteljima i djecom plaše njegove prisutnosti. A kako se ne bi plašili, kad je čitav grad bio oblijepljen plakatima da se strana osoba u svakom stanu mora prijaviti u roku od šest sati, u protivnom će stanodavac biti strijeljan. U takvim okolnostima nije bilo lako ni stanodavcima ni ilegalcima. Trebalo je čvrsto poštovati pravila ponašanja u ilegalnosti. Uspjeli smo uspostaviti perfektu organizaciju koja je do kraja izdržala sve zamke takva rada. Vezu s nama koji smo na tom poslu tada radili držao je Vlado Popović preko Ilije Engla, kako sam već rekla, a svaka dva-tri dana sastajao se i sa mnom da pita ima li kakvih problema, kako ide čitav taj posao sa Špancima. Neki su se tužili, jedan je čak i napisao kao prigovor, da sam nešto kasnije, u novembru, kao veliku stvar donijela tamo gdje je on boravio konjsko meso. Drugoga mesa nije bilo, pa je i konjsko bilo dobro i to je ostalo zapisano u knjizi kao dokaz kako smo ih slabo hranili. Mi smo se još mnogo gore hranili. Mislim, takva je to situacija bila.

Putovali su iz Zagreba na razne načine. Uglavnom se putovalo vlakovima; neki su putovali s lažnim legitimacijama. Dosta ih je putovalo u poštanskim vagonima na željeznici. Cesto sretnem znanca iz tih vremena koji me pitaju: »Sjećaš li se kad si me vodila u podne i ukrcala me u poštanski vagon«, a ja se toga uopće ne sjećam. Toliko ih je bilo u relativno kratko vrijeme. Ivan Hariš

— proslavljeni Ilija Gromovnik — učitelj i voda diverzanata u ratu, također je dugo boravio u Zagrebu i divio se ljudima koji su htjeli, koji hoće da ga zadrže u kući i koji se ne plaše. Poslije nekoliko dana je došao na javku da ga premjestimo. Pitam: zašto da te premjestimo? A on: »Pa, zamisli, ti bi ljudi bili strijeljani.« »Znamo da bi ljudi bili strijeljani, a na vama i na njima je da vas ne uhvate.« To se sve događalo u vrijeme kad su pokret i partijska organizacija i SKOJ i udarne grupe — vršile razne akcije. Bilo je to doba kad u Zagrebu nije vladao mir već su vršene značajne akcije. Sve se to dešavalo paralelno s akcijom povratka Španaca. Već pri dolasku prvih Španaca bila je akcija u Kerestincu, Zagreb blokiran, prve čete u Dubravi i Se sve tama, atentati na ustaše i njemačke oružane snage, razne sitne ili krupnije diverzije. Četvrtog augusta bila je ona poznata bombaška akcija kod Botaničkog vrta u kojoj su sudjelovali studenti Udarne grupe koju je predvodio Slavko Komar, pa je velika diverzija na Glavnoj pošti 14. septembra. Kroz sve vrijeme vršena su masovna hapšenja, ubijanja, svaki dan su vješani plakati o masovnim stijeljanjima talaca za odmazdu. Po izvršenju diverzije na Poštu, kompletna Trešnjevka bila je 24 sata potpuno blokirana i pretresana. To je bilo i doba kad se pripremao odred za Žumberak u koji je već otišao Većeslav Cvetko i još drugi ilegalci i iskusni partijski radnici. Taj je odred krenuo iz Zagreba u drugoj polovici augusta, a osim Većeslava Cvetka sigurno da je bio još po koji Španac, meni sad to nije prezentno, samo hoću naglasiti kakve su bile prilike u to doba kad su Španci dolazili i raspoređivali se širom Jugoslavije. Sve je to bilo odijeljeno od

mislili da će se poslije rata održati Niirnberški proces. Smatrali su da će i taj rat svršiti kao i svaki drugi, bez obzira tko je pobijedio ili bio poražen, da će se to onda u svijetu opet rješavati na uobičajen način, za zelenim stolom, jer tada više nisu gajili iluzije da bi mogli ostati oni sami jedini gospodari i diktirati u budućem svijetu. Nekoliko dana kasnije selili su natrag svu tu masu i vukli je iz Gospića, zadržali je neko vrijeme u Jaski, na nekom otvorenome mjestu, u nekim privremenim barakama dok nisu uredili u Koprivnici novi logor i dok nisu nastavili s daljim širenjem Jasenovca i otvaranjem niza manjih logora u koje su smještali ili djecu, ili žene s malom djecom ili starce, kao što je to bilo u Loborgradu i u Staroj Gradiški i na nekim mjestima. Lepoglavu su držali kao kazneni dom za one koji su bili suđeni sudski, a ne za ove koji su bez sudskih procedura bili još masovnije zatvarani. Moralo se intenzivno pratiti i uništavanje ljudi. Po toj se liniji mogla i morala proširiti suradnja s velikom masom ljudi. Susjedi, poznanici, prijatelji, ljudi na radnim mjestima, samoinicijativno su smatrali da treba da pomažu svoje znance u logorima i davali su sredstva za logoraše. Sve je to bilo izvan redovitih priloga odbora Narodne pomoći. Ljudi su ipak pristupali lakše tome radu, jer je i za davanje pomoći za pokret trebao veći stupanj svijesti. To je sve stvaralo onu najširu masu kojom je nužno bio opkoljen i ovijen pokret. Svaki, pa i najmanji rad, koji je često i nesvjesno čuvao pokret, mnogo je značio. Među takvima su se stalno nalazili novi muškarci i žene, a naročito omladina, koja je tada stasala i stalno popunjavala redove.

Tako postupajući, mislili su da za tako obične, normalne ljudske geste ne mogu da odgovaraju i da taj rad ne spada baš pod prijetnje kojima su dnevno strašili građane ako budu pomagali NOP. Rad na Narodnoj pomoći u bilo kojem obliku bio je isto tako najoštrije proganjan. Navodim samo slučaj dviju žena koje su radile po liniji tog odbora, organizirale rad na pomoći logorašima, svaka na drugoj strani grada Zagreba. Mislim da je jedna bila na čelu jednog rajonskog odbora (Trnje), a za drugu ne znam što je konkretno radila. One su obje, svaka za sebe, dovedene negdje 1942. pred prijeki sud i obje suđene na smrt i strijeljane. Jedna je bila Marija Mica Gazić, a druga je bila žena druga koji je od jeseni 1941. bio član Pokrajinskog odbora Narodne pomoći, Stjepana Bogdana, krojačkog radnika, a zvala se Aleksandra Ljubić. Njezina pisma mužu pred smrt ušla su u razna izdanja potresnih ljudskih dokumenata.

Svakako da sve potrebe koje su stajale pred Narodnom pomoći nisu mogle biti sasvim zadovoljene. Ne treba zaboraviti da je osim logoraša, zatočenika bilo i drugih koji su proganjeni, gonjeni, ubijani. Koliko god se širile i neprestano rasle organizacije Narodne pomoći, nisu, ni izdaleka, mogle biti ni s najvećim angažiranjem čitavog NOP-a pokrivene ni zadovoljene sve potrebe, ali se učinio maksimum. Taj je posao trajao u raznim oblicima kroz čitavo vrijeme rata. Nema nikakve sumnje da smo mogli učiniti više — toga smo bili svjesni i tada. Osobito smo mogli učiniti više u odnosu prema pojedincima u samim logorima, o tome ću kasnije govoriti. Pokušalo se nešto, ali je tome stajalo na putu nekoliko stvari.

U prvom redu ljudi koji su se nalazili u logorima, osobito oni koji su bili uhapšeni još za stare Jugoslavije nisu uopće znali situaciju vani. Razne prijedloge, koji su im dostavljani, s navedenim detaljnim planovima bijega, oni sami su često odbijali, osobito poslije slučaja Kerestinec. Ta velika tragedija ne samo zagrebačke partijske organizacije, već čitave Partije Hrvatske, unijela je nepovjerenje prema planovima koji su im slani izvana.

U jesen 1941. godine velike koncentracije logora bile su ove: najveća Jasenovac, zatim Stara Gradiška i bivša fabrika »Danica« u Koprivnici. Tada smo

morali za svaki logor formirati poseban odbor pri Odboru za logore koji je djelovao pri Pokrajinskom odboru Narodne pomoći i kojima je rukovodila Ružica Turković. Za rukovođenje tim odborom izabrana je i zato što je jedan dio njezine porodice bio u logorima, tako da je imala drukčije mogućnosti pristupa logorima od ostalih. Ružica Turković je lično posjećivala logore i držala vezu s provincijom. Zato je često putovala i održavala veze kako Narodne pomoći, tako i partijske s Bjelovarom i s još nekim drugim mjestima. Bila je nekako manje upadna. Policija ju je poznavala samo kao sindikalnog funkcionara s demonstracija i radničkih zborova. Nije bila osuđivana na robiju ili dulje policijske kazne, mada je bila jedan od najaktivnijih članova i stupova zagrebačke organizacije. Godine 1936. bila je na školovanju u Moskvi.

Pokazala se potreba izmjene zaduženja u samom Pokrajinskom odboru Narodne pomoći, tako da je Ružica Turković držala vezu s odborom za logore, a ja vezu sa španskim odborom, o čemu sam već govorila. Svakako da su njezina održavanja veza s provincijom i česta putovanja ometala kontakte s ostalim članovima Pokrajinskog odbora, a osobito vezu s članom CK koji je bio zadužen za naš odbor. Vrlo često sam je ja morala zamjenjivati, kad je ne bi bilo dva-tri dana, a veza je morala biti svakodnevna, jer nije bilo dana bez neke važne obavijesti. Zato smo zaključili da će biti mnogo bolje, pošto nisam odlazila iz Zagreba, a i samim sam poslom bila vezana za Zagreb, da ja preuzmem koordinaciju rada, a time i rukovodstvo Pokrajinskog odbora Narodne pomoći. Nije tačno ono što sam vidjela u nekim dokumentima u pismima Vlade Popovića zašto je došlo do izmjene. Moram kazati da je sadržaj rada zahtijevao takvu izmjenu i da nije bilo nikakvih razlika između nas niti u poslu, niti je tko smatrao da netko s nekim rukovodi, jer je svaki radio svoj posao, za sve poslove smo se zajednički dogovarali svaki dan. Kad već o tome govorimo, da spomenem da je treći član PO Narodne pomoći koji je s nama bio, Antun Benički, o kojem sam već pisala, imao mnogo posla, iako nije bio izravno vezan ni s jednim od navedenih odbora. Benički je sudjelovao svuda gdje je bilo potrebno. Osim redovitog i stalnog rada, koji sam ranije ili spomenula ili opisala, sabiranja novca i materijalnih sredstava u najraznovrsnijem asortimanu, bilo je još nebrojeno poslova i problema koji su do nas dolazili s terena, i to najviše iz grada Zagreba. O masi informacija već sam govorila. One nisu bile same sebi svrha, već je svaka zahtijevala organiziranu akciju. Informacije su se najviše kretale oko oružja, kojeg su pronalazili razni članovi odbora Narodne pomoći; primale su se i obavijesti o drugovima i drugaricama koji su htjeli da se uključe u udarne grupe u samom gradu i o onima koji su tražili da budu prebačeni u partizane. Dobivali smo obavijesti da treba preuzeti veće količine bilo materijala bilo oružja i si. Javljali su nam o pojedincima koji dobivaju poziv za domobrane a nisu se htjeli odazvati te ih je trebalo podržati u tom opredjeljenju itd.

Uopće, Benički je držao veze na ne sasvim tipičnim poslovima organizacije Narodne pomoći, a njih su same organizacije izbacivale pred naš odbor. Morali smo pomoći organizacijama i dolje rješavati probleme. On je bio blagajnik Pokrajinskog odbora NP. Sačuvano je nekoliko mjesečnih izvještaja i obračuna koji su pisani njegovom rukom iz kojih je vidljivo kako se kretalo novčano stanje PÖ NP kroz tih nekoliko mjeseci, odnosno do novembra 1941. kada sam ja preuzela blagajnu. Benički je kontrolirao i neke magazine, osobito kad je Ružica bila na putu, tako da je onda održavao vezu i rješavao niz problema iz praktičnog svakodnevnog rada. Bio je zagrebački radnik, poznao je mnogo ljudi i iz sindikalnog rada i si. Gdje god je dolazilo do kidanja veza, bilo u našoj organizaciji, bilo u

za neki drugi odbor u gradu. Njegov djelokrug bio je vrlo širok, inicijative nebrojene.

Kretao se uglavnom u krugovima mladih intelektualaca, studenata i ljudi iz Hrvatskog primorja, jer je i sam bio Primorac, s otoka Krka. Preko njegovih veza sve su te grupacije bile obuhvaćene. Pronalazio je ljude za koje je znao da će moći korisno raditi u pokretu, imao je dobar kriterij u procjenama ljudi i znao je što i koliko se može pojedinom čovjeku postaviti u zadatak. Tako je formirao odbor ili pododbor ili kako god hoćemo da ga nazovemo — to je bio odbor Narodne pomoći među srednjoškolskim profesorima. Na čelu toga Odbora bio je Bogdan Ogrizović, profesor. Tada je Barbalić, iako je znao i što sam i tko sam, mislio da bi bilo zgodno da dođem na sastanak te da im objasnim razne stvari, radi podizanja elana. Kaže mi Barbalić: »Pa tebe ne znaju zagrebački profesori, možeš to da učiniš.« Sastanak je održan u jednoj gimnaziji. Škola je radila u dvije smjene i za vrijeme pauze između prve i druge smjene u zbornici je organiziran sastanak. Iz svake škole u kojoj je bio već organiziran odbor Narodne pomoći došao je po jedan predstavnik. Bilo ih je desetak. Među njima zagledam jednu profesoricu koja je u Splitu sa mnom radila u gimnaziji. Bila je poštena žena, ali za vrijeme stare Jugoslavije politički potpuno nezainteresirana. I to je jedan od mnogobrojnih primjera i dokaza koliko je brzo i široko rasla organizacija pokreta. Iz izvještaja o radu doznajem da se u jednom odboru nalazi i bivši direktor iz Splita, kojega je Banovina Hrvatska premjestila u Zagreb, na mjesto profesora, budući da Banovini nije bio politički počudan. Taj je sastanak bio u oktobru i u ljude je već duboko bila prodrla svijest da se mora pomagati borba protiv okupatora i fašizma. Među tim srednjoškolskim profesorima rad se toliko širio da smo vrlo brzo taj odbor podijelili u dva-tri odbora. Onda smo te odbore dali mjesnom i rajonskim odborima na redovite veze. Takvih smo primjera imali dosta. Kada je 1944. godine profesor Bogdan Ogrizović bio obješen u Dubravi, mislim kao član Mjesnog NOO-a, a njegova žena Slava otišla u partizane, brigu o izdržavanju njihove djece preuzela je naravno organizacija NOP-a. Tada mala kćerka, sada već zrela žena, slučajno mi je pričala kako je »dolazio svakog prvog u mjesecu jedan čika« koji je njihovoj baki redovito donosio novac za život sve do kraja rata, a ne znajući o mojim kontaktima sa njenim ocem. Bilo mi je ugodno čuti takav dokaz o savjesnom radu i kontinuitetu djelovanja organizacije koju je njen otac osnovao!

Kako sam bila neposredno odgovorna za rad s Mjesnim odborom Narodne pomoći i kako je rad bio razgranat, to je trebalo stalno usavršavati metode rada, širiti i produbljivati organizaciju, a to često nije išlo lako samo porukama. Odlazila sam na sastanke rajonskih odbora Narodne pomoći, a ponekad i na sastanke terenskih odbora. Razumije se da sam gotovo redovito prisustvovala sjednicama Mjesnog odbora. Ti su se sastanci održavali na najrazličitijim mjestima. U stanovima, radionicama, magazinima. Trebalo je uvijek raditi s mnogo budnosti i opreza. Stalno sam se informirala o stanarima, susjedima i si. da ne nađem na ljude koji su me poznavali otprije, a koji nisu uvijek bili nakloni pokretu. Dogodilo se da sam jednog dana otišla na sastanak Rajonskog odbora Trešnjevke u stan sekretara tog odbora. Poslije nekog vremena dođe žena toga druga i javi mužu da se što prije razidemo. Tako smo i učinili. U toj kući je radio trafikant, ujedno administrator kuće, a k njemu je došla neka žena s prvog kata i zatražila od njega da smjesta javi policiji da se u toj kući u tavanskom stanu održava komunistički sastanak, jer je ona vidjela mene, a poznaje me dobro iz Splita, tamo gdje sam ja ne može da se radi nego o tome. Trafikant se nećkao, uvjeravao je da se prevarila, da ne treba da upropaštava ljude, ali ona nije odustajala. Navodila mu je da je

njegova dužnost da to izvrši — ta javno je oglaseno da je suodgovoran i onaj koji ne prijavi policiji sumnjiva djela. Trafikant se dosjetio, uzeo natenane da piše sve što je ona govorila, kaligrafski polako ispiše pune četiri stranice i zatraži od nje da potpiše. Žena je to odbila, a on se izgovorio da njemu nije ništa poznato i da ona ima da snosi odgovornost ako je to lažna prijava. Na to se povukla u svoj stan, a trafikant je odmah obavijestio drugaricu, jer se plašio da žena ipak ne ode sama na policiju. Stanarka ipak nije otišla jer taj drug nije imao nikakvih nepravilnosti, samo što je taj inače dobar stan za naš rad bio izgubljen.¹

Radi takvih slučajeva kompromitirani ljudi morali su se vrlo obazrivo i spretno kretati i izbjegavati zamke, jer i samo kretanje može kompromitirati, ako ne ljude, a ono stanove, adrese, punktove.

Na terenu se do zime skupilo mnogo stvari koje je trebalo poslati partizanima. Bilo je dosta oružja, odjevnih predmeta, obuće, džempera, čarapa, vune, vojničke robe. Imali smo pune magazine materijala koje su skupljali odbori. Redovito se kupovala vuna u znatnim količinama i pleli džemperu, čarape, rukavice, šalovi za borce. U Zagrebu je izrađen nacrt prve partizanske kape u Hrvatskoj. Nacrt je napravio Otmar Kreačić, španjolski borac, a imali smo nekoliko mjesta gdje su se kape izrađivale. Praksa je bila da odbori najprije zadovolje svoje potrebe, tj. potrebe svoga terena. To znači ako je netko bio u logoru s njihova terena i ako su imali s njima vezu, direktno su se brinuli za one iz logora koje su mogli snabdijevati. Ako su ostale žene i djeca iza nekoga tko je otišao u partizane, preuzimali su direktno brigu za pomoć, davale su se i novčane pomoći, trebalo je i robe, ogrjeva. Ostatak su slali dalje. U rajonu je bilo punktova o kojima su se direktno sami brinuli. Ukoliko su neke organizacije javljale Mjesnom odboru da ne mogu pokriti svoje potrebe, tada bi Mjesni odbor vršio raspored među rajonima. K nama je dolazio samo onaj ostatak i uglavnom ono što se skupljalo za partizane. Kako su se pojačavale partizanske akcije, dolazilo je do velikog priliva robe. Manje količine su se zadržavale u magazinima lokalnih odbora, a veće količine predavaile su se nama i za to je PO NP morao raspolagati s mnogo magazina. Te je zime nastala dosta teška situacija, a mi nismo držali direktne kontakte ni s kojim odredom, nego je to sve išlo uglavnom vezom CK — Glavni štab Hrvatske. U toku najgore zime prekinuta je veza s Glavnim štabom i oko mjesec i po dana nije bilo veze. Ranije su kuriri dolazili najčešće iz Like. Oni su odvodili sa sobom i male grupe u partizane. CK je imao nekoliko javki, ali u januaru, poslije i u toku neke lokalne ofenzive, te su veze bile privremeno prekinute. Isto je bilo s Karlovcem, mjestima na pruzi prema Sušaku i na Baniji, ali su to više bile lokalne veze, a ne s Glavnim štabom.

PO NP je preuzimao sve više robe — čitave magazine. Kako se rad na skupljanju robe sve više razvijao, to je gotovo svaki odbor imao svoj magazin gdje je mogao da spremi robu. Pogotovo je tako bilo kasnije, kroz čitavo vrijeme rata, toliko prošireno, da je nemoguće sve ih nabrojiti i navesti. Već tada se, u jesen 1941, pokazalo da sa svim tim materijalnim dobrima treba rukovoditi posebna organizacija i zato je osnovan, u dogovoru sa CK, Odbor narodnooslobodilačkog fonda. Sekretar tog fonda postao je Ivo Barbačić i tko je još bio u tom odboru ne sjećam se. Taj je fond, kasnije, kada sam već otišla iz Zagreba, prerastao i postao Fond narodnooslobodilačkog odbora grada Zagreba pod imenom Narodnooslobodilački fond. Funkcionirao je čitavo vrijeme do kraja rata.

¹ Ne navodim ime te žene, inače moje bivše učenice iz Splitske gimnazije radi velikog broja članova njene šire porodice koji su se dobro i pošteno borili u našem ratu. Ipak se nije usudila dočekati oslobođenje Zagreba. Emigrirala je, ali ipak dolazi u Zagreb!

Sekretar odbora Narodne pomoći dugo je vremena bio Ivan Pandža. To je bio vrlo miran, staložen, pedantan čovjek, izvršavao je sve zadatke s velikom odgovornošću, nije se dao uvlačiti ni u kakve neozbiljnije avanture što se nekad nekima i događalo, a imao je mnogo posla, vodio je toliko kompletnih rajona, toliko tih odbora da smo mi morali pored njega također držati vezu s još nekim iz grada radi bržeg odvijanja posla. U tome se vrlo dobro pokazao Stjepan Bogdan najprije sekretar prvog rajona kojega smo odmah negdje u jesen kooptirali u Pokrajinski odbor. Poslije odlaska Ružice Turković i mene, on je ostao neko vrijeme sam. Postoje dva izvještaja koje je napisao odmah pošto je ostao sam. Opisao je organizaciju. On je bio jedan od onih ljudi, isto kao i Barbalić, koji su bili od prije vezani za sam Pokrajinski odbor i koji su nas vrlo često izvlačili iz teških situacija. One večeri, npr., na Zapadnom kolodvoru mnogo je pomogao, osobito u smještaju ljudi. Nekoliko puta se vraćao da preuzima ljude, da vidi treba li još nešto. Zagrebački radnik, aktivni sindikalni funkcionar, radio je u radionicama i poznao je osobito krojačku struku. Bio je miran, staložen, vrlo točan u izvršavanju svojih zadataka, međutim, kad je otišao u partizane na bjelovarski teren vrlo brzo je poginuo i to nesretnim slučajem. Negdje u kući jedan je partizan čistio šmajser, rafal je izletio iz automata i presjekao ga. Neopreznost s oružjem nije bila rijedak slučaj; naša vojska nije počela sa školovanim vojnicima nego s mladima bez osnovne vojne obuke, tako da su se takve nesreće ponekad događale. Čini se da je i toga moralo biti, i to je bio dio školarine koju smo morali platiti i to katkada krvavo.

Zagrebačka organizacija Narodne pomoći imala je šest rajona, pratila je organizaciju partijskih komiteta, jer je svaka ćelija bila zadužena za stvaranje narodne pomoći. Međutim, događale su se i razne organizacione promjene u samoj partijskoj organizaciji, spajali su se neki rajoni ali sama Narodna pomoć ostala je na šemi od šest rajona. Nismo ih spajali jer smo imali već toliko široko razgranatu mrežu i toliko samostalnu organizaciju da se moglo i tako raditi. Rajonski komitet Trešnjevka držao je npr. i Črnomerec. Taj je rajonski komitet držao vezu sa dva rajonska odbora Narodne pomoći, a Mjesni odbor Narodne pomoći držao je i dalje svaki rajonski odbor NP posebno. Interesantno je da je iz toga vremena ostalo dosta pisanih dokumenata o samoj organizaciji. Ostali su sačuvani, ali nekontinuirani, razni obračuni Mjesnog odbora, tako da je vidljivo koliko je novca bilo skupljeno, koliko materijala i šta se s time uradilo, kakvi su troškovi bili na samom terenu, na nekima ima čak i broj prilagača u novcu, tako da se tu vidi masovnost tih organizacija. Ne radi se o velikim svotama novca, ali nam to i nije bila svrha. Mnogo nam je draže bilo 1000 dinara od stotinu ljudi nego od jednog ili dvojice. Mi se uopće nismo orijentirali na visinu svote. Bilo je prilagača s velikim svotama, ali njih nisu upućivali Narodnoj pomoći, već direktno Partiji. Zato se i u partijskom blagajničkom knjigovodstvu, koje je minuciozno vodio Konspirator i koje je sačuvano, vide i točni obračuni sa CK KPJ. Može se smatrati da je sigurno već u tim prvim mjesecima u Zagrebu obuhvaćeno više od 10 hiljada ljudi, a to je i za Zagreb bio vrlo velik broj. Zato smo mi mogli nalaziti i mjesto za smještanje ilegalaca, kao i stanove koje smo držali direktno pod svojom kontrolom, magazine i niz drugih stvari. Narodna pomoć je bila vrlo masovna, ali čvrsta organizacija.

Mi smo, kako sam već rekla, morali imati veze — svoje vlastite veze — Narodne pomoći ali smo se koristili i služili i partijskim vezama. Imali smo veze i s Varaždinom i s Bjelovarom, sa Slavonskim Brodom (za Osijek se ne sjećam) sa Siskom, Karlovcem, Primorjem i Gorskim kotarom i s Dalmacijom.

Sačuvani su povremeni izvještaji sa tih terena. Iz tih materijala vide se metoda, širina rada i zato su oni vrlo interesantni.

Nisam se osvrnula na bezbroj i naših i neprijateljskih akcija koje su se odvijale izvan direktnog djelokruga rada same Narodne pomoći, ali koje su i pred organizacije i rukovodstva Narodne pomoći stavljale ne male zadatke. I u akcijama koje je samostalno vodila Narodna pomoć bilo je i neuspjeha i slabosti. Bio je to rat na asfaltu, ogorčen sukob naših redova u neravnoj borbi s mnogo jačim neprijateljem. Svaki je imao svoje metode, svoje ciljeve. O tome ovdje nije moguće opširnije pisati. Svaki udarac koji je primio naš pokret ili bilo koji njegov dio, odražavao se na sve dijelove pokreta. Govorit ću samo o smišljenim masovnim hapšenjima potkraj decembra 1941. i početkom 1942. godine. Ne želim otvarati diskusiju o tome, ali tvrdim da su se pod tako teškim udarcima, kad su uhapšeni dugogodišnji članovi Partije, funkcionari na raznim vrlo odgovornim dužnostima i kad su neki od njih pokleknuli pred silom neprijatelja i odavali rad i organizacije, sve organizacije u Zagrebu našle u vrlo teškom položaju, u prvom redu zato što se znalo da nema tajni ni konspirativnog rada koje nisu poznate tim uhapšenim ljudima. Dana 29. januara 1942. ustaško redarstvo je izvršilo mobilizaciju svih svojih snaga i za jednu noć izvršilo pretres više od dvije stotine stanova u Zagrebu. Te je večeri Tehek vodio borbu s agentima, a iste je noći uhapšen ne mali broj članova Partije, ali ni izdaleka toliko koliki su ustaše očekivali. Iste je noći uhvaćen i španjolski borac Riko Znidarčić koji je bio već preuzeo dužnost u povjerenstvu CK koje je trebalo da ostane u Zagrebu poslije odlaska Politburoa CK na teren. Sve su organizacije bile obaviještene o stanju nastalom tom provalom i klonile se svih mjesta za koje se pretpostavljalo da ih uhapšenici poznaju kao partijske punktove. Zato me ne malo čudi ocjena koju je dao Ivo Lola Ribar kad je došao u Zagreb baš usred tih događaja. Iako su pale neke javke i veliki broj ljudi, mnogo više ih je ostalo na poslu i neustrašivo radilo. Istina, morao je svatko da revidira svoje akcije, ali i dalje smo imali dovoljno sigurnih stanova i mjesta za rad i djelovanje. U to doba je Narodna pomoć izvela akcije spasavanja iz logora Anke Butorac, člana CK KPH i Mace Gržetić. To je vrijeme kad smo, doduše, imali mnogo ilegalaca ali nisu baš bili prepušteni sami sebi. O tome svjedoči pokušaj masovnog otpremanja željeznicom u partizane. Ne želim da umanjim značaj rada Lole Ribara u Zagrebu, ali je neke informacije primao i bez provjere, a iznosi ih kao sigurne i provjerene. Ima dosta konkretnih dokaza koji demantiraju neke ocjene o dezolatom stanju u zagrebačkoj partijskoj organizaciji, dezinformacija o držanju nekih drugova i drugarica i si.

Ljudi iz organizacije Narodne pomoći neprestano su popunjavali ostale masovne organizacije, odlazili u borbu, bivali hapšeni. Raznim udarcima neprijatelja okrnjene partijske organizacije oslanjale su se i na Narodnu pomoć i njezine članove. Kroz rad su se upoznavali kadrovi koji su lako mogli da preuzmu na sebe odgovorne funkcije i zato su tako lako nicali ilegalni NOO-i u Zagrebu. Kroz cijelo vrijeme rade i partijska organizacija i NOO-i i omladinske organizacije 1 SKOJ i AFŽ i JNF. Sve su one kontinuirano radile i održale se do oslobođenja Zagreba. Ta činjenica ima veliko značenje, jer je taj fenomen postojao samo u nekoliko gradova u Hrvatskoj i u Jugoslaviji. Pred oslobođenje bila je na vratima Zagreba formirana kompletna ekipa rukovodilaca koji su pri oslobođenju trebali ući u grad i uključiti se sa već postojećim organizacijama NOP-a u samom gradu i smjelo krenuti u nove zadatke obnove i izgradnje zemlje.

je našao stan u Šrapčevoj ulici broj 3. Ovaj stan bio je prijavljen na mene i nastojali smo da ga sačuvamo najstrožom konspiracijom. Tu smo stanovali: Marko, Vlado Popović Doktor (kandidat za člana CK KPJ od listopada 1940. godine i član Vojne komisije CK KPJ) i ja, a Rade Končar bi povremeno prenoćio. Ovamo su povremeno dolazili Andrija Hebrang, Pavle Pap Šilja, Milan Hupert, Dragica Končar, a nakon nekoliko mjeseci iz Splita je stigla i Zlata Šegvić, drugarica Vlade Popovića. Dva puta sam susrela u tom stanu i druga Tita. Vjerojatno su tu dolazili i drugi rukovodioci. Međutim, ja ih u stanu nisam sretala, budući da sam preko dana bila zaposlena. Kućepazitelj je bio Luka Aljinović iz Žrnovnice. Njegova supruga Anka, s otoka Raba, pospremala nam je stan i prala rublje. Anka je bila nepismena, pa da je i našla neku ceduljicu sa zabilješkama iz ilegalnog rada, ne bi znala o čemu se radi. Marko je, naime, imao običaj da posvuda nešto ostavlja. Domar je mislio da mi je Marko suprug, a za drugove koji su dolazili, da su nam rođaci.

Zbog velikih hapšenja koja su nastala, a pošto je stan bio u najstrožoj konspiraciji, Vlado Popović me upozorio da ću ubuduće raditi samo s drugovima koji su u stanu. Tako više nisam radila s Jocom Đakovićem (članom PK SKOJ-a), Stipom Ugarkovićem Palentom, Sekom Ivicom-Klaić (član SKOJ-a) i s drugim drugovima i drugaricama s kojima sam bila povezana.

I dalje sam bila zaposlena u krojačkoj radionici. Marko Orešković, koji se u to vrijeme nalazio u Lici, poslao je u radionicu Jakova Blaževića da ga povežem s drugovima. Odmah sam to izvršila. Međutim, ne sjećam se da li sam ga povezala s Radom Končarom ili Vladom Popovićem. On je, koliko se sjećam, dolazio još jedanput. Mnogi drugovi i drugarice napuštali su Zagreb i po vezama odlazili na teren tamo gdje ih je partija upućivala. Kada je Pavle Pap Šilja trebao krenuti u srpnju 1941. godine za Dalmaciju, došao je u naš stan i tamo sam mu dala propusnicu. Ne mogu se sjetiti da li sam je ja nabavila preko oca Mande Vargaš, koji je radio u policiji i koji nam je dosta propusnica nabavio, ili su mi je ostavili drugovi da mu je dam kad dođe. Na odlasku smo se srdačno pozdravili. Tada mi je Šilja rekao da je ovo, možda, posljednji put što se vidimo, a tako je, na žalost, i bilo.

Jednog dana Vlado mi je rekao da odem u stan Erne Geršković, drugarice Lea Gerškovića, koji je poslan u Split, i da je obavijestim da bude spremna da za dva dana i ona otputuje u Split. Budući da je bila Jevrejka, prijetila joj je opasnost da bude uhapšena. Ona se protivila, ali je, najzad, ipak otputovala. Te večeri kad je trebala otputovati, Vlado mi je dao sve potrebne dokumente za nju. Naručila sam taksi i odvela je na kolodvor. Smjestila sam je u vagon i čekala dok vlak nije krenuo. Tako mi je Vlado kazao da postupim.

S obzirom na rasplamsavanje ustanka u Hrvatskoj, počeli su sve više da stižu kuriri iz svih krajeva na razne veze. Odlazila sam po materijal koji se dostavljao raznim kanalima na punktove, kao što su: trafika u Nikolićevoj ulici, gdje su radile sestre Baković, ili u gostionicu i mljekarnicu u Heinzelovoj ulici i još na nekoliko takvih mjesta. Tu su na vezu dolazili kuriri i ostavljali materijale. Svaki put kad bih išla po materijal, dobila bih novu lozinku za podizanje materijala.

Jednom je iz Splita došao aktivist Maks Njegovan i donio kod Milana Muhara novac, poštu i pakete hrane. Uzela sam novac i poštu i odnijela kući, dok je on s paketima hrane ostao kod Muhara. To je bilo onih dana kad su po Zagrebu bili izlijepljeni plakati da su Ognjen Priča, Otakar Keršovani, Božidar Adžija i drugi strijeljani. Na povratku Njegovanu je osobno Končar predao materijal.

U ljeto 1941. godine došao je Vicko Krstulović (politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju) iz Splita u Zagreb. Po odobrenju Rade Končara i Vlade Popovića odvela sam ga u stan, gdje je on ostao dva-tri dana, a zatim otputovao natrag u Dalmaciju. Budući da je on imao samo talijanski novac (lire), dala sam mu potrebnu svotu kuna. Nakon njegovog odlaska iz Zagreba, Rade Končar me je poslao u Split. U tom gradu sam se sastala s Vickom Krstulovićem i Ivanom Amulićem i predala im materijal. Poslije desetak dana, vratila sam se u Zagreb s partijskim materijalom iz Splita.

Vlado Popović i Rade Končar prisustvovali su savjetovanju u Stolicama (26. rujna 1941). Na povratku su se odvojeno probijali iz Srbije za Zagreb. Vlado je stigao prije Rade Končara i odmah me je poslao s partijskim materijalom u Slavonski Brod, gdje sam se sastala s Milanom Miškovićem, Zmajićem i Mikom Babićem. Drugi put sam otišla u Slobodnicu i sastala se sa Stjepanom Sekulićem Juckom i sa Seljom (čije ime ne znam), a treći put odlazim u Vrbu, u kuću Mande Brkić, gdje je po materijal došao Milan Jović. Materijale koje sam od njih dobivala, predavala sam Vladi Popoviću. Sva ova tri putovanja izvršena su u vrlo kratkom vremenskom razdoblju.

Iz Splita je Frane Ivančić nekoliko puta donio partijski materijal. On je radio na pošti i bio sprovodnik poštanskih kola na željeznici. Kad je prvi put došao, donio mi je u radionicu jednu knjigu s tvrdim povezom. Sjećam se da je imala plave korice. Rekao je da mi ju je poslala mati iz Splita. Knjigu sam nemarno ostavila na stolu, da prisutnima ne pobudi sumnju, a kasnije sam je sklonila i predala Vladi Popoviću, jer je u koricama bio partijski materijal. Kada je slijedećih puta Frane Ivančić dolazio iz Splita, u radionici su smatrali normalnim da mi on donosi pozdrave i vijesti od kuće. U njega nitko nije mogao posumnjati. Pakete s partijskim materijalom na kolodvor mi je donosio jedan skojevac odjeven u uniformu »Mačekove zaštite«.

Jednog dana donio mi je Vlado Popović nacrt partizanske kape. Izradili su ga on i Otmar Kreačić Kultura, obojica španjolski borci. Oni nisu htjeli da kapa bude kopija španjolske ili ruske, nego da bude njihova kombinacija. Kapu sam sašila od jedne vojničke bluze. Kad sam je donijela kući, Vladi se jako svidjela. Tu je kapu Vlado odnio da je, vjerojatno, pokaže drugovima, jer je kasnije nije donio kući. Po tom nacrtu počele su se kape izrađivati u još nekim krojačkim radionicama, a neki krojači, koji su imali vlastite šivaće strojeve, dobivali su materijal i šivali ih kod kuće. Kad sam sašila drugu kapu, dala sam je Frani Ivančiću, da je odnese u Split uz napomenu da obavijesti drugove da je to partizanska kapa i da na njezinom prednjem dijelu treba staviti crvenu petokraku zvijezdu. Tako je druga kapa koju sam sašila krenula u Split. Tu kapu su partizani popularno nazivali trorogom.

Jedne večeri šivala sam kape kod Kate Govorušić i Anke Supanc na Mažuranićeve trgu br. 4 u dvorišnoj zgradi. Budući da je bio blizu policijski sat a moj stan daleko (tramvaji nisu više saobraćali), otišla sam žurno da prenoćim kod Muhara. Sutradan je bila nedjelja. Ujutro rano došla je kao bez duše sva u suzama Dragica Končar i odmah s vrata rekla da je Marko Orešković stradao. Zatim mi je dala pismo za Radu Končara i Vladu Popovića. Brzo sam se obukla i žurno izišla na ulicu. U Frankopanskoj ulici ušla sam u tramvaj za Maksimir. Kad sam zazvonila na vrata stana u kojem su se nalazili Končar i Popović, oni su pomislili da je policija, ali kad su čuli moj glas odmah su otvorili. Nisam mogla progovoriti od suza, pa sam Vladi Popoviću predala pismo. Otvorio ga je i pročitao. Ustao je i Rade. Zatim su obojica, kao da ih sada gledam, sjeli jedan pored drugoga

radosti, jer su se jako plašili da ja ne odem u stan, pošto bih tamo upala u zasjedu i bila uhapšena.

Drago Govorušić odmah je obavijestio drugove da sam stigla. Po materijal koji sam donijela došla je Anka Berus. Ona se kasnije vratila po mene i odvela me na Trnje, gdje mi je našla stan kod Smaje Ručkukića i njegove drugarice. Poslije nekoliko dana, Anka me je odvela u Tuškanac, nedaleko od Paveličeve vile, u vilu talijanskog konzula. Njegova domaćica bila je naša drugarica. Budući da on nije bio nikada kod kuće, samo je dolazio na ručak i spavanje, ja sam se u stanu bez bojazni kretala. Jednog dana došle su ustaše tražiti jednog komunista i vršiti pretres stana. Domaćica je bila vrlo uporna žena i prepriječila im se na vratima, rekavši da je ovo stan talijanskog konzula koji uživa imunitet, pa da ih neće pustiti u kuću, da imaju preko puta telefon, pa da mu telefoniraju. Poslije mnogo natezanja, oni su otišli i nisu se više vraćali. Nije mi bilo prijatno sve to slušati u njezinoj djevojačkoj sobici, gdje sam se skrivala kada bi konzul bio u stanu. Po gradu se nisam kretala i tu sam sačekala vezu. Petog ožujka 1942. otišla sam iz Zagreba s još nekoliko drugova i drugarica. Preko Ivanić-Grada došli smo u Moslavinu i sastali se s moslavačkim partizanima. Tu smo bili raspoređeni. Jedni su išli na teren, a drugi su ostali u jedinici. Marija Raušević i ja ostale smo u četi koja je nosila ime Hasima Čehaića i bile prve žene borci u Moslavini.*

Stipe Ugarković

PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZAGREBU

Partijske štamparije u gradu — Oprez, vreba opasnost

U dugoj i teškoj revolucionarnoj borbi Komunistička partija je razvijala raznovrsne oblike propagande, a u sklopu toga i izdavačke djelatnosti. Knjige, brošure, novine, proglašenja, leci i druge propagandne publikacije pripremale su se i izdavale pod jedinstvenim uobičajenim nazivom »tehnika«. Partijska štampa imala je neprocjenjive zasluge u širenju revolucionarnih ideja marksizma-lenjinizma, u odgajanju i pripremanju članova Partije, radničke klase i našeg naroda za borbu protiv nenarodnih režima stare Jugoslavije, u raskrinkavanju porobljivačkih planova fašističkih osvajača, a naročito za vrijeme velikoga oslobodilačkog rata i narodne revolucije, kada je Komunistička partija Jugoslavije sve svoje snage do kraja sjedinila s nacionalnim interesima naroda.

Zagreb je prije rata bio, u neku ruku, centar ilegalne partijske izdavačke djelatnosti. Osvrćem se na predratni period zbog toga da bi čitaocu bilo jasnije kako se i u najtežim uvjetima okupacije i barbarskog ustaškog divljanja vrlo intenzivno mogla odvijati ta vrsta partijske aktivnosti. U ilegalnim mirnodopskim uvjetima stekli smo dragocjeno iskustvo. Pred policijskim progonom, koji je u predratnoj Jugoslaviji bio vrlo surov, mi smo našli načina da očuvamo i ljude i tehniku. Partijska tehnika je i u mirnodopskom vremenu na neki način živjela neprekidno u ratnom stanju, pa je stvarno 1941. godina za nas značila samo promjenu u pogoršanju uvjeta rada, ali ne i bitno novu kvalitetu u vječitoj opasnosti i borbi za širenje istine koju je sadržala pisana riječ Partije.

Zagreb, najjači industrijski centar, nosio je zastavu partijske štamparske djelatnosti. On je dugo vremena bio i centar partijskog rukovodstva, jer je u njemu bilo i sjedište CK KPJ, a zagrebačka partijska organizacija, zahvaljujući djelovanju druga Tita, Đure Đakovića i drugih partijskih rukovodilaca, bila je jedna od naj-snažnijih organizacija u zemlji.

Već od 1937. godine partijska tehnika je razvila vrlo opsežnu djelatnost izdavanja novina, časopisa, brošura, letaka i drugih sredstava propagande i agitacije.

Trebalo je mnogo dovitljivosti za tu vrlo opsežnu manipulaciju s partijskim materijalom. Stanko Naletilić napravio je nacrt za kofer s dvostrukim dnom. Rad je bio toliko precizan da je njegov »patent« s uspjehom položio ispit u mnogim policijskim premetačinama. Takve kovčege — po Naletilićevu nacrtu — izrađivalo je nekoliko radnika, obrtnika i omladinaca, od kojih su neki zbog ilegalne partijske djelatnosti stradali u ustaškim logorima smrti.

U raspačavanju propagandnog materijala išli smo tako daleko da smo letke 1941. dijelili okupatorskim vojnicima odštampane na njihovu jeziku. Ali naročite mjere opreza i tu su bile osigurane. Leci su bili zatvoreni u trostruku kovertu, a na vanjskoj strani otisnuti Heineovi stihovi, kako bi se Švabe zabavile čitanjem i otvaranjem koverata, dok se onaj koji dijeli ne izgubi u uličnoj gužvi ili u masi naroda pred kinematografima, gdje su se obično takve akcije i izvodile. Zagrebački skojevci i partijci znali su bacati letke iz tramvaja za vrijeme vožnje, pa čak i s vrtuljka u zabavištima. Raznosili su ih po stanovima i stavljali ispod otirača, u poštanske sandučice itd. Poseban kuriozitet bio je limeni top koji su konstruirali i izradili Stjepan Puklek i Jovica Marković. Tim topom, na zračni pritisak, izbacivali su masu letaka na ulice. Top su obično postavljali na neku novogradnju ili na kakvu drugu uzvišicu gdje ih nije bilo lako primijetiti.

Kata Dumbović nosila je letke u torbici za povrće, a Dragica Končar (drugarica Rade Končara) u dječjim kolicima. Neke drugarice kao Marica Muhar, Dragica Hotko, Paula Humek, Nada Heiligstein i mnoge druge bile su pravi majstori u prenošenju i raspačavanju partijskih letaka i drugoga štampanog materijala.

U okupiranom Zagrebu štampana riječ Partije bila je velika i snažna utjeha porobljenom narodu i poziv u borbu protiv ustaškog terora i okupacije. U to doba značajan je rad Olge Baće-Goranić koja je u studenome 1941. prepisivala podgrmečke partizanske pjesme, a kasnije s Katom Bukvić radila na umnožavanju letaka.

U ljeto 1941. CK KPH nabavio je brzopisni štamparski stroj. Na preuzimanju tog stroja, slova i drugog pribora radilo je nas nekoliko partijskih radnika. Dok smo tražili mjesto gdje ćemo postaviti stroj, zagrebački skojevci su nastavili skupljati slova, štamparsku boju i papir. Na tom stroju smo najviše izrađivali krivotvorene legitimacije i propusnice, a štampan je i proglas CK KPH pristašama HSS.

Nešto kasnije nabavljen je mali štamparski stroj na ručni pogon i fini papir na kojem je štampan i Bilten Vrhovnog štaba. Zbog hapšenja vlasnika staklarske radionice u Ilici broj 113, gdje je već bilo odštampano 2000 primjeraka prvih stranica Biltena, ta je tehnika morala seliti u Primorsku ulicu.

U okupiranom Zagrebu odštampana je i posmrtnica Marku Oreškoviću. Slika pokojnog Marka kliširana je u jednoj cinkografiji u Gundulićevoj ulici, a tekst je glasio: »Slava drugu Marku Oreškoviću Krtiji narodnom borcu i članu CK KPH.«

U listopadu 1941. proradila je u stanu Josipa Gorkića u Marinkovićevoj ulici broj 3 nova ilegalna tehnika.

Valja reći i to da se, osim rada partijskih štamparija i manjih tehnika, odvijala neprekidna akcija skupljanja štampanog materijala: papira, pisacih strojeva, geštetnera i drugih potrepština koje su se slale na oslobođeni teritorij.

Naš prikaz ilegalnog partijskog štamparstva ne bi bio potpun ako bismo izostavili izradu falsificiranih propusnica i legitimacija prijeko potrebnih da bi partijski radnici mogli održavati vezu s terenom i uopće kretati se na okupi-

ranom području, gdje je na svakom koraku vrebao ustaški i njemački policajac. Izrada krivotvorenih dokumenata nije bila nova stvar za komuniste, jer smo se tim morali baviti i prije rata.

U Zagrebu u Derenčinovoj broj 21 d, u stanu Dragutina Susovića, djelovala je jedna od tehnika za izradu različitih dokumenata. Tu je osim Susovića radio Maks Durjava, Slovenac, student tehnike. Tehnika je imala žigove ustaških ministarstava, graničnih straža, stranih poslanstava u NDH i drugih visokih ustanova. Raspolagala je također i formularima za pojedine dokumente, a ako ih i nije imala dovoljno, ona ih je izrađivala. Faksimile potpisa izvanredno vješto je rezbario u lipovu drvu Zvonko Beserman, po zanimanju graver. A originale su mu pribavljali drugovi koji su za to bili posebno zaduženi. Maks Durjava nabavljao je foto-materijal za potrebu tehnike.

U ljeto 1941. Durjava je uhapšen, a tehnika je prestala raditi. Međutim, organizirana je druga na Trešnjevci, u kojoj je već prije Beserman slagao slova za propusnice i legitimacije.

Ni najteži udarci koji su dolazili kao provale i hapšenja nisu, međutim, nikad doveli u pitanje partijsku štamparsku djelatnost ni u predratnom, ni u ilegalnom i okupiranom Zagrebu. Velik broj članova Partije i simpatizera uložio je u tome napornom i nadasve opasnom radu sve svoje snage i istinski zanos i vjeru u pobjedu.

Duga je lista odabranih ilegalaca, koji su na tom teškom području revolucionarne borbe dali svoj život. Mnogima se ni ime ne zna, jer su nestali pod ilegalnim nadimkom. »Tvrđava Evrope« za njih je bilo mnogo uže i opasnije područje, zapravo rat iza bodljikave žice, iza koje su stajali naoružani samo svojom hlabrošću i beskrajnom odanošću revoluciji.

Njihov svijetli primjer i djelovanje u ilegalnoj tehnici svjedoče o nepresušnoj organizatorskoj i revolucionarnoj snazi Partije kojoj su pripadali.*

Mojmir Martin

RADIO-STANICA CK KPH

Nova je radiostanica zadovoljila — Emitirane su četiri emisije — Veliko moralno i propagandno značenje

Početak lipnja 1941. godine saopćio mi je Joco Đaković, sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za Zagreb, čiji sam član tada i ja bio, da se moram sastati s Brkom (ilegalno ime Rade Končara), na određenome mjestu, zbog nekog zadatka. U to se vrijeme u Zagrebu prakticalo da se članovi MK SKOJ-a povremeno, po potrebi, šalju na posebne zadatke koje su dobivali od MK KPH ili CK KPH. Tako je, na primjer, član MK SKOJ-a Tibor Zelinka sudjelovao u napadu na logor Kerestinec, ja u likvidaciji agenta Tiljka i slično, a da mi to međusobno tada nismo znali. Važio je konspirativni princip — »treba da znaš samo ono što po potrebi rada moraš znati.« Tako sam ja Tibora, koji mi je bio posebno drag prijatelj, ispraćao kad je išao za Kerestinec, ali mi nije rekao kamo ide, već samo da će sudjelovati u nekoj akciji. To je bio, na žalost, naš posljednji susret. Sve sam ovo spomenuo kako bi se shvatilo da i u ovom svom napisu ne mogu opisati sve činjenice u vezi sa stanicom, na primjer tko je sve sudjelovao na njenoj izradi i u kojim mjestima, tko je dao materijal itd.

Pošao sam, dakle, na taj sastanak s Radom Končarom ne znajući o čemu je riječ. Bilo je to kod Kazališta.

Rade me poveo u podrum jedne zgrade na Marulićevu trgu, gdje je bila krojačka radionica. U pokrajnjoj prostoriji pokazao mi je jednu malu radio-stanicu. Napominjem, po struci sam radio-mehaničar, te je to svakako bio razlog što me je Rade tražio za taj zadatak. Stanicu sam pregledao i odmah rekao Radi da mi se ona ne sviđa i da je suviše slaba za svrhu za koju je namijenjena, tj. da se s njom daju javne obavijesti CK KPH na foniji. Ukratko, stanica je bila male snage i nije se moglo očekivati da će dosežati izvan lokalnih razmjera. To je bilo vidljivo po upotrijebljenim običnim elektronkama, (na izlazu, mislim EL 6 ili slično). Cijela stanica bila je teška, otprilike, petnaestak kilograma.

Rade je smatrao da ipak izvršimo probne emisije, što sam i učinio iz stana našeg skojevca Ivica Ožegovića u Bosanskoj ulici. Rezultati ni po snazi

ni po kvaliteti modulacije nisu bili zadovoljavajući i Rade je stanicu povukao. Probe su bile izvršene čitanjem nekih literarnih tekstova i, naravno, bez najave. Prema nekim informacijama poslije rata tu stanicu je vjerojatno izradio skojevac Zvonko Kosi, dak srednje tehnike, sa skromnim sredstvima. On je poginuo 1943. godine, vjerojatno kao tehničar radio-stanice ZAVNOH-a u Otočcu.

Nakon nekog vremena bio sam ponovo pozvan na sastanak s Radom Končarom. Dočekao me raspoložen i rekao mi da ću sada vidjeti nešto bolje. Poveo me u jedan stan u Tuškanovoj ulici br. 15. Na vratima je pisalo Engl. Tu nisam nikoga poznavao. U stanu sam zaključio da je jedan od prisutnih komunist, a drugi iz konspirativnih razloga nije znao o čemu je riječ, a da tada nije bio u ilegalnom radu. Zatim smo Rade, Engl i ja otišli u kupaonicu u kojoj su mi pokazali stanicu. Zaista je bila solidno izrađena. Čudio sam se da je napravljena u tako kratkom razdoblju. Sastojala se od dva dijela, a svaki se mogao smjestiti u svoj kovčeg. Jedan je dio bio ispravljač s modulatorom, a drugi izlazni stepen i oscilator sa svim potrebnim instrumentima za štimanje itd. Upotrijebljene su njemačke elektronke većih snaga (nešto poput RL 12 P 35 ili slično; izlazna snaga bila je oko 100 W). Ne sjećam se svih detalja, ali bio je solidno i stručno izrađen uređaj. Poslije rata sam saznao da je pri izradi sudjelovao i radio-mehaničar Dragutin Blažina, a materijal je dobiven od drugova koji su radili na aerodromu Borongaj. Vjerojatno je to točno.

Od Josipa Engla sam dobio sve potrebne upute za spajanje tih dvaju dijelova, uštimanje stanice, te podatke za antenu. Sjećam se da je antena bila dugačka oko 19 m, s napajanjem na određenoj dužini od početka. Valna dužina je vjerojatno bila 29 m. Stanicu smo u kupaonici isprobali na lažnoj anteni. Izvršio sam nekoliko proba uštimanja, jer ranije nisam radio na takvim uređajima. Moram naglasiti da nije točan podatak koji se pojavio više puta u štampi da su se iz tog stana uzastopno davale javne i najavljivane emisije i to cijeli dan. Razumljivo je da je to nemoguće, s obzirom na tehničku opremljenost Nijemaca, tj. mogućnost da se goniometrom ustanovi točna lokacija stanice, to više što se unaprijed objavljivalo vrijeme i valna dužina emisije.

Nakon upoznavanja sa stanicom, koju sam drugi dan odnio iz Englova stana, Rade mi je dao upute. Stanica će emitirati svake srijede u 21 sat, na valnoj dužini 29 m s najavom — »Ovdje radio-stanica CK KPH« i s najavom sljedeće emisije iduće srijede u isto vrijeme na istom valu. Zatim mi je kazao da se povežem s drugaricom Rajnom Kravar, koja će biti veza sa CK i donositi materijal koji ćemo naizmjenično čitati i da emisija ne smije trajati više od 15 minuta. Naš zadatak je također bio da pronademo za svaku srijedu stan za emitiranje. Ja sam bio zadužen za donošenje stanice, za njezino otpremanje i pohranjivanje poslije emisije, na sigurno mjesto koje sam trebao unaprijed pronaći. Svaki put montirao sam drugu antenu, jer staru nisam skidao. U to vrijeme bile su žičane L antene u sveopćoj upotrebi za slušanje radija i bio ih je pun Zagreb.

Tehnička strana zadavala nam je mnogo glavobolje. Vlasnici stana trebali su biti ili komunisti ili jako sigurni simpatizeri, zatim, da nisu kompromitirani; da ne smiju vidjeti što donosimo i radimo i da vjeruju kako samo primamo i bilježimo vijesti iz Moskve, što je ujedno bilo opravdanje za montiranje antene. Bilo je to sve dosta komplicirano. Poteškoća je bila i u donošenju i odnošenju stanice. Prenosio sam je u dva puta, jer je bila teška oko 60 kg. Bio je problem i ostaviti na ulici jedan dio dok se drugi unosi. Pomagača nisam htio, a nije mi nitko rekao da ga mogu imati. To sam pitanje riješio uz pomoć svog oca koji nije znao o čemu se radi. Naime, otac je radio u manjoj tekstilnoj tvornici La-

Dragutin Blažina

IZRADIO SAM RADIO-STANICU ZA PARTIJU

Josipa Engla upoznao sam 1940. godine u poduzeću »Tungsram«. To se poduzeće nalazilo u Martičevoj ulici br. 14. Bavilo se prodajom na veliko (radio-aparati, radio-cijevi, žarulje i drugo). Ja sam radio na garancijskim popravcima radio-aparata. To je moje namještenje, u stvari, bilo zamjenjivanje bolesnog Engla.

Kad se Engl vratio s bolovanja, kojom sam ga prilikom upoznao, ostao sam bez posla kao suvišan. Nakon izvjesnog vremena, opet sam uskočio na mjesto Engla. Povratkom s bolovanja predložio mi je da osnujemo svoju radionicu.

Naš dogovor je vidljiv iz Englova dopisa koji mi je uputio 28. kolovoza 1940. On glasi:

»Pozivom na naš usmeni dogovor uglavili smo danas sljedeće: Složili smo se u tome da ćemo započeti obrtnu radionicu pod imenom »RADIOFONIJA«, koja će početi s radom 1. rujna 1940.

Pošto Vi nemata prava, tj. majstorski ispit da bi dobili obrtnicu za radio-mehaničku radionicu, to će obrtnica glasiti na ime Josip Engl iz Zagreba, a čim steknete potrebno osposobljenje, glasit će obrtnica i na Vaše ime, tj. Josip Engl i Dragutin Blažina. Budući da ste vi unijeli u posao Vaš alat i instrumente, te materijalnu vrijednost od din. 10 000, to će omjer udjela biti za Vas 67%, a za mene 33%. U ovom omjeru imade se i čisti dobitak i mjesečno podijeliti.

[^] Na račun zarade primete mjesečno plaću od din. 1 200, koji Vam se novac uračunava kod konačnog mjesečnog obračuna.

Za slučaj razvrgnuća našeg obrtničkog odnosa imadete pravo na Vaš alat i instrumente, dok će se materijal podijeliti između mene i Vas prema omjeru udjela, tj. Vi bi dobili 67%, a ja 33%.

Meni pristoji pravo da povisim svoj udjel na 50%, ako ću biti u stanju da sve svoje vrijeme posvetim našoj zajedničkoj radionici.

Vi se obavezujete da ćete naš zajednički posao savjesno voditi i uopće brinuti se za napredak posla, a i po mogućnosti i u slobodnom vremenu aktivno sudjelovati, dok ću savjetima i iskustvom doprinijeti svoj udio zajedničkoj stvari.

S poštovanjem
Josip Engl«

Sadržaj dopisa bio je takav da nije trebalo praviti nikakav ugovor, već smo ga dali na potpis svjedocima. Potpisali su ga: moj pokojni otac i Mirko Knežević, španjolski dobrovoljac, koji se borio na strani španjolske republikanske vlade, prijatelj obitelji Engl.

Lokal nismo uzimali, nego smo u jednoj sobi Englove dvosobne garsonijere počeli raditi. Postavili smo i ploču na kojoj je bilo napisano: RADIO-FONIJA, specijalna radiona za popravak i proizvodnju svih vrsta radio-aparata, dipi. tehn. J. Engl, Zagreb, Tuškanova ul. 15.

Posla je bilo mnogo. Radili su sa mnom Englov brat Stjepan, zvani Maks, dva šegrta (ondašnji termin za učenike u privredi) Ivo Burja i Vlado Švec.

Osim mušterija, dolazio je i jedan čovjek. Nije mi bilo poznato zbog čega je dolazio. U rujnu 1940. godine Josip Engl mi je povjerio da se radi o je.dnoj konspirativnoj narudžbi. Upitao me je da li sam voljan da je prihvatim, s obzirom na prezauletost u poslu. Josip mi se obratio zbog činjenice što je znao da sam progresivno orijentiran i što sam ispoljavao svoje antifašističko raspoloženje. Naime, takav je bio i on. Bili smo politički istomišljenici. Pridržavajući se principa konspirativnosti, on mi nikada nije govorio o svojim kontaktima s progresivnim ljudima i komunistima.

U to vrijeme je bio vrlo aktualan posao postavljanje radio-antena (izrađivale su se od bambusova štapa oko kojeg je bila namotana bakrena žica; veličina bambusa bila je oko 4 m). Naime, ljudi su htjeli slušati London, Moskvu i ostale antifašističke stanice, jer su fašističke zemlje Njemačka i Italija predstavljale veliku opasnost i za našu zemlju.

Potrebno je učiniti digresiju i prisjetiti se da je 1. rujna 1939- počeo drugi svjetski rat. Njemačka je tog dana napala Poljsku, a 3. rujna Velika Britanija i Francuska objavile su rat Njemačkoj. Uslijedio je munjeviti slom oružanih snaga Poljske. Zatim su Nijemci 9- travnja 1940. okupirali Dansku i iskricali se u Norveškoj. U svibnju iste godine njemačka vojska napala je Belgiju, Nizozemsku i Luksemburg, zatim i Francusku. Brzo su slomljene oružane snage Nizozemske, Belgije i Francuske. Njemačka ratna doktrina privremeno je doživjela velik uspjeh, a Francuska i spomenute države pregažene su za šest tjedana i doživjele su najteži poraz u svojoj povijesti.

Njemačka, Japan i Italija zaključile su 27. rujna 1940. u Berlinu Trojni pakt, kojemu su ubrzo pristupile vlade Rumunjske, Mađarske, Slovačke, Bugarske, a 25. ožujka 1941. i vlada Jugoslavije.

KPJ je prije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu upozoravala naše narode i narodnosti na neposrednu opasnost koja prijete njihovoj slobodi i nezavisnosti i pozivala ih da pruže odlučan otpor. CK KPJ je sredinom ožujka izdao proglas »Protiv kapitulacije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«.

Antene je, dakle, postavljao Josipov brat Stjepan sa šegrtima. Ja sam uz popravljane radio-aparata obavljao vrlo važan posao, tj. preradivao sam stare radio-aparate ugrađivanjem kratkovalnog područja, jer su sve radio-stanice političko-propagandnog karaktera radile na kratkim valovima, a među njima je bila i

radiostanica Komunističke partije Njemačke. Ona je radila na valu 29,8 m s parolom — »Usprkos Gestapou«.

Dakle, u dogovoru s Josipom Englom preuzeo sam tu konspirativnu narudžbu. Zapravo, radilo se o izradi kratkovalnog odašiljača. Tog neznanca Josip je oslovljavao imenom Šilja (nakon oslobođenja sam doznao da je to bio pseudonim Pavla Papa, člana CK KPJ). Josip mi je rekao da je taj odašiljač potreban Komunističkoj partiji i da ne računam na normalan honorar nego, eventualno, na novčanu nagradu. Razumljivo je da sam kategorički odbio bilo kakvu novčanu nagradu, budući da se taj posao odnosio za potrebe Partije.

Zahvaljujući činjenici da je Josip i dalje ostao »Tungsramov« namještenik, pronašao je način da nabavi cijevi za odašiljače. Ističem taj termin — cijevi, jer se naziv elektronka u to vrijeme nije upotrebljavao. Odlučili smo se za najjače cijevi koje su se nalazile u skladištu, a to su bile OS 12/750 iz kojih se moglo izvući do 100 W antenske snage upotrebom nekoliko takvih elektronki. Međutim, iskrsele su i poteškoće, pošto nismo imali iskustva u gradnji odašiljača. Josip Engl je bio, doduše, diplomirani tehničar elektro-smjera; i on je bio u radio-tehnici samouk. Ja sam, završivši gimnaziju studirao tehniku, otišao, pro forma, u šegrte da steknem papire, a raditi sam znao, jer sam dugo godina bio radio-amater. Mene je zapala obaveza da upoznam odašiljače čitanjem stručnih časopisa i stručnih biltena koje je izdavao »Tungsram« opisujući svoje proizvode. Dogovorili smo se da šegrtima kažemo da izrađujemo jedan medicinski aparat, a u slučaju bilo kakve gužve da izjavimo da je to narudžba za rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke.

Radio-odašiljač u početnoj fazi gradnje ne razlikuje se od radio-pojačala i mnogih drugih visokofrekventnih uređaja: po dijelovima nikako, a po obliku eventualno.

Kad je došlo do ugradnje zavojnica (špula), radio sam samo noću, da šegrti ne vide. Tada mi je u pomoć pritekao radio-tehničar s vojnog aerodroma Ivo Cotman. On mi je donio valomjer da mogu uštimiti odašiljač na valnu dužinu od 29 m, da budemo blizu ostalih antifašističkih odašiljača.

Radio-stanicu sam izrađivao od rujna 1940. do veljače 1941. godine. Upravo kad sam je završio, dobio sam poziv za vojnu vježbu, budući da sam bio rezervni oficir bivše jugoslavenske vojske u činu potporučnika. Otada sam izgubio vezu s radionicom.

U ožujku 1941. godine pokret narodnih masa zahvatio je čitavu Jugoslaviju. Partija je bila organizator pokreta masa. Bila je svjesna činjenice da nova Simovićeva vlada dovedena pučem od 27. ožujka (kad je zbačena izdajnička vlada Cvetković — Maček) ne može stvoriti potrebne unutrašnje i vanjske uvjete za demokratski razvitak zemlje i njezinu što bolju pripremu za otpor fašističkoj agresiji.

Budući da je u Jugoslaviji zbačena vlada koja je potpisivanjem pristupila Trojnom paktu, Hitler je donio odluku da je uništi kao državu. Jugoslavija je poražena u ratu od 6. do 17. travnja.

U radionicu u Zagreb vratio sam se 12. travnja 1941. iz Koprivnice, kad se napadom fašističkih armija na našu zemlju raspala jedinica u kojoj sam bio (Drugi bataljon Pedesettrećeg pješadijskog puka). Nijemci su već bili u Zagrebu. Odašiljača više nisam zatekao u radionici. Vjerovao sam da je u rukama Partije. Prema saznanjima kasnije, poslije rata, ona je vjerojatno bila neko vrijeme u drugom stanu braće Engl, u kojemu je živjela njihova majka, u istoj zgradi. Engla o tome nisam pitao niti mi je on, iz konspirativnih razloga, bilo što o tome rekao. Bio sam iznenađen što sam u radionici zatekao nove ljude. Međutim, neke od

njih sam poznao. Ta okolnost me je uznemirila s obzirom na novonastalu situaciju kad je Židovima zaprijetila neposredna opasnost. Naime, Englovi su bili Židovi. Ubrzo su Židovi po nalogu vlasti NDH obavezno morali nositi na grudima žutu Davidovu zvijezdu.

Dogovorom s Josipom Englom preuzeo sam, pro forma, njegovu radionicu 16. travnja 1941. i vodio je na svoje ime. Prijavio sam to Prijavnom uredu redarstvenog ravnateljstva. Englovi su imali još jedan stan u istoj kući u prizemlju (Tuškanova ul. 15)...

... Osmog srpnja 1941. godine izvršena je racija na Židove u Tuškanovoj ulici, pa su tom prilikom uhapšeni braća Engl (Josip i Stjepan) sa svojom majkom. Svi su bili odvedeni u današnji Studentski centar. Njihovu majku (nepokretnu u kolicima) doveli su natrag u njezin stan. Naknadno sam saznao da su ustaše likvidirale braću Engl u jednom od svojih logora. Ja sam brinuo o njihovoj majci sve do njezine smrti 1944. godine. Prilikom racije dio garsonijere u kojoj je bila radionica (a imala je poseban ulaz) je zapečaćen. Budući da sam dokazao da sam ja dvotrećinski vlasnik, ona mi je otvorena s tim da odatle iselim. U te prostorije je odmah uselio Ustaški tabor. Odmah sam se preselio u ondašnju Zvonimirovu ulicu br. 38 (danas ulica Socijalističke revolucije 48).. *

* Odlomak sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Šime Baien

VOJNI KOMITET MK

*Skupljanje oružja i eksploziva — Kratki diverzantski kurs
— Obučavanje diverzanata u Karlovcu i Gorskom kotaru*

Na Majskom savjetovanju rukovodećeg aktiva KPJ, održanom u svibnju 1941. u Zagrebu pod rukovodstvom druga Tita, odlučeno je, među ostalim, da se — kako je to jednom sam Tito formulirao — »pri svim rukovodstvima KPJ formiraju vojni komiteti sa zadatkom da prikupljaju oružje, pripremaju ljudstvo za oružane formacije, organiziraju obavještajnu službu itd.« (Tito na predavanju polaznicima Političke škole u Kumrovcu, 26. i 27. ožujka 1977 — »Vjesnik«, 23. svibnja 1977.)

U duhu tih zaključaka, osnovan je, odlukom CK KPH, već potkraj svibnja, i Vojni komitet za grad Zagreb. Osnovali su ga osobno Vlado Popović i Andrija Hebrang, koji su, kao i Rade Končar, više puta prisustvovali sastancima njegovih članova. U Vojni su komitet ušli: Antun Češnjak, Ante Milković, Mato Šnerberger i ja. S nama su najuže surađivali i redovno prisustvovali svim našim sastancima još Josip Ivan Rukavina i Antun Rob, tako sam ja tada mislio da su i oni članovi našeg Komiteta. Tek kasnije sam doznao da je Rukavina dolazio na naše sastanke u svojstvu člana Vojnog komiteta pri CK KPH, a Rob kao sekretar zagrebačkog Mjesnog komiteta... Mene su o postavljanju u Vojni komitet grada Zagreba obavijestili Vlado Popović i Andrija Hebrang, koji su me zajedno posjetili kod kuće. Tom su me prilikom oslobodili svih drugih partijskih dužnosti (jer sam dotad radio u Agitpropu CK KPH, u redakciji »Vjesnika radnog naroda« i istodobno bio sekretar tzv. Čelije intelektualaca). Oni su me i povezali s Rukavinom.

Prvenstveni zadatak Vojnog komiteta bio je rad na sakupljanju oružja i eksploziva i organiziranju borbenih grupa, za koje smo dobivali ljude preko rajonskih komiteta Partije. Mene je zapala dužnost da organiziram grupu biciklistakurira, koji će prenositi naredbe Vojnog komiteta.

Do napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez rad Komiteta je bio dosta neorganiziran, više individualan. Čini mi se da se sve dotad nismo nikad

ni sastali u punom broju. Ne znam što su ostali drugovi tada radili, no ja sam preko nekih bivših hrvatskih robijaša (Alojza Vuljaka, Svetka Frlana, Vladimira Frajtića, Jerka Sudara i dr.), koji su bili članovi Mačekove »Zaštite« ali su još s robije simpatizirali s nama, nabavio nekoliko revolvera. Jedan sam zadržao za sebe, jedan dao Rukavini, a ostale Popoviću, Hebrangu, Končaru, Pavlu Papu i drugima. Grupu biciklista organizirao sam preko jednog biciklista-sportaša kojemu sam zaboravio ime, ali se dobro sjećam da je stanovao negdje na svršetku tadašnje Zvonimirove ulice (sadašnje Ulice Socijalističke revolucije), na lijevoj strani kad se ide iz grada.

Tek nakon napada na SSSR, rad Vojnog komiteta postao je organiziraniji. Odmah (možda već drugi dan) održali smo sastanak u jednoj krojačkoj radionici na istočnoj strani Frankopanske ulice. (Čini mi se da ta radionica i danas postoji.) Bili smo prisutni svi, a od partijskog rukovodstva Vlado Popović i, čini mi se, Hebrang. Tu je izvršena dioba rada i svakome dana njegova zaduženja. Ne sjećam se više tko je što dobio, no mene je zapala dužnost (valjda zato što sam već dotada uspio nabaviti nešto oružja) da rukovodim nabavom oružja i eksploziva za predstojeće akcije.

Kako dotadašnji izvori više nisu zadovoljavali, a neki su se i iscrpli, potražio sam nove. Sjetio sam se i ranijih razgovora s Ivom Brodarcom da njegova teta, učiteljica Barica Hanzic, održava veze s nekim domobranskim oficijom, bivšim oficijom stare jugoslavenske vojske, koji je bio projugoslavenski i dosta napredno raspoložen. Preko Hanzicke sam se zaista povezo s tim oficijom (zvao se Augustinović) i on je pristao da mi dade izvjesnu količinu bombi, trotila, kordi i kapsla, što mu nije bilo naročito teško, jer je radio u skladištu municije na Grmoščici. Napominjem da je presudnu ulogu pri pristanku Augustinovića odigrala drugarica Hanzic, u čijem je stanu i održan sastanak s njim. Prve bombe, eksploziv i ostali materijal donio mi je sam Augustinović u njezin stan, odakle ga je moja supruga Vica odnijela našoj kući. Tom mi je prilikom Augustinović predložio da ubuduće ne donosi materijal u Hanzickin stan, jer da će mu biti lakše i sigurnije da ga ostavlja u jednom džbunu na puteljku što vodi prema Grmoščici, gdje bi ga onda mi podizali i odnosili dalje. Pristao sam, a on mi je na komadiću papira nacrtao put i mjesto gdje će nam ostavljati materijal. Tom me je prilikom upozorio da ustaše, koji drže stalnu stražu na mostu u Črnomercu, često pretresaju sumnjive prolaznike, pa da moramo biti oprezni.

O svemu tome sam obavijestio Rukavinu kao — kako sam onda mislio — člana našeg Vojnog komiteta, pa smo se dogovorili da odemo zajedno na Grmoščicu i sa sobom povedemo Vicu, koja će materijal prevesti u dječjim kolicima. Tako smo i učinili. Kad nas je Augustinović preko Hanzicke obavijestio o izvršenom poslu, krenuli smo onamo: Vica s dubokim dječjim kolicima i dvoje djece, Rukavina i ja. Brzo smo našli dogovoreno mjesto, natrpali puna dječja kolica bombama i trotilom, stavili na to mlade dijete i sretno se vratili. Tako smo učinili nekoliko puta, samo sad bez Rukavine, jer je on bio poslan u Odru kod Siska, gdje se bio formirao prvi partizanski odred.

Glavno skladište oružja i eksploziva bilo je u mojoj drvarnici u Pasarićevoj ulici, gdje sam iskopao jamu i obložio je katran-papirom. Otuda sam slao materijal prema konkretnim potrebama. Najčešće ga je raznosila Vica (i opet u kolicima), a rjede ja ili netko drugi. Tako sam nekoliko puta davao bombe Radi Končaru, Pavlu Papu, Češnjaku i drugima, a trotil Češnjaku, Milkoviću i drugima. Vica je najčešće nosila bombe i eksploziv u stan Bojana Kuglera i Vladimira Frajtića u Heinzellovoj ulici, gdje sam se i sam nekoliko puta sastao s Končarom

i Papom. Sjećam se da je jednom došla po materijal i tadašnja Milkovićeve supruge, Tinka, a jednom sam odnio materijal Milkoviću u njegov stan, negdje na Martinovki. Uskoro je, međutim, skladište materijala u mojoj drvarnici postalo pretijesno, pa sam osnovao nekoliko novih: jedno kod moje svastike Mire Bevandić u Studentskoj ambulanti u Martičevoj ulici, gdje je ona radila kao medicinska sestra, drugo u stanu Svetka Frlana, na uglu Mihanovićeve i Gundulićeve ulice, treće kod Bojana Kuglera, a četvrto kod Vladimira Frajtića, čija su se oba stana nalazila u Heinzelovoj ulici.

Nekako u to vrijeme kad sam uspostavio vezu s Augustinovićem, Rade Končar me uputio na diverzantski kurs kod nekog meni nepoznatog čovjeka, koji je stanovao u Klaićevoj ulici, a koga smo nazivali Kemičarem. (Kasnije sam, već u partizanima, doznao da se taj čovjek zvao Ivan Srebrnjak — Antonov, i da je bio jedan od povjerenika Kominterne, dok su drugi tvrdili da je radio za sovjetsku vojnoobavještajnu službu.) Kod njega sam naučio, među ostalim, kako se korda na eksplozivu pali pomoću sumporne kiseline i mješavine šećera i kalijeva klorida (ili klorata — više se ne sjećam. On mi je dao zadatak da nabavim što više mogu toga klorida (ili klorata), s time da jedan dio zadržim za zagrebački Vojni komitet a drugi da dadem njemu. Uspio sam nabaviti veće količine toga materijala preko jedne ljekarne u tadašnjoj Trenkovoju ulici (danas Ulica 8. maja), u kojoj je radio kao farmaceut Viktor Tomičić, brat moga robijaškog druga Dinka Tomičića, koji me je i uputio na nj. Znatne sam količine dobio i od Milana Stanića koji je radio u Bartolićevoj ljekarni na Dolcu. (Po velikim količinama koje je Kemičar tražio za se, smatrao sam da on podučava i neke druge ljude; i, zaista, u partizanima mi je pripovijedao Pero Grubor, da je on prošao diverzantski kurs kod »Kemičara«.)

Svoje novostečeno iskustvo prenio sam na sastanku održanom u svom stanu na ostale članove Vojnog komiteta. Tada smo odlučili da počnemo akcije. Prva je trebala biti na Radio-stanicu, a trebali su je izvršiti Češnjak i Mato. Akcija je samo djelomično izvršena, vjerojatno zbog nedovoljnog iskustva drugova. Mislim da im se bio zapalio samo dio trotila. Drugu akciju trebao je izvršiti Ante Milković na Glavnom kolodvoru, odnosno na željezničkoj pruzi. Za akciju na Kolodvoru ne znam kako je uspjela, ali se sjećam da je s uspjehom izvršio akciju na željezničkoj pruzi negdje kod Podsuseda, i, ako se ne varam, jednu na pruzi prema Sisku.

Kratko vrijeme po svršetku diverzantskog kursa, Rade Končar mi je 9. ili 10. srpnja — sjećam se zbog plakata o strijeljanju Price, Adžije, Keršovanija i dr. — dao zadatak da odem uzduž pruge Zagreb — Rijeka i da osnujem diverzantske grupe u usputnim mjestima. On me osobno povezao sa Zdenkom Petrović, drugaricom inž. Bartola Petrovića iz Karlovca, koja me je odvela u svoj stan u Karlovcu. Tu sam se povezao s Krašom, koji mi je dao grupu ljudi da ih uputim u rukovanje trotilom (koji sam, kao i sav ostali materijal donio iz Zagreba). Poduka se održavala u jednoj kući na periferiji Karlovca, više ne znam je li na Riječkoj ili Senjskoj cesti. (Kasnije mi je, u partizanima, drugarica Fanika Milašinčić rekla da je to bilo u njezinoj kući.) Za vrijeme prvog pokusa paljenjem, kojem je prisustvovao i Kraš, dogodila se nezgoda: na jednoj škrinji, na koju je u toku pokusa sjeo Kraš pa se škrinja nagnula, sumporna kiselina se prolila, spojila se s onom mješavinom šećera i kalijeva klorida (klorata?) i izazvala velik plamen, koji smo morali gasiti kablama. Unatoč toj nezgodi, Kraš je bio zadovoljan. Ostavio sam mu nešto trotila i ostalog materijala, a ja sam s Ivom Marinkovićem i Bartolom Petrovićem, u njegovu autu, otišao za Ogulin. Tu sam tamošnje drugove, od kojih se sjećam jednoga imenom — Mladinić, naučio paljenju trotila bez šibica, odnosno

gore opisanim procesom. U Srpskim Moravicama, kamo sam otputovao sam (jer su Petrović i Marinković morali otići na drugi zadatak), nisam uspio pronaći javku, jer su tih dana neki drugovi bili uhapšeni, a ostali se povukli u ilegalnost. Ni u Delnicama nisam našao nikoga. U Fužinama sam se, pomoću Jože Brnčića, uspio povezati s drugovima Markom Šimcem (ili Štimcem) i Draganom Manceom, na koje sam prenio svoje znanje i dao im u zadatak da osnuju diverzantsku grupu. I njima sam ostavio nešto eksploziva i ostalog materijala. Iz Plasa sam otišao u Crikvenicu da potražim dra Tomicu Jančikovića, i da ga (po direktivi Rade Končara) pokušam pridobiti za suradnju. Jančikovića sam našao, ali ga ni ja ni Đerda nismo mogli pridobiti ni za kakvu akciju. No, ako nisam uspio Jančikovića pridobiti, uspio sam djelomično osuti jedan ustaški sat, koji se upravo formirao u Crikvenici od primorskih mladića. Među njima sam našao svoga bratića Viadana Balena (danas živi i radi u Živim Bunarima kod Jablanca) kojega sam pozvao u kuću svoj sestre i objasnio mu izdajničku ulogu Pavelića i tzv. NDH. Kako sam uživao kod njega velik autoritet, lako sam ga pridobio za svoj stav. On je o tome razgovarao s ostalim svojim i mojim rođacima i seljanima, i dečki su listom pobjegli kućama, a za njima i mnogi drugi.

U Zagreb sam se vratio za nekih sedam — osam dana. Na povratku sam svratio kod Kraša u Karlovcu, gdje sam našao Marka Oreškovića, koji se upravo nalazio na putu za Zagreb da referira CK KP Hrvatske o stanju u Lici. Marko me je zamolio da njegov usmeni izvještaj prenesem Radi Končaru, što sam i učinio čim sam se vratio u Zagreb. U toku razgovora spomenuo sam nešto i Kemičara, na što mi je Rade rekao da ga ostavim u majčinu, i ukratko mi ispričavao o neuspjehu akcije na Kerestinec, kao i o intrigama protiv njega. Rekao mi je da prekinem i veze s Robom. Nekoliko dana kasnije zatražio je da mu donesem sve bombe koje imam, što sam i učinio. Imao sam jedno četiri-pet bombi, koje sam mu, zajedno s Vicom, odnio i predao mu — ne znamo točno da li u Kuglerovu ili Frajtićevu stanu. Tom mi je prilikom Rade rekao da stojimo pred reorganizacijom rada, te da će se vojni komiteti vjerojatno raspustiti, jer će ubuduće partijski komiteti direktno rukovoditi akcijama. Tako je negdje potkraj mjeseca srpnja ili, možda, početkom kolovoza zagrebački Vojni komitet prestao raditi. Sjećam se da sam zadnji materijal iz svoga skladišta u Pasarićevoj ulici (nešto trotila) iznio iz kuće 4. kolovoza, na dan akcije kod Botaničkog vrta, jer je u vezi s tom akcijom bila uhapšena i Vica, pa sam se bojao premetačine ne samo u kući nego i u dvorištu, gdje se nalazilo skladište. Trotil sam najprije prenio u stan svoga brata Franje na Novoj cesti (danas Lenjingradska ulica), a kasnije ga predao Anti Milkoviću. Malo je zatim, zabunom, umjesto mene uhapšen jedan moj rođak istoga imena i prezimena, što je bio očiti znak da mi gori pod nogama. Zato me je Rade Končar, na ponovljeno traženje Marka Oreškovića, uputio u partizane u Liku.*

* IHRPH, Fond MG-44/III-21. (Bilješka predana Institutu 20. kolovoza 1961, a dopunjena kasnijim saznanjima 25. listopada 1981. u povodu izdanja ove knjige.)

Vlado Popović

POVRATAK »ŠPANACA« IZ NJEMAČKE

Odobrenje CK da organiziramo prebacivanje drugova u Jugoslaviju — Takav je bio Većeslav Cvetko Flores — Organizacija u Zagrebu

Posle kapitulacije Francuske, pred našim »Špancima« koji su se još nalazili u logorima Petainove Francuske, stajala je alternativa: ili da idu u Afriku — u francusku Legiju stranaca, ili da se jave za rad u Nemačku. Drugog izbora nije bilo. Tako su preostali logoraši po odobrenju naše Partije odvedeni na rad u Nemačku, s ciljem da se na bilo koji način domognu Jugoslavije.

U junu 1941. uspeo je da pobjegne iz Nemačke Većeslav Cvetko Flores. Po dolasku u Zagreb dobio je vezu sa mnom i obavestio me da su naši »Španci« razmešteni po raznim mestima, da stanuju i rade pod prismotrom vlasti, a da se neki nalaze u koncentracionim logorima. Odmah sam o tome obavestio druga Tita, predlažući da me CK ovlasti da organizujemo njihovo prebacivanje u Jugoslaviju. Ubrzo je stiglo odobrenje. S Floresom sam se dogovorio da otputuje u Nemačku i da, po mogućnosti, stupi u kontakt sa svim našim drugovima »Špancima« koji se tamo nalaze. No, pre njegova odlaska trebalo je izvršiti niz priprema. Pre svega trebalo je obezbediti dovoljno novčanih sredstava, izraditi legitimacije za drugove koji dođu, obezbediti smeštaj u Zagrebu, uspostaviti prihvatne punktove na granici i dr. Sve je to pripremljeno za nepunih desetak dana. Flores je dobio uputstva da upozna drugove sa situacijom u zemlji, i posebno u Hrvatskoj; s odlukom CK da se vrate u zemlju i stave na raspolaganje Partiji, koja je pozvala naše narode na opšti ustanak protiv okupatora i njihovih domaćih slugu; da su potrebni za organizovanje oružane borbe; da se s Floresom dogovore o načinu i vremenu odlaska, i drugo. Kako je u Hrvatskoj tada vršena hajka i nezapamćeni teror, ne samo protiv komunista nego i protiv svih istinskih rodoljuba, te raspirivana mržnja i bratoubilačka borba između Hrvata i Srba, posebno teror nad Jevrejima, drugovima je javljeno kako se moraju ponašati kad dođu na teritorij Hrvatske. Izričito im je skrenuta pažnja da u slučaju pada u ruke Nemaca ili ustaša ne smeju ništa reći, posebno da drugovi Srbi ili Jevreji ne kažu svoje poreklo, jer bi u protivnom bili likvidirani.

Na granici kod Dobove uspostavljen je punkt za organizaciju prelaska i niz punktova u Zagrebu za prihvat i smeštaj. S Floresom sam se dogovorio da uspostavi punktove u Nemačkoj, zavisno od toga u kojim se mestima nalaze naši drugovi, a također po mogućnosti i u Austriji. On je bez ičije pomoći uspeo da za kratko vreme uspostavi punktove u Dessau, Esspenheimu, Biterfeldu, Leipzigu i Grazu. Došao je u kontakt sa svim našim drugovima koji su radili u okruzima Leipziga i Berlina. Flores je dobio zadatak da po potrebi i po mogućnosti doprati naše drugove do granice. Uspeo je da nesmetano u grupama povremeno doprati oko 60 drugova. Neki drugovi su pobjegli s posla, nekoliko njih je dobilo kratkotrajno odsustvo. Svi su oni u razmaku od 15 dana sretno stigli do Zagreba, osim druga Slavka Krkljuša, koji se nije snašao. Bio je uhapšen blizu Zagreba. Ustašama je rekao da je Srbin iz Vojvodine i kao taoc je s jednom većom grupom Srba bio streljan.

Odmah po dolasku u Zagreb dobili su legitimacije, propusnice i nešto novca. Na osnovi poruke druga Tita, drugovi su prema potrebi i izraženoj želji slani u razne krajeve Jugoslavije. U Zagrebu niko nije pao u ruke neprijatelja, osim jednog druga koji je nesmotreno vršio propagandu. Držao se dobro i bio je pušten. Sa slanjem drugova iz Slovenije i Srbije išlo je najteže. Oko 20 dana njih šest iz Slovenije čekalo je u Zagrebu na propusnice, kada je organizovan prihvat i svi su sretno stigli. Drugovi rodnom iz Slovenije došli su iz Nemačke u Zagreb jer zbog stanja u Štajerskoj Slovenci nisu bili u stanju da organizuju prihvat. Sedam drugova koji su se javili za Srbiju najduže su čekali. Neke smo slali s kuririma direktno za CK, a za neke je organizovan prihvat u Pazovi.

Flores ipak nije uspeo da dođe do svih naših drugova u Nemačkoj, uglavnom zbog toga što nije imao njihove adrese. Bilo je i nekoliko njih koji se tada nisu hteli vratiti. Ostavio je jednog druga za vezu. Takođe je, po mom nalogu, uspostavio kontakt s jednim ekonomskim emigrantom — Hrvatom, našim simpatizerom, koji je od pre rata bio u Nemačkoj. Predložio mu je da uzme odsustvo i da ode u Pariz, da bi obavestio naše drugove »Špance« koji su se nalazili u Francuskoj o potrebi i mogućnosti njihovog povrata u Jugoslaviju. On je pristao i otišao u Pariz.

Kada je sve to obavio, Flores se po nalogu vratio u Zagreb. Obaveštavajući CK o svemu ovome, krajem jula 1941, među ostalim sam javio da je drug Flores za uspešno obavljeni zadatak zaslužio svaku pohvalu i priznanje. Naime, organizovati prebacivanje tolikog broja drugova u izvanredno teškim ratnim uslovima, mogao je izvršiti samo čovek beskrajno odan našoj Partiji, veoma snažljiv i dobar organizator. Takav je zaista bio Većeslav Cvetko.

Istina, neke objektivne okolnosti išle su mu na ruku. Naime, on mi je pričao da nikakve kontrole za vreme svih putovanja po Nemačkoj u vozovima nije bilo. To je bila 1941. godina, kada su Hitlerove trupe pokoravale Evropu i postizale početne uspehe i na ratištima SSSR-a. Zato se fašistička vlast, opijena prvim poredama, osećala sigurnom u Nemačkoj. Istovremeno Flores i ostali naši drugovi su se mogli uveriti u nedostatke policijskog aparata fašističke Nemačke. Jer, kako se inače može objasniti činjenica da su iz jednog mesta, s rada iz jedne fabrike, u roku od tri nedelje otišle tri grupe naših drugova i da niko nije bio uhvaćen! Tek posle tri nedelje, kad se najveći broj naših »Španaca« nalazio u partizanskim odredima širom Jugoslavije, primetili su nestanak naših drugova. Jedan gestapovac je tada izjavio: »Niko sem komunista nije u stanju da ovako nešto organizuje. Ako je to njihovo delo, tj. delo Treće internacionale, alai im vera, uspelo im je.«

Zbog nebudnosti jednog našeg druga, Gestapou je pošlo za rukom da za nekoliko drugova utvrdi da su bili vojnici Španske republike, pa su ih na izvesno vreme oterali u koncentracione logore, a zatim vratili na rad u fabriku. Također je nekoliko drugova uhapšeno u Marseilleu u Francuskoj prilikom deljenja letaka, zatim sprovedeno u Nemačku i zatvoreno u koncentracioni logor Dachau.*

Veljko Kovačević

OD NJEMAČKE DO ZAGREBA

Došao je Flores — Probijali smo se do Zagreba — Veza je uspostavljena

... Poslije dvomjesečnog rada u šegrtskoj školi, doznadosmo iz grmljavine zvučnika i uličnog slavlja da je izbio rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Za nas je to značilo poziv na bijeg i upozorenje da se za Nijemce više ne smije raditi. Samo nekoliko dana kasnije došla nam je karta od »brata«, koji nam je zakazao sastanak za subotu uveče na lajpciškoj stanici. Bili smo presretni. Znali smo da je »brat« partijska veza koju smo već dugo očekivali. U Većeslavu Cvetku, zvanom Flores, kako su ga »Španci« pokrstili (flores — cvijeće na španskom), stigla je naša veza od Centralnog komiteta iz Jugoslavije. Cvetko je bio zadužen da prikupi »Špance« po Njemačkoj i da ih organizovanim »kanalom« prebaci do Zagreba. Glavni »kanal« pružao se od Leipziga do Zagreba. Svi »Španci« u Njemačkoj, a bilo ih je više od stotinu, bili su brzo obaviješteni. Svi su dobivali raspored kada tko da dođe na lajpcišku stanicu, od koje se vozom, po grupama od dvadeset ljudi, prebacivalo pod Cvetkovim vodstvom do stare jugoslavenske granice.

Tih nekoliko dana do subote sporo je prolazilo. Subote su bili jedini dani kada su mogle dolaziti grupe iz Leipziga, pošto se nedjeljom nije radilo i Nijemci ne bi mogli otkriti bjekstvo. Ponedjeljkom, kad se moglo ustanoviti da nas nema, mi bismo već morali biti preko stare granice.

Došla je željena subota. Oprostili smo se bez riječi s našim logorom u kojem je bilo mnogo Poljaka pod užasnim režimom, Francuza i Jugoslavena dotjeranih iz zemlje. Te subote poslijepodne sjeli smo na neki brzi voz koji nas je morao prevesti do Leipziga. Prema redu vožnje on je stizao oko dva sata prije odlaska brzog voza iz Leipziga preko Salzburga za Jugoslaviju. Na našu žalost, i unatoč njemačkoj točnosti, naš je voz zakasnio. U trenutku kada smo ulazili u lajpcišku stanicu, iz nje je izlazio voz koji putuje prema Zagrebu, a koji je nosio i našu grupu u čijem smo sastavu morali nastaviti bjekstvo.

A šta sada? Već smo pobjegli. Gdje provesti tu nedjelju dana do sljedeće subote i sljedeće grupe? Bili smo izvan sebe. Da je bar Cvetko tu, on bi

nas negdje sklonio. Ali on je otišao s grupom i njega možemo vidjeti, ako se živ vrati, samo iduće subote, neposredno prije odlaska voza.

Nije se imalo kud nego nazad u našu šegrtsku školu. Već sutradan dopodne našli smo se u našoj baraci. Nitko nije ni primijetio u nedjeljnom raspoloženju da nas nema.

Trebalo je sačekati tu daleku sljedeću subotu. Ali zar se ponovo osloniti na onaj popodnevni voz i ponovo zakasniti? Ne, nikako. To smo čvrsto odlučili. Trebalo je ići prijepodnevnim vozom, što je bilo vrlo teško i riskantno. Dogovorili smo se da nas obadvojicu »zaboli« stomak i da se previjamo ujutru za drebankom od bolova. Tako smo i učinili. Stari majstor povjerovao nam je i pustio nas da pođemo na ljekarski pregled u osam sati ujutru. Oko devet sjeli smo na voz za Leipzig. Ovaj put stigli smo mnogo ranije, pa smo vremena imali i napretek. Na stanici se među masom stranih radnika koja je dolazila i odlazila vrmalo još desetak španskih boraca. Cvetko nas je dva puta sreo, ali bez pozdrava i riječi. Tek negdje kasnije, dva sata prije polaska voza, kad smo ga sreli, pozdravio je njemačkim pozdravom i namignuo. Izgledao je mnogo drukčije nego u Španiji. Imao je malu ridu bradicu njemačkog kroja, brkove i nisko spuštene zaliske. Bio je podšišan visoko, kako se Nijemci šišaju. Pravi pravcati Nijemac.

— Nigdje dvojica da ne budu skupa. Ja ću s vama do stare granice. Prevešću vas preko nje. Izlazna stanica Erenhausen — pretposljednja pred bivšom jugoslavenskom granicom. Za ostala uputstva obratite se drugu iza mene.

Iza njega išao je jedan naš drug, bjegunac, kome je Cvetko dao podrobne planove kako bi nas sve jednog po jednog upoznao o svim daljim postupcima.

Negdje oko devet sati uvečer voz je bio na kolosijeku. Dvadesetak bjegunaca rasporedilo se u njemu. Voz krenu tačno na vrijeme. Većina putnika bili su strani radnici. Njemački jezik se najmanje mogao čuti. Stalno sam na prozoru i brojim stanice, očekujući da se već jedanput pojavi i Erenhausen. Međutim, on će se pojaviti tek sutradan negdje poslijepodne.

Dvadesetak Jugoslavena izdvajalo se iz dugačke kompozicije i prikupljalo iza stanične zgrade, od koje se odvajao puteljak što je preko livade i kroz šumu vodio prema jednoj pošumljenoj glavici. Put se tačno poklapao s opisom koji nam je dan na lajpciškoj stanici. Išli smo po jedan, po dvojica, na velikim odstojanjima, prateći se pogledima. Među nama nije bilo Cvetka. Put smo znali samo do te šumovite glavice na kojoj smo se okupili i prvi put slobodno progovorili u iščekivanju Cvetka, koji se morao, prema obećanju, pojaviti negdje predveče. Njegova odsutnost, iako je to bilo po planu, ozbiljno nas je uznemiravala. Pribojavali smo se da nije slučajno pao u ruke policiji.

S prvim sumrakom pojavio se napokon i Cvetko u planinarskom odijelu, s kožnom kapicom na glavi i velikim ruksakom na leđima, u kojem je bilo kruha, sira i salame, za večeru. Pošto smo se dobro potkrijepili, pala je komanda za pokret. Pred nama se nalazila stara jugoslavenska granica. Iako je taj dio bio prisajedinjen Njemačkoj, granica je još uvijek bila dobro zaposjednuta njemačkim vojnicima. Od Maribora nas je dijelilo tridesetak kilometara, koje je trebalo prijeći pješke. Cvetko je išao naprijed, izviđao, vraćao se i vodio nas na rastojanju od pedesetak metara, pa opet izviđao i tako redom dok se nismo našli preko granice. Nekoliko kilometara poslije granice, rastao se od nas da bi se ponovo vratio i do iduće subote skupio sljedeću grupu, pripremio je i prebacio. U velikim rastojanjima, raznim putevima, nastavili smo put do Maribora. Od Maribora do Dobove, do granice NDH, trebalo se prebaciti vozom. U Dobovi nas je čekala neka veza

koju su putem rodoljuba organizovali drugovi iz Zagreba. Uvjereni da smo već kod svoje kuće i da neće biti velikih teškoća oko tih trideset-četdeset kilometara do Zagreba, taj prijelaz nas nije mnogo uznemiravao. Šta se dešavalo u Paveličevoj NDH, malo smo znali. Cvetko nam je dao nekoliko osnovnih uputstava koja se tiču puta, ali o drugim stvarima malo je znao, jer gotovo dva mjeseca ni on nije dolazio u Zagreb. U Dobovu smo stigli predvečer i obratili se našoj vezi, jednom trgovcu. On u prvi mah nije htio ni da čuje za nas, poričući svaku vezu i ma kakve dodire s organizacijom.

— Nemam ja s tim nikakve veze — govorio je. — Dalje od mene. Zna li što se radi prijeko? Nijedan živ neće stići do Zagreba. Ne, ne, nikako. Nisam ja nijednog prebacio. Zna li da su pobjegli komunisti iz Kerestince? U široj okolini Zagreba je prava uzbuna. Puca se na svakog tko se kreće izvan ceste. Hapse, odvođe, strijeljaju. Dalje od mene, dalje.

Mi smo uporno navaljivali, ukazujući mu na opasnost koja prijeti i njemu i nama zbog boravka u mjestu. Istina, nismo boravili u samome naselju, nego u jednoj visokoj kukuruzovini u blizini, a samo su dvojica odlazila da ubjeđuju trgovca. Tek predvečer počeo je da popušta i da nas oslovljava »drugovimac«.

— Oprostite — govorio je. — Vodiči mi otkazuju. Boje se. Za večeras ćemo se nekako snaći, ali produži li ovako, meni je odzvonilo.

Rasporedio nas je u dvije grupe. Jedna je morala ići te noći, a drugoj je bilo suđeno, u kojoj sam se nalazio i ja, da se krije još jedan dan po kukuruzima.

Branko i ja nismo se razdvajali. S vodičima nemamo naročite sreće, jer i ovaj, i onaj na francusko-njemačkoj demarkacionoj liniji kod Macona, počeo da ucjenjuje i da nam izvlači marku po marku. Provlačio nas je kroz šumu, kukuruzovinu, dok nas napokon nije doveo na obalu Sutle, kojom je prolazila granica. Rijeku je trebalo pregaziti. Dvjesto metara desno vidjela se kuća sa dva osvijetljena prozora, u kojoj su se nalazile ustaše, kako nam je objasnio vodič. Svukli smo se do pasa i zagazili, ali voda je bila dublja i ubrzo smo utonuli do grla. Prozeblili i pokisli stali smo ipak na onu stranu granice.

Ostalo je još samo tridesetak kilometara do Zagreba. Nismo vjerovali da bi oni mogli biti i najteži dio puta. Gazeći kukuruz i žito, zaobilazeći putove i puteljke, bili smo potpuno kaljavi. U svanuće u blizini Zaprešića izbismo na cestu koja vodi prema Zagrebu. Na tom dijelu puta uzeli smo međusobno odstojanje otprilike jedan kilometar. Povremeno smo se sačekivali, dogovarali i pomalo odmarali. Jutarnje ljetno sunce polako je sušilo odjeću, ali nije moglo očistiti blato koje smo navukli na sebe. U takvoj odjeći nismo smjeli produžiti prema Zagrebu, a drugu nismo imali da bismo je zamijenili. Bez dobre pralje i četke, tu se malo što moglo pomoći.

U Zaprešiću smo sreli prve ustaše. Jurili su na kamionima i biciklima. Odmah se sklonismo i prihvatismo pločnika ispred samih kuća. Pri izlazu iz sela, s desne strane puta, nalazila se jedna mala krčma u koju su svraćali seljaci i pili rakiju onako s nogu. Odlučismo da i mi svratimo u namjeri da nekako doznamo što se krije ispred nas na tom preostalom dijelu puta do Podsuseda i Zagreba.

Za šankom je stajala mlada žena i njen muž, visok i debeo čovjek. Samo što smo prekoračili prag, on nas upita:

— Vi sigurno bježite iz Njemačke?

To nas pitanje toliko zbuni da u prvi trenutak ništa ne mogasmo odgovoriti. Ali gledajući ga onako dobroćudnog, ipak se odlučismo da mu priznamo.

— Pa bježimo.

— Zašto?

— Zato što imamo svoju državu i više volimo da radimo ovdje nego u Njemačkoj.

— U pravu ste. Ali čuvajte se da se ne provedete kao oni prije nekoliko dana. Ustaše sve takve gone i hvataju. Ako i vas ulove, vratit će vas nazad ili zatvoriti. Pucalo se kao na frontu. Ne znam da li su umakli.

Kasnije smo saznali da su ustaše progonile jednu našu grupu u kojoj se nalazio Košta Nad i Drago Mlakar. Ta hajka trajala je puna dvadeset četiri sata. Bjegunci su se jedva spasili skrivanjem u blizini samog Zagreba, u žbunju i granjju.

Sta sada? Kako da produžimo? Dvjesto metara ispred nas pored ceste, u blizini rijeke Krapine i mosta, nalazila se neka fabrika, ispred koje je čekala grupa ustaša i tražila isprave. Tko god nije imao isprava, bio je uhapšen. Na to nas upozori Jelena Škalar, kafedžijka, na rastanku pred njenom kafanom. Zato se ponovo vratismo u krčmu, a ona, videći nas onako uznemirene i kolebljive, pozva nas u kuhinju. Zatim uze jednu četku blatnjaru i stade nas četkati. Kuhinja se brzo zadimi.

— Imate li ikakvih isprava? — upita.

— Ne, nikakvih.

— Onda se ne usudujte ispred tvornice.

— U redu, zaobići ćemo je kroz žita.

— Ne, nikako. Ustaše pucaju na sve koji se ne kreću cestama. Znaite, pobjegli komunisti iz Kerestince prije neki dan i sve se dalo u potjeru — reče Jelena. — Znaite što. Iza tvornice imam njivu. Hajte sa mnom. Uzmite ove dvije korpe i uhvatite me pod ruku.

Krčmarica Jelena se slobodno kretala prema svojoj njivi, a mi smo je držali ispod ruku, noseći velike kotarice kao da idemo u branje grožđa. Na taj način zaobidismo tvornicu. Pri rastanku joj se toplo zahvalismo. Posljednja prepreka je svladana — pomislismo. Međutim, na mostu na Krapini, koji se već vidio, stajao je stražar koga prije nije bilo. Opazili smo ga tek kad smo došli na početak mosta. Stajao je na suprotnoj strani. Više se nije moglo povlačiti. Pošli smo naprijed, odlučni da ga napadnemo ako nam bude pravio smetnje. Na glavi je imao neku crnu šeširčinu s velikim slovom U. Kad smo mu prišli na desetak metara, on nam se obrati stražarskim tonom:

— Otkud, gospodo?

— Iz Njemačke. Idemo u svoju zemlju.

— Vaše legitimacije.

— Izvolite — pružismo mu svoje »ausvajse« — naše propusnice s fotografijom za ulazak u šegrtsku školu.

— U redu, možete produžiti.

U tom trenutku dojuri na biciklu drugi ustaša s pravom ustaškom kapom i lijepo izvezenim slovom U na njoj.

— U redu je što se tiče legitimacije, ali gdje su vam propusnice? —

upita.

Mi se oba uhvatismo za džepove i izvadismo po žuto parče papira ispisano goticom. Na njemu su bila naša imena uz još nešto tiska i veliki njemački

državni žig s kukastim krstom. U stvari, to je bila dozvola koja nam je izdana u školi da možemo kupiti po jedan radnički kombinezon. Obojica su gledala te bezvrijedne papire klimajući glavom kao da sve razumiju, kao da je sve u redu.

— U redu. Možete produžiti. Za dom! — reče ustaša i uzjaha na bicikl.

Trebalo je proći Podsused, Vrapče, stići u Zagreb i pronaći partijske veze. Podsuseda smo se mnogo plašili. Kilometar dalje od mosta sretosmo nekoliko kola Cigana. S jednih kola side jedna lijepa Ciganka i poče da nas salijeće kako bi nam gatala. U nadi da bismo mogli nešto preko nje saznati, pristadosmo. Sem toga, govorilo nam se s privlačnom djevojkom. Ciganka nam je pričala o velikim putevima, o sreći, o ljubavi, o budućoj djeci i dizala marku po marku. Njene priče bile su neobično lijepe. Rado smo joj davali marke.

— Kako je u Podsusedu? — upitismo.

— Slabo, slabo. Otuda su nas istjerali.

— Ima li mnogo ustaša?

— Na svakom koraku.

Dok smo još razgovarali s Cigankom, naiđe jedan seljak, koji je, vozeći se u kolima, gonio petnaestak mirnih konja. Odmah mu se priključismo i ponudismo pomoć. Bio nam je zahvalan. Rasporedili smo se s jedne i s druge strane ceste, gonili konje, vikali na njih, više da bismo ih plašili nego smirili. S čoporom konja, kao vrijedni čobani, ušli smo u Podsused. Ustaše su jurile na biciklima i u automobilima, mimoilazili nas, razgonili nam konje, ne obazirući se ni najmanje na nas. Tako smo stigli do predgrađa Zagreba. Tu smo se rastali od našeg dobrodošlog saputnika.

Na pragu smo grada punog opasnosti i neizvjesnosti. Ustaški je teror bjesnio. Muči nas zebnja oko naših veza i javki. Trebalo je odmah po ulasku u grad da skrenemo desno nekim prolazom i da izbijemo na Savsku cestu. Međutim, taj prolaz, koji nam je bio do tančina opisan, tražili smo i tražili, ali ga nikako nismo mogli pronaći, iako smo Zagreb poznavali već prije Španije. Nije bilo dozvoljeno da se krećemo Ilicom, ali smo ipak odlučili da nastavimo pravo njom, jer smo tu ulicu najbolje poznavali. Odjednom na pet koraka pred nama izbi ustaška mitnica. Pored nje je stajalo nekoliko ustaša i kontrolisalo ulaznike i izlaznike. Čim ih opazismo, svratismo u jednu mljekaru, odakle smo kroz izlog pratili šta se dešava na mitnici. Kontrola nije obuhvatala, ipak, sve prolaznike. Ustaše su, istina, mjerili okom svakoga, a pretresali i legitimisali čini se, samo one koji su im izgledali sumnjivi. Pedesetak metara iza te ustaške stanice završavala se tramvajska pruga gdje su se sva kola okretala i vješala nove brojeve. Trebalo je, kako smo se dogovorili, da u pogodnom trenutku, kada tramvaj krene sa stanice, brzo istrčimo, projurimo pored mitnice i uhvatimo se za njega. Na jednom tramvaju lijepo se vidjelo kako kondukter prevrće tablu na kojoj se ukaza broj osam. To je naša stara osmica koja ide do Maksimira. Istrčismo i ne osvrćući se uskočismo kao poslovni ljudi.

Za Zagreb smo imali pet veza sa pet različitih javki. Prvo smo pošli u Tratinsku cestu da bismo pronašli broj šesnaest i na trećem spratu krojača Crnojevca. Išli smo oprezno sa sprata na sprat, ali u čitavoj zgradi nije bilo nikakve krojačke radnje ni krojača. Možda su se prevarili — zaključismo, pa obidosmo i susjedna dva broja, četrnaest i osamnaest. Ni tamo nije bilo ni traga ni glasa o Crnojevcu. Jedna veza manje. Ali ostale su još četiri. Valjda sa svima neće biti tako. Kasnije smo doznali da se veza nalazila na broju dvanaest, gdje nismo ni svračali. Takva greška mogla se desiti usmenim prenošenjem brojeva i ulica po Njemačkoj.

Uputili smo se na drugu javku. Ona se nalazila u istoj ulici. To je bila neka mala trgovina, u kojoj bi morali naći trgovca Marka. Broj i opis kuće podudarali su se s onim što nam je rečeno. Ali radnja je bila zatvorena, iako su sve okolne bile otvorene. Dugo smo šetali ispred nje, čekali da se otvori, kako bismo stupili u vezu s Markom. Nekoliko sati motali smo se ispred radnje, ali sve je bilo uzalud — ona se nije otvarala. Za svaki slučaj, pokucamo i na vrata. Iznutra se nije čulo ni koraka, ni odgovora. Možda bismo se još dugo vrzmali da nam se ne obrati jedan mladi čovjek u radničkom kombinezonu, koji nas je, po svoj prilici, odnekuda promatrao:

— Izvinite, vi čini se, nekoga tražite? — reče.

— Ne, ne, ne tražimo nikoga. Prosto šetamo.

On se malo osmjehnu i reče:

— Bolje je ako tražite Marka da ne gubite vrijeme. Njega sigurno

nećete naći.

Razumjeli smo se. Produžili smo brzim koracima da tražimo treću javku koja se nalazila u Radišinoj ulici. Već smo pomalo gubili povjerenje. Ostale su još samo tri, pa nije isključeno da su i one u ovom ustaškom bijesu zaglavile. Treća javka morala se nalaziti na broju 5 ove ulice — prodavnica duvana. Stali smo ispred broja 5, ali nikakve prodavnice nije bilo. Opet smo počeli šetati i zastali smo pred brojem tri, gdje se nalazila prodavnica.

Da li da uđemo ili ne? Možda se ovdje radi samo o tehničkoj greški zbog sličnosti trojke i petice. Ušli smo. Za stolom je stajala plavokosa djevojka. Kupci su ulazili, kupovali cigarete i odlazili. Kupismo i mi cigarete i zastadosmo pred slikom nekog strastvenog pušača, da bismo sačekali trenutak da prodavačica ostane sama. Kada se prodavnica ispraznila, obratismo joj se javkom:

— Imate li cigarete sa zlatnim šiljkom?

— Dobićemo ih sutra — odgovori.

Napokon je veza uspostavljena. To je bio i kraj tog dugog i teškog puta od Pireneja do Zagreba. Poslije je bilo sve lakše. Prihvatila nas je dobro organizirana i čvrsta Partija, koja će nam obezbjediti siguran put do partizana.*

* Odlomak iz sjećanja *Od Pireneja do Jugoslavije*, objavljenog u knjizi *Spanija 1936 — 1939*, knjiga IV, »Vojnoizdavački zavod«, Beograd, 1971.

Košta Nad

NA PUTU U ZAGREB

Bijeg iz Njemačke — Zaseda kod Podsuseda — Veza u Zagrebu

Posle propasti Španske republike, proveo sam u francuskim koncentracionim logorima oko tri godine. Poznato je kakav su režim prema nama tada primjenjivale francuske vlasti s namerom da nas unište glađu i fizičkim naporima. Ali se ipak rado sećam tih dana, jer smo imali punu moralnu podršku, naprednih ljudi iz zemlje i dobijali značajnu materijalnu pomoć.

U tome je došla do snažnog izražaja uloga i snaga naše Partije koja je uspela da u zemlji organizuje veliku pomoć zatočenim španskim dobrovoljcima. Bilo je dana kada smo dobijali i po 300-400 paketa iz Jugoslavije. Čitav koncentracioni logor i okolina znali su da Jugosloveni primaju pakete koje im šalju komunisti iz njihove zemlje. Bila je to vidljiva manifestacija naše solidarnosti i snage. Po tri stotine ljudi na dan išlo je po pakete! Mi smo taj odlazak na poštu koristili i da pevamo revolucionarne pesme, narod se okupljao oko nas i sa simpatijom nas gledao.

Nadali smo se da će napad Nemačke na Francusku olakšati režim prema nama, da će nam francuske vlasti možda omogućiti da se borimo protiv Nemačke. Desilo se obratno. Francuzi su pooštrili režim u logoru i opkolili ga mitraljezima, tako da ni bekstvo više nije bilo moguće.

Posle kapitulacije Francuske, partijska organizacija je ocenila da je uglavnom jedini način probijanja u Jugoslaviju — javljati se za dobrovoljni rad u Nemačkoj. Na taj način je uskoro krenula i prva grupa Jugoslovena koji su znali nemački. Među njima sam bio i ja.

Prijavili smo se za razne poslove, uglavnom kao mašinski radnici. Radio sam na frez-mašini u tvornici podmornica u Dessau. Tu su još bili i drugovi Lekić, Kveder, Kreačić, Baće i drugi. Nesmotrenošću jednog druga Gestapo je saznao da smo španski dobrovoljci, pa smo pohapšeni i odvedeni u specijalni logor kraj Braunschweina. Nismo ondje ostali dugo, samo mesec dana. Pa ipak, to su bili najteži dani mog života. Niko nije mislio da ćemo se živi izvući. No uskoro

su nas opet pustili da radimo u fabrici. Smatrali su da nije korisno držati u logoru tako »visokokvalifikovane radnike«, kako smo se mi bili prijavili.

U to vreme došla nam je veza iz Zagreba, poslana od Partije. Taj drug nam je dao javku, nešto novca, a nešto smo i sami uštedeli, zatim tačne marš-rute i planove za bekstvo. Tako smo jednoga dana i pobjegli iz tih fabrika. Naše bekstvo kroz Nemačku bilo je još moguće, jer je to bila 1941. godina, kada je Nemce zahvatilo pijanstvo pobjede. Svuda su se mogli videti i deca i starci kako marširaju a muzika svira. U Nemačkoj je vladalo pravo ludilo, jer su njihove trupe takoreći »šetale« od države do države, koje su padale kao gnjile kruške pred njihovom silom. Zbog toga je i unutrašnja kontrola bila slaba. Tako smo mogli, i uspeli, proći kroz celu Nemačku, sve do naših granica.

Do granice Slovenije došla je grupa u kojoj smo bili Kveder, Kreačić, Mlakar (Slovenac koji je poginuo kao sekretar Okružnog komiteta Celje) i ja. Onda je već postojala kontrola na granici između Slovenije i Austrije. Uspeli smo se ilegalno prebaciti i pešice stići do Maribora. Odatle smo, bez veze, krenuli k Sutli na tadašnjoj granici Slovenije i Hrvatske. Tu smo našli vodiča koji nas je preveo preko Sutle. Prolaz je bio vrlo težak, jer je reka bila nabujala. Neki drugovi tada su izgubili deo garderobe, tako da smo imali dosta muke dok smo se ponovo obukli za ulazak u Zagreb.

Posle prelaza reke, sakrili smo se u šipražje, čekajući vezu. Međutim, veza nikako nije dolazila. Situacija je bila kritična. Okolina puna žandara i ustaša, a dvanaest nepoznatih mladića se vrzma oko granice. Odlučili smo da se po dvojica, kako ko zna, prebacujemo do Zagreba.

Posle dosta teškoća Mlakar i ja, kod Podsuseda, blizu Zagreba, naišli smo na ustašku zasedu. Kada su nas oni hteli zaustaviti, tražeći legitimacije, počeli smo bežati na dve različite strane. Tada sam imao pedesetak kilograma i ubrzo sam osetio da ne mogu izdržati dugo. Bežeći, zapetljao sam se u neke kupine, pao sam i brzo se zavukao u grmlje. Ustaše su prošli kraj mene; nisu me приметili. U blizini je bio jedan stariji čovek koji je cepao drva. Mislio sam da me ni on nije primetio. Ali sam uskoro osetio kako neko baca granje preko mene. Zatim su došla pojačanja ustašama, počeli su pretraživati celu šumu, ali me nisu uspeli naći. Kada se traganje primirilo, čuo sam glas onog starca i poziv da izađem jer je sve u redu. Dobro sam ga zapamtio; on me je spasao. Nudio sam mu novac, ali je odbio da ga primi. Rekao mi je da još ima puno ustaša i da ne idem dalje nego da će me on, kada padne veče, izvesti iz šume. Preko dana mi je triput donosio jelo. Neću zaboraviti ni razgovor s njim. Rekao mi je da je onaj ustaša koji je pucao na mene, onaj visoki, njegov sin. »Uvek je«, veli, »bio lopov, a sada je ustaša.«

Kada je pala noć, izveo me je na drum i poslednji put upozorio da se čuvam železničkog mosta kod Stenjeveca.

Blizu mosta učinilo mi se da nema nikoga, pa sam krenuo. Međutim, kada sam došao bliže, odjednom su iskrsnula trojica ustaša. Pokušao sam proći, ali me oni zaustaviše, tražeći legitimaciju. Ispričao sam im kako sam bio u Nemačkoj kao zarobljenik stare Jugoslovenske vojske i da sam pušten kući jer sam bolestan. Imao sam čir kraj uha koji je jako krvario, pa mi je maramica bila puna krvi. Stavio sam je na usta i jako kašljao. Dobili su utisak da pljujem krv, pa su se izmicali od mene da ih ne bi zarazio. Ali ipak su odlučili da me sprovedu u Zagreb. Vezali su me lancima i tako povelili. Znao sam: ako me dovedu u policijsku stanicu, onda je sa mnom gotovo, jer policija raspolaže s mojim otiscima prstiju, i fotografijama i poternicom. Ali na sreću, nisu me odveli u policiju nego u sud. Onda su me zatvorili u jednu ćeliju gde je bilo dvadesetak zatvorenika.

Iznemogao legao sam u jedan ugao i počeo strašno kašljati. Kada su zatvorenici videli maramicu punu krvi počeli su vikati i udarati u vrata, upozoravajući stražu da jedan čovek umire.

Posle toga su me odveli u kancelariju i doveli lekara. Rekao sam mu da sam ležao tri godine u sanatorijumu za lečenje tuberkuloze. Nije me ni pregledao. Napisao je: »Nesposoban za izdržavanje zatvora.« Sudija je onda doneo presudu: »Sedam dana zatvora za ilegalan prelaz granice.« Dodao je da posle ozdravljenja odmah dođem na izdržavanje kazne.

Nisam verovao svojim očima, bio sam na ulici, sam, slobodan...

Tako sam se našao u Zagrebu. Prvo je trebalo da se malo odmorim. Zato sam posetio neke drugove za koje sam znao da su simpatizeri Partije. Tih dana je vladao velik teror u Zagrebu; čitav je grad bio oblepljen plakatima o streljanju. Tada je bila streljana i grupa naših drugova: Keršovani, Adžija, Ognjen Priča i drugi; plakati su upozoravali građane Zagreba da će svako ko nekoga primi u stan a ne prijavi ga biti streljan. Bilo je to u julu 1941. godine.

U Zagrebu sam kao partijsku vezu imao jednog krojača, ali sam bolje poznao njegovu drugaricu, Štok. Zbog toga sam jednoga dana i pozvonio na vrata njene kuće na Trešnjevci. Otvorila je i pogledala me. Nisam stigao ni da kažem javku, a ona me je oslovila: »Ti si sigurno Košta, čekam te. Čuli smo da si u zatvoru, pa smo već mislili da te otpišemo'.«

U sobi kod nje su već bili španski borci, koji su također pobjegli iz Nemačke. Danilo Lekić i Dušan Kveder. Bio sam veoma umoran. Kad sam legao, nisam se budio 48 sati.

Posle toga povezali su me s drugom Vladom Popovićem koji je u to vreme bio u Zagrebu. Odlučeno je da se nekoliko dana odmorim, a zatim da odem na teren.*

* Odломаk iz sjećanja *Iz ratnih dana* objavljen u zborniku sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta *četrdeset godina*, knjiga V, »Kultura«, Beograd, 1961.

Otmar Kreačić

AKCIJA PARTIJE

Odlazak iz Njemačke — U rukama patrole — Bijeg iz staničnog pritvora

... Naš odlazak iz Njemačke bio je ubrzan zahvaljujući brizi i naporima naše Partije u zemlji. Početkom jula u Dessau je došao Većeslav Cvetko Flores, naš drug iz Španije. Poslala ga je naša Komunistička partija da organizira ilegalni povratak u zemlju španskih boraca koji se nalaze na radu u Njemačkoj. Bili smo beskrajno radosni kad smo se sastali s Floresom. Dugo nam je pričao o situaciji u zemlji, o ustanku i oružanoj borbi, o našim drugovima Špancima. Dao nam je plan za odlazak i trasu puta, ukazao na pažnju prilikom prelaska austrijsko-jugoslavenske granice sjeverno od Maribora, koju su još čuvali, iako manje nego prije, dao nam vezu u Dobovi za prelaz slovensko-hrvatske granice, kao i veze i javke u Zagrebu. Dobio sam zadatak da mu na paus-papiru veličine cigaretpapira izradim po njegovoj skici teren na mjestu prelaska preko bivše granice sjeverno od Maribora, zatim posebno skicu Dbove, mjesto i javku i posebno javke u Zagrebu, sve u nekoliko primjeraka. Dva sam dana radio te skice u crtačkom birou tušem na malim papirićima. Predao sam mu kad je za dva-tri dana ponovo došao u Dessau. Nad mi je saopštio da je odlučeno da u prvoj grupi krene četrnaest drugova, a da će ostali naknadno. Dobio sam zadatak da obavijestim i pripremim jednog druga. Odlučeno je da krenemo u subotu, odmah poslije rada kako se ne bi preko nedjelje primijetila naša odsutnost i kako bi u nedjelju navečer već bili na austrijsko-slovenskoj granici. Iako su do subote ostala samo još dva dana, vrijeme nam je sporo prolazilo. U subotu prije podne predao sam svom šefu u crtačkom birou za kopiranje nekoliko izmjena, a on mi je dao za sljedeću nedjelju nove zadatke. Radilo se o izmjenama nekih dijelova za kuplung. Stavio sam ih u ladicu i nestrpljivo očekivao kraj rada. Već sam ranije pripremio sve za polazak i nije bilo potrebe da navraćam u sobu. Napokon sam sišao niz stepenište i zauvijek ostavio »Bamag«— Werke.

Na stanici sam sreo Nada, Kvedera, Mlakara, Krkljuša i još neke drugove. Svaki je za sebe kupio kartu do Leipziga. Išli smo pojedinačno ili najviše

dvojica u grupi. Razmjestili smo se u nekoliko vagona. Među putnicima je bilo dosta žena, vojnika i stranih radnika. Bojali smo se kontrole, jer nikakvih dokumenata nismo imali. Sve što smo imali od papira bile su kartice za snabdijevanje i propusnica za ulazak i izlazak u fabriku. Bilo smo oprezni, a ako bi slučajno naišla kontrola i ne bismo joj mogli izbjeći, izgovorili bismo se da idemo u posjet našim zemljacima u najbližem gradu. Međutim, iako smo dva puta promijenili voz, u Leipzigu i Salzburgu, mi smo u Graz došli bez ikakvih teškoća. Nijedna kontrola, ni u vozu, ni na stanicama, nije nas zaustavila. Iz Graza smo, netko vozom, netko autobusom krenuli za Spielfeld, posljednju željezničku stanicu na austrijskoj strani prije Slovenije. Na putu nismo primijetili Manolu i Lekića koji su također trebali da krenu s prvom grupom. Bili smo uvjereni da su krenuli s drugim vozom, vjerojatno još prije nego mi. Kasnije, kada smo se sastali, doznali smo da su zadnji napustili Dessau. Bila je nedjelja kad smo iz Spielfelda krenuli pješice prema granici, po dvojica i na takvim odstojanjima da se nismo vidjeli. Kako su neki išli autobusom, možda su već i prešli granicu. Mrak se već počeo hvatati kad smo naišli na stazu lijevo od pruge koju nam je naznačio Flores. Došli smo do nekoga groblja, gdje smo zanočili među spomenicima. Drugog dana, kad se razdanilo, krenuli smo prema granici i na određenome mjestu prošli je bez ikakvih teškoća. Pred sobom smo ugledali cestu koja je vodila za Maribor. Poslije četiri godine bio sam ponovo na tlu rođene zemlje. Sigurno smo bili svi uzbuđeni, iako je do cilja predstojalo još prepreka.

U Maribor smo ulazili s raznih strana, da bude što manje upadno. Tu smo trebali uzeti karte do Brežica i zatim se prebaciti do Dobove, gdje smo imali vezu. U Mariboru je bilo dosta živo, a često smo čuli na ulici, u trgovini, u gostionici njemački jezik. U nekim izlozima i na mjestima za plakatiranje velike karte označavale su napredovanje fašističkih armija u unutrašnjost Sovjetskog Saveza. Komentari posmatrača bili su različiti — od ushićenja njemačkim uspjesima do izražavanja sumnje u istinitost i otvorenog negodovanja prema Nijemcima. Kako se u Mariboru vidjelo i dosta lica u njemačkim uniformama, nastojali smo da što prije napustimo grad. Voz, međutim, nismo imali odmah pa smo se razdvojili i u nekoliko gostiona doručkovali. Tek poslije podne krenuli smo za Brežice.

Brežice sam dobro poznao, kao i put do Dobove. Od stanice je bilo oko šest kilometara, a prečicom i manje. U Dobovu smo došli tek pred večer. Drugovi koji su otišli da uspostave vezu u malom seoskom dućanu donijeli su vijesti da se te noći neće moći preći granica. Lekić je uzaludno popravljao kosu što je bio znak raspoznavanja. Neki su drugovi ostali u Dobovi, a ja sam se s Nadom, Kvederom, Mlakarom i još dovojom drugova vratio tri kilometra, u zaselak Trnje, gdje sam imao bliže rođake. Bilo je to veliko iznenađenje, ali i žalost jer su njemačke vlasti već dio porodice internirale u Njemačku. Večerali smo dobro i spavali na velikom sjeniku. Sutradan smo napokon uspostavili vezu i jedva pronašli vodiča koji će nas prebaciti preko granice, odnosno rijeke Sutle koja dijeli Sloveniju od Hrvatske. Sutlu smo prešli nedaleko od njenog ušća u Savu, a kako je tu dosta duboka i široka, morali smo se skinuti i pažljivo ići iza vodiča, gazeći rijeku neprekidno sve do vrata i s odijelom u rukama iznad glave. No, kako je tlo bilo nestabilno neki su se drugovi okliznuli, pali i smočili odijela koja su kasnije morali sušiti. Vodič se vratio, a mi smo se sakrili u neko žbunje i nakon nekoliko sati ponovo razdvojili i raznim pravcima krenuli k Zagrebu.

Taj sam kraj poznao dobro i mislio sam da će najbolje biti ako krenem na sjever, predem prugu i cestu pa se prije Brdovca uhvatim šume i brežuljaka, a zatim između Zaprešića i Podsuseda južnim obroncima Medvednice

i Sljemena spustim u Mikuliće ili Gračane i sa te strane uđem u Zagreb. Mislio sam da je najgore ako krenemo između pruge i ceste, a između pruge i Save činilo mi se da je suviše čistine. Krenuo sam s Nadom, Mlakarom i Kvederom i uskoro smo prešli i prugu i cestu i dohvatili se šume. Tada smo primijetili u daljini uniformirane i naoružane ljude i povukli se dublje u šumu. Nakon jednog sata sjeli smo da se malo odmorimo, ali smo opet primijetili kako se ispod nas jednom stazom kroz šumu kreću naoružani ljudi, u uniformama i bez njih. Nisu nas primijetili i mi smo produžili dalje. Uskoro smo na oko stotinu metara ugledali dva žandara koji su nam išli u susret. Skrenuli smo nadesno prema cesti, a kada su počeli da viču da stanemo, mi smo se stušili niz obronke i poslije pola sata trčanja izbili na cestu i njom dalje nastavili. Košta Nad i Mlakar nastavili su šumom, a kasnije su se i oni razdvojili. Idući cestom, sretali smo seljake kako vode stoku ili voze kola. Doznali smo od njih da je pred dva-tri dana bilo pucnjave u šumi, da sada ima mnogo policije i ustaša. Zbog toga je Kveder predložio da idemo na prvu stanicu pa da vlakom ili autobusom uđemo u Zagreb. Ja sam, pak, predlagao da krenemo južno od pruge. Na kraju smo se dogovorili da svaki krene posebno.

Opet sam prešao prugu i krenuo preko njiva prema Zagrebu. Išao sam puteljkom kraj njive s kukuruzom i kada sam došao na kraj njive, iza samog ugla, zaustave me dva naoružana stražara. Rekao sam im da sam radio u Njemačkoj i da se vraćam kući i pokazao karte za snabdijevanje i propusnicu, sve na njemačkom jeziku. Rekli su da me moraju odvesti u Savski Marof. Pristao sam nadajući se da ću ipak nekako pobjeći. Od njih sam doznao da su neki komunisti pobjegli i da je potjera po svim selima. Kad smo bili već blizu Savskog Marofa jedan od njih mi reče da mogu da idem dalje sam, ali da je pametnije da idem cestom. Pozdravio sam se s njima i krenuo prema cesti, ali sam ponovo skrenuo jednim puteljkom u polje, prešao Zaprešić i Podsused. Nedaleko od Jankomira ponovo me je iznenada zaustavila jedna patrola. Imala je uniforme slične žandar-skim. Opet isto ispitivanje i isti odgovor. Rekli su mi da me moraju privesti, da ih ima dosta koji bježe iz Slovenije i da me ne mogu pustiti. Odveli su me u Podsused, a na željezničkoj stanici pridružila su nam se još dva žandara. Pričali su preda mnom kako su proveli prošlu noć u nekoj krčmi, kako su se neki potukli, kako će morati ponovo u potjeru za komunistima. Kada se voz, koji je išao prema Zagrebu, zaustavio na podsusedskoj stanici, jedan od njih mi je, pošto se pozdravio s ostalima, naredio da krenem za njim. Kada smo ušli u voz zamolio sam ga da me pusti, obrazlažući to time da nisam dugo bio kod svojih i da ću nepotrebno izgubiti cijeli dan. Ponudio sam mu čak da pođe sa mnom do kuće i da mu plati. Rekao mi je da ne može i da ne smije, jer su ga kolege vidjele da me sprovodi, ali da se ne moram bojati jer će me na stanici samo saslušati, pogledati dokumente i kazniti s najviše nekoliko dana. Objasnjavao mi je da oni svakog dana privode na desetke radnika, i ubjeđivao da me ne vodi na policiju već u neki stanični pritvor, pa ako me tamo puste, to je njihova stvar. U tom je i voz već ušao u zagrebačku stanicu pa smo požurili na peron. Peron je bio pun ljudi, a među njima vidio sam ih dosta i u ustaškoj uniformi. Odmah sam ocijenio da mi bijeg ne bi uspio, pogotovo ako bi moj pratilac digao viku. Pratilac me je odveo iza hotela »Esplanade« prema zgradi nekadašnjega središnjeg ureda i predao me nekom starijem stražaru. Desetak ljudi u civilnim odijelima čistilo je hodnik, a u jednoj sobi, koja je bila otvorena, sjedilo je dvadesetak ljudi. Četvorica su slobodno i sami iznosili kante sa smećem iz hodnika izvan zgrade. Uzео sam krpu i počeo s ostalima brisati hodnik, a kad sam vidio da je stražar otišao u neku sobu, sasvim

sam prirodno izašao iz hodnika i zgrade. Ubrzao sam korak da zađem što prije iza ugla zgrade, a zatim produžio pokraj »Esplanade«, pa prešao preko mosta na željezničkoj stanici i uputio se k Trnjanskoj cesti gdje su mi stanovali roditelji.

Bila je to veličanstvena akcija naše Partije, Centralnog komiteta Hrvatske i zagrebačke partijske organizacije. Vlado Popović, naš drug iz Španije, nekoliko puta je slao ilegalno Večeslava Cvetka u Njemačku da bi obišao sve grupe u svim gradovima i uspješno organizirao povratak »Španaca« u zemlju. Više od sto i pedeset španskih boraca prihvatila je zagrebačka partijska organizacija i uključila ih u borbene redove svog naroda i svoje Partije, u borbu za slobodu i nezavisnost domovine.*

* Odlomak iz sjećanja *Iz Vernea preko Njemačke u zemlju*, objavljenog u knjizi *Španija 1936-1939*, knjiga IV, »Vojnoizdavački zavod«, Beograd, 1971.

Vojo Todorović Lerer

POVRATAK U ZEMLJU

*Dobili smo javke — Od Leipziga do austrijsko-jugoslavenske
granice — U vlaku za Zagreb*

... Stalno smo razmišljali o povratku u Jugoslaviju. Podaci o nama mora da još nisu stigli, ali se fabrički Gestapo već počeo interesirati za nas. Navodno, Nijemci su od nekog bjelogardejca, koji je bio u logoru Werne saznali da među radnicima ima i španskih dobrovoljaca. Jednog dana prišao mi je majstor Štefan s kojim smo zajedno radili na jednome željeznom mostu na montaži cijevi, i »prijateljski« me upitao da li sam bio u Španiji i »u povjerenju« rekao da je on bio član Komunističke partije Njemačke i da bi volio da ga prvom prilikom kad budem slobodan posjetim u njegovoj kući u Leipzigu. Zahvalio sam i odgovorio da sam čuo da je Španija lijepa zemlja, ali da, na žalost, u njoj nisam bio. Pošto su se i drugim našim drugovima obraćali s istim pitanjima, odmah smo poslije rada, na jednom polju posejanom raži, između Espenheima i Bornschata, održali sastanak partijskog komiteta i odlučili da naša grupa bježi u Jugoslaviju. Odlučili smo da Lončarić i ja idemo s prvom grupom koja je brojala sedam ili osam drugova, a Obrad, Čoče i Uzunovski s drugom. Nekoliko dana poslije toga došao je iz Zagreba u Espenheim naš drug Većeslav Cvetko, zvani Flores, sa zadatkom da pronade sve grupe Jugoslovena španskih boraca i prenese direktivu Partije da krenemo za Zagreb. Flores nam je dao skicu okoline željezničke stanice Erenhausena na jugoslovensko-austrijskoj granici. Tu, kod trećeg propusta ispred stanice, trebalo je da nas u dogovoreno vrijeme on sačeka. Dobili smo i javke za vezu u Dobovi na hrvatsko-slovenskoj granici i za Zagreb.

Po dogovoru, sutradan, u subotu, odmah poslije radnog vremena, krenuli smo autobusom za Leipzig, gdje smo se oko šest sati poslijepodne, u grupama po dvojica, jedva ukrcali u prepuni voz. Sljedećeg prepodneva stigli smo u Salzburg u kojem je trebalo čekati četiri-pet sati na voz za Graz.

Bio je kraj jula. Kretali smo se po dvojica za svaki slučaj da ne bi, eventualno, cijela grupa pala u ruke Gestapoa. Šetajući ispred stanice, strahovali smo da nas netko ne legitimira, jer nismo imali nikakve isprave. Bio sam s Mirkom

Krželjem. Odjednom sam primijetio da mi prilazi i sa interesovanjem me promatra jedan mladi, dotjerani i izglancani njemački vojnik. Prišao mi je i pružio ruku s riječima: »Zdravo Smili« — tako su me u mojoj kući od malena zvali. To me je tako presjeklo da u tome momentu nisam ništa pametnije smislio već rekoh: »Je ne comprend pas, je travaille...« na što mi je on rekao da je on Sarajlija, s Bistrika, da ga ja vjerojatno ne poznajem jer je on bio još dječak kada sam otišao iz Sarajeva ali da me on poznaje, da dobro poznaje moju braću i sestre, da je dolazio u moju kuću, da je u Sarajevu i on prodavao naše fotografije iz logora i učestvovao i u drugim akcijama za skupljanje priloga za bivše španske borce u logorima Francuske. Nije bilo kuda. Stegoh mu ruku i upitah odakle on u njemačkoj vojsci. Objasnio mi je da je mobilisan kao folksdojčer, jer mu je otac bio Austrijanac, a majka Sarajka i da je njemu dobro u Salzburgu u »protuaeroplanskoj obrani«. Pošto je još imao vremena, ponudio je mene i Mirka da popijemo pivo. Odbili smo, kako se ne bismo zavlačili u zatvoreni prostor restorana na stanici. U razgovoru sam rekao da idem za Sarajevo, a on me je upozorio da se dobro čuvam, da je moja porodica vjerojatno otjerana u logor, a da bi mene, ako bi me uhvatili, sigurno ubili.

Prije nego što smo se rastali, stegao mi je ruku, ponudio novca i zaželio sretan put. Odgovorio sam da mi novac nije potreban i zahvalio na upozorenjima, a kada smo se rastali, rekao sam Mirku da odmah na šalteru traži: »Zwei Karten nach Graz«, a ja sam stao iza jednog drveta i pazio da se moj Sarajlija ne vrati s policijom po mene. »Ziher je ziher«, ali sudeći po svemu moj zemljak je bio pošten čovjek.

Sa stanice smo Mirko i ja otišli u jednu pivnicu, a zatim prošetali gradom da bismo skratili vrijeme do polaska voza. U voz za Graz ukrcali smo se oko pet sati poslije podne. Na stanici sam primijetio i Vladu Lončarića, Štefa Roginu, Slavka Krkljuša, Ciru Dropulića i Duju Bašića. Sa mnom i Mirkom grupa je bila kompletna. U vozu smo sreli i Ivana Hariša Gromovnika, što nas je veoma obradovalo. Hariš nam je tom prilikom dao i neke bonove za hranu. Pred mrak stigli smo u Graz u kojem je trebalo čekati cijelu noć do šest sati izjutra, na polazak voza za Maribor.

Da bismo iskoristili bonove što nam ih je dao Hariš, Mirko i ja smo ušli u jedan restoran u blizini stanice i naručili kobasice s nekim sosom. Kada smo počeli jesti, primijetili smo da nam se za susjednim stolom smiju jedan sredovječan čovjek, njegova žena i dvoje djece, jer je Mirko nespretno viljuškom nabadao kobasicu koja mu je bježala po tanjuru. Da bi nekako riješio problem, prebacivao je nož i viljušku čas u desnu, čas u lijevu ruku, što je i mene natjeralo da razmišljam u kojoj ruci treba da bude nož, a u kojoj viljuška, jer na fronti u Španiji, a pogotovo u logorima, nismo imali baš nikakvu potrebu da ih zajedno upotrebljavamo.

Noć smo proveli u stanici. Vrijeme je polako promicalo i napokon, nešto poslije šest sati izjutra, ukrcali smo se u voz za Maribor. Mirko, Duje Bašić i ja stajali smo na širokoj platformi vagona. Nismo ulazili u kupe da bismo u slučaju kontrole i opasnosti od hapšenja mogli da se pomeramo ili iskočimo iz voza. Za nama je dolazila poveća grupa radnika. Govorili su našim jezikom. Dogovorili smo se da se ne odamo da smo iz Jugoslavije, jer je svaki od njih nosio na reverima kaputa i na šeširu po nekoliko kukastih krstova raznih veličina. Pošto u vagonu više nije bilo mjesta, na platformi je postalo vrlo tijesno, pogotovo kada je pred polazak još nekoliko putnika ušlo u vagon. Konačno voz je krenuo prema Mariboru. Naši stiješnjeni saputnici tražili su da im se napravi više mjesta, a to

je bilo moguće ako bi se jedan veliki potpuno nov dugački kofer od crnog laka, koji je ležao porebarke, postavio uspravno. Jedan od radnika koji nam je bio najbliži zamolio je da pomerimo kofer. Odgovorio sam na njemačkom da ne razumijem, Dujo je odgovorio s »parle franse«, a Mirko ga je samo poprijeko gledao i mrgodio se. Nije bilo druge, ljudi su slegli ramenima i primili k znanju da ih ne razumijemo. Razgovarali su o svačemu. Netko je pričao o teroru kaplara u bivšoj vojsci, da su bili bog i batina i činili s vojnikom što ih je volja, drugi su govorili

o progonima Srba i da što jest jest, nije valjalo ono njihovo, da su Židovi izrabljivali radnike, a neko je govorio da će neki Talijan Duke di Spoleto postati hrvatski kralj — i sve tako.

Vrijeme je polako promicalo, a mi stiješnjeni u takvoj sredini razmišljali smo kako da se izvučemo ako dođe do kontrole. Opet mi se obratio onaj radnik da maknem kofer na kojem je Mirko Krželj sjedeći lijepo zaspao. Pravio sam se da ne razumijem. A tada se odjednom čula naša prava pravcata sočna psovka. U to je Mirku pala na glavu neka torba, što ga je probudilo. Odjednom je nastao smijeh i veselje među našim ljudima i govorili su nam da su znali da smo i mi Hrvati, jer da nam se to na licu vidi. Tada me moj saputnik upitao zašto krijemo da smo Hrvati, na šta sam mu glasno, da i ostali čuju, rekao da je za posao koji radimo bolje da se ne zna tko smo i da mi stalno putujemo ovim vozom od Graza do Maribora i nazad. Ljudi su se prestali smijati, a nitko više nije tražio da pomjerimo kofer na kojem je Mirko nastavio spavati. Za kratko vrijeme opet mi se obratio moj saputnik koji je samo na šeširu nosio pet-šest kukastih krstova, s pitanjem da li ja imam »papire«. To me je kobajagi naljutilo, na što mi je moj saputnik rekao: »E, j... ti mene ako ti imaš 'papire', već sigurno bježiš kao i mi.« Kad je to rekao laknulo nam je duši. Upitali smo zašto nose tolike kukaste krstove, a ljudi su odgovorili da je to zato da im bude lakše ako ih Švabe uhvate. Odjednom se tema razgovora promijenila. Pričali su da su u Njemačkoj ostavili sve stvari, a stvarno, većina od njih nije ništa nosila kao ni mi, i da neće da rade kod »Baura« za nekoliko krumpira, supu i pola marke i da im je bolje kod kuće.

Na naše veliko zadovoljstvo od Leipziga do Erenhausena na austrijsko-jugoslavenskoj granici, nitko nas nije legitimisao niti tražio karte. Imali smo muke dok smo se oslobodili naših simpatičnih saputnika, jer su nas smatrali »maherima«

I mislili da će pored nas i oni lakše mimoći kontrolu na našoj staroj granici koju su Nijemci još uvijek vršili. Na ugovorenom mjestu prikupili smo se — tu nas je čekao Flores. Jedno mu je stopalo bilo jako natečeno i umotano u krpu od vreće. Tu, u šumi iznad Erenhausena, našli smo, na našu veliku radost, Božu Dakića, Jakova Kranjčevića Bradu i Franca Rozmana koji su stigli iz Drezdena gdje su radili kao pekari. Flores, iako je teško hodao, predvečer nas je preveo preko stare granice. Tu smo se s njim rastali. U planini, na mjestu gdje smo prešli granicu, vidjeli smo dobre protutenkovske prepreke od armiranog betona i željeznih stubova, koje je postavila bivša kraljevska vojska, na mjestu gdje, po našem mišljenju, nije bilo ni govora o mogućoj pojavi tenkova.

Prenoćili smo u jednoj šumi iznad Maribora. U samu zoru probudili su nas neki glasovi. Desetak metara ispod nas, na samom rubu šume, bilo je nekoliko kuća koje mi kasno u noć, kada smo tu stigli, nismo vidjeli. Netko je cijepao drva. Dva čovjeka razgovarala su na njemačkom jeziku. Brzo smo se povukli dalje od kuće u šumu i legli. Malo kasnije, primijetili smo jednog psa koji je njušio neki trag i nekoliko desetaka metara od nas, kao zamišljen, odlunjavao dalje. Kasnije, spustio sam se do ceste, koja se lijepo vidjela na udaljenosti ne

više od jednog kilometra, da nabavim nešto hrane za našu grupu. Dva druga krenula su do željezničke stanice da kupe vozne karte. U jednoj gostionici na cesti, u kojoj nije bilo gostiju, pitao sam gostioničara da li mogu kupiti nekoliko hljebova i litru -dvije vina. Na zidu gostione bio je izlijepljen plakat s natpisom: »Slovinci učimo se nemščine.« Gostioničar je donio nekoliko vekni, balon vina i dobar komad šunke. Nije htio primiti novac i upozorio me da izbjegavam da govorim srpskohrvatski.

Toga jutra u Mariboru sjeli smo u voz za Zagreb. Iskricali smo se u Brežicama, nekoliko kilometara od Dobove, jer je tamo bila njemačka i ustaška granična kontrola. U Dobovu smo stigli pješice. Veza su nam bili jedan drug učitelj i njegov brat koji je bio trgovac i gostioničar. Odmah smo ih našli, ali smo stigli u nezgodno vrijeme, jer su nekoliko dana ranije Nijemci pohvatali i ubili neke naše drugove. Ipak, sve se dobro svršilo. Drugovi su našli švercere koji su nas po cijeni od 20 maraka po osobi prebacili preko rijeke Sutle. Prema Zagrebu išli smo pješke, preko polja, izbjegavajući cestu i seljake. Pred dolazak u Zagreb, noćili smo u jednoj kukuruznoj njivi u blizini Podsuseda. Cijelu noć je padala kiša. Debelo blato lijepilo se za cipele. Zbog policijskog časa čekali smo jutro, a zatim smo, opet po dvojica, na odstojanju od nekoliko stotina metara, kaljavi od zemlje, krenuli cestom za Zagreb. Kod Podsuseda umalo što nismo nastradali od ustaša. Pred jednom kapijom, desetak metara od ceste, vidjeli smo ustaškog stražara, a na cesti četvoricu ustaša koji su polako išli pred nama i razgovarali. Išao sam s Ćirom Dropulićem. Kada smo ih sustigli, pogledali su nas i pozdravili riječima »Za dom«, a ja sam ne razmišljajući po starom odgovorio »Pomoz' bog vojnicima«, a zatim da bih popravio stvar rekao »Zdravo dečki«. Ustaše su zastale i nešto se na brzinu dogovarale, a mi smo, shvativši situaciju, potrčali što smo brže mogli u ljeskar pored same ceste i pobjegli. Svi smo sretno stigli u Zagreb, osim Slavka Krkljuša, koga su ustaše uhvatile i strijeljale kao Srbina.

Prva veza u Zagrebu, na Tratinskoj cesti, nije funkcionirala. Druga je bila u prodavaonici duhana u Radišinoj ulici. Tražili smo cigarete sa zlatnim šiljcima a kada nam je drugarica odgovorila da imaju cigarete samo sa zelenim šiljcima veza je bila uspostavljena. Ta nas je drugarica ponovo uputila u Tratinsku cestu, ali na broj 12. Kada smo zazvonili, na vratima se nasmijana pojavila Štefica Crnojevac, sestra našeg druga Štroka Izidora, divna i hrabra drugarica. Pošto je Crnojevac bio krojač, pitali smo da li šiju plava ski-odela. Na to nam je Štefica veselo odgovorila da šiju samo zelena. Zbog stalnih ustaških racija, morali smo često mijenjati stanove, što nije bilo nimalo lako. Poslije policijskog časa, čuli su se revolverski i mitraljeski pucnji, poneki rafal i pokoja eksplozija bombe: to su naši drugovi, komunisti Zagreba, bili u akcijama. Do odlaska u partizane svako-dnevno sam održavao vezu s nekim drugovima iz naše grupe i Ilijom Englom, španskim borcem, divnim drugom, Sarajlijom, koji je prije nas stigao u Zagreb, a od koga smo dobili lažne legitimacije izdane, navodno, od ustaškog redarstva. Organizacijom našeg povratka iz Njemačke za Zagreb, boravka u Zagrebu i odlaska u partizane, rukovodio je Vlado Popović. S lažnom legitimacijom krenuo sam vozom za Vrhovine. Zvao sam se Ibrahim Hodžić, a po zanimanju sam bio, kako je to stajalo u legitimaciji, trgovac ćilimima. S drugaricom Nedom, studenticom agronomije, svojom novom vezom, putovao sam bez smetnji do Vrhovina u kojima su tada bili Talijani. Na pitanje jednog ustaše gdje putujem, odgovorio sam da mi je brat keiner i da idem »burazeru« u Plitvice ne bi li mi pomogao da hotel kupi nešto ćilima, na šta mi je rekao da se pričuvam, jer da tamo pored »naših« ima i četnika i komunista. Iz Vrhovina sam s Nedom stigao u Babin Potok do partizanskog odreda čiji je komandant bio Srđan Brujić.

Prvi susret s našima bio je u pravom smislu riječi partizanski. Zapravo, bili smo dočekani s desetak metaka koji su zujali preko naših glava. Primijetili smo desetak napadača i među njima jednu bosu djevojku, što su se prebacivali u skokovima. Neda me povukla u jednu vrtaču, rekla da su to naši. Kad su već bili blizu, pozvala je neke drugove po imenu; veza je bila uspostavljena i tako sam napokon stigao u partizane. U odredu je već bio i »Španac« Marko Perić. On je ostao, a ja sam preko Donjeg Lapca, gdje sam našao »Španca« Vladu Četkovića, s Markom Oreškovićem i nekim delegatima iz Like preko Srba stigao u Drvar u vrijeme održavanja drvarske konferencije. *

Odlomak iz sjećanja *Od Vernea do ustaničkog Drvara*, objavljenog u knjizi *Španija 1936-1939*, knjiga IV, »Vojnoizdavački zavod«, Beograd, 1971.

Ćiril Dropulić

LOZINKE NA TREŠNJEVCI

Iz koncentracionog logora izišao sam s glavninom naših logoraša. Po direktivi KPJ otišli smo u Njemačku na rad, s tim da to iskoristimo za povratak u Jugoslaviju. S još pedesetak drugova u Njemačkoj sam bio određen da radim u blizini grada Halla, kod Leipziga, na gradnji tvornice sintetičkog benzina. Nosili smo teške željezne tregere, a radilo se i na visini od 8 do 10 metara. Za šefa smo imali okorjelog fašista.

S nama su radili i talijanski radnici, kao i Francuzi — ratni zarobljenici. Među njima je bio i jedan Španac, koji se borio na strani Republike, a kasnije su ga zarobili Nijemci kao francuskog vojnika. S njima sam često razgovarao na francuskom, talijanskom, a nekad ponešto i na španjolskom.

Jedanput je šef naredio da prenosimo teške željezne grede. Ja sam se pravio kao da ga nisam razumio, te tako nismo ništa radili. Nijemac mi nije vjerovao. Počeo je da viče da sam saboter i pozvao me u kancelariju kod generalnog direktora. Znao sam da je direktiva Partije da budemo obazrivi, da izbjegnemo otvorene sabotaze i sve što bi nas izložilo represalijama okrutnih Nijemaca i ličnoj opasnosti. Zbog toga sam direktoru tvrdio da ne znam toliko njemački i da šefa stvarno nisam razumio.

Direktor je govorio ruski, pa mi je pričao kako je u Rusiji dobro. Ja sam mu rekao da ne znam kako je u Rusiji niti me to interesira, a ovdje sam da zaradim svoj hljeb. On je još htio da govori o Sovjetskom Savezu, da »hvali« tamošnji život i si. Bila je subota, pri kraju radnog vremena, pa sam to iskoristio da zamolim direktora da nam dozvoli da odemo u Leipzig radi nabavke nekih stvari (odjeća, obuća i dr.) koje su mojim drugovima i meni neophodne za rad. Direktor se složio s tim da idemo, ali uz uvjet da u ponedjeljak obavezno budemo na radnim mjestima, napominjući da ćemo nastaviti naš razgovor. Odobrenje me obradovalo.

Šef je bio ljut na mene, možda zato što sam se kod generalnog uspio izvući. Kad sam se vraćao k baraci, gdje je trebalo da se presvučem, ugledao sam težak prizor. Iznad mene je radio jedan Poljak (nosio je na leđima veliko slovo P). Dok je tukao po željeznoj konstrukciji, zviždukao je. Moj šef je pozvao policajca, a ovaj je uperio pištolj i opalio u Poljaka, koji sa desetak metara visine pade pred nas u blato. Šef je odmah pogledao u mene, tupo i uporno buljeći. Ja sam sačuvao hladnokrvnost — nisam reagirao na taj grozni događaj, već sam se, iako bih ga smoždio, napravio ravnodušnim i produžio put k baraci. Šef je sigurno mislio kako će i na mene doći red da svršim kao onaj Poljak.

Mi smo te subote već bili spremni za bijeg. Spomenuti dopust nam je bio potreban da dobijemo u vremenu, a i kao razlog za putovanje u Leipzig. Nekoliko dana ranije, iz zemlje nam je stigla veza od CK KPJ s obavještenjem da tražimo načina da preko nje bježimo u domovinu. Tu vijest nam je donio Cvetko Većeslav Flores, koji nam je dao upute, veze i lozinke (adrese, imena ljudi i dr.). Sve to morali smo naučiti napamet. Dao nam je i adrese svih veza do Zagreba. U prvoj grupi određeno je da pođemo: Vlado Lončarić, Bora Pockov, Mirko Krželj, Stjepan Rogina Štef, Nikola Car, Voja Todorović Lerer i ja. Imena još dvojice drugova ne mogu da se sjetim. Osim sekretara partijske organizacije nitko nije znao za naš plan bijega. Kasnije je i na preostale drugove došao red da bježe.

Pockov i ja uspjeli smo se ubaciti u brzi vlak koji je bio prepun putnika. Jedna veća grupa pošla je brzim vlakom nekoliko sati ranije, a nas dvojica smo ostala za slijedeći. Kako u vagonu nije bilo mjesta, u početku smo gotovo visili na stepenicama. Nešto kasnije uspjeli smo ipak da se nekako uguramo. Tako smo stigli do Niirnberga, gdje je voz nešto dulje čekao. Bili smo gladni i žedni, ali smo se držali kao da nam ništa ne nedostaje. Sad je u vagonima bilo nešto više mjesta. Gledali smo kroz prozor zgrade i ulice. Preko zvučnika je odjeknuo Goebbelsov govor. Jedva smo dočekali polazak vlaka.

U Miinchenu su nas čekali drugovi koji su krenuli prije nas. Nastavili smo put do Graza, dokle smo bili uzeli vozne karte, a zatim smo, pošto smo se snabdjeli s nešto hrane, produžili drugim vlakom do Erenhauzena (pete stanice od Graza). Tu smo sišli s vlaka i pošli pješice na jugozapad, do velike šume u kojoj smo ostali dva-tri dana. Naime, čekali smo kišu da bismo po nevremenu lakše prešli granicu. Čim je počela kiša, nastavili smo po blatu preko uzoranih njiva. S vremena na vrijeme pljuštalo je kao iz kabla. Mokri i blatnjavi šunjali smo se veoma oprezno. Iskoristili smo priliku dok su se stražari smjenjivali i prešli granicu neopaženo. Preko nekih brežuljaka obraslih šipražjem stigli smo do jednog sjenika, uvukli se u sijeno i tu prespavali cio dan.

Sutradan smo se probudili osušeni i odmorni i nastavili pješice do Maribora. Uz put smo jeli sirovu repu i kukuruz. Od Maribora produžili smo vlakom do Brežica, a zatim smo preko vinograda, njiva i livada nastavili pješke. Pred Dobovom Vlado Lončarić je pošao da uspostavi vezu, a mi smo, skriveni u kukuruzima, čekali. Oko 14 sati počela je padati kiša, koja nije prestala sve do kasno u noć. Bili smo mokri do kože, ali smo morali čekati u kukuruzima. Napokon je i Vlado stigao, pa smo krenuli dalje. Noge su nam bile blatnjave i teške kao olovo. U Dobovi su nas dočekala dva mlada druga i odvela na večeru. Poslije toga, nastavili smo po kiši ka granici NDH na rijeci Sutli, koju smo morali pre-gaziti. Voda nam je dopirala i do pasa.

Dalje smo nastavili preko raskvašenih njiva i livada, a zatim preko potoka i močvara. Tako smo se kroz tamnu noć privlačili k Zaprešiću. Zastali

smo, jer se u blizini čuo razgovor. Plašeći se da po noći ne nabasamo na ustaše, odlučili smo da presjedimo do zore. Iako je bilo ljeto, mokri i blatnjavi cvokotali smo od studeni. Netko je predložio da iskopamo rupu i u njoj naložimo vatru. U obližnjem vinogradu našli smo suhog kolja, naložili vatru i odozgo prekrili mantilom. Međutim, plamen nas je ipak otkrio. Pripucale su puške i mi smo odmah ugasili vatru. Zatim smo ponovo produžili cupkati po blatu.

Čim je svanulo orijentirali smo se gdje se nalazimo, Todorović i Lončarić su dobro poznavali Zagreb i okolicu, pa smo brzo ustanovili koliko nam još treba do Zagreba. Podijelili smo se u grupe po dvojica — trojica, i tako krenuli u pravcu Zagreba. Todorović i ja smo određeni da idemo naprijed. Izišli smo na cestu i krenuli prema Zaprešiću. Bilo je malo straha kad smo susreli ustašku patrolu, ali smo prošli sretno. Iza nas su išli Vlado Lončarić, Štef i još jedan drug. Kad smo se okrenuli, nismo ih više vidjeli. Mi smo nastavili put. I uz sav umor i iscrpljenost držali smo se krepko i neusiljeno, da ne bismo izazvali sumnju. Odjeća i obuća su nam bili mokri i blatnjavi. Todorović je bio bez kape i mantila, nosio je tašnu, dok sam ja imao mantil i šešir na glavi. Negdje kod Podsuseda zašli smo u jedan potok i oprali obuću i odjeću, a zatim onako mokri nastavili put u pravcu Zagreba. Bilo je već osam sati ujutro i dosta toplo. Iako smo onako mokri izgledali neobično, nitko se na nas nije osvrtao. Čini se da je svaki prolaznik bio zaokupljen svojim brigama.

Stigli smo najzad do predgrađa Zagreba, gdje smo provjerili lozinke i dane nam adrese. Todorović je išao na adresu Tratinska cesta 14/11 (sada Ulica Rade Končara) kod krojača Crnojevca »po odijelo koje je dao da se šije«. Ja sam pošao na adresu Tratinska cesta 32 ili 34, prizemno, dućan za prodaju cipela. Već sam zaboravio ime druga i lozinku. Kada sam došao pred dućan, cipela nije bilo. Meni se to odmah učinilo sumnjivo. Pomislio sam da je možda provala ili slično. Vratio sam se ne oklijevajući na broj 14, oprezno ušao u hol i pogledao da me netko ne prati. Pošto nisam primijetio ništa sumnjivo, pošao sam na drugi kat do druga Crnojevca. Vrata su se otvorila prije nego što sam stigao da pokucam. Pojavila se Crnojevčeva drugarica Štefica i rekla mi: Ne treba mi lozinka, znam ja tko si.

Tako smo stigli u Zagreb, gdje sam čekao na legitimaciju nekoliko dana, a zatim s dobivenim ispravama otišao u partizane 28. jula 1941. godine.

* *Španija*, knjiga 4, »Vojnoizdavački zavod«, Beograd, 1971.

Izidor Štrok

POVRATAK IZ ŠPANJOLSKE

Već 1941. godine u logoru je bila direktiva Partije da se prebacujemo iz Francuske u Njemačku, jer je u ono vrijeme Njemačka tražila radnu snagu. Izlaz iz logora bio je moguć pod različitim uvjetima. Ja i Šime Kraljev, na primjer, imali smo propusnice. Logor smo napustili zajedno s Milašinčićem. On je propusnice vratio, a mi smo vani dobili isprave s kojima smo se, napuštajući odmah Francusku, u vlaku legitimirali kao ekonomski emigranti, a ne španjolski dobrovoljci. Stigavši u Lyon sastali smo se s Lazom Latinovićem, našim »Španjolcem« koji je otišao prije nas. Njegovom pomoći odmah smo se povezali s komandom Nijemaca koji su skupljali radnu snagu za Njemačku.

Šime Kraljev i ja bili smo u Lyonu otprilike 15 dana i ondje dočekali razne ljude, a i naše »Španjolce«, ali smo se pravili kao da se ne poznajemo. Nismo se smjeli poznavati. Bilo je određeno da Šime i ja pođemo u Leipzig. Stigavši onamo, nismo znali što ćemo raditi. Komanda je znala da smo mi metalski radnici, ali koja će nas tvornica dopasti, nismo mogli saznati. Bili smo određeni za tvornicu aviona »Junkers«. S obzirom na to da je tu bilo mnogo radne snage iz čitave Evrope, smjestili su nas u logor u krugu tvornice, gdje smo i stenovali i radili. Radilo se 12 sati od šest do šest, a ostalo vrijeme bio je odmor. Živjeli smo pod dosta teškim uvjetima, ali nakon dva-tri tjedna Šimi i meni je bilo odobreno da stanujemo izvan tvornice, 3 km daleko od tvornice. Našli smo stan, jednu sobu, u nekoj privatnoj kući. Nastojali smo se istaći vrijednošću i marljivošću, jer nam je bilo u interesu da steknemo povjerenje poslovođa i glavnog šefa kako bismo bez mnogo teškoća dobili pasoš, jer je direktiva Partije bila da se što prije nađemo u Jugoslaviji.

Mi »Španjolci« u Njemačkoj bili smo u stalnoj vezi i sastajali smo se u raznim mjestima i znali smo kako i kada treba da idemo. Već u srpnju smo dobili pasoše. U Berlinu je bio predstavnik NDH. Čudili smo se da uopće nemaju podataka o nama i da smo bez poteškoća dobili pasoše. Rekli smo da idemo na

odmor u Zagreb i da ćemo vraćajući se, dovesti braću, s obzirom da im je potrebna radna snaga.

Neposredno prije odlaska molili su nas neki Nijemci iz tvornice gdje smo radili da im iz Jugoslavije donesemo tkanine, jer su znali da u Jugoslaviji ima materijala, a u njih je već bila nestašica. Nudili su nam svašta, pa i marke, ali smo mi rekli da maraka imamo dovoljno i da će nam sve platiti kad im donesemo robu. I tako smo mi iz Njemačke pošli legalno, jer nitko nije znao tko smo. Stigavši u Maribor već smo susretali drugove za koje se znalo da su »Španjolci« i nisu mogli legalno napustiti Njemačku, pa su zato prelazili granicu ilegalno pješke, a u Mariboru se opet ukrcavali u vlak. Tako smo u vlaku sreli Iliju Gromovnika i još neke drugove, ali smo hinili da se ne poznajemo. Pred samim Zagrebom vlak se zaustavio i u njega je ušla ustaška kontrola. Sve su nas legitimirali, pregledali nam pasoše i malo sumnjivo promatrali, no naše držanje bilo je takvo da nisu mogli primijetiti neku nervozu. Nakon pregleda vlaka, stigli smo u Zagreb. Imali smo lozinku i mjesto gdje ćemo se javiti, jer stupivši na zagrebački kolodvor odmah smo bili ilegalci i morali smo se maskirati. Sjećam se, imao sam crne naočale i neki kačket. Pošli smo ravno na našu javku u sadašnju Adžijinu ulicu u trafiku u kojoj je radila Štefica Hohnjec. Na lozinku ima li cigareta sa zlatnim šiljcima, ona nam je odgovorila: »Ima, gospodine, samo malo pričekajte.« Čekala je da jedan kupac izide i uputila nas krojaču u Draškovićevoj ulici, gdje su nas čekale dalje direktive. Kod krojača sreli smo Šime Kraljev i ja mnogo drugova. Trebalo je da čekamo prvi vlak za Karlovac. Spavali smo na raznim mjestima. Ja sam, na primjer, otišao svom rodaku Horvatu u Vončininoj ulici i ondje sam prespavao tri noći. Tada sam dobio novu vezu i otišao u Trnje, a nakon toga smjestio sam se negdje kod Savske i tu dočekaao legitimaciju, odnosno propusnicu za Karlovac. Po legitimaciji bio sam bankovni činovnik s potvrdom da idem u inspekciju u Karlovac. I Šime Kraljev je dobio sličnu legitimaciju. U vlaku za Karlovac nismo se poznavali.

Napuštajući Zagreb, stvarno smo se osjećali nevjerovatno sigurni. Bio sam iznenađen vezama u Zagrebu i organizacijom; čovjek je osjećao kako na svakom koraku postoje naši simpatizeri i da je Partija na svima mjestima. Do vlaka su nas dopratili i naš ulazak u njega promatrali naši drugovi. Na putu za Karlovac opet kontrola. Ja sam stajao u hodniku i gledao kroz prozor. Uzevši legitimaciju kontrolor je promatrao mene, zatim fotografiju, a onda me upitao za razlog mog putovanja. Pokazavši mu potvrdu da idem u inspekciju, pitao sam ga što mu je sumnjivo. On je odgovorio da traži neke »Španjolce«. Ja sam hinio čuđenje da u Jugoslaviji ima »Španjolaca« na što me je on, kao poučio, da su to Jugoslaveni koji su se tamo borili protiv Franka i tako je taj dijalog završen. Stigli smo u Karlovac, gdje je trebalo da odemo na određeno mjesto, ali budući da su baš dan prije bili izdani neki drugovi, drug koji je trebao da nas primi nije bio kod kuće. Njegova majka je bila iznenađena našim dolaskom i čudila se da drugovi u Zagrebu ne znaju da je jučer bilo hapšenje u Karlovcu. Ipak, preuzela nas je i tu smo proveli jedan dan i noć, a sutradan smo pošli na sastanak s drugom Krašom na Korani. Kraš nam je rekao da je boravak u Karlovcu vrlo riskantan, ali da su usprkos tome što je jedna veza provaljena, dvije ili tri još uvijek sigurne. Tu je Robert Domany, Mošo, Ilija Gromovnik, Milašinčić; bilo nas je otprilike osam u Karlovcu. Veza koja je trebala da stigne iz Tušilovića, nije stigla. U samom Karlovcu ostali smo oko osam dana. Bio je upravo sajamski dan, petak, kad je stigla jedna žena iz Tušilovića s kolima na kojima je, mislim, imala ormar. Mi smo čekali tu ženu. Dobili smo njezin opis i opis kola natovarenih ormarom.

Direktiva je bila: kada ona krene iz Karlovca, mi treba da pođemo za njom šetajući. Ali nismo pošli svi, samo Milašinčić, Robert Domany, Mošo i ja. Prvi dan našeg boravka u Tušiloviću susreli smo Čanicu Opačića, koji je s grupom partizana napao poštu — pri čemu je Veco Holjevac[^] bio ranjen — kao i doktora Savu Zlatica. Bila je to velika radost. Čanica Opačić je rekao:

»Sada možeš baciti legitimacije, tu smo mi gospodari i više legitimacija ne treba.«

Iz Tušilovića krenuli smo za Debelu Kosu. Ondje smo ostali od 8 do 10 dana, a onda se razišli po terenu.*

Zvonimir Komarica

KERESTINEC

*Kako smo stigli u Kerestinec — Život u logoru — Bijeg
Rigoleta Martinija — Hitler napada SSSR — Prve žrtve
— Odlučujuća noć — Proboj iz logora — Borbe s ustašama
— Vanjske udarne grupe — Zapis pred strijeljanje*

U srpnju 1941. »zapovjednik kopnene vojske general pješništva, Slavko Štancer« dostavio je pod br. 383. »Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva« NDH izvještaj u kojem je, među ostalim, javljao:

»... 14. srpnja između 1 i 2 sata pobunili su se komunisti u zatvoru Kerestinec i njih 70 — 80 napali na stražu, ranili jednog stražara. Drugi dio straže su razoružali i uzeli 14 pušaka, 2-3 puškomitraljeza i 30 bombi, koji su se poslije razbjegli u nepoznatom pravcu.

Potjera je upućena na sve pravce za istima...«

Napad i razoružanje straže u logoru Kerestinec izveli smo potpuno golih ruku. Mi komunisti, nismo mogli niti htjeli dopustiti da nas okupator i njegove sluge odvede grupu po grupu i kao stoku ubijaju. Istog dan^i, 14. jula, »Zapovjedništvo I Hrvatske oružničke pukovnije« dostavilo je raspis svim svojim jedinicama s imeničkim popisom zatvorenika referade I c.

**Zapovjedništvo I Hrvatske
oružničke pukovnije
J. S. Br. 1150.**

SVIM JEDINICAMA OVE PUKOVNIJE

Dostavljam prednji spisak komunista koji su noću 13/14. srpnja o. g. pobjegli iz koncentracionog logora u Kerestincu, naoružani sa 14 pušaka koje su oteli stražarima i 30 bombi s time da se za istima najenergičnije traga i u slučaju pronalaska po zakonu postupi.

Zagreb, 14. srpnja 1941.

Zapovjednik - pukovnik,
(potpis nečitljiv)

15. VII.
Država Hrvatska
broj 409. 14. srpnja 1941. god. Po pri-
jemu k znanju i saopćenju oružnicima
radi tjeralice, u akta,
Zapovjednik postaje, stražmeštar:
Josip Jakobović, v. r.

Oko pola noći 16. svibnja 1941. zazvonila su tri ustaška agenta na vratima stana u Blažekovoj ulici br. 2 u Zagrebu. Svjetlo i upereni revolveri brzo su me probudili. Agenti su izvršili »premetačinu«. Ništa kompromitirajuće nisu našli, niti su se posebno trudili ili bilo šta pitali. To je govorilo da nije riječ o »provali« u organizaciji, nego o uhićenju druge naravi. Na ulici su rekli da će pucati ako pokušam bježati.

U Maksimirskoj ulici je stajao policijski automobil »zeleni tomaš«. Nakon nekoliko minuta čekanja, u automobil je ušao Petar Korasić, pekar. Nosio je zatvorske rekvizite: deku, mali jastučić, rezervno rublje, papuče i nešto hrane. Usput je automobil primio još nekoliko uhapšenih drugova. Ubrzo se velika kapija zatvora u Petrinjskoj ulici otvorila i »zeleni tomaš« nas je ostavio u dvorištu. Tu je bilo i nekoliko poznatih drugova. Rekoše mi da ustaše ove noći hapse po popisu koji je ostavila policija Banovine Hrvatske, a koji je sastavljen u Zagrebu prigodom proslave 33-godišnjice oktobarske revolucije 1940. godine. Tom prilikom je u zgradi Matice hrvatskih obrtnika, Ilica 49 bilo uhićeno 517 lica pripadnika naprednog radničkog pokreta.

U uzničkoj sobi, dimenzije oko 4 X 6, bilo nas je tridesetak. Mogli smo spavati zahvaljujući samo pričnama (širim drvenim klupama). Zavlačili smo se ispod njih. Tako je ista površina primala dvostruki broj zatvorenika.

Društvo u sobi je bilo raznoliko. Komunisti su činili većinu. Bilo je nekoliko Židova, jedan mladi rabin i nekoliko činovnika državnog aparata monarhističke Jugoslavije. Iz dana u dan u ćeliji je postajalo sve toplije i nesnosnije. Nitko nije puštan, niti zvan na saslušanje, a novi su pristizali. U kutu blizu prozora s Gabrijelom Santom sam dijelio zalogaje, prostor, strepnje, nade i tjeskobe iščekivanja velikih zbivanja.

Službujući stražar je 22. svibnja prozvao Đuru Bermanca, Valentina Šuha, Ivana Kleščića i mene. Pošto je rekao da ponese stvari, zaključili smo: ili sloboda ili logor. Na hodniku su nas dočekali Niko Tomić, Petar Korasić i još nekoliko drugova.

Stražar nas je ostavio, a mi smo komentirali našu najnoviju situaciju. Kroz prozor, koji je gledao u dvorište, vidjeli smo automobil za prevoz zatvorenika

— »crnu maricu«. Iz njega su izlazili drugovi, dovedeni iz zatvora na Savskoj cesti, koje je uglavnom uhapsila još Šubašić-Ivkovićeva policija 27. ožujka 1941. i predala Nijemcima i ustašama. Uskoro nas je stražar poveo u dvorište. Iz zatvora na Savskoj cesti dovedeni su: Božidar Adžija, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Zaja, Stjepan Vlahek, Dušan Samardžić, Alfred Bergman, Zvonimir Rihtman, Josip Šiber, Anton Mrak i Pavao Markovac. S tom grupom stiglo je i nekoliko drugova koje su uhapsile ustaško-njemačke vlasti i koji su bili također zatvoreni na Savskoj cesti (August Cesaree, Ivan Krndelj i još neki). I u grupi koja je izvedena

iz zatvorskih ćelija u Petrinjskoj ulici bilo je nekoliko komunista protiv kojih je policija banske vlasti vodila istragu i predala ih ustašama (Vladimir Vitasović, Josip Turković, Aleksandar Turković, Ivan Klešćić, Valentin Šuh i još neki). Sad je pred svima stajalo pitanje: što se to priprema i kamo nas odvođe?

Uskoro su nam naredili da uđemo u otvorene policijske autobuse. U toku tog poslijepodneva 22. svibnja bili smo prevezeni u novoosnovani koncentracijski logor Kerestinec, koji se nalazio oko 25 km od Zagreba, u pravcu Samobora. Dok su nas vodili kroz grad, a zatim kroz selo Sv. Nedelju, mi mlađi smo pjevali revolucionarne antifašističke pjesme. Pošto smo prešli preko ulaznog mosta dvorca Kerestinec i kroz velike okovane dveri, našli smo se u četverouglastom dvorištu dvorca bivšeg bana Mihalovića. Tu su nas dočekali radoznali pogledi trojice braće Kazića. Njih su nekoliko dana prije nas dovezli izravno iz Jastrebarskog i smjestili u prizemlje.

U početku nas je bilo oko pedeset. U centralnoj zgradi dvorca Kerestinec na prvom katu bili smo prvi zatvorenici. Smješteni smo na prvi kat u četiri velike sobe. Iz soba je namještaj nekud bio iseljen, a sve je ostalo prašnjavo i prljavo. Jedino je biblioteka, gotovo sva na stranim jezicima, ostala na svome mjestu.

Koristeći se iskustvom drugova koji su proveli više godina na robijama, isti dan smo organizirali ekonomske zajednice i počeo je život po dnevnom rasporedu.

S obzirom na režim uprave logora prema nama, u relativno kratkom razdoblju od dva mjeseca naš način života se mijenjao, pa bi se, po tome, mogle razlučiti tri etape: od dolaska u logor pa do napada Njemačke na SSSR; od 22. lipnja do 8. srpnja, kada je strijeljano 10 drugova; od 9. srpnja do 14. srpnja, kada smo se oslobodili.

Do 22. lipnja život u logoru je bio, koliko-toliko, podnošljiv. Naše obitelji u Zagrebu dobivale su propusnice za posjete logoru. Tako smo primali hranu, rublje i knjige za čitanje (naravno, uz prethodnu cenzuru). Stalnu propusnicu imala je Franjica, žena Divka Budaka. Njenim posredovanjem Rade Končar održavao je vezu s komunistima u logoru.

Mene su posjećivali brat, otac, Mira Vizler i Ljubo Šarić.

Prvi spor s upravom logora izbio je drugi dan po dolasku, kada su pokušali da nas tjeraju na poljske radove. Božidar Adžija uspio je taj spor riješiti u našu korist.

Svaki dan smo slušali razna predavanja Price, Keršovanija i ostalih drugova. Po manjim grupama učili smo jezike i proučavali historiju SKP (b). Mnogo smo raspravljali o tadašnjoj međunarodnoj situaciji. Vinko Jedut i Vlado Madarević su poslani u bolnicu u Zagreb.

Iz dana u dan broj zatvorenika se povećavao. Stigla je travnička grupa (sedam drugova), zatim i vinkovačka (tri druga), a svaki dan i po nekoliko drugova uhapšenih u Zagrebu. Ustaše su novopridošle svrstavali u »komuniste«, »pravoslavne« i »Židove« i tako ih razmješitali po logoru, ili u poseban logor izvan zidina dvorca. One koje su ustaše »klasirale« kao komuniste primali smo u svoju sredinu ako smo ih poznavali; neprovjereni drugovi su bili privremeno izolirani u posebnu sobu, dok nisu stigli podaci o njima.

¹ Propusnice je davao ured Ustaškog povjerenika za javni red i sigurnost Bože Cerovskog, koji je prilikom imenovanja sredinom travnja izjavio novinarima da je za »četnike i nepoćudne elemente« u dvorcu Kerestinec osnovan logor. Prvu grupu Kerestinec je primio 19. travnja, a u prvom popisu od 21. travnja bilo je 60 osoba, većinom Srba iz državnog aparata Banovine Hrvatske.

U jednoj maloj sobici u prizemlju dvorca živio je, formalno izoliran od našeg kolektiva, Rigoletto Martini »Kvatro«, organizacioni sekretar CK KP Italije.

U Jugoslaviju je stigao krajem 1940. godine iz SSSR-a. Trebalo je da uspostavi vezu i organizira partijski rad u Italiji. Međutim, već 12. siječnja 1941. je uhapšen u Zagrebu. Imao je lažne dokumente u kojima je stajalo da dolazi iz Francuske. Tadašnji policijski pristav, inače specijalist za komuniste, Šoprek, nije znao ništa o osobi koja mu je slučajno dopala u ruke. Čini se da je Šoprek jedino njegov policijski instinkt govorio da je uhapšeni talijanski emigrant važan funkcionar radničkog pokreta Italije. Pokušao je raznim policijskim torturama da od Martinija sazna tko je, odakle je došao, s kim je povezan u Zagrebu, kakve zadatke ima i si. Martini se držao dobro i ništa nije odavao.

Da bi spriječila tajno umorstvo ili predavanje Martinija fašističkoj policiji u Italiji, naša Partija je u ime organizacije Narodne pomoći izdala letak ovakva sadržaja:

SVOJ POŠTENJAVNOSTI

Dvanaestog januara ove godine uhapšen je u Zagrebu na ulici pod vrlo misterioznim okolnostima talijanski emigrant — antifašist RIGOLETO MARTINI. Rigoletto Martini je bježeći iz Francuske bio na proputovanju kroz Jugoslaviju. Sva dosadašnja raziskivanja druga R. Martinija ostala su bezuspješna; on je nestao među zidinama jugoslavenskih glavnjača, on se nalazi u rukama krvnika mučitelja i njegov napačeni život radnika, antifašiste, borca iz Španije nalazi se u opasnosti; postoji opasnost da ga njegovi mučitelji ubiju, kao što su već izmrcvarili i poubijali tolike druge borce u glavnjačama Jugoslavije. Ukoliko ga njegovi mučitelji i ne bi ubili, postoji opasnost da ga predaju u ruke talijanskih krvnika. U svakom slučaju njegov je život u velikoj opasnosti i potrebno je učiniti sve za njegov spas. Mi se obraćamo na čitavu pošteni javnost da digne svoj glas protiv ovog najnovijeg zločina koji se sprema (ako već nije izvršen) nad antifašistom Rigoletom Martinijem. Mi se obraćamo na sve napredne ljude u Jugoslaviji da dignu svoj glas protesta protiv mučenja i ekstradicije u Italiji Rigoleta Martinija, da traže njegovo puštanje na slobodu i pravo azila u našoj zemlji.

Rigoletto Martini imade ženu i malu kćerkicu u emigraciji u jednoj drugoj zemlji i one su u strašnoj brizi za svog muža i oca. Mi se obraćamo svim ženskim društvima, svim majkama i ženama da dignu svoj glas protesta protiv izvršenja zločina nad jednim čestitim radnikom, dobrim mužem i ocem za čiji život strepe njegova žena i dijete.

Ne dozvolimo da padne još jedna sramotna ljaga na naš narod da umjesto gostoprimstva jedan napačeni prognanik nađe muke i smrt u našoj zemlji.

Tražimo hitno oslobađanje antifašistice Rigoleta Martinija!

Tražimo da mu se dade pravo azila u našoj zemlji!

Narodna pomoć

Ovaj letak pisao je osobno drug Tito. Štampan je u partijskoj tehnici, a organizacije Narodne pomoći su ga razdijelile po Zagrebu i drugim gradovima i krajevima Jugoslavije. Letak je štampan prvih dana ožujka 1941.

Tako je, pomoću ovog letka, javnost bila upoznata da je život Martinija u opasnosti.

Martini je u zatvoru dočekao travanjsku fazu rata protiv Njemačke, kapitulaciju monarhističke Jugoslavije i dolazak njemačko-ustaških vlasti. Jednog dana u mjesecu svibnju 1941. Martini se našao u koncentracionom logoru Kerestinec.

Srednjeg rasta, gotovo nizak, čvrst, temeljito građen, širokih leđa i jakih ruku, crnim i živahnim očima promatrao je pažljivo iz prikrajka sve oko sebe.

Nije bio razgovorljiv. Njega su kratko vrijeme prije našeg dolaska smjestili samog u jednu malu sobicu u prizemlju centralne zgrade Kerestince. Stalno je nešto čitao i izbjegavao kontakte. Njegova rezerviranost ostavljala je na nas nejasan dojam. Pitali smo se da li je to uistinu drug o kome je prije nekoliko mjeseci izdan letak da bi mu se spasio život ili je to neka druga osoba.

Kad je nekoliko dana poslije našeg dolaska »odbor ekonomske zajednice« odlučio da naš kolektiv formira svoju kuhinju, utvrdilo se da se Martini razumije u zidanje kuhinjskog štednjaka. Tako su Zaja, Valjin i Martini počeli zidati štednjak. U toku rada uspjeli su se sporazumjeti i utvrditi sve potrebne elemente Martinijeva identiteta.

Nekoliko dana pošto je naša kuhinja proradila, dobili smo direktivu da s »drugom Talijanom« ne treba razgovarati. Martini je ostao sam u maloj sobici, »društveno izoliran« od našeg kolektiva. Čak mu se i hrana davala krijući od stražara. Dok je Martini zidao peć, Zaja i Valjin su ga hvalili kao vrlo dobrog radnika pred stražarom koji je svraćao u kontrolu. Govorili su da Talijan ima »zlatne ruke« i da se razumije u sve. Prvom prilikom kad je ustrebalo da se za upravu logora svrši neki stručni posao, zvali su Martinija. On je pristao i tim još uočljivije potvrdio da ne pripada našem kolektivu, pošto smo mi od prvog dana dolaska odbili da bilo što radimo za fašiste. Tako je Martini dobio pravo kretanja i izvan kruga logora. Pri izlasku bio se javio dežurnom, rekavši kamo ide i po čijem naređenju.

Jednog toplog predvečerja u prvoj polovini lipnja (prije napada Njemačke na SSSR) u logoru se pronio glas da se Talijan utopio. Jedan od stražara donio je odijelo, koje je našao u blizini potoka kamo se Martini otišao okupati. Mi smo svi odreda bili »žalosni«, diskutirali o tome da li je znao plivati ili ne. Neki su iznosili pretpostavke; najvjerojatnije je riječ o samoubistvu. Pogledima smo se sporazumijevali i davali jedan drugom do znanja da nam je sada tek jasna direktiva o nedruženju s Talijanom. Bili smo sretni što je Martini pobjegao, a uz to na takav način da uprava logora ne može voditi istragu o tome uz čiju je pomoć pobjegao i kako. Uprava je vjerovala da se on utopio ili počinio samoubojstvo, te ga je, čini se izbrisala s popisa i brzo zaboravila. Prije nego što će pasti noć, provirio sam u Martinijevu sobicu i vidio jedini ostatak njegove garderobe — njegov kratki kaput.

O tome kako je organiziran bijeg Martinija postoji više verzija. Međutim, detalji koje mi je navela Franjica Budak popunjavaju ono što se u logoru moglo vidjeti i čuti. Njeni navodi poklapaju se u osnovnom i s drugim verzijama, tj. da je bijeg Martinija organizirao osobno Rade Končar, tada sekretar CK KPH i da ga je automobilom dovezao u Zagreb.

Drugarica Budak navodi da je Rade Končar poslao Martinijevu sliku u logor Divku Budaku. Sliku je donijela ona.

Pošto je bio utvrđen identitet Martinija, drugarica Budak je prenijela svome mužu poruku Rade Končara o tome da treba izraditi plan bijega, jer to traži Kominterna. Određenog dana u dogovoreno vrijeme poslije podne Rade Končar je došao automobilom u blizinu logora. Vozio je Branko Malešević. Pošto je toga dana bila vrućina, Martini je rekao stražaru da će se malo smočiti, skinuo je odijelo i ušao u vodu obližnjeg potoka. Nedaleko od toga s druge strane potoka, na maloj poljskoj stazi, stajao je učenik V razreda gimnazije, Gvozden Budak, s biciklom i paketom pod rukom. Martini je obukao doneseno odijelo i krenuo pravcem koji mu je pokazao Gvozden. Istog časa kada se Martini pojavio na cesti, pred njim se stvorio automobil. Rade Končar je organizirao Martiniju ilegalan

boravak u Zagrebu. Sredinom srpnja Martini je krenuo u Italiju. Na prelasku granice pao je u ruke karabinjerima, odveden je u Rim, zatim u logor, gdje je umro krajem 1942. godine.

Vijest o napadu Njemačke na SSSR primljena je u logoru s nadama u brzu pobjedu Crvene armije. To je bilo osobito izraženo kod nas mladih. Prevladavala je parola: »Ovo je početak svršetka«. Optimizam starijih drugova bio je uzdržljiviji. Uglavnom su sve procjene tadašnje situacije nosile pečat vjere u snagu Crvene armije i želja da se brzo ostvari sloboda.

Sve, a pogotovo nas mlađe, iznenadila je procjena situacije koju je tada dao Otokar Keršovani. I danas, nakon toliko godina, u ušima mi odzvanjaju tiho, ozbiljno izgovorene i nekim vizionarskim pogledom popraćene riječi: »Drugovi, ovo će biti duga i teška borba!«.

Rat Sovjetski Savez — Njemačka donio je niz promjena u režimu logora i time naš život u logoru značajno izmijenio nagore. Izmijenjeni su stražari, koji su se s vremenom i sticajem prilika bili nekako zbližili s nama komunistima. U toku dana bio je zabranjen izlazak iz soba, osim u posebno određene sate za šetnju. Uveden je nov režim posjeta, primanja paketa i slično. Članovi obitelji više nisu smjeli krišom ulaziti u logor, pa ni približavati mu se. Policajcima se, krišom, plaćala usluga da nešto prenesu zatvorenicima ili da koga propuste.

Grupa »advokata Židova« bila je smještena u neke barake i magazine. Imali smo isto dvorište. Kasnije su u tu grupu ubacivali i razne osobe koje su u trenucima pijanstva pokazivale neraspoloženje prema ustašama i Nijemcima.

Nakon nekoliko dana, logor je posjetio povjerenik za javni red i sigurnost u Zagrebu Božo Cerovski. Tražio je razgovor s Keršovanim. Poznavali su se još iz kaznionice Lepoglava, gdje je Cerovski bio na robiji kao hrvatski nacionalista za vrijeme stare Jugoslavije. Njih dvojica su šetajući dvorištem razgovarali gotovo čitav sat. Cerovski ga je uvjeravao na brzu pobjedu Njemačke nad SSSR-om, govorio mu neke detalje o stanju na Istočnom frontu. Ispitivao je njegovu čvrstinu. Keršovani ga je ubjeđivao da će SSSR neizbježno pobijediti, ali je dopuštao da borba može biti duga i teška. Mi mladi smo se naivno čudili kako to da Keršovani ne može ubijediti ustašu Cerovskog u pravednost naše borbe.

Poslije toga u logor je iznenada došla kontrola. Pretresli su sve, tražili su oružje i zabranjene knjige. Dolazak kontrole bio je pravovremeno zapažen, tako da smo posakrivali sve što bi moglo biti kompromitirajuće. Tom prilikom oduzeli su nam noževe i od pribora za jelo ostavili samo žlice.

Bila je subota, 5. srpnja. Poslije podne oko 15 sati. Vrijeme slobodno za odmor. Velika vrata dvorca Kerestinec su zaškripala. U dvorište je ušao otvoreni policijski automobil. Kao obično mi smo istrčali na hodnik vidjeti da li je tko poznat doveden te da bismo čuli novosti. Iz policijskog automobila ovaj put nije izlazio nitko. Sa sjedišta kraj vozača iskočilo je nekoliko policajaca. Bez riječi smo se pogledali. To je bilo prvi put da će netko biti nekamo odveden. Jedan od policajaca je došao na kat gdje smo bili smješteni mi — »deklarirani komunisti«.

Počelo je prozivanje: Božidar Adžija, Ognjen Priča, Ivan Krndelj... Odsječno, policijski, rekli su: »Spremite se!« Došli su do sobe u kojoj je za nekakvim starim stolom radio Otokar Keršovani. Kad ga je policajac prozvao i naredio »Spremite se!«, Keršovani se nije dizao. Samo ga je preko naočala pogledao i tiho rekao: »Dozvolite da završim misao.« Napisao je još nekoliko redaka za knjigu »Historija Hrvata«, završio rečenicu i stavio točku. Prozvani su i ostali. Ivo Kun, Simo Crnogorac. Bergman, Korski, Richtman i Kraus odvedeni su nekoliko

dana kasnije, čini se 8. srpnja. (Korski kao »petkovac«, a Richtman kao revizionist bili su isključeni iz kolektiva komunista. O tome se nije raspravljalo!?)

Svi smo vjerovali da ih odvođe u neki drugi logor. Tada se već znalo da jedan logor postoji u Podravini — »Danica« kod Koprivnice i jedan kod Gospića »Jadovno«. Predvečer su vratili Krndelja. Mjesto njega su odveli Rozencvajga. Ta zamjena nas je još više zabrinula. Tada nam nitko nije znao objasniti njeno značenje. I Krndelj je bio više nego zabrinut. Zapravo, čini se da su ustaše zaključili da je omjer Hrvata, Srba i Židova u grupi koju su namjeravali strijeljati za njih politički[^] nezgodan. Zato su vratili Krndelja kao Hrvata, a uzeli Rozencvajga, koji je bio Židov i poznat komunist sa Sveučilišta u Zagrebu.

Pred vrata oko 17 sati stiglo je nekoliko drugarica. Među njima su bile, koliko se sjećam, Ada Priča, Lidija Adžija, Ruža Keršovani. Bile su zaprepaštene kad im je dežurni stražar rekao da su im drugovi nekud odvedeni. Brzo su se pribrale i krenule u Zagreb. Drugarice Keršovani i Kun su uspjele da ih u ponedjeljak, 7. srpnja, primi Božo Cerovski — ustaški povjerenik za sigurnost. Nisu dobile dozvolu za razgovor niti bilo kakvu korisnu informaciju.

Tu noć smo slabo spavali. Tiho šapćući komentirali smo odvođenje drugova, pretpostavljali i zaključivali. Sutradan je u logor stigla vijest o smrti ustaša emigranata Mije Babića i Podgorelca u borbama u Hercegovini. Iz novina smo vidjeli da je Pavelić proglasio trodnevnu žalost.

Devetog srpnja policijski činovnici su nas popisali grupno po vjeroispovijesti i po abecednom redu. Pojedinačno smo davali podatke o svom identitetu i danu uhićenja. Tada je nastao poznati popis 111 pritvorenika referade Ic. U njemu su svi pritvorenici koji su tada bili u bloku glavne zgrade dvorca.

Teška i potresno žalosna vijest o strijeljanju desetorice drugova stigla je do nas u četvrtak 10. srpnja poslije podne.

Već ujutro istoga dana stiglo je u logor nekoliko novih stražara. Ponašali su se grublje i otresitije od starih. Pitali smo se da li to ima kakve veze s odvedenom grupom. Tek poslije podne saznali smo tu tužnu vijest od liječnika dr Mrvoša, koji je kao Srbin bio interniran u privrednim zgradama dvorca. K njemu su Dakić i Grković, u pratnji stražara, išli na pregled. Vijest nas je sledila. Riječi su nam ostale u grlu. Samo smo se pogledavali. U svakom od nas tih trenutaka **sazrijevala je odluka o bijegu**. Čini mi se da je tog dana pobjegao M. Kesler. Sjećali smo se posljednjih riječi odvedenih drugova; kako su dostojanstveno ulazili u policijski automobil, kako su nas hrabрили, mahali nam i govorili: do viđenja. Sjećali smo se riječi Adžije koji nam je pri odlasku rekao: »Tko zna gdje i kada ćemo se ponovo sresti. Zato, ostajte zdravo!«

11. srpnja — petak

Besana noć ispunjena tjeskobom i crnim slutnjama. Gotovo do pred zoru razgovarali smo i komentirali šapatom, ležeći jedan pored drugoga. Za doručak je Žaja podijelio dvostruke porcije. Jeli smo, iako nam se nije jelo. Znali smo da će nam snaga biti potrebna. Tokom jutra Divko Budak uz pomoć još dvojice drugova popisao je sve nas, uzimajući podatke o mjestu boravka i stanovanja najbliže rodbine ili drugova, koje bismo mogli obavijestiti u slučaju ponovnog odvođenja iz logora i si. Odnokud se proširila vijest da će Kerestinec, kao logor za komuniste, biti uskoro rasformiran i da će nas u grupama odvesti nekamo u Liku ili Bosnu, u blizinu Travnika.

Toga dana poslije podne Divko Budak je razgovarao sa svojom drugaricom. Vratio se ozbiljnog lica, ali s već poznatim optimizmom. Kako smo kasnije saznali, drugarica mu je tada prenijela poruku Rade Končara da Partija

priprema naš bijeg, da mi moramo biti spremni, a dan i sat će nam naknadno javiti.

12. srpnja — subota

Ništa se posebno nije dogodilo. Kao što je već postao običaj, dobivali smo iz naše kuhinje dvostruke porcije hrane. Na mjesto odvedenih i strijeljanih drugova nitko nije dolazio. Rukovodstvo »ekonomske zajednice« unijelo je neke izmjene u dotadašnji raspored ležajeva, i tako popunilo mjesta strijeljanih drugova. Tada nas je bilo oko 80. Ležao sam između Vladimira Božca i Izraela Usijasa.

Jovan Kević, zvani Macuoka, otišao je u pratnji stražara u Zagreb primiti pneumotoraks, po već ranije ustaljenoj praksi. Njegov povratak uvjerio je upravu logora u normalno stanje među komunistima. U stvari, on je mogao i pobjeći, jer stražar nije bio stalno sa njim. Njegova sestra spominje da je na njeno nagovaranje da se ne vraća u logor, Jovan odgovorio da on to neće učiniti, jer bi time ugrozio živote drugova u logoru. Bio je prihvaćen zaključak da se individualno ne bježi, kako se ne bi pogoršao položaj ostalih, a i sačuvala kohezija kolektiva. Više drugova, naročito bolesnici, imali su mogućnost da pobjegnu.

Toga dana je slikar Muhamed Kulenović slikao portrete u olovci i ugljenu. On je nekoliko dana pred odvođenje desetorice drugova izradio portrete Adžije, Price, Keršovanija i još nekolicine. Kulenović je crtajući zaboravljao na sve, pa i na hranu. Mi mladi nismo imali mnogo razumijevanja za njegovu tako žarku potrebu za crtanjem u ovim danima crnih slutnji i tjeskobe. Stariji drugovi pogotovo nisu bili raspoloženi za poziranje. Kulenović je, kao konačno i svi mi, nedvojbeno osjećao da nećemo još dugo ostati zajedno.

Prema izjavi Franjice Budak, u nedjelju 13. srpnja ujutro u njenom stanu u Vrhovčevoj ulici posjetili su je Rade Končar i Anton Rob. Dali su joj zadatak da svome drugu Divku prenese odluku o bijegu. Rekli su joj da u 1 sat u noći akcija iznutra mora biti završena i svi logoraši moraju izići van, gdje će ih dočekati drugovi s kamionima. Drugarica Budak navodi da je istog dana odmah poslije podne otišla u logor i prenijela poruku. Istog dana predvečer Rade Končar došao je k njoj i rekao da su zadovoljni s unutrašnjim pripremama za bijeg. O tome ga je informirao jedan drug koji je bio u logoru poslije nje.

Uporedo s akcijom napada na stražu iznutra i akcijom napada na četiri stražarska mjesta oko logora Kerestinec, kao i osiguranja na Samoborskoj cesti, za noć 13/14. srpnja partijska organizacija je planirala još neke akcije. Tako je predviđeno miniranje Radio-stanice Zagreb. Akcijom je rukovodio Nikola Šakić, vrsni tehničar, član Mjesnog komiteta KPH Zagreb. Udarne grupa je ušla u podrum radio-stanice i postavila eksploziv pod temelje zgrade; korda je bila upaljena, a grupa se udaljila. Međutim, do eksplozije nije došlo, pošto je korda na jednome mjestu bila ovlažena.

Prema nekim podacima dva druga imala su zadatak da u čamcu, veslajući uz Savu, dovezu desetak pušaka i da ih na dogovorenome mjestu predaju jednoj udarnoj grupi, koja je zatim trebala da napadne logorske straže izvana. Jedna druga udarna grupa je imala zadatak da prereže telefonske žice koje su vodile od Kalinovice preko Kerestince za Zagreb i Samobor. Jedan dio te grupe trebalo je, navodno, da se prije pola noći pojavi s harmonikom na cesti prema glavnom ulazu u logor. Cilj je bio da svirkom i pjesmom privuče pažnju vanjskih stražara i omogućiti nastupanje grupi koja je imala zadatak da napadne stražu izvana. Ta je grupa izvršila zadatak. Mi smo u logoru čuli zvukove harmonike.

13. srpnja — nedjelja

Od 00 do 2,00 sata bio sam dežurni u našoj sobi. Mjeru dežurstva uveli smo idući dan pošto smo dobili i u novinama pročitali vijest o strijeljanju desetorice drugova. Dežurni je imao zadatak da skriveno, kroz prozor, motri sve što se događa oko logora. U slučaju da primjeti nešto izvanredno, trebalo je da probudi dežurnog sobe. To »izvanredno« moglo je doći od ustaša ili od naših drugova izvana.

Tog jutra nije se dogodilo ništa posebno. Zbog jake vrućine malo je tko izlazio iz soba. Slikar Kulenović je slikao portrete. Čitao sam Hamleta pro-nadenog u biblioteci dvorca.

Iza podne Divko Budak je razgovarao sa svojom drugaricom. Kad mu je rekla poruku da u jedan sat moramo biti vani, uzvratio je pitanjem: »Ma bogati!?! Sto je značio taj upitni uzvik? Nešto kasnije imao je razgovor August Cesaree s Marijom Vinski.

Već je bilo uobičajeno da partijsko rukovodstvo logora u jednoj manjoj sobi održava s vremena na vrijeme sastanke pod vidom »odbora ekonomske zajednice«. Posljednji takav sastanak održan je te nedjelje poslije podne. Na osnovi kasnijih razgovora s drugovima i mojih sjećanja, na sastanku »ekonomske zajednice« zaključeno je da akciju razoružavanja straže izvršimo formirani u pet udarnih grupa. Sastav grupa bio je približno, ovakav:

1. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražara na stražarskome mjestu u hodniku ispred naših soba. U toj grupi su bili: Jaroslav Hvala, Milan Basić i Franjo Sauha;

2. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražare u prvoj sobi s desne strane hodnika, u kojoj je spavalo sedam stražara. U grupi su bili: Juraj Bermanec, Niko Tomić, Petar Korasić, Ćiril Brezovac, Stjepan Vlahek, Valentin Šuh i Stjepan Šeremet;

3. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražare u krajnjoj sobi hodnika. Grupu je vodio Izet Sujoldžić. U toj smo grupi bili: Lavoslav Srajer, Stjepan Jelić, Jovo Kević, Blaž Valjin, Vladimir Božac, Josip Rendić, Vinko Milinković i Zvonimir Komarica;

4. udarna grupa trebalo je da razoruža zapovjednika logora. U toj grupi su bili: Josip Turković, tri brata Kazića, Ivan Kleščić i Anton Mrak;

5. grupa imala je zadatak da razoruža komandira logorske straže. U grupi su bili: Josip Šiber i Vlado Vitasović.

Akcijom su rukovodili Divko Budak i Andrija Žaja. U rezervi je bila grupa koju su činili Ante Božac, Slavko Gavrančić i još nekoliko drugova. U slučaju potrebe rezervna grupa trebala je stupiti u akciju.

Po kućnom redu svjetlo se u sobama trnulo u 21 sat. Legli smo svaki na svoj ležaj. Dežurni je pritajeno sjedio pokraj prozora. S lijeve strane pokraj mene ležao je Vladimir Božac, a s desne Osijas Izrael. Božac i ja smo tiho razgovarali. Oko 22.00 sata iz susjedne velike sobe nečujno se pojavio Divko Budak. Tiho se spustio na ležaj Korasića i Mraka. Šaptom im je nešto govorio. Digao se i pognut prešao na suprotnu stranu sobe. Spustio se između Bošca i mene. Šaptom, ali odlučnim glasom nam je govorio: »Drugovi, mi noćas bježimo. Vas dva imate zadatak da u grupi druga Izeta napadnete krajnju stražarsku sobu. Treba im uzeti oružje i vezati ih lancima koji su im na gaćama. Na znak koji ćete vidjeti oko 12 sati trčite na zadatak.« Na neodlučno pitanje o drugovima izvana, Divko je odgovorio da ne brinemo i digao se. Božac i ja smo se zagrlili, uzbuđeni i radosni što je došao dugo očekivani čas.

Imaš li barem kakav nožić? — pitao je Božac.

— Ništa.

— Ni ja ništa.

— A što misliš, da se obučemo?

— Ja ne bih — ako pobijedimo, imaćemo vremena, a ako izgine,

svejedno je.

Kako smo imali hlače pokraj glave, ipak smo se obukli. Valjda zato da nešto radimo i svladamo uzbuđenje. Ovako obučeni pokrili smo se dekama. Najednom nas je oblio znoj od pomisli da bi službujući stražar mogao nešto posumnjati, ako slučajno uđe u sobu, otkrije nas i vidi da u ovoj toploj srpanjskoj noći ležimo u hlačama. Polako smo se skinuli, da bi se nakon pola sata ponovo obukli. Vrijeme je odmicalo sporo, kao i uvijek kada se nešto čeka. Dok smo se po drugi put oblačili, Osijas se probudio i sneno pitao što se oblačimo. Rekli smo mu neka mirno spava. Stalno smo razmišljali i pitali se kakav će to biti znak za početak akcije. Zašto nam ga Divko nije saopćio? Uskoro nam je bilo jasno da je tonajbolji djelić u organizaciji ove akcije. Taj znak je ovisio o mjestu i načinu kako će i gdje prva udarna grupa napasti i na koji način će razoružati dežurnog stražara. Tu je bilo više alternativa, a mi smo određivali samo jednu: vrijeme. Svaki čas sam pogledavao na fosforne kazaljke ručnog sata i osluškivao da slučajno ne

^{sto1-} Oko 23,30 sati iz pravca parka koji je bio ispred logora čuli su se zvuci harmonike. Osjećali smo da bi to moglo biti nešto u vezi s našom akcijom. To je potrajalo kratko. Kroz otvorene prozore dopirao je bat stražarskih koraka koji su se smijenili u 23.00 sata. Stražar na hodniku je šetao i zastajakivao ispred vrata naših soba.

Bio sam zadovoljan što pripadam udarnoj grupi koju vodi Izet Sujoldžić. Svaki pokret i pogled tog čovjeka ulijevao je povjerenje i govorio o unutrašnjoj snazi, odlučnosti i hrabrosti.

Nekoliko minuta poslije pola noći tiho su se podigli sa svojih ležajeva Basić i Hvala. Sauha, koji je ležao do njih, zgrčio se na ležaju kao da mu je pozlilo. Basić je stao iza vrata, a Hvala je izišao. Stražaru, koji je upravo stajao ispred vrata naše sobe, šaptom je rekao da je jednom drugu pozlilo:

— Umire — slijepo crijevo — doktora!

Stražar je kolebljivo proturio glavu kroz vrata i pitao koji je to. Tog časa Hvala ga je snažno gurnuo u sobu, a Basić mu je na glavu bacio debelu deku. Stražar je stravično vrisnuo, dok ga je Hvala snažno s leđa rukama stegao. Tog trenutka opalio je metak, koji je bio u cijevi stražareve puške. Potrčali smo svaki na svoj zadatak. Ispred mene je iz sobe izletio Pero Korasić, a za mnom Božac, Mrak i ostali. Vanjski stražari su opalili nekoliko metaka po prozorima i hodniku. Jedan od tih metaka pogodio je Peru Korasića u prsa. Preskočio sam ga i otrčao na svoj zadatak. Kad sam stigao pred vrata sobe, u kojoj je spavalo sedam stražara, preda mnom se stvorio komandir straže. On je, čuvši gužvu, izletio iz svoje sobe u košulji i hlačama i počeo vikati.

»Biti ili ne biti!« sinulo mi je. Ništa mi drugo nije preostalo, nego da skočim na njega. Zgrabio sam ga rukama za vrat i počeo daviti. Debeli policijski oficir uzaludno se trzao. Tada su kao oluja projurili pokraj mene braća Kazići i Josip Turković. Grunuli su na vrata sobe zapovjednika Horvatina. Soba je, na žalost, bila prazna. On je bio u parku. Na prozorsko staklo jedan od Kazića razrezao je stopalo.

Zapovjednik logora Horvatin dotrčao je uz sporedne stepenice iz dvorišta s revolverom u ruci. S prvom zarobljenom puškom Petar Božić je opalio

na Horvatina, koji se srušio i ostao ležati na stepenicama. Sve se to događalo zaista munjevitom brzinom. Meni je priskočio Vlado Vitasović i počeo vezivati komandira straže. Tu se našao i Šiber. Zaprijetili smo komandiru i naredili mu da ostale stražare pozove na predaju, što je on i učinio. Pošto je zapovjednik logora Horvatin ležao u krvi ranjen, a njegov zamjenik Mile Bujanović zarobljen, svi su se stražari po sobama i hodnicima predali, a vanjski, ostavši bez komande, prestali pucati.

Skočio sam u sobu na svoj planirani zadatak. Ugledao sam smiješan prizor: Božić, Sujoldžić, Jelić i još neki, stajali su s uperenim puškama na stražare, koji su drščući sjedili na krevetima i plakali. Vezali smo ih njihovim stražarskim lancima.

Dok su zavezani i zarobljeni stražari izlazili na hodnik, otrčao sam u sobu obući cipele, čarape i obući kaput.

Đanešić, student medicine, bio je zadužen za prvu pomoć. Pokušavao je spasti Peru Korasića. Rana je bila smrtonosna i Pero je ubrzo izdahnuo. Tada sam prvi put gledao umiranje i samrtni hropac.

Zarobljene stražare zatvorili smo u podrum kule, u kojoj su vlasnici dvorca u staro vrijeme zatvarali kažnjene kmetove. Uskoro smo svi bili na dvorištu. Glavna vrata su još bila zatvorena. Nismo znali što je s vanjskom stražom. Komešali smo se u dvorištu očekujući dolazak drugova izvana. Počele su rasprave o tome da li da ipak strijeljamo neke od stražara i da li da uzmemo novac iz kase logora. Čule su se primjedbe:

- Treba ih odmah sve bombama pobiti.
- Mi nismo krvnici kao ustaše. Ti stražari su jadnici, sluge, siromasi...
- A tko je pobio naše drugove?
- Novac ne treba dirati. Mi nismo pljačkaši.

Ipak smo novac uzeli — možda će zatrebati?! Kao i bombe koje su **bile u kasi.**

Jedan od drugova je otrčao do barake gdje su bili zatvorenici, najvećim dijelom Židovi — advokati. Vratio se razočaran, jer oni nisu pokazali da su raspoloženi poći s nama.

Na pitanje gdje su drugovi koji su imali da pomognu akciju izvana, Divko je samo zabrinuto slegao ramenima. Vrijeme je prolazilo. Bilo je iza pola jedan u noći 14. srpnja 1941. kada smo se počeli okupljati oko velike kapije logora, znatizeljno osluškajući da li se što događa vani. Otvorili smo vrata. Netko je upitao da li smo svi na okupu. Oprezno smo krenuli u slobodu. Dveri dvorca ostavismo otvorene.

Na čelu kolone bio je Ćiril Brezovac s puškomitraljezom.

Izišli smo u park ispred logora. Tu smo još neko vrijeme čekali i osluškivali. U svakom od nas rasla je želja da se što brže krene. Ubrzo smo se svrstali u kolonu po jedan. Imali smo dva puškomitraljeza, 14 pušaka, nešto bombi i nekoliko pištolja. Mi mladi bili smo razdragani i nismo zapažali zabrinutost starijih drugova. Obišli smo dvorac sa sjeverozapadne strane i ušli u polje. Preskočili smo mali potočić Brvnicu. Idući dalje preko polja sreli smo dvojicu seljaka i ženu. Zatim smo se kretali u pravcu juga i prešli potok Starača. Petar Kazić nosio je puškomitraljez. Bilo je vedro i pun mjesec.

»Eh, sad smo partizani«, reče netko. Našoj radosti nije bilo kraja. Obasjan mjesječinom ostao je stari barokni dvorac, koji je tog dana prestao biti logor.

Uskoro smo izbili na cestu Zagreb — Karlovac. U udaljenosti od oko jednog kilometra vidjeli smo farove motornog vozila, koje je stajalo. Krenuli smo ubrzano preko ceste, jer smo pretpostavljali da je posrijedi ustaška potjera. Još

kratko vrijeme smo išli kroz kukuruze, a zatim preko livade iza koje se nazirala šuma. Na sjevernom rubu Stupničke šume, u blizini kote 136, naša kolona se zaustavila. Poredali smo se i Šiber nas je prebrajao. Bilo nas je 52. Tu smo konstatirali da je izgubljena veza s jednim dijelom kolone. Vjerojatno je to bilo prilikom prelaska ceste, kad smo vidjeli svjetla onog motornog vozila. Šiber je tražio dva dobrovoljca koji bi požurili da uhvate vezu sa zaostalim dijelovima kolone. Koliko se sjećam, javio se Ernest Rado i još jedan. Imali smo 10 pušaka, svaka puška po 14 metaka i jedan mitraljez sa 45 metaka (drug koji je nosio municiju za mitraljez ostao je s drtigim dijelom kolone). Naša patrola je krenula u pravcu sela Stupnika.

Čekali smo oko pola sata, a zatim produžili kroz Stupničku šumu. Nakon nepun sat hoda prešli smo željezničku prugu Zagreb — Karlovac između sela Babići i kote 133. Uskoro je počelo svitati i mi smo se zaustavili negdje na tromeđu Stupničke šume, Kraljevačke šume i Demerčice na pravcu Zdenčina — Goli Breg. Bili smo raspoređeni u grupe po pet. Na svaku petoricu otpadala je po jedna puška. Dobili smo zadatak od Šibera da se tako u grupama sakrijemo po šumi u grmlje, da bismo se navečer u 19 sati sastali na istome mjestu.

Patrola poslana da uhvati vezu sa zaostalim dijelom kolone nije se vratila. Tako, o grupi u kojoj je bilo nešto više od 30 drugova nismo znali više ništa. Bio sam raspoređen u petorku kojom je rukovodio Joža Turković. U istoj grupi bili su Gavrančić, Rendić i Božac. U toku cijelog dana ništa se izvanredno nije dogodilo. Nas petorica smo imali jedan karabin, za koji je bio zadužen Turković i dvije bombe, talijanske plehare. U toku dana vježbali smo rukovanje karabinom. Iza podne počeli su iznad naše šume prelijetati izviđački avioni. To nas je uvjeravalo da smo dobro učinili što smo se zadržali u šumi, ali nam je čekanje večeri bilo predugo i unosilo neku nejasnu slutnju. Naš »štab«, kojim je rukovodio Šiber, organizirao je osmatranje i patroliranje uz rub šume. Dan se približavao kraju i sve nam se činilo normalno. Činjenica što je nama bilo rečeno da je naš bijeg organizirala Kominternu, stvarala je kod nas osjećaj povjerenja i samopouzdanja. Pogotovo za nas mlađe. Osim toga to je među nas, »prve partizane«, unosilo neku nejasnu ideju o tome da će se odlučujući događaj uskoro odigrati. Neki su pretpostavljali da je Hitler srušen, a Crvena armija u kontraofenzivi, da je u Zagrebu već počeo ustanak, da se vode ulične borbe i slično. Bilo je i suprotnih mišljenja koja su navodila da od ovog časa treba ići što dalje od Zagreba, u sela na Kordun i Bosnu. S takvim miješanim raspoloženjima oko 19 sati okupili smo se kod štaba. Uz mitraljez je stajao Brezovac. Tada je Šiber u ime štaba rekao:

— Drugovi, mi ćemo sada u grupama po pet krenuti prema Zagrebu. U šumarcima pokraj Save zadržat ćemo se dok ne dobijemo dalje direktive...

Šiber još nije završio ono što je htio reći, a nas je osuo plotun neprijateljevih pušaka i poziv:

— Predaj se!

Abid Lolić je uzviknuo:

— Predaj se ti!... — i počeo pucati prema napadačima.

Borba je bila žestoka, ali kratka. Neprijatelj je imao prednosti: iznenađenje, brojnost i naoružanje. Božić i Sujoldžić borili su se do posljednjeg metka i na probuju kroz obruč poginuli. Može se vjerovati oružničkom izvještaju da je neprijatelja doveo Ivan Tah, koji nas je napustio.

Grupa koja je po izlasku iz logora izgubila vezu s glavninom kolone i krenula prema jugoistoku, opkoljena je 14. srpnja već oko 14 sati. U toj su grupi bili Budak, Žaja, Grković, Cesarec, Lopandić, Bermanec, Barkić, Hvala, Šeremet,

Samardžić, Osijas i još dvadesetak drugova. Koliko je poznato iz te grupe stigao je u Rakitje samo Blaž Valjin.

Po izlasku iz logora u zoru, ta se grupa zaustavila u nekim šumarcima nedaleko od sela Obrež. Tu ih je istog dana opkolio znatno nadmoćniji neprijatelj. Herojski su se borili i ginuli. Od naoružanja su imali samo četiri puške, jedan mitraljez, nešto bombi i pištolj. Proboj iz obruča im je bio otežan, jer ga nisu mogli izvršiti pod zaštitom noći. Milan Basić, pošto je ispucao posljednji metak, poginuo je jurišajući kundakom na ustaškog mitraljesca. Zaja i Vlahek ostavili su u pištoljima po jedan metak, kojima su dan kasnije u selu izvršili samoubojstvo, da ne bi pali živi neprijatelju u ruke. To isto je uradio i Slavko Erdelja u selu Stupnik, u svojoj kući.

Nekoliko drugova, uhvaćenih u toj borbi i poslije nje, bilo je zatvoreno kratko vrijeme u Velikoj Gorici, a zatim su prevezeni u Zagreb u zatvor u Ulici Račkoga. Budaka, Grkovića i Cesarea vidjeli su poznanici, kada su ih krvave vozili na kamionu u zatvor. Petnaestak drugova probilo se iz obruča, od kojih su neki krenuli na zapad, a neki prema Podsusedu. Petar i Lavoslav Kazić uhvaćeni su, dan nakon borbe, u selu Bratina, općina Pisarovina.

U borbi kod Stupničke šume neprijatelju su pali u ruke: Ivan Krndelj, Pavao Markovac, Hugo i Ljudevit Kon, Aleksandar Turković i Ivan Kazić. Te drugove ustaše su odvele u žandarmerijsku stanicu Rakov Potok gdje su ih tukle do mrcvarenja, a zatim su ih oko 22 sata prevezle policijskim automobilom u Zagreb u zatvor.

Jedna grupa drugova u kojoj su bili: Lolić, Begovac, Obratil, Božac, Vuković i Dakić uspjela se probiti iz obruča. Ti su drugovi u selu Donja Purgarija, uz pomoć obitelji Franca Valečića, uhvatili veze s partijskom organizacijom u Zagrebu. Pojedinačno su se prebacili u Zagreb, a zatim u partizanske odrede i grupe. Iz te borbe iz obruča se probilo još desetak drugova. Među njima su bili: Milinković, Frojndlih, Jelić, Glumac i Komarica.

Vjerojatno je da su u borbi kod Stupničke šume poginuli: Josip Šiber, Niko Tomić, Franjo Babić, Slavko Gavrančić, Izet Sujoldžić, Muhamed Kulenović, Jovan Kević i Petar Božić.

Pošto sam se probio iz obruča, kod Stupničke šume, oko 9 sati navečer sam ušao u selo Lovre. U prvoj kući u selu na putu iz Kraljevačke šume jedan seljak me je nahranio. Rekao sam mu da sam komunist i da sam pobjegao iz logora. Nije dopustio da platim i savjetovao mi je da budem oprezan, jer »u selu ima jedan ustaša«. Dao mi je kruha i sira za put i pokazao gdje mogu, ako želim, prespavati u polju ili u šumi. Prespavao sam u polju na kupicama pšenice i u zoru se povukao u šumu, blizu sela.

S ruba šume promatrao sam život po poljima i selima kraja koji se zove Kraljevac. Razmišljao sam o događajima protekla 24 sata i pokušao ih u glavi srediti, jer se sve odigralo filmskom brzinom. Nikakva oružja nisam imao. Jedinu bombu koju sam dobio pri izlasku iz logora, talijansku pleharu, upotrijebio sam u borbi. Razmišljao sam što da činim. Partijska disciplina, riječi Sibera pred borbu i neki neodređeni osjećaj da bi veliki događaji mogli početi u Zagrebu bez mene, uz želju da što prije sretnem drugove iz svoje organizacije, silili su me na odluku da krenem prema Zagrebu. S druge strane, iskustvo stečeno posljednja 24 sata nagonilo me je na zaključak da krenem u Kordun, u Bosansku krajinu prema svojem rodnome mjestu Banjoj Luci. Svi mi, koji smo od sredine svibnja bili u logoru i tako odsječeni od živog i dnevnog kontakta s partijskom organizacijom, svoju predstavu o početku ustanka vezivali smo za borbu u gradovima. Tome treba

dodati da su u tim odlučnim trenucima na pitanje što da se radi, među nama dominirali odgovori i ideje drugova koji su završili partijske škole u SSSR-u (Šiber) i do tada potpuno osebujnu i historiji nepoznatu situaciju pokušavali objasniti i riješiti isključivo uz pomoć poznatih šablona.

Predvečer sam izišao iz šume, napio se vode na prvom izvoru i u jednom zaseoku sela Kraljevac prišao grupi seljaka. Oni su me pozdravili sa »zdravo Kerestinčanin!«, što ja nisam ni pomislio negirati. Rekao sam im da sam komunist i na njihova pitanja sam odgovarao. Nahranili su me, savjetovali me da se ne krećem cestama, jer ustaše i žandari patroliraju. Iznenada se pojavio pomoćnik šumara, koji se zvao Blaž s lovačkom puškom i pokušao da me uhapsi. Seljaci su se usprotivili. Na traženje Blaža da mu daju lance i konopce da me veže, oni su gotovo u horu odgovorili da za takve stvari nemaju ni lanaca ni konopca. Slično su mu odgovorili kad je zatražio sobu u koju bi me zatvorio. Blaž nije znao šta da čini, a ja sam osjećajući prednost, seljacima pokušavao objasniti nužnost borbe protivfašizma. Cuo sam kad je jedan od seljaka rekao Blažu:

— Pusti čovjeka neka ide.

Kad mi je Blaž pregledavao dokumente, predao je pušku jednom od seljaka. Taj mi je šaptom pokazao pravce Zagreb i Bosna i rekao da bježim. Primivši dokumente od Blaža, potrčao sam... Lovачka puška je opalila, ali suviše visoko. Bilo je 22 sata kad sam se našao u polju sam. Definitivno sam odlučio ići prema Zagrebu. Zaobilaznim putovima u zoru sam stigao u blizinu sela sv. Klara. Uputio sam se prema Savi s namjerom da je preplivam i uđem u Zagreb. Mitraljeska pucnjava s te strane odvrtila me od te odluke. Krenuo sam prema glavnoj cesti koja vodi na most.

Bilo je šest i pol kad sam ušao u brijačnicu braće Prašnjak, na desnoj obali Save. Nakon kraćeg razgovora u toku brijanja, pokazalo se da je Slavek Prašnjak simpatizer naprednog pokreta. Rekao sam mu odakle dolazim i on mi je pomogao da odijelo, cipele i ostalo dovedem u normalno stanje, te se pokazao spreman da odnese poruku drugovima u Zagreb, kako bi mi nabavili potrebne papire za legalan ulazak preko mosta u grad. U zajedničkom razgovoru i kombiniranju, pokazalo se da on poznaje Franca Primužića, čiji je otac imao gostionicu nedaleko od mosta. S njim je Slavek bio povezan u jednoj simpatizerskoj grupi naselja Sava. Kad sam nakon nekoliko minuta ušao u gostionicu, Franc Primužić, kojeg sam kao skojevca poznavao iz srednjotehničke škole u Zagrebu, dežurao je u očevoj gostionici nadajući se da će netko od drugova iz Kerestince naići.

Nakon otprilike dva sata, Frane se vratio s uniformom civilne zaštite i legitimacijom Stjepana Mlinarića. Sliku u legitimaciji smo zamijenili mojom. Prašnjak je negdje posudio bicikl. Bilo je iza podne 16. srpnja, kada sam na biciklu, vojnički pozdravljen od ustaše — stražara na mostu, ušao u Zagreb. U Petrinjskoj ulici kod Ljube Šarića (skojevca i aktivnog organizatora širokog omladinskog fronta, koji me je posjećivao u Kerestincu) drugovi su me već očekivali. Uvečer sam prešao u stan Kreše Rakića. Ujutro sam Radi Vlkovu, organizacionom sekretaru Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku, podnio izvještaj o svom doživljaju kroz akciju Kerestinec. Mojmir Martin, član PK SKOJ-a, donio mi je pištolj i ja sam idućih nekoliko dana živio kao ilegalac u Zagrebu, da bi 21. srpnja izišao iz Zagreba i uključio se u tada formiranu prvu zagrebačku partizansku grupu u blizini Sesveta.

Na sličan način uhvatilo je vezu s organizacijom i spasilo se još 13 drugova. Većina njih se odmah pridružila partizanskim grupama i odredima na terenu Hrvatske...*

U tekstu pisanom prije dvadeset godina učinjene su sitne korekcije i dopune. Ocjenu tog događaja teško je dati bez uvida u sve relevantne dokumente iz arhivskih fondova ne samo u Beogradu, nego i u Moskvi. Možemo se nadati da će povjesničari osloboditi ispod »embarga« te dokumente i tako nama sudionicima omogućiti da svoja sjećanja i doživljaje vidimo u kontekstu povijesnih gibanja.

* *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knjiga III, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd, 1963.

Dragutin Dakić

PROBOJ IZ KERESTINCA

*Kako smo živjeli u logoru — Odvedeni su na strijeljanje —
Straže su razoružane — Izvan logora nas nitko nije dočekao
— Većina je pohvatana*

Kad je njemačka vojska okupirala Zagreb, ustaše su preuzele vlast i odmah su počele užasan teror protiv naroda. Masovni progoni, hapšenja, mučenja i ubijanja ljudi bili su svakodnevna pojava. Kako su zatvori bili premaleni da se u njih strpaju svi pohapšeni, ustaše su formirale logore u koje su smještale nove pritvorenike.

Tako sam i ja bio uhapšen već 9. svibnja 1941. na temelju prijave dvojice mojih bivših učenika, ustaških pristaša, jer sam kao službenik Željezničke radionice u Zagrebu bio u isto vrijeme i nastavnik za naš jezik u Zanatskoj školi te radionice. U prijavi su naveli da sam kao nastavnik u školi vršio komunističku propagandu, da sam svim đacima u razredima u kojima sam predavao preporučivao da se učlane u radničku biblioteku u Radničkom domu i da čitaju napredne pisce kao što su Gorki, Jack London i drugi. Da sam im za pisanje školskih i domaćih zadaća zadavao teme komunističkog sadržaja i savjetovao da uče esperanto. Iako je sve to bilo točno, ja sam sve negirao i drukčije prikazao, ali mi to nije pomoglo jer sam i dalje ostao u zatvoru u Petrinjskoj ulici u Zagrebu.

Dvadeset petog svibnja prebačen sam policijskim autom s još nekoliko drugova u logor Kerestinec. Zabrinut, za vrijeme vožnje razmišljao sam kamo će nas odvesti, ali kad sam izišao iz auta u dvorište logora i ugledao poznate drugove, od kojih sam s nekima surađivao već od 1919. godine, bio sam ugodno iznenađen. Tu su bili : Ognjen Priča, moj drug iz sarajevske gimnazije i sa Sveučilišta, Andrija Žaja, Dušan Grković, Ivan Krndelj, Otokar Keršovani, Alfred Bergman, August Cesarec, Božidar Adžija, Antun Mrak i Vinko Jedut. Od upravnika logora preuzeo nas je drug Krndelj i rasporedio u četiri sobe na prvom katu logora. Bilo nas je ukupno u toj grupi 87. Sve sam ostale drugove upoznao u logoru, ali se danas sjećam samo ovih: Josipa Šibera, Pavla Markovca, Đure Bermanca, Divka Budaka, Blaža Valjina, Petra Korasića, Stjepana Vlaheka, Vladimira Vitasovića, Ivana Kor-

skog, Zvonimira Richtmana, Jože Turkovića i Šandora, Dušana Samardžića, trojice braće Kazić, Izraela Osiasa, Berislava Vulelije, Todora Vukovića, Aleksandra Obratila, Valenta Suha, Sime Crnogorca, Ernesta Rada, Iva Kuhna i studenata Nikole Tomića, Jove Kevića, Jaroslava Hvale, Viktora Rozenzweiga, Zvonka Komarice, Franje Sauha, Sigismunda Krausa, Vladimira Bošca i Joška Rendića.

Među nama bile su i dvije grupe drugova iz Bosne i to jedna iz Travnik u kojoj su bili: Abid Lolić i Hamdo Begovac i još neki, a druga je grupa bila iz kotara Bijelina u kojoj je bio i Dimitrije Lopandić koji je bio u vezi s atentatom Alije Alijagića na ministra Milorada Draškovića, tvorca Obznane, te je zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem odležao 12 godina robije u Lepoglavi.

Kako je među nama bilo drugova koji su proveli od jedne godine do deset godina robije, to su imali veliko iskustvo o životu i radu za vrijeme robijanja, pa je zato i naš život i rad u logoru bio organiziran prema njihovu savjetu i dugogodišnjoj praksi.

Prvo je riješeno pitanje prehrane. Pošto je logorska hrana bila vrlo slaba, odlučili smo da sami kuhamo. Naši rukovodioci u logoru: Krndelj i Žaja zatražili su i dobili od uprave logora posebnu prostoriju u kojoj smo sazidali štednjak, pronašli među nama prave i pomoćne kuhare i tako smo sami pripremali hranu za našu grupu. Materijalu za kuhanje koji smo dobivali od uprave logora još smo dodavali od onoga što su nam donosile naše porodice, koje su nas posjećivale. Tako smo pripremanje i podjelu hrane potpuno preuzeli u svoje ruke. Da bi se taj posao što bolje i lakše svršavao, određen je jedan drug za ekonomu kuhinje, a kao njegovi pomoćnici određeni su, za svaku sobu u kojoj smo spavali, po jedan sobni ekonom. Njegova je dužnost bila da preuzima svu hranu što je donesu u logor naše porodice, sprema je u ormare u našoj sobi i brine o njoj. Ti su ormari bili puni razne hrane i cigareta, a radi zračenja stalno poluotvoreni. Naročito je lijepo to što se nije dogodio nijedan slučaj da netko uzme nešto iz ormara bez znanja sobnog ekonomu. U svakoj sobi bio je sobni starješina, a prema abecednom redu svih drugova u sobi, unaprijed su određivana za svaki dan po dva druga koji su ujutro počistili sobu. Sobni je ekonom pušačima dijelio po deset cigareta dnevno. Poslije umivanja i doručka imali smo svaki dan u dvorištu logora gimnastičke vježbe kojima je rukovodio Josip Šiber.

Za ideološko-politički i obrazovni rad drugovi su formirali ove tečajeve: predavanja o razvoju socijalizma držao je Ognjen Priča, koji je poslije održanog predavanja ispitivao obrađeni materijal. Neki bi drugovi postavljali pitanja i on bi na njih odgovarao, i tako bi diskusija trajala i po dva sata. Drugo, predavanja o imperijalizmu po Lenjinovoj knjizi držao je Otokar Keršovani na sličan način kao i Priča. Treće, predavanja iz ruskoga jezika držao je August Cesarec i to u dva tečaja, za napredne i početnike. Četvrto, predavanja iz njemačkog jezika držao je student Franjo Sauha u dva tečaja, za početnike i napredne.

Tečajevi su se održavali svaki dan prije podne. Poslijepodne drugovi su se podijelili u manje grupice i učili lekcije iz ruskog i njemačkog jezika, drugi bi diskutirali o materijalu koji im je predavan prije podne. U slobodno vrijeme neki bi se drugovi okupili oko Price, Keršovanija, Cesareca, Adžije i Žaje, postavljali im pitanja iz raznih područja društvenog života i u toj diskusiji mnogo su naučili. Priča i Keršovani su nam pričali o životu i radu na robiji u Sremskoj Mitrovici, gdje su proveli, prvi sedam, a drugi deset godina robije. Govorili su o tome kako su s Mošom Pijadom i još nekim drugovima organizirali univerzitet u tamnici kroz koji su prošli mnogi robijaši, mnogo naučili i izgradili se, tako da su po izlasku s robije mogli preuzeti odgovorne funkcije u radu Partije i rukovodeće

uloge u odlučnim danima NOB-a. Priča nam je govorio o francuskoj literaturi, o grčkoj i njemačkoj filozofiji, o pjesmama Majakovskog i Shakespeareovim dramama, koje je baš tada čitao u logoru. Čitao je grčke i rimske klasike u originalu, a perfektno je vladao njemačkim, engleskim, francuskim i ruskim jezikom. I pored svega toga bio je neobično vesele naravi, pun humora, sposoban da se našali, ali i pripravan da s veselim osmijehom primi uspjelu šalu učinjenu na njegov račun. Bio je to drug izvanredno jakog intelekta i s velikom erudicijom.

Cesaree je vrlo često pričao okupljenim drugovima kako je prvi put putovao u Rusiju, vidio živoga Lenjina i slušao ga kako govori. Kad je drugi put došao u Rusiju, u jednom gradu u njegovu počast napisali su njegovo ime na novoj lokomotivi. Pričao nam je o životu radnika i seljaka, o Makarenku i njegovim pothvatima u domovini u kojima je preodgajao besprizorne omladince i omladinke, o zatvorima i popravku kažnjenika u njima. Neki su drugovi čitali novine i knjige, drugi su igrali šah, a treći su se šalili i razgovarali.

U razgovoru s Pričom i Grkovićem sjetio sam se naših studentskih dana i rada u klubu studenata marksista 1920. godine i u Galilejevu klubu 1921. godine na Zagrebačkom sveučilištu, protestnoga zbora studenata organiziranog na inicijativu našega kluba protiv presude na smrt osuđenoga Đure Keroševića, tuzlanskog rudara, kao i borbe našeg kluba protiv Orjune, režimske studentske organizacije, te prve ilegalne proslave Prvoga maja u Zagrebu 1921. godine. Razgovarali smo i o drugu Rodoljubu Čolakoviću, koji je bio sekretar Galilejeva kluba i organizirao atentat na Draškovića. Podsjetio sam Priču na dan kad me je odveo u stan Zlatka Šnajdera, upoznao me s njim i kako sam poslije toga postao član ćelije u kojoj je Šnajder bio sekretar, a članovi su bili: Janko Mišić, Marijan Stilinović, Milan Durman, Rade Mihajlović i još neki. Razgovarali smo i o tome kako smo jedno vrijeme bili 1925. godine zajedno u partijskoj ćeliji Željezničke radionice u Zagrebu, dok je njezin sekretar bio Dragutin Šaili, a članovi: Koleša, Vajgand, Pećnik, Pandurović, Družeta i Kamilo Horvatin. Pričalo se čitavo poslijepodne pa i uvečer do spavanja, jer su drugovi u svom životu mnogo doživjeli, a naročito nas je interesirao život i rad drugova na robiji o čemu su nam mnogo govorili.

Rad i život u logoru bio je tako organiziran da su, unatoč vrlo teškoj situaciji u kojoj smo se nalazili, dani prolazili u vedrom raspoloženju i nije se mogla primijetiti utučenost ili dosada, nespokojstvo ili strah. Za sve vrijeme odnosi među nama bili su pažljivi i susretljivi, topli i korektni, u pravom smislu drugarski. Bio je to uistinu komunistički kolektiv, gdje je drug poštovao druga, a najveći autoritet među nama uživali su oni koji su to svojim radom, iskustvom i znanjem zaista i zaslužili.

Petog srpnja 1941. odvedeni su Priča, Keršovani, Adžija i još sedam drugova i strijeljani su 9. srpnja u Maksimiru kraj Zagreba. Desetog srpnja otišli smo ja i Grković i još neki drugovi izvan logorske zgrade na pregled doktoru Mrvošu i on nam je rekao tada da su strijeljani Priča i drugovi. Bio je to za nas strašan i bolan udarac, iako smo ga očekivali. Kad smo došli u logorsku zgradu i javili drugovima tu žalosnu vijest, bili su toliko potreseni da sam kod mnogih primijetio suze u očima od teške boli za ubijenim drugovima. Svi su bili tužni i zamišljeni, ali nisam opazio neku veću uznemirenost. Isti dan poslijepodne dvojica drugova počela su nas popisivati; lične i porodične podatke, mjesto boravka i stana.

Rukovodeća grupa drugova (komitet) donijela je odluku o bijegu iz logora i izabrala najpouzdanije i najhrabrije koji će kao udarna grupa razoružati

logorsku stražu i omogućiti nam bijeg iz logora. Pri tom pothvatu morala je biti najstroža konspiracija, jer i najmanja neopreznost mogla je biti katastrofalna za sve nas. Iako su za razoružavanje znali samo određeni drugovi, mislim da je izvjestan broj i drugih nešto takvo očekivao, jer su znali da ih čeka ono što se dogodilo našim drugovima, ako ne pobjegnemo iz logora.

U nedjelju 13. srpnja 1941. oko 23 sata rekao im je Šandor Turković, koji je ležao pored mene, da će naši točno u pola noći napasti unutrašnju stražu i to na znak svjetla koje će zapaliti u parku logora drugovi koji će doći u pomoć i u isti trenutak će udariti na vanjske stražare. Koliko god je misao o bijegu iz logora bila radosna, toliko je bila i teška pri pretpostavci da zbog nekih nepredviđenih okolnosti našim drugovima ne uspije da razoružaju stražu. Međutim, kako se radilo o biti ili ne biti, bolje je da se pogine u sukobu ili na bijegu, nego da čovjeka ubiju svezanih ruku.

Točno u pola noći, pošto se nije pojavio svjetlosni signal u logorskom parku, naša udarna grupa odlučila je da sama, bez pomoći izvana, razoruža stražu. Prvo su pozvali u jednu sobu stražara koji je držao stražu u hodniku pred našim sobama pod izgovorom da je jednom drugu pozlilo. Čim je stražar unišao u sobu, odmah su ga napali određeni drugovi, oteli mu pušku i tako došli do prvog oružja. Nezgoda je bila u tome što se pri tom rvanju sa stražarom dogodilo da je puška opalila. Kad je pet vanjskih stražara čulo pucanj, odmah su oštrom paljbom počeli pucati u naše prozore, tako da je po nama u sobi sipalo razbijeno staklo i malter sa stropa i zidova. No, sreća je bila u tome što smo bili u prvom katu pa su meci udarali po višim dijelovima zida i stropu, inače bi bilo ranjenih i ubijenih. Neki drugovi iznenađeni tom pucnjavom skočili su na noge, ali im je povikao Krndelj: »Kud se dižete, ležite da vas kugla ne pogodi!«. Razvila se ogorčena borba, komešanje i pucanje po hodnicima s obje strane. U isto vrijeme, kad je prva grupa drugova razoružala stražara, druga je grupa, na čelu s Lolićem i Begovcem, uletjela u kancelariju logora i od iznenađene i preplašene pisarice logora saznala gdje je oružje i oduzela nekoliko revolvera i bombi. Tada su istrčali iz kancelarije na hodnik i Lolić je odmah dao jednom drugu dva revolvera, u svaku ruku po jedan, i naredio mu da svakoga ubije tko pođe iz dvorišta uz stube na prvi kat prema našim sobama. I tako je taj drug pucao na komandanta logora, koji je doletio iz parka i teško ranjen srušio se na stubište. Treća grupa razoružala je komandira straže i s njim neke stražare, a četvrta je grupa blokirala vrata sobe u kojoj je bio veći broj stražara. Kad su pred tu sobu doveli komandira straže, naredio mu je Lolić da pozove stražare na predaju i zaprijetio mu ako to ne učini da će baciti bombu u sobu i da će svi izginuti ako pokušaju dati neki otpor. Na poziv komandira straže i obećanja da ih neće strijeljati ako se predaju, svi su se stražari u toj sobi predali. U tu sobu utrčali su drugovi i uzeli sve njihovo oružje, a njih svezali i odveli u toranj logora. Zatim su drugovi povelu komandira straže pred glavna ulazna vrata u logor i s uperenim karabinkama u njegov potiljak naredili mu da pozove i vanjske stražare na predaju. Kad su oni na to pristali, drugovi su otvorili vrata, oduzeli im oružje, pa i njih svezali i strpali u logorski toranj. Bilo ih je ukupno oko 25. Za vrijeme razoružanja straže poginuo je Pero Korasić, pekarski radnik iz Zagreba, a bilo je lakše ranjeno i nekoliko drugova. To je razoružavanje trajalo samo 30 minuta.

Samo onaj tko je doživio nešto slično može znati kakvo je bilo osjećanje svih nas koji smo preživjeli to kratko, sudbonosno vrijeme, kao i našu beskrajnu radost kad su u naše sobe uletjeli drugovi s oteetim karabinkama na ramenima i naredili nam da se za minutu obučemo i izidemo na hodnik pred

naše sobe. Svrstali smo se u hodniku, sišli u dvorište i s puškama otvorili vrata logora, izišli na cestu koja vodi iz Zagreba prema Samoboru. Tu smo čekali oko deset minuta, po mom mišljenju radi toga što su drugovi računali da će ipak doći pomoć koja je možda zakasnila. No kad nije stigla, mi smo krenuli pored logorske zgrade kroz kukuruze u pravcu Kerestinec —Podsused. Posljednji od logorske zgrade udaljili smo se ja i drug Cesaree, jer smo pomogli drugu Osiasu, koji je vrlo teško hodao, da pređe preko jednog dubljeg jarka i rekli mu da se što više udalji od logora u pravcu Save. Za to vrijeme drugovi su se od nas toliko udaljili da ih više nismo vidjeli, pa sam rekao Cesarcu da se požurimo, jer ćemo izgubiti vezu s njima. Prošavši kroz kukuruze izbili smo na cestu i stigli ostale. Poslije otprilike četvrt sata hoda opazili smo svjetlo kamiona koji se kretao prema nama cestom i mi smo se, da nas ne primijete, razišli desno i lijevo u kukuruze u dvije grupe. Oni koji su se sklonili desno, a bilo ih je oko 35 otišli su prema Rakovu Potoku i u toj su grupi bili: Cesaree, Zaja, Grković, Vlahek, Lopandić i drugi, a u grupi od 40 drugova u kojoj sam bio i ja bili su: Krndelj, Siber, Begovac, Tomić, Kević, Obratil, Božac, Komarica i drugi, i mi smo otišli prema stanici Zdenčina, tu se sklonili u jednu šumu, gdje su nas uvečer oko 8 sati napale ustaše sa strahovitom puščanom paljbom. Tom su prilikom neki drugovi odmah poginuli, a nas su druge razbili u manje grupice, pa smo se spasavali kako smo znali i mogli. Kad smo se izvukli iz vatrenog obruča, našli smo se: ja, Lolić, Begovac, Obratil, Božac i Vuković i nastavili smo lutati po šumama. To je trajalo sve do srijede poslijepodne, dok nismo na njivi u selu Donje Purgarije, kotar Samobor, uhvatili vezu i sklopili poznanstvo s obitelji Franje Valečića, koji nas je povezo s Partijom u Zagrebu.

Eto tako se završio proboj iz logora Kerestinec koji je bio s naše strane odlično pripremljen i uspješno izvršen, ali je na žalost, tragično završio, jer je većina drugova odmah pohvatana u šumama i strijeljana, pošto nismo bili prihvaćeni izvana i spremljeni na sigurnija mjesta.*

* AH, GKZ - izjave.

Vlado Madarević

ZAPISI IZ KERESTINCA

Hapšenje u svibnju i odvođenje u logor — Zbog upale uha prebačen u bolnicu — Zloslutne vijesti iz Kerestince

U svibnju 1941. zloglasni zatvor u Petrinjskoj ulici bio je, po običaju, prepun drugova. Ustaše su nakon dolaska na vlast počele odmah masovna hapšenja svih onih koji su i najmanje bili sumnjivi kao »ljevičari«. U zatvorima je već bilo premalo mjesta, pa se pričalo da će oni koji su preventivno uhapšeni kao komunisti biti otpremljeni u logor. Kamo, to se nije znalo, ali se koješta nagađalo. Očekivali smo svaki dan u zatvoru prozivku za logor. I pitali smo se za sudbinu drugova prvoboraca, koji su još iz Mačekove banovine čamili u zatvoru na Savskoj cesti. Sto će biti s Adžijom, Pričom, Keršovanijem i ostalima, koje su Maček i njegova policija tako izdajnički predali ustašama i hitlerovskim okupatorima? Te misli opsjedale su nas u zatvoru Petrinjske ulice, dok smo, nesigurni za svoju sudbinu, pokušavali ocijeniti položaj i najbliži razvoj političkih prilika.

Bio sam uhapšen 18. svibnja 1941, baš na dan »proglašenja« talijanskog princa od Spolleta, kojeg su posprdno zvali »princ Špageti«, za kralja takozvane Nezavisne Države Hrvatske, kada su me na ulici prepoznali ustaški studenti i počeli progoniti po Ilici, vičući »držite komunistu«. Provelo me je, s lancima na rukama, nekoliko ustaških stražara kroz Ilicu i Zrinjevac do policije u Petrinjskoj ulici. Putem sam demonstrativno dizao ruke s lancima, kako bi prolaznicima ostao dojam da je to prvi javni protest protiv te prodaje Hrvatske, posebno Dalmacije, talijanskoj državi.

Poslije nekoliko dana, 22. svibnja, prozvano je nas dvadesetak uhapšenika. Strpali su nas u hodnik kraj dvorišta policijske zgrade, gdje smo čekali u neizvjesnosti. Ubrzo su došla dobro poznata policijska kola crna marica i zeleni tomaš, kako smo ih zvali. Izlaze poznata lica: visoka, malo pognuta profesorska figura Ognjena Price, poletan i dinamičan lik Otokara Keršovanija, plemenita glava intelektualca, s nakostriješenim, neobično dugim obrvama, Božidara Adžije, produhovljeno, blago lice Augusta Cesarea, i mnogi drugi... Drugarsko, intimno

pozdravljanje. Upiti — što će, kuda će s nama? Njih su prebacili sa Savske ceste u Petrinjsku ulicu, pa će vjerojatno ovdje sastaviti prvu grupu komunista za logor.

Pretpostavka se obistinila. Ustaše nas grubo tjeraju u dva poluotvorena kamiona, zajedno s grupom iz Savske ceste, jer u zatvorenim policijskim kolima nema mjesta za toliki broj zatvorenika. Stražari se služe bezobzirno najgrubljim ustaškim metodama. Pendreci stupaju u akciju i svaki je razgovor zabranjen. Naravno, se ističe neka žena među ustašama, koja se prostačkim riječima prijeti kako će »obračunati s komunistima«. Upravo kad su kamioni izlazili iz dvorišta, iskače iz policijske sobe ustaški student Janko Skrbini, poznati batinaš sa Sveučilišta, prijeti nam pesnicom, i »obećava« da će on već doći da nas »posebno udesi«.

Sjedim u kamionu pokraj Adžije. Prigušenim, njemu svojstvenim glasom govori o svom utisku: logor. Sjećamo se — prije godinu dana u isto doba bili smo također zajedno — u logoru Lepoglava. Optimisti smo. Vjerujemo u narodnu snagu, u organiziranost naše Partije, uzdamo se u našu izdržljivost. A političke su prilike takve da ustaše sada još nemaju računa, a možda ni odobrenja od svojih okupatorskih gospodara, da nas iznenada likvidiraju. Hitlerova Njemačka još ima pakt o nenapadanju sa Sovjetskim Savezom.

Vozimo se Črnomercem, pa dalje u nepoznatu sudbinu. Pramac je Samobor i uskoro stižemo na odredište. Saznajemo: prvi ustaški logor je dakle stari dvorac Kerestinec.

Poslije dolaska u Kerestinec, raspoloženje svih drugova postaje relativno smirenije. Nakon zagušljivih ćelija zatvora imamo sada za nas pravi »dvorac za ladanje«, kako neki drugovi odmah vedro reagiraju, da bi održali samopouzdanje i odlučnost svih drugova. Nitko od nas tada nije ni slutio da će se u tom starom dvorcu bana Mihalovića odigrati jedan od najtragičnijih događaja našeg revolucionarnog pokreta.

U prvoj grupi došlo je oko 50 drugova. Većina poznati komunistički aktivisti i stari sindikalni funkcionari. Smještamo se prema nalogu straže u dvije sobe na uglu prvog kata starog dvorca. Priredujemo odmah improvizirane ležajeve na golom podu. Smještam se pokraj dra Pavla Markovca, a s druge strane kraj mene leži Sigi Kraus. Preko puta, u kutu kraj prozora, priredili su svoje ležajeve Adžija, Cesaree i Keršovani. Uz njih leži stari sindikalni borac Andrija Zaja, iz užeg partijskog rukovodstva u logoru, i niz mladih drugova radnika. U drugoj, većoj sobi smjestio je svoj ležaj stari radnički borac, pravi narodni tribun, Ivan Krndelj, s kojim se poznajem još iz Pariza 1938—1939, kad sam mu pomagao pri uređivanju radničkog emigrantskog lista »Hrvatski put«. Uz njega su poznati drugovi: Ognjen Priča, braća Turković, Divko Budak (iz užeg partijskog rukovodstva), Blaž Valjin, Dušan Grković, Antun Mrak, Stjepan Vlahek, Josip Šiber, Alfred Bergmann i drugi.

U trećoj, maloj sobi je grupa takozvanih trockista: Ivo Korski, Zvonimir Richtmann, Dragutin Klepac. Poslije nekoliko dana, Klepac je vraćen u Zagreb. Čini se da je toga partijskog otpadnika izvukao iz logora, nakon prve inspekcije, tadašnji ustaški ravnatelj za javni red i sigurnost Božidar Cerovski, radi posebnih provokativnih zadataka — kako se kasnije pokazalo.

Organiziramo odmah kolektivnu prehranu, biramo ekonomu. Tu dužnost preuzima u prvo vrijeme Aleksandar-Šandor Turković, raspoređujemo za svaku sobu dežurstva itd. Naša mala komunistička zajednica funkcionira uzorno već od prvog dana. Ali se ona svakim danom i povećava. Prvo dolazi dr Ivo Kun s nekoliko drugova. Grupa studenata, od kojih su neki došli s nama prvima, postaje sve veća: Rajko Hvala, Niko Tomić, Marijan Đanešić, Jovica Kević, Vladimir Vi-

tasović (tada već profesor), Viktor Rosenzweig, Vinko Milinković, Vladimir Božac, Petar Kazić, Rastko Dimitrijević, Ernest Rado, Zdravko Pavešić, Josip Rendić, Izidor Perera, Emil Frajndlih, Slobodan Glumac, Ivan Tašić, Franjo Sauha, pa srednjoškolci Zvonko Komarica i Ivan Kazić, te neki drugi. Poslije nekoliko dana dolazi grupa od oko 15 aktivista iz Bosne, uglavnom iz Bihaća, Travnika i Bijeljine, te iz Slavonije (stari komunist Lavoslav Šrajer iz Starih Mikanovaca) i drugi.

Sobe dvorca postaju premalene za sve veći broj logoraša. Uzima se za nastambu i štala u dvorištu, gdje je već otprije grupa od deset židovskih intelektualaca. Sada uz njih smještaju i grupu Bosanaca. Početkom lipnja ima nas već više od stotinu logoraša komunista.

Prilike u logoru prvih su dana donekle podnošljive, jer je međunarodna situacija još nejasna. Zapovjednik logora Mladen Horvatin nema još nikakve precizne direktive kako da s nama postupa, pa tolerira neke naše aktivnosti. Upornim pritiskom na logorsku upravu uspijevamo ostvariti našu unutrašnju samoupravu. Imamo svog »ministra« za unutrašnje poslove, to je Božo Adžija, i »ministra« za vanjske poslove, za odnose s ustaškom upravom logora i stražom, to je Ivan Krndelj. Jedan dio policijskih stražara koji nas čuvaju, preuzeli su ustaše u nuždi od stare jugoslavenske policije, jer je zadržanih ustaških stražara tada bilo malo. Neki od tih starih stražara dobro poznaju odlučnost, hrabrost i inteligenciju komunista, impresionirani su donekle smjenom vlasti i nejasnim perspektivama rata, pa se počinju s velikim respektom, ali i prikrivajući taj odnos, ponašati prema našim rukovodiocima u logoru. Pojedini od tih starih stražara pripravnici su da nam čine i male usluge.

Uskoro logorski režim postaje sve oštriji, živimo potpuno izolirano, najstrože su zabranjene novine i knjige političkog i historijskog sadržaja. Ipak u prvo vrijeme uspijevamo ostvariti izvjesne olakšice. Nekoliko nas težih tuberkuloznih bolesnika (Vinko Jeđut, Jovica Kević i ja) imamo donekle povoljniji, tzv. »specijalni« režim. Dopuštaju nam da uz pratnju stražara u određeno vrijeme idemo na šetnju u park dvorca. Ali se te pogodnosti ubrzo ukidaju. Ipak Jovica Kević odlazi sa stražarom svakih 10—14 dana u Zagreb na pneumotoraks, i odande nam donosi vijesti i poneke prokrijumčarene novine. Neki od nas idu na liječnički pregled u Samobor, jer ustaše nemaju povjerenja u logorskog liječnika dra Mrvoša, koji je s većom grupom Srba (takozvanih »Jugoslavena«) zatočen izvan našeg logora, u gospodarskim zgradama poljoprivrednog dobra Kerestinec. Neki drugovi dobivaju prvih dana čak dozvolu da uz pratnju stražara odlaze na popravak zuba u

Samobor. **P**ostoje prilike za individualni bijeg, te razmatramo tu mogućnost po grupama u kolektivu. Ali svi zaključujemo da bi to pogoršalo položaj ostalih logoraša, pa disciplinirano prihvaćamo direktivu da individualnih bijegova neće biti. Vežemo samopožrtvovno i drugarski naše sudbine u iščekivanju budućih neizvjesnih događaja. S nama je i jedan važan funkcionar talijanske Komunističke partije — Rigoletto, čiji se pravi identitet i funkcija skrivaju u najstrožoj konspiraciji. Jedino njega treba bijegom individualno izvući iz logora i prebaciti na revolucionarni rad u Italiju. To konačno uspijeva, na nenapadan način, uz organiziranu partijsku pomoć izvana. Sve se to drži u najvećoj tajnosti i među samim logorašima.

U prvo vrijeme dopušteni su ponekad pojedinačni posjeti rodbine, obično prilikom donošenja hrane. Žene i majke iz Zagreba redovito donose košare s jelom. To prilično pojačava našu prehranu, jer sve što dobivamo izvana ide u zajedničku kuhinju i hranu dijelimo u isto vrijeme na jednake dijelove. Dolasci rođaka s košarama hrane omogućuju nam da ostvarimo prilično redovit kontakt

s drugovima na slobodi. No već poslije nekoliko dana režim u logoru postaje sve stroži, i razgovori s rodbinom se zabranjuju. Košare s hranom predaju se stražarima na ulaznim vratima, koji pozivaju određenog zatvorenika. Ali mi ipak pokušavamo da se prilikom predaje hrane približimo vratima logora, pa tako netko od nas uspijeva da progovori nekoliko riječi s majkom ili ženom. Meni donosi hranu majka dva puta tjedno, te ponekad s njom i razgovaram. Žene logoraša su naj-agilnije i najupornije u dolascima, osobito žena doktora Adžije, koja često dolazi s mojom majkom. Tako se preko žena zatočenika uspijeva organizirati i održati ilegalna veza s Partijom i drugovima u Zagrebu. Na taj način doznajemo za vijesti iz Zagreba, koje se po grupama u logoru pronose i komentiraju. Jedna od tih vijesti nas hrabri i raduje, ali ujedno i zabrinjava. Čujemo da se po Zagrebu otvoreno šapuće kako ustašama nema dugog vijeka, da je u logoru zatočen »cvijet hrvatske inteligencije« i da se u Kerestincu zapravo nalazi nova, prava narodna vlada. Zabrinjuje nas da se ustaše ne bi požurile kako bi svoju konkurenciju radikalno likvidirali.

Već prvih dana razvijamo u logoru intenzivan rad na političkoj i kulturnoj izgradnji. Ognjen Priča drži predavanja o razvoju socijalizma, dijalektičkom materijalizmu i političkoj ekonomiji. Organiziraju se kružoci za proučavanje imperijalizma, prema Lenjinovoj knjizi, koje vodi Otokar Keršovani. Sjećam se još živo njegova bistrog i jasnog izlaganja i najzamršenijih historijskih i političkih pitanja. Sudjelujemo živo u diskusiji. Lenjinova je knjiga prokrijumčarena u logor (uz »Kratku historiju SKP(b)«, i neke druge ilegalne materijale), te ide od ruke do ruke povjerljivijih drugova i poglavlja se u tančine proučavaju. Prokrijumčarena je i početnica ruskog jezika. Osnivaju se dva kursa za ruski jezik, za naprednije i za početnike. Nezaboravni tihi August Cesarec tumači nam, s pedagoškom strpljivošću, razlike između ruskoga i hrvatskoga jezika, te neumorno ispravlja naše pogreške akcenata pri čitanju ruskog teksta. Doktor Pavao Markovac organizira mali pjevački zbor. Uče se naše borbene pjesme, kao i neke druge, malo »neutralnije«. Prvo tiho, poluglasno u sobi, a za nekoliko dana već se usudujemo i glasnije pjevati u kutu dvorišta. A kad nema stražara previše blizu, onda potihom odjekne »Internacionala« ili »Crven je istok i zapad«. Neki stariji policijski stražari slušaju nas tolerantno, a poneki i sa skrivenom simpatijom. No s vremenom se neki stražari stare jugoslavenske policije smjenjuju i na njihova mjesta dolaze mladi, ustaški orijentirani i grubi stražari.

Ustaške vlasti pokušavaju psihološkom presijom na pojedine ugledne drugove. Bio sam upravo u dvorištu Kerestince kada je šef ustaškog redarstva Božidar Cerovski dolazio radi inspekcije logora. On je za vrijeme stare Jugoslavije, kao hrvatski nacionalist, bio dugo vremena na robiji zajedno s Otokarom Keršovanim, pa su se dobro poznavali. Vidio sam kako je Cerovski dugo šetao logorskim dvorištem s Keršovanim, nastojeći da ga, kao stari poznanik, nagovori raznim uvjerenjima, obećanjima i prijetnjama, da potpiše javnu izjavu lojalnosti »ustaškoj državi«, u zamjenu za život i uvjetnu slobodu. Takav pojedinačni razgovor, pod psihološkim pritiskom, vodio je Cerovski (a možda i neke druge ustaške glavešine) i u zagrebačkom zatvoru i u Kerestincu i s Augustom Cesarcom. Ustašama je bilo osobito stalo da oba istaknuta hrvatska intelektualca i pisca pridobiju, barem pasivno, i javnosti predstave kao neke, sada lojalne, komunističke »obraćenike«, ističući u prvom redu njihovo »hrvatstvo«. Ali unatoč upornom psihološkom pritisku, prijetnjama i obećanjima, ni Keršovani ni Cesarec nisu poklekli, iako su znali što ih čeka, sačuvavši neokrnjenu svoju komunističku svijest, svoju revolucionarnu čvrstinu i idejnu postojanost.

Nisu prošla ni tri tjedna od našeg boravka u logoru kada, uz sve veće pooštavanje logorskog režima, dolaze izvana i veoma ozbiljne vijesti. Naslućuje se razvoj političkih i ratnih događaja. Osjećamo da trebamo biti pripralni na sve. No sve se drži u strogoj tajnosti. Razne mogućnosti o razvitku prilika i o pogoršanju našeg položaja procjenjuju se u užim grupama, a samo se ponekad na nekim licima vidi ozbiljnost situacije. Razmatra se mogućnost da se neki od težih bolesnika, a osobito starijih rukovodećih drugova, koji su prvi ugroženi, nastoje prebaciti u bolnički zatvor u Zagreb. Božidar Adžija je bolestan na srcu, a August Cesaree je stari plućni bolesnik, pa treba naći način kako bi se oni među prvima otpremili u bolnicu. U tome smislu provodi se kampanja i pritisak na zapovjednika logora Mladena Horvatina, koji je prema bolesnim drugovima ponekad pokazivao izvjesnu uviđavnost. Pripreme su već učinjene — logorski liječnik dr Mrvoš, iz susjednog logora takozvanih »Jugoslavena« i »Židova«, spreman je da nekoliko težih bolesnika predloži za bolnicu.

Ali odluka je izvan logora. Zapovjednik logora bez izričitog dopuštenja ustaškog redarstva iz Zagreba neće nikoga da uputi u bolnički zatvor. Ali se ipak donekle koleba. Pomaže nam slučaj. Ja imam upalu srednjeg uha, koja se u logoru veoma pogoršala, pa je zahvatila i drugo, zdravo uho. Nastala je akutna upala srednjeg uha, uz jake bolove, koje još potenciram pred logorskom upravom. Odvode me u Samobor liječniku. On konstatira da je potreban hitan prijevoz u bolnicu radi operacije uha. Pod stalnim pritiskom drugova Krndelja i Adžije, kao naših predstavnika pred logorskom upravom, zapovjednik logora Horvatin napokon odlučuje, na svoju ruku, da me jedan stražar hitno preveze motornom trokolicom u bolnički zatvor u Zagreb.

Put za bolnicu bio je tako donekle probijen. Za koji dan treba na sličan način da se dokopaju bolnice Božo Adžija, August Cesaree i neki drugi bolesniji drugovi. Ali ja se, unatoč bolovima, u posljednjem trenutku kolebam. Teško mi je ostaviti drugove, i to još kao prvi, osjećam se drugarski, komunistički obaveznim da nastavim s njima dijeliti istu sudbinu i borbu. No stari poznanik Krndelj mi odlučno kaže da iskoristim ovu priliku, jer situacija se u najkraće vrijeme može potpuno izmijeniti, pa bi svaki odlazak u bolnicu bio onemogućen. Treba uz to da izvidim i što prije javim na neki način mogućnosti za prebacivanje bolesnih drugova u bolnicu, kao i o prilikama u bolničkom zatvoru. Shvaćam to kao poseban partijski zadatak. Prije odlaska imam kratki dogovor i s Božom Adžijom. Treba da mu javim odmah da li sam bez nepravilnosti stigao u bolnicu i u koju, da se zna ravnati. Rastanak je užurban, dirljiv i nezaboravan. Sjedam s dobro zamotanom glavom u prikolicu motora, mašem dugo rukom drugovima, koji mi s prozora odzdravljaju. Mašem im sa zebnjom u srcu i sa suzom u očima... Kao da sam tada nesvjesno slutio da ih više nikada neću vidjeti, da gotovo svi već nakon mjesec dana neće biti među živima. Bilo je to 14. ili 15. lipnja 1941, popodne — upravo tjedan dana prije napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez.

Imao sam nevjerojatnu, upravo ludu sreću, jer sam odmah, bez inače uobičajenog zadržavanja na ustaškoj policiji, stigao u bolnicu na Sv. Duhu (sada bolnica »Dr Josip Kajfeš«). Prema nalogu zapovjednika logora Horvatina trebao sam prvo biti predveden na policiju u Petrinjskoj ulici, do zloglasnih antikomunističkih referenata Šopreka i Blažekovića, pa da me oni idućeg dana, prema njihovu nahođenju, i uz mišljenje policijskog liječnika, prosljede, eventualno, dalje u bolnicu. Ali je taj dan bila subota poslije podne. Na policiji je već bilo blagdansko raspoloženje, te smo naišli samo na nekog mamurnog dežurnog činovnika, koji nije znao što da radi sa mnom. Ja sam stalno jaukao od boli i uspio sam da ga

uvjerim kako sam poslan u bolnicu na hitnu operaciju uha. Nije me zato »urudžbirao« kroz policijski urudžbeni zapisnik o pristiglim zatvorenicima, nego me odmah uputio s istim stražarom iz Kerestince u stan policijskog liječnika dra Bišćevića na Ribnjaku. Taj pošten i humani liječnik odmah je kod pregleda vidio da mi je uho jako upaljeno i da curi gnoj, iako nije bilo baš alarmantno stanje za operaciju, pa je stražaru dao spremno i uvidavno uputnicu za bolnicu na Sv. Duhu. Konačno je sve uspjelo po planu. Zahvaljujući subotnoj nemarnosti policijske birokracije, nisam u Petrinjskoj ulici bio »urudžbiran« kao logoraš iz Kerestince, nego sam bio samo »zaprimljen« u bolničkom zatvoru na Sv. Duhu kao neki običan zatvorenik. I to mi je, uz uvidavnu pomoć dra Bišćevića, tada spasilo glavu (ali sam izgubio potpuno sluh na jedno uho), jer poslije pobune i bijega logoraša iz Kerestince nisam bio evidentiran na tadašnjem popisu zatočenika u logoru, niti sam bio zapisan kao takav na ustaškoj policiji u Petrinjskoj ulici.

Stari jugoslavenski stražar, koji me je dopratio u Zagreb, bio je uviđavna dobričina, koji nam je činio razne male usluge, a ja sam ga putem još posebno »obrađivao«. Kako nisam bio vezan, mogao sam pobjeći, ali sam morao brinuti o položaju ostalih zatočenika u Kerestincu, a posebno o predviđenom »izvlačenju« nekih drugova u bolnicu, na temelju mojih obavijesti. Uspio sam nagovoriti stražara da me prije bolnice odvede do kuće, da se pozdravim s majkom, s kojom sam tada mogao nesmetano razgovarati. Kad me je stražar dopratio u bolnicu, vraćao se odmah motorom u Kerestinec, pa sam ga nagovorio da drugovima Adžiji i Krndelju opiše kako sam dospio u bolnicu i gdje su me smjestili. Drugo jutro poslao sam dopisnicu dru Adžiji s dogovorenim tekstom. Drugi dan, poslije uspostavljene veze preko moje majke, koja je bila u stalnom kontaktu s Adžijinom drugaricom, poslao sam pismeno nove obavijesti dru Adžiji. Teren u bolnici bio je povoljan, liječnici su nam skloni, neki su i prikriveni simpatizeri, svestrano se brinu i neće nas zatvorenike lako prepustiti ustaškoj policiji. Poslije toga očekivao sam svaki dan i dolazak Bože Adžije u bolnički zatvor.

Nekoliko dana poslije mene u bolnički je zatvor došao Ivo Frol zbog upale slijepog crijeva. On je već prije u Petrinjskoj ulici bio u našoj grupi prozvan za prebacivanje u logor Kerestinec, ali je uspio u posljednji trenutak simulirati jaki napad zapaljenja slijepog crijeva, pa tako nije transportiran. Mi smo ga, međutim, svakog dana očekivali u Kerestincu, ali je bio zadržan u zatvoru Petrinjske ulice. Od njega sam doznao da je dr Adžija uspio, vjerojatno fingirajući srčani napad, da ga kao bolesnika upute iz Kerestince u bolnicu i da ga je vidio u zatvoru Petrinjske ulice. Ali je on bio previše snažna politička ličnost da bi ga ustaška policija tako lako pustila iz svojih kandži u bolnicu, pa ga je policijski referent, »stručnjak za komuniste«, Blažeković zadržao nekoliko dana u zatvoru. Već se naslućivalo da neka iznenađenja predstoje. I zaista, ubrzo, 22. lipnja 1941, Hitlerova Njemačka napada iznenada Sovjetski Savez. Nestaju svi dotadašnji mali obziri prema bolesnim zatvorenicima i logorašima. Dr Adžiju vraćaju odmah iz Petrinjske ulice u Kerestinec, i tako propada ozbiljno organizirani pokušaj njegovog spasavanja preko bolnice. Doznajemo da su straže i teror u logoru pojačani. Drugovi u Kerestincu svjesni su svoga položaja.

I mi u bolničkom zatvoru proživljavamo sve mučnije trenutke. Sada su u zatvorskoj sobi bolnice, osim mene i Frola, još Grgo Gamulin i dr Košta Bastajić, uz dva druga zatvorenika, čini se švercera. Liječnici nam do krajnjih mogućnosti nastoje olakšati položaj i odugovlačiti naš boravak u bolnici. Još prije pobune u Kerestincu uspjela su dvojica poznatih drugova da nas posjete u bolnici. Tako je jednog dana došao Ešref Badnjević, preko nekih liječničkih veza, i uspio

razgovarati u hodniku sa drom Kostom Bastajićem. Ovaj nas je obavijestio o Badnjevićevoj poruci da poslije napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez Partija počinje organizirati oružane grupe za partizanski rat i da se najviše traže rezervni oficiri, radi vojnog rukovođenja takvim odredima. Osim dra Bastajića, kao rezervnog oficira, mi zasad ne dolazimo u obzir, ali moramo i u bolnici biti spremni za svaku eventualnost. Nekako u te dane uspio se do mene u bolnicu probiti, preko svojih ustaških veza, moj stari prijatelj iz Pariza Rudi Čajavec (kasnije, uz Franju Kluza, prvi partizanski avijatičar). On je već prije, po ilegalnom zadatku, imao veze s nekim frankovcima, a time se sada, kao nekompromitirani drug, koristio, radi različitih obavještenja i pomoći našem revolucionarnom pokretu. Čajavec s mojom majkom »planira« da me »izvuku« iz bolnice, te čak napominje da mi je pripremio svoj poljski krevet, u slučaju da im uspije da me izbave iz bolničkog zatvora i negdje prikriju. No ubrzo dolaze tragični događaji u Kerestincu, koji onemogućuju svaku vezu, prije nešto slobodniju, s vanjskim svijetom.

Poslije promijenjene situacije, nakon napada Hitlera na Sovjetski Savez, najviše nas zabrinjava sudbina naših drugova u Kerestincu. Od njih smo se pravodobno samo ja i, odmah poslije mene, tuberkulozni metalski radnik Vinko Jedut uspjeli dokopati bolnice. Jedut je bio smješten u zatvoreničku sobu zarazne bolnice, odakle je kasnije uspio pobjeći u partizane, gdje je poginuo 1944. godine.

I ja pripremam ponovo bijeg, ovaj put uz pomoć požrtvovne časne sestre Živke, koja se užasavala nad zvjerstvima ustaša i bila ganuta mojom mračnom sudbinom. (Nakon povratka iz partizana u Zagreb, bila mi je jedna od prvih briga da sa svojom ženom potražim sestru Živku u bolnici i da joj zahvalim. Ali je tamo nismo našli, jer je odmah poslije rata skinula haljinu opatice i udala se negdje u Slavoniji.) Sestra Živka bila se povezala s mojom majkom, a ona sa dvije studentice, Feom Raizer i njenom sestrom, koje su me znale iz KUSP-a (Kulturno udruženje studenata pacifista). Obje studentice imale su dozvolu da u bolnici posjećuju svog oca, zatvorenog u istoj sobi sa mnom zbog navodnog šverca, pa sam s njima imao izravan kontakt. Bilo je dogovoreno da sestra Živka donese od moje majke odijelo i da ga sakrije u sakristiju bolničke kapelice, te da me zatim odvede tobože na liječnički pregled, a zapravo do zahoda u prizemlju bolnice. Tamo bih se presvukao i pobjegao kroz zahodski prozor. Sestre Raizer trebale su uspostaviti vezu sa studentskim partijskim aktivom, preko Zelimira Pomperà Bimbija, kojeg su poznavale, da bi se organiziralo moje prihvaćanje pred bolnicom i ilegalni smještaj. Ali taj već organizirani bijeg nije uspio zato što su zakazale vanjske partijske veze, i zbog poruke da zasad nije moguće da se negdje ilegalno prikrijem, pa da se što dulje zadržim u bolnici. Kasnije sam se ipak spasio zatvora i predviđenog Jasenovca, jer sam kao teški tuberkulozni bolesnik početkom prosinca 1941. pušten iz zatvora u Savskoj cesti i konfiniran u Osijeku, uz garanciju svoga oca, tamošnjeg advokata. No to je posebna, duga i mučna priča.

S uzbuđenjem pratimo početak oružane borbe naše Komunističke partije protiv okupatora i njegovih ustaških slugu. Ustaški teror bjesni. Počinju serije strijeljanja talaca, što doznajemo iz prokrijumčarenih novina. Teško nas pogađa nezaboravni dan 9. srpnja 1941, kada desetorica prvoboraca iz Kerestince iznenada padaju kao žrtve zločinačkog ustaškog terora. Strijeljani su prvi taoci: Božidar Adžija, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Alfred Bergman, Simo Crnogorac, Ivo Kuhn, Sigismund Kraus, Zvonimir Richtmann, Ivo Korski i Viktor Rosenzweig. Kasnije doznajem da je s prvom devetoricom dopremljen u Zagreb na strijeljanje i Ivan Krndelj, ali su ga kao Hrvata i političara s velikim ugledom u Zagrebu,

te posebno u rodnoj Hercegovini, vratili u Kerestinec i zamijenili s mladim studentom Rosenzweigom (pjesnikom pod pseudonimom Vitomir Jovanović), da bi povećali omjer »žido-komunista« među taocima za »kaznenu« likvidaciju.

Duboko potreseni slušamo, u bolnici, šapat vijesti o tragičnim zbivanjima. Ispunjava nas grozom spoznaja da nema više divnih likova naših prvoboraca i rukovodilaca Adžije, Price, Keršovanija, tih vječno živih historijskih ličnosti, koji su bili ponos i nada, ne samo naše Partije, nego i svih antifašista, da nema više onih dragih lica boraca s kojima sam još prije nekoliko tjedana dijelio dobro i zlo. Ta podla i iznenadna strijeljanja otkrila su svakome potpuno jasno zvjersko lice fašizma. Dani su tada bili tmurni, puni terora i očaja, ali i ispunjeni upornim prkosom narodnog otpora. Formiraju se prvi partizanski odredi.

... Pronose se šapatom do nas u bolnici ove vijesti. U duhovima boraca za slobodu i socijalizam već je obilježen siguran revolucionarni put i tinja spoznaja o vedroj viziji pobjede. Ali sudbina ostalih logoraša u Kerestincu postaje sve očajnija. A ja, koji sam tada s nevjerojatnom srećom izmakao u posljednji čas iz tog logora smrti, osjećao sam se tako duboko duhovno povezan s njima da sam na svom krevetu u bolničkom zatvoru, proživljavao svaki dan kao da sam uz njih. Bilo je jasno da će svi redom u najskorije vrijeme biti likvidirani kao taoci. Da li postoji mogućnost spasa i organiziranog bijega — pitali smo se i mi u bolnici?!

Jedno jutro prošao je bolnicom uzbuđeni šapat. Logoraši iz Kerestince svladali su 13. srpnja 1941. u pola noći ustašku stražu i uspjeli se probiti iz logora. Zapovjednik logora Mladen Horvatin dopremljen je teško ranjen u glavu u prizemlje bolnice u kojoj smo mi ležali na prvom katu. Preživio je ozljedu, ali je ostao mentalno poremećen. Zbog toga, a i zbog malih usluga i uvidavnosti prema logorašima, nije bio poslije oslobođenja suden. U bolnici smo sa zebljom pratili svaku vijest o sudbini odbjeglih logoraša. Obavijesti su bile oskudne, ali teške i svaki dan nepovoljnije. Proboj iznutra je potpuno uspio, ali organizirana pomoć izvana nije bila, zbog različitih subjektivnih i objektivnih okolnosti, dovoljno usklađena s akcijom iznutra. Jedan dio drugova je u borbi po okolnim šumama i poljima ubijen, a drugi je dio pohvatan i kasnije divljački dotučen i strijeljan. Među njima su bili i Krndelj i Cesaree. Ali se 14 drugova ipak probilo i uspostavilo veze s partijskim organizacijama. Od oko 100 logoraša komunista uspjelo se, dakle, spasiti, uz Vinka Jeđuta i mene, ukupno 16 Kerestince. Većina je od njih poginula u toku narodnooslobodilačke borbe.

Tako su se uspjeli probiti dva Bosanca, Abid Lolić i Hamdo Bregovac, pa Blaž Valjin, Josip Turković, Lovro Horvat, Ćiril Brezovec i Vladimir Božac, koji su kasnije poginuli u partizanima. Također su se spasili i ostali živi, drug Dakić (umro 1961. godine), pa studenti Emil Frajndlih, Vinko Milinković, Slobodan Glumac i Ivan Tahi. Kasnije sam doznao da su druga Milinkovića kao partizana zarobili Nijemci, da je prošao norveške logore i da živi u Sarajevu kao sveučilišni profesor na Poljoprivrednom fakultetu. I tadašnji srednjoškolac Zvonko Komarica uspio se probiti do Zagreba, ali je kasnije uhvaćen. Pošteđen mu je život kao malodobnom, a iz logora u Lepoglavi spasile su ga partizanske jedinice. Također je od općeg strijeljanja bio pošteđen najmlađi od uhvaćene troje braće Kazića, Ivan, koji sada živi u Jastrebarskom.

Doživljaje i sudbine svih logoraša koji su se uspjeli probiti iz Kerestince, i poginulih i onih koji su preživjeli rat, trebalo bi još potanje istražiti i objaviti.

Sve pojedinosti organizacije spasavanja, proboja i samog bijega iz Kerestince, te svega onoga što se kasnije događalo s pojedincima — nisu još potpuno

istražene ni poznate. O tome će pisati detaljnija povijest naše narodnooslobodilačke borbe, a posebno dokumentarni zapisi o žrtvama Kerestinca.

Pobuna u Kerestincu bila je prvi krvavi znak za sveopći oružani ustanak naroda Jugoslavije, a posebno za ustanak u Hrvatskoj. Drugovi heroji iz Kerestinca su mrtvi, ali ono o čemu su snivali, za što su se čitav život bespoštedno borili i svoje živote dali, ostvareno je pod rukovodstvom naše Komunističke partije i njihova starog druga maršala Tita u našoj herojskoj narodnooslobodilačkoj borbi.*

* Ovaj tekst napisan je kao svježe sjećanje i u sirovom obliku naknadnog dnevnika-podsjetnika poslije povratka autora iz partizana u Zagrebu u srpnju 1945. Mnogo kasnije rukopis je dosta proširen i dopunjen nekim novim podacima, te kompozicijski i stilski redigiran za štampu.

Antun Rob
Mirko Vanić

ULOGA MK U AKCIJI KERESTINEC

*Nezadovoljstvo Kominterne — Zahtjevi Josipa Kopiniča
Valdesa — Izoliranje CK KPH — Slaba organizacija —
MK je kažnjen, a sekretar isključen iz Partije*

... Početkom srpnja 1941. godine došao je do sekretara Mjesnog komiteta Antuna Roba drug Branko Malešević i rekao mu da ga treba povezati s jednim drugom koji radi neke posebne poslove i koji je veza između CK KPJ i **KI**. Sekretar MK je tom prilikom dogovorio sastanak koji je održan sljedećih dana. Na sastanak je došao Josip Kopinič Valdes zajedno s Brankom Maleševićem. Rekao je da govori u ime Kominterne. Valdes je tom prilikom govorio da Kominternu traži akcije, a u Hrvatskoj nema akcije većih razmjera i da Komunistička internacionala nema povjerenja u CK KPH, jer su, navodno, neki drugovi sumnjivi. Tražio je od sekretara da ga poveže sa MK, kako bi taj problem iznio na sjednici **MK**. Sekretar je tom prilikom to odbio i tražio od Valdesa dokumente da **KI** uistinu tako misli i da je to njen stav. Na kraju razgovora Valdes je tražio, pod prijetnjom najstrože partijske kazne, od Roba da ne smije nikom od članova **CK KPH** ništa kazati o njihovu razgovoru. Ujedno je dogovorio novi sastanak za dva dana, kad će donijeti dokumente o traženju Kominterne. Oko 4. srpnja bio je drugi sastanak s Valdesom. Tada je još oštrije istupio, zahtijevajući da MK prekine sve veze sa CK KPH. Tom prilikom je pokazao navodni brzojav od KI s potpisom Dimitrova otprilike ovog sadržaja: »Povežite se s Komitetom grada Zagreba, preuzmite u svoje ruke vođenje akcija i izolirajte CK KPH.« Sekretar ga je tom prilikom pitao zašto taj brzojav, kad već nema povjerenja u CK KPH, ne saopći **CK KPJ**. On je na to odgovorio da nije u mogućnosti pod uvjetima u kojima se nalazi potražiti CK KPJ, koji je u Beogradu, a pošto je stvar hitna i treba raditi, nužno je da ga sekretar bezuvjetno poveže sa MK, a on će naknadno, kad dobije vezu sa CK KPJ, čitavu stvar tamo saopćiti.

Oko 7. srpnja došlo je do sastanka MK kojem je prisustvovao i Valdes. Od članova MK bili su prisutni: Antun Rob, Antun Češnjak, Mirko Vanić, Ivan Božičević, Blaž Mesarić i Josip Đaković. Sastanak se održao na Koturaškoj cesti u stanu čuvara skladišta starog željeza. Na tom sastanku je Valdes iznio situaciju

i odnos Kominterne prema CK KPH i pročitao najprije spomenuti brzojav, a zatim to potkrijepio još jednim u kojem je bilo, otprilike, naglašeno isto kao u prvome samo je podvučena hitnost izvršenja zadataka prvog brzojava. Na toj sjednici MK svi prisutni su se pokorili direktivi Kl i pristali da rade po direktivama Valdesa. Valdes je tada naglasio strogost konspiracije i to da će svaki od članova Komiteta biti najstrože partijski kažnjen ako o spomenutim događajima nešto progovori članovima CK KPH.

Valdes je na tom sastanku zahtijevao i obrazložio da se organizira akcija za oslobođenje drugova iz Kerestince. Poslije toga je Valdes na sastanku s Maleševićem i Robom odredio Branka Maleševića za komandanta grupe koja će izvana surađivati na oslobođenju logoraša. Razradio je detaljan plan, a članovima MK dane su upute o tome da odrede potreban broj drugova s oružjem za izvođenje te akcije.

Bilo je dogovoreno da se naoružani drugovi na određenome mjestu povežu s Maleševićem, a sekretar MK je dobio zadatak da obavijesti drugove u Kerestincu, da istovremeno i oni poduzmu akciju i napadnu stražu. Izvršenje akcije je utvrđeno u 24 sata noću između 13. i 14. srpnja. Akcija je bila kombinirana s istovremenom diverzijom na radio-stanicu koja se pripremala u isto vrijeme.

Za oslobođenje drugova iz Kerestince izabrano je oko 25 drugova, koje su odredili rajonski komiteti, dok je iz okolice Zagreba također predviđeno nekoliko drugova koji su ujedno trebali donijeti oružje. Malešević se povezoao s drugovima i dogovorio sastanke i mjesto za odlazak za izvršenje zadatka.

Unatoč prijetnji, koju je Valdes postavio na sastanku MK, da ne smiju ništa govoriti članovima CK KPH, Rob je 10. srpnja saopćio Radi Končaru da se priprema akcija na Kerestinec i da je organizira Valdes preko MK. Isto tako mu je saopćio što je Valdes postavio u MK. Rade Končar je tada otprilike rekao: »Vi radite kako mislite, ali to što radite ne valja, jer je to antipartijski rad i CK KPJ će odlučiti da li ima pravo Valdes ili CK KPH. Akciju za Kerestinec izvedite ako ste je već organizirali.«

Poslije toga su sekretar MK Rob i Rade Končar otišli do drugarice Budak, pošto je ona držala vezu s Kerestincem i rekli joj da javi drugovima da organiziraju u noći od 13. na 14. u 24 sata napad na stražu, jer će istovremeno napasti i drugovi izvana i osloboditi ih. U to vrijeme, tj. 13. poslije podne održan je i sastanak drugova iz CK KPH s Valdesom na kojem je bio prisutan i sekretar MK. Od članova CK prisutni su bili: Rade Končar, Andrija Hebrang, Vladimir Bakarić, a pored njih Vladimir Popović i Pavle Pap. Na tom sastanku su drugovi iz CK KPH i CK KPJ pretresali s Valdesom sporna pitanja i njegove optužbe. Diskusija je bila žustra i odlučeno je da će cijelu stvar ispitati komisija CK KPJ i o tome donijeti odluku. Na sastanku se govorilo i o organizaciji oslobođenja drugova iz Kerestince, koju je pripremio Valdes preko MK.

Akcija je bila izvedena u dogovoreno vrijeme. Drugovi iz Kerestince su razoružali stražu točno u 24 sata, ali grupa koju je predvodio Branko Malešević, kako smo poslije doznali, u određeno vrijeme nije stigla na mjesto akcije. Tako su se drugovi iz logora našli bez ikakvih veza i informacija što da rade dalje. Većinu su ustaše pohvatale i poslije poubijale. Isto tako, i oko polovica drugova koji su izvana trebali sudjelovati u akciji, a nisu došli na određeno mjesto, bili su pohvatani i kasnije poubijani. Branko Malešević bio je ranjen i dovezen u Zagreb u bolnicu, gdje je od dobivene rane umro.

Poslije tih događaja CK KPJ poveo je istragu i ispitao tok događaja. U komisiji CK KPJ bili su Blagoje Nešković, Vladimir Popović, Rade Končar.

Komisija je ispitala sve članove MK koji su se tada nalazili u Zagrebu, a to su bili Antun Rob, Antun Češnjak, Blaž Mesarić, Ivan Božičević i Josip Đaković. Poslije ispitivanja CK KPJ je donio odluku da se MK smijeni zbog nediscipline i povezivanja s Valdesom, a sekretar MK Rob isključi iz KPJ. Tom mjerom, koju je CK KPJ poduzeo, bilo je spriječeno razbijanje partijske organizacije u najsudbonosnijem trenutku. Zahvaljujući brzoj intervenciji CK KPJ, nije bilo posljedica u redovima partijske organizacije Zagreb, jer se cijeli slučaj riješio unutar mjesnog rukovodstva.*

Franjica Budak

KAKO JE BILO

*Moje veze s Kerestincem — Rade Končar mi je davao poruke
— Rigoletto Martini je pobjegao — Bijeg komunista završio
je tragično*

Koliko se sjećam, čini mi se da su svi naši drugovi uhapšeni 31. ožujka 1941, najprije odvedeni u Petrinjsku ulicu. Koliko su dana tamo ostali, ne sjećam se, ali su naskoro prebačeni na Savsku cestu. Tamo je bio ženski zatvor, ali su ga ispraznili i žene već prije otpremili u Slavonsku Požegu. Opatice iz Frankopanske ulice tu su i dalje upravljale. Samo su stražari vani bili ustaše, a unutra su još neko vrijeme radile opatice. Tako sam neke poznavala još iz preparandije, jer sam kod opatica bila u internatu četiri godine, pa su mi one čak prenosile cedulje i hranu tati* unutra i od njega ih donosile. Njihova glavarica čak mi je jedanput rekla kako je mislila da su komunisti zli i prosti ljudi kojih se u početku bojala, ali kad je upoznala našeg tatu i još neke uz njega, da je promijenila svoje mišljenje, jer to su fini i pametni ljudi, naobraženi, veliki borci za svoje ideale, samo šteta što ne vjeruju u boga, jer da bi im on pomogao.

Ta veza preko opatica mi je dobro došla, jer sam ja bila veza između Rade Končara i naših zatvorenika. Rade je sam k meni dolazio s usmenim ili pismenim direktivama, koje sam ja prenosila tati. Samo ta veza nije dugo trajala, jer su ustaše uskoro preuzeli svu vlast i upravu u zatvoru, a opatice su se morale povući svojoj matici u Frankopansku ulicu, u svoj samostan. Sad je bilo teže održavati vezu sa njima, ali sam ja opet našla mogućnosti. Nekad je Slobodan, moj sin, jedanaestogodišnje dijete, znao ponijeti cedulje, jer bi ga ustaše nekad pustili da ode vidjeti tatu. To smo iskorištavali.

U Kerestincu smo lakše saobraćali s njima, jer je većina nas žena dobila propusnice što nam ih je izdao referent Blažeković na policiji. Ja sam bila uspjela dobiti permanentnu propusnicu, kojom sam mogla ići u Kerestinec kad sam god željela i mogla i trebala. Istom propusnicom mogla su se poslužiti i moja djeca.

Odnosi se na supruga Divka.

Gvozden se njome koristio ponekad, jer je i on bio vrlo aktivan u ilegalnom radu.

U Kerestinec su najprije dovedene grupe Zidova i pravoslavaca, a odmah zatim ustaše prebacuju u taj logor i uhapšene komuniste. Dolaskom naših, koji su bili u većini, postao je to logor za komuniste u koji su pridolazili novi. Znalo se svaki dan koliko ima naših. Po posljednjem izvještaju koji sam primila pred bijeg, bilo ih je 92 (bez one deseterice strijeljanih). Ja sam dobivala pismene podatke o svakom novodopremljenom našem čovjeku i redni broj tadašnjeg stanja i to sam predavala Radi koji je k meni dolazio.

U vezi s bijegom Rigoleta Martinija bilo je ovako: datuma se ne sjećam. Pred moj odlazak u Kerestinec Rade je često k meni dolazio da mi preda usmene ili pismene poruke za logor, a to sam sve predavala i primala od Divka. Slijedeći dan bi Rade došao po odgovor.

Jednog dana dođe i priča mi, među inim, kako je dobio težak zadatak da pronade jednog Talijana, koji se nalazio zatvoren negdje u Zagrebu. On ga mora pronaći pod svaku cijenu i da se već iz zatvora u Petrinjskoj javilo njih nekoliko da su to oni, ali čini se da nijedan nije onaj kojega se traži. Imao je i njegovu sliku (malu iz legitimacije) da pokažem tati da vidi. Možda se on tamo nalazi. Čim sam vidjela sliku, veselo sam mu rekla da sam ja sa tim čovjekom tih dana u Kerestincu razgovarala, da me tata upoznao s njime. Naravno, nisam znala tko je, ni što je, jedino, smatrala sam ga talijanskim komunistom. Rade se silno obradovao, a bogme i ja, da smo ga pronašli. Prosto nije mogao vjerovati da je to istina, jer toliko se već izmučio tražeći ga. Rekao je da dobro pogledam sliku, da se možda ne varam. Ali se ja nisam prevarila, jer sam dobro pamtila fizionomije. Rade mi je predao sliku i potrebne upute da ih prenesem tati u vezi s pripremanjem njegova bijega koji mora uspjeti, jer Komintema traži da se pronađe i spasi iz zatvora.

Odmah sam slijedeći dan otišla u Kerestinec sa slikom i porukom da tata pripremi Talijana za bjekstvo. Organiziralo se tako da Talijan izide iz logora na potok da se okupa (što im je ponekad bilo dozvoljeno), da ostavi pokraj potoka svoje odijelo, tako da ustaše misle da se utopio, pa ga voda odnijela, a u međuvremenu će doći u Kerestinec Gvozden biciklom s drugim odijelom, dogovoriti se tatom gdje će ga ostaviti, upoznati Talijana izdaljega, samo ga vidjeti, a i on Gvozdena, radi raspoznavanja. Rade je došao kolima na određeno mjesto, na koje Gvozden treba da uputi kupača Talijana. Rade ga je ukrao u kola i krenuo za Zagreb, a kasnije se Gvozden vratio biciklom. Tako je bjekstvo izvršeno i uspješno na naše veliko zadovoljstvo. Kad su ustaše primijetili da ga nema, tražeći ga našli su odijelo, i nisu puno glavu razbijali za njega, jer nisu znali tko je i što je. Mislili su da se utopio ili napravio negdje samoubojstvo. Nisu izvršili nikakve represalije, jer nitko za to i nije znao osim našeg tate u logoru, a vani Rade, Gvozdena i mene. Nakon nekoliko dana došao je Rade k meni sav sretan što smo uspjeli i reče mi da nas je Stari pohvalio za taj čin. Za Talijana dugo nisam znala tko je bio. Tek sam naknadno to saznala i žao mi je što nije živ.

Ustaše su mislili likvidirati sve komuniste iz Kerestince, i to u grupama. Ono popodne kad su odvodili kamionom prvu grupu iz Kerestince u Zagreb, vraćale smo se iz posjeta Milka Zorić, drugarica Ace Turkovića, i ja, i u Klaićevoj ulici ugledasmo kamion pun ljudi pod stražom ustaša kako juri prema gradu. Skamenile smo se kad smo vidjele da su to naši drugovi iz Kerestince s kojima smo se prije nekoliko sati rastale. I oni su nas primijetili i očima pitali kamo ih vode. Pojurile smo što smo brže mogle da ga slijedimo, da saznamo kuda će s njima. Kamion je išao u Petrinjsku. Odmah smo obavijestile naše ljude o

tome. Čini mi se da su već sutradan osvanuli po gradu plakati s njihovim imenima da su strijeljani radi odmazde. Tako su mislili postupiti i s ostalima. Govorili su da će ih premjestiti iz Kerestince, pa smo im tih dana odnijeli mnogo hrane, topla odijela, teške cipele da imaju za neko vrijeme dok mi opet ne uspostavimo vezu s njima, jer tko zna kamo će ih prebaciti. Ali to je bila samo obmana, jer ustaše su nakanili svih u grupama likvidirati i radi toga je CK donio odluku da treba te ljude spasiti što prije. Donesena je odluka za njihovo bjekstvo. U Kerestincu nije režim bio baš tako strog. Mogli smo ih posjećivati, nositi im hranu i čisto rublje, pretplaćivali smo ih za mlijeko i povrće kod obližnjih seljaka, te su i sami mogli izići da to podignu. Čak im je bilo dozvoljeno da neki i popravljaju zube u Samoboru i tamo su se sastajali sa svojom najbližom rodbinom. Da se nisu bojali represalija i odmazde nad drugima, prema režimu koji je vladao u samom logoru, mogli su se mnogi spasiti.

Odmah nakon strijeljanja prve grupe, došao je k meni Rade Končar da obavijestim tatu da je odlučeno spasavanje sviju i neka s najpouzdanijim drugovima organizira bijeg unutra, a izvana će Partija pripremiti sve, dočekati ih kamionima i odmah otpremiti dalje. Dan i sat, kad trebaju to izvesti, razoružati stražu i ostalo, naknadno će im se javiti, a dotle sve unutra da organiziraju.

Kobnog dana 13. srpnja (bila je nedjelja) ujutro, došao je k meni Rade i Rob, da prenesem čas odluke o bjekstvu. Toga dana noću u 1 sat iza ponoći imaju svi izići iz logora, a vani da će ih se dočekati kamionima. Koliko će biti potrebno kamiona Rade je znao, pošto je znao brojno stanje. Toga dana bilo ih je 92. Taj mi je broj ostao u glavi, jer je bio posljednji izvještaj. Čim bi bio doveden koji novi drug, ja sam dobivala od tate pismene podatke o njemu i njegov redni broj i to sam predavala Radi.

Toga dana, 13. srpnja popodne, otišla sam u Kerestinec s ostalim drugaricama. Bila sam vrlo uzrujana, noseći u sebi tu odluku koju im moram saopćiti, u strahu hoće li im uspjeti spasiti se na taj opasan način, ali tješilo me, što će ih vani sačekati drugovi koji će im pomoći, kad već uspiju izići iz logora. Kad sam tati saopćila da moraju noću u 1 sat biti izvan logora, on se malo kosnuo i reče mi na to: »Ma, bogati.« Vidjela sam, da nije ni njemu lako pri duši. Teško smo se tog dana rastali, kao da smo osjećali oboje da je to naš posljednji rastanak.

Kad sam se vratila iz Kerestince, došao je k meni Rade i rekao mi da je već obaviješten da sam dobro prenijela poruku, da su unutra sve dobro organizirali, jer je taj dan iza mene bio tamo jedan drug da provjeri sve to i potpuno su zadovoljni s njihovim unutrašnjim pripremama za bjekstvo. Te strašne noći nisam spavala i sad me trese groznica kad na to mislim. Tada sam s djecom stanovala u Vrhovčevoj ulici, radila sam u tvornici konca i u njoj sam imala stan, koji mi je dobro došao za ilegalan rad (našla sam neka tajna vrata, koja su nam za to poslužila). Joso Gržetić se tada krio kod nas, kasno navečer dolazio a rano odlazio kroz ta tajna vrata. Te noći nismo spavali ni on ni ja, jer sam mu se povjerala, pošto me to silno mučilo. Djeca nisu ništa znala, što će se te noći zbiti, a ni itko drugi.

Ujutro rano pokuca na vrata policija. Pita me: »Je li gospodin Budak kod kuće?« — Kako može biti, odgovorim mu, kad je u Kerestincu. »Znate, oni su noćas pobjegli svi iz logora, pa smo mislili, da se vratio.« U meni zasja tračak nade da su sretno umakli, kad ga traže.

— Ako se vrati kući, dođite nam javiti.

— Svakako, svakako — ja im odgovorim, samo da ih se što prije riješim, a nisam bila sposobna ni misliti ni govoriti. Kad se Joso izvukao iz skrovišta, nagadali smo gdje već oni mogu biti, pošto su ih kamioni dočekali, a uspjeli su izići iz logora, čim ih traže. Ali se nakon nekoliko sati pročulo da su pokušali bijeg, ali da je većina uhvaćena, a mnogi na mjestu ubijeni.

Nakon nekoliko dana drugarica Katica Mrak, čiji je drug također bio u Kerestincu i stradao, kako je stanovala u Trnju, pričala je da je vidjela jednog dana iza bjekstva, kako ustaše vode preko Savske ceste nekoliko drugova, među njima Divka, Cesarea, Grkovića i to sve krvave, da su ih negdje žive uhvatili. Pričalo se, da su ih mučili u zatvoru tko zna kako dugo i onda strijeljali. Sami ustaše su pričali, kako su se junački držali.*

Faust Ljuba

U GRUPI ZA OSLOBOĐENJE LOGORAŠA

*Zadatak Mjesnog komiteta — Bilo nas je petnaestak —
Iznenadili su nas pucnji iz dvorca — Izgubili smo vezu*

... Neposredan povod za oslobođenje zatvorenika iz logora Kerestinec bila je ustaška odmazda nad našim drugovima kada su zbog likvidacije agenta Tiljka strijeljani: Božidar Adžija, Ognjen Priča, Simo Crnogorac, Sigismund Kraus, Zvonimir Richtman, Ivan Korski, Viktor Rosenzweig i još neki drugovi.

MK uz asistenciju nekih ljudi izvan CK pripremio je akciju za oslobođenje preostalih zatvorenika iz Kerestince, da ne bi i oni postali žrtve novih ustaških odmazda. To su bili, uglavnom, moji bivši drugovi iz ženske kaznionice na Savskoj cesti koje su ustaše odmah poslije našeg puštanja na slobodu krajem svibnja, premjestili u napušteni dvorac Kerestinec, u neposrednoj blizini Zagreba.

MK me je odredio u grupu za oslobođenje drugova u Kerestincu. Sjećam se da je 13. srpnja bila nedjelja i da sam do mosta na Savi kod Podsuseda došao u društvu porodice Antuna Vrabeca kod koje sam se u to vrijeme skrivao. Prema dogovoru trebao sam se »samoborcem« (lokalnim vlakom za Samobor) prebaciti u pravcu Samobora i iskrcati se na drugoj ili trećoj stanici od Podsuseda. Kad sam se tamo iskrcao, nisam našao ugovorenu vezu, pa sam pješke produžio do sljedeće stanice. I, uistinu, ondje me je čekala veza. To je bio jedan od mojih starih poznanika skojevac Tibor Zelinka, koji je prema dogovoru imao tintom zaprljane ustaške novine »Hrvatski narod«. On me je uputio do sljedeće javke koja se nalazila kod seoske crkve, kilometar dalje od pruge. Odatle sam se s nekolicinom drugova prebacio do obližnje šumice (bili smo obučeni kao izletnici pa nismo upadali u oči seljacima). Na tome mjestu smo se zadržali do noći. Vjerojatno nas je u tom provizornom logoru bilo petnaestak. Voda nam je bio ilegalac Branko Malešević. Od prisutnih sam poznavao samo Tibora Zelinku i Vladu Gluhaka, prijašnje poznanike iz sindikata i omladinske grupe. Tu su bila i dva bivša španjolska borca od kojih smo jednog zvali Romano. Sjećam se da je bio i neki pekarski pomoćnik koga su zvali Švabo. U toku dana Romano i još neki drugovi

upoznavali su se s oružjem, a i nama su raspoređivali municiju. Malešević nas je upoznao s ciljem tog sastanka i naglasio da ćemo nakon oslobođenja zatvorenika iz Kerestince, koji nije bio daleko od nas, formirati I zagrebački partizanski odred, koji treba da operira na prostoru oko Zagreba, Samobora i Karlovca. Očekivali smo i liječnika koji je trebao biti šef saniteta odreda. Znam da je bio određen moj poznanik dr Savo Zlatić, koji nije stigao na sastanak zbog pogrešnog dogovora. U toku dana smo održavali kurirske veze s drugovima iz Zagreba, a mislim i s drugovima iz samog Kerestince i saopćeno nam je da je sve u redu. Pred noć smo se prebacili bliže cilju i očekivali dolazak veće grupe naoružanih seljaka. Govorilo se da će doći 40 seljaka s puškama. Međutim, oni nisu stigli, a mi smo zbog toga zakasnili da se što više približimo dvorcu. Pred samu ponoć, vrijeme kada je bio zakazan napad izvana i iznutra na logorsku stražu, mi smo potrčali prema dvorcu. Međutim, na udaljenosti od oko 200 metara čuli smo nekoliko hitaca iz dvorca i eksplozije bombi. Zastali smo, jer nismo znali što se dogodilo u dvorcu. Pod pretpostavkom da su stražari ranije otkrili namjeru naših drugova da pobjegnu, Malešević je s većim dijelom grupe otišao na izvidanje u pravcu dvorca, a mene, Gluhaka i pekara Švabu ostavio malo dalje od ceste da čekamo razvoj događaja. Mrtva tišina trajala je nekih petnaestak minuta. Tada se pred nama pojavio jedan stražar s puškom koji je brzo projurio cestom. Nakon toga opazili smo mnogo upaljenih kamionskih farova. Kamioni su se kretali iz pravca Zagreba prema Kerestincu. Bilo je prošlo više od pola sata, a mi nismo imali nikakvu vezu s Maleševićem, a niti smo znali što se dogodilo u dvorcu. Nakon kratkog dogovora, zaključili smo da je stvar vjerojatno propala i da zbog opasnosti dolaska jačih ustaških snaga i pretresa terena treba što prije da se sklonimo. Povukli smo se u pravcu Samobora. Zbog moje kratkovidnosti relativno smo se sporo kretali kroz nisku šumu. U jednom momentu odvojio se od nas Švabo, a ja i Gluhak nastavili smo put sami. Poslije nekoliko sati pješčenja, u svitanje smo se prebacili preko pruge i puta Zagreb — Samobor i došli na obalu Save. Tu smo naišli na nekog čovjeka s čamcem koji nas je uz nagradu prebacio na drugu obalu. Došli smo na stanicu Zaprešić i tek tu saznali da je bijeg naših drugova zatvorenika iz Kerestince uspio. Saznali smo da je Zagreb potpuno blokiran i da se vode neke borbe blizu Zagreba. Da bismo se prebacili do Zagreba, ubacili smo se u jedan izletnički vlak koji se vraćao iz Hrvatskog zagorja s hodočašća Mariji Bistrici i došli u Zagreb bez većih problema. Tog i sljedećeg dana bila je jako pooštrena kontrola kretanja na prilazima Zagreba.

Odmah sam se sastao sa sekretarom III RK Ivanom Horvatom koji mi je zakazao sastanak još istog dana s Vladom Bakarićem. On me je detaljno ispitivao o čitavom pothvatu. Kasnije sam o tome razgovarao i s Jocom Đakovićem koji je dolazio u stan Dragoša Simeonija na Savskoj cesti gdje sam se skrivao.

O tome me je ispitivao i Rade Končar. Poslije nekoliko dana po zadatku MK otišao sam po drugi put u partizane. To je bilo oko 20. srpnja i taj put u pravcu Dubrave. Krenuo sam zajedno s meni poznatim partijcem iz Boškovićeve ulice stolarom Hanom, ali na dogovorenome mjestu nismo našli javku, pa smo se poslije cjelodnevnog lutanja vratili navečer u Zagreb. Uskoro mi je Rade Končar saopćio da trebam ići na zadatak u Dalmaciju, jer sam u Zagrebu onemogućen za ilegalni rad i da se moram što prije pobrinuti za propusnicu...*

* Odlomak iz sjećanja, IHRPH, Fond MG-74/II-21.

Josip Tucman

PRIPREME ZA PRIHVAT LOGORAŠA

Sjećajući se dana iz 1941. mogu reći da je Komunistička partija imala vrlo jak utjecaj i da je ovladala područjem zapadnog dijela kotara Zagreb, a naročito u selima Brdovec, Pušća, Kupljenovo, Pljuska i drugim. Ja sam kao partijski funkcionar 1941. godine radio ne samo na području kotara Zagreb, već i na istočnom dijelu kotara Klanjec i zapadnom dijelu kotara Donja Stubica. Velikom aktivnošću članova Partije već 1941. osnovano je na spomenutom području šest partijskih organizacija i to u Luki i Jakovlju, a također i više skojevskih grupa koje su vrlo aktivno radile na organiziranju narodnooslobodilačkog pokreta.

Nakon hapšenja istaknutih rukovodećih članova KP u Zagrebu, u travnju 1941, koje su ustaše zatočili u logoru Kerestinec kod Podsuseda, partijske organizacije zapadnog dijela kotara Zagreb dobile su zadatak da prihvate i smjeste na privremeni boravak u svojim selima sve te drugove, koji će sami izvršiti proboj iz logora, a uz pomoć naših drugova izvana ostat će u tim selima do odlaska u

partizane. ^{organizacij}u prihvata i smještaja bili su zaduženi drugovi Marko Belinić, Karlo Mrazović i ja. Mi smo izvršili temeljite pripreme s partijskim i skojevskim organizacijama a smještaj drugova predviđen je u selima Pušća, Kupljenovo i Pljuska, gdje smo imali dobre i pouzdane baze kod naših drugova. Ta su sela bila potpuno na strani Komunističke partije, i već 1941. pripremljena za narodnooslobodilačku borbu, zahvaljujući predratnoj aktivnosti članova Partije iz tog područja, koji su bili zaposleni u Zagrebu. U tim selima zbog toga nije postojala opasnost od kompromitiranja i izdaje naših drugova komunisti koje smo tu predvidjeli smjestiti.

Oružani proboj drugova iz logora Kerestinec bio je predviđen za uto-rak 15. srpnja 1941. Mi smo na terenu izvršili sve pripreme za njihovo prebacivanje i skrivanje po selima. Kada smo mi već izvršili sve pripreme za prihvata, ja sam bio pozvan u Zagreb, u stan svoje sestre, gdje je bila stalna partijska veza za prihvata

ilegalaca komunista. Tu sam se našao s drugom Robom koji je nastupio s novim direktivama, u ime Centralnog komiteta KP Hrvatske, te mi je počeo davati nove zadatke u vezi s probojem, odnosno prihvatom drugova iz logora Kerestinec. Tom razgovoru bio je prisutan i Mirko Vanić. Rob mi je tada rekao da je naredio da se drugovi moraju probiti iz logora već u nedjelju, 13. srpnja, a ne u utorak 15. srpnja, kako je to ranije odlučeno, i da je u vezi s tom promjenom poslao neke drugove u logor koji su to trebali prenijeti zatočenim drugovima.

Nakon sastanka s Robom, vratio sam se na svoj teren. Na podnožju Zagrebačke gore, kod Susedgrada, sastao sam se s drugovima Karlom Mrazovićem i Markom Belinićem i upoznao ih s najnovijom direktivom i promjenom dana proboja zatočenih drugova iz logora Kerestinec. Mi smo tada zajednički ocijenili da nešto nije u redu s tom najnovijom direktivom, odnosno promjenom dana proboja. U međuvremenu, mi nismo dobili obavijest da su drugovi u logoru Kerestinec prihvatili najavljenju promjenu dana proboja pa smo i dalje pripremali prihvat za već ranije utvrđeni utorak, 15. srpnja. I dogodilo se ono što se nije smjelo dogoditi, tj. da su drugovi iz logora Kerestinec ipak izvršili proboj u nedjelju 13. na 14. srpnja, odnosno prema najnovijoj direktivi, a mi nismo o tome bili na vrijeme obaviješteni. Zbog toga njihov prihvat nije bio pripremljen za taj dan.

Kako smo kasnije saznali, drugovi su se sami s oružjem probili iz logora i razoružali unutrašnje i vanjske straže logora i izišli, no vani ih nitko nije sačekao. Za kratko vrijeme ustaškim stražarima koji su čuvali logor, došlo je pojačanje iz Zagreba. Zbog toga su ustaše većinu drugova pohvatali. Kasnije su strijeljani u Zagrebu. Samo nekolicina se spasila...*

* *Zagrebački partizanski odred*, Zbornik dokumenata i sjećanja, Zagreb, 1976.

Dr Vladimir Bakarić

NEUSPJEH U KERESTINCU

... Najprije, ukratko, što se stvarno dogodilo tih ranih julskih dana 1941. godine.

Kao što vaš časopis navodi, tih je dana Kopinič (kasnije nazivan Vazduh, iako mu to nije bilo konspirativno ime) pristupio Mjesnom komitetu KPH za Zagreb i saopćio mu da je CK KPH raspušten po Kominterni i da MK treba da preuzme tu funkciju. MK treba da prekine svaku vezu sa CK KPH.

MK je tu vezu prekinuo tako što njegov sekretar Bumbar (Antun Rob) nije došao na sistem sastanaka što ih je imao ugovorenih sa mnom. (Tako sam ja »prvi više osjetio no saznao« što se zbiva.) Meni je stvar bila čudna, jer nije bilo nikakvih znakova nekih hapšenja, pa nisam znao zašto Bumbar nije dolazio na sastanke.

Odmah zatim sam došao u kontakt (njegovom inicijativom) s Vazduhom. On mi je saopćio kako je CK KPH odlukom Kominterne raspušten (a ja sam tu odluku, bez obzira na motive, bio primio do znanja — i o tome sam govorio prilikom primanja o'dena). Raspravljajući zatim o motivima raspuštanja CK KPH, Vazduh me je obavijestio kako smatra da su tri čovjeka agenti Gestapoa. To da su Srebrnjak, Pavle Pap i Rade Končar. Davao je opširno obrazloženje za Srebrnjaka. Taj nije imao veze s Partijom i mene se u tom momentu nije ticalo da li je on agent Gestapoa ili marsovac ili što slično, pa me ni argumentacija nije zanimala. Za Papa je iznosio kako su neke stvari koje je on radio došle, ili gotovo došle (ne sjećam se) policiji u ruke, a za Končara da je »linija Kominterne« da se ruše i uništavaju komunikacije, a mi da to nismo uradili i dalje slabo radimo, a bavimo se sporednim poslovima.

Pap nije bio član KPH, bio je član CK KPJ. Radio je u to vrijeme u Zagrebu i pomagao nam u Agitpropu i više u tehnici.

Sve se to odvijalo prvih dana jula mjeseca. Koji je CK bio »smijenjen«?

U to je vrijeme na čelu KPH bilo tzv. Operativno rukovodstvo. Ne mogu točno reći (ne sjećam se) kojega je datuma ustanovljeno. Mislim da je imenovano na sjednici CK KPJ od 4. jula kad je donesena odluka o općenarodnom ustanku. Našao sam i tvrdnju da je bilo u funkciji već posljednjih dana juna. Mi smo, doduše, s Vladom Popovićem — kao članom vojne komisije CK KPJ — vrlo usko surađivali od 22. juna (a i prije, ali samo po »vojnoj liniji«), ali mi se čini da je realnija tvrdnja da je formirano na spomenutoj sjednici ili u provođenju njenih odluka. Točan datum za ove potrebe nije važan. Važno je da je 5. ili 6. juli posljednji datum u koji bih stavio njegovo formiranje. U svakom slučaju, bilo je u funkciji kad se Vazduh pojavio. Njega su činili Vlado Popović kao sekretar, Rade Končar kao sekretar CK KPH i Andrija Hebrang. Odluka o smjenjivanju se mogla odnositi samo na to rukovodstvo. Ono je organiziralo dizanje ustanka. Biro CK KPJ se u to vrijeme nije redovno sastajao. Njegovi su članovi dobili zadatke na terenu. Nisam (danas) siguran da je Vazduh znao za tu promjenu.

Operativno je rukovodstvo doznalo za odluku o raspuštanju od mene, a i svojim putem (preko »vojnih« veza s mjesnom organizacijom, te preko veza s nekim organima CK KPH u Zagrebu).

To rukovodstvo nije priznalo ni odluku Kominterne ni pravo Vazduhu da se miješa u naše stvari (s Kominternom ili bez nje). (Čak i ime Vazduh potječe odatle što je Vlado Popović nazvao Kopiniča »čovjekom iz vazduha«, tj. čovjekom koji nema veze sa stvarima.) Pozvalo je Mjesni komitet na odgovornost, a Vazduhu zabranilo da se miješa. Nakon tog otvorenog sukoba uslijedili su razgovori tijekom kojih je Operativno rukovodstvo učinilo nekoliko koncesija Vazduhu, a on se povukao, sve s time da posljednju riječ ima CK KPJ. Taj je dao za pravo Operativnom rukovodstvu i poslao u Zagreb Blaška Neškovića da provede istragu (naravno, u okviru Partije) i predloži što sve treba da se učini. Kardelj se s ovim stavom CK KPJ složio kad je uskoro došao iz Slovenije u Zagreb.

Upozorio bih kod ovoga na dvije stvari, na vremenski faktor i na elemente osnovne linije.

»Incident« se zbiva prvih dana jula mjeseca — kako je utvrdio i vaš časopis. Ja bih ga smjestio između 4. i 15. jula, i to ne po sjećanju, jer se tako precizno ne sjećam. Mislim, naime, da je s datumom od oko 4. jula počelo funkcionirati Operativno rukovodstvo, a s datumom 13. jula je sukob okončan, jer u noći od 13. na 14. jula ide Mjesni komitet u akciju »Kerestinec« što je bila jedna od koncesija Operativnog rukovodstva (uostalom i druge su koncesije u konačnoj liniji dale tragične rezultate). On se, dakle, odvija unutar samih devet dana nakon odluke o općenarodnom ustanku i otprilike nešto manje od dvadeset dana nakon napada na Sovjetski Savez. Kako se vidi, kratak period za ocjenu jednog rukovodstva.

Drugo, zamjerka Vazduhova nije bila da se »ništa ne radi«, nego da se ne radi ono što Kominterna zahtijeva, tj. da se ne ide na uništenje komunikacija i slično. I to se objašnjava time što nas Gestapo gura na druge stvari (preko Končara, a i to je glavni »argument« protiv Končara) da nam zamaže oči i očuva komunikacije. Ne želim ovdje navoditi što je sve učinjeno do toga »incidenta«, kao ni to što su sve bile stvarne slabosti u tom radu (govorio sam o tome u svoje vrijeme). Samo primjera radi navest ću da je već 22. juna išao na teren prvi (sisački) partizanski odred, a 27. juna strijeljana u Zagrebu grupa omladinaca koja je dijelila proglas u povodu napada na Sovjetski Savez, i 9. jula grupa za Partiju najznačajnijih intelektualaca kao što su Adžija, Priča, Keršovani itd. zbog odmazde. Moglo bi

se reći da izvršene akcije nisu bile dovoljne i slično, ali nitko nije mogao reći da ih nije bilo.

Mislim da je očigledno da se nikakva ozbiljna politička ocjena jednog rukovodstva nije mogla donijeti u tako kratkom vremenu. Ne znam da je bilo mnogo rukovodstava i partija u svijetu koje bi imale za to vrijeme veće uspjehe nego mi, pa ipak nijedno rukovodstvo nije bilo smijenjeno. Osim toga, kritika CK KPH nije dana s linije nedovoljnog rada na dizanju ustanka ili uopće oružane borbe, nego s druge pozicije, s pozicije općeg poziva Kominterne (i ne samo nje) na sabotaze i rušenje komunikacija. Očigledno je da se radilo o nečem drugom. Ne znam koliku je ulogu i inicijativu u čitavoj stvari imao sam Vazduh. Nisam nikada ni pokušao s njime o tome razgovarati. No moram spomenuti da mi on nikada (u to vrijeme) nije spomenuo Tita. Ali ljudi iz njegove okoline su preda mnom »bili zabrinuti« za njegovu sudbinu.

Uz ove dvije, ovdje spomenute okolnosti, treba još dodati i treću. U aparatu Kominterne (odnosno u njegovom velikom dijelu) postojalo je veliko nepovjerenje u KPJ, a još posebno u druga Tita. Za te je ljude on bio premalo »poslušan« i »podatan«, a previše »svoje glav« i pun »svojih ideja«. On je, napokon, provodio kurs koji je Partiju stvarno osamostaljiavao od Kominterne u njenom praktičnom, dnevnom radu (linija na materijalno osamostaljenje i na boravak CK KPJ u zemlji). Taj bi dio aparata jedva i s radošću dočekao mogućnost da se riješi Tita i da stvori u Jugoslaviji nekakvo »poslušnije« rukovodstvo, a koje bi imalo za sobom neke uspjehe. CK KPH tu zapravo ne igra nikakvu ulogu. Osumnjičeni su, osim Končara, izvan njega. Imaju, međutim, neke veze s Titom. Srebrnjakovu je organizaciju potpomogao (kadrovima) Tito, Pap je član CK KPJ dodijeljen na rad CK KPH, a Končar je član Politbira CK KPJ, a za sekretara CK KPH je izabran na Titov prijedlog. »Bojazan« za Tita je bila na mjestu.

Radilo se, dakle, o dvije linije, tj. da li će Partija biti i ostati ono što Tito od nje traži, naime Partija koja je duboko ukorijenjena u radničkoj klasi i radnim masama, te koja ima svoju fizionomiju, svoje ja, i biva baš zato sposobna da se stavi na čelo tih masa, ili će to biti mala frakcija ili sekta koja je samo poslušno oruđe jednog aparata, koji sjedi negdje daleko po kancelarijama, odnosno, točnije, samo vanjske politike tadašnje sovjetske vlade. I ovdje je jedna od bitaka za Titovu Partiju bila dobivena.

O tome se radilo i o ničemu drugom. Kopinič je znao da nema što čeprkati po našim međuodnosima i unutrašnjim problemima KPH, pa nije bolovao od te bolesti, nego je zastupao ili liniju Kominterne (odnosno tadašnjeg sovjetskog rukovodstva) ili njoj identičnu.

Razvoj ustanka nije ovisio o »dogovoru« nego o ovoj pobjedi, po »dogovoru« bi neslavno propao prije nego što bi počeo*...

. . . Zatim je tu Kerestinec. Kerestinec je bio uzrok da se ta priča obnovi, to jest išli su krugovi oko Kopiniča, prije godinu dana, za tim da rehabilitiraju Kopiniča, i sad se, naravno, postavilo pitanje što je bilo u Kerestincu, to jest da li je bio sporazum s rukovodstvom Hrvatske za tu akciju i da se onda

* Iz pisma dra Vladimira Bakarića NIN-u, 2. srpnja 1972.

on, na neki način, ekskulpira od toga ili sporazumom s Končarom, odnosno sa CK Hrvatske, ili s Kominternom. I ja sam tu onda intervenirao da se to ne »priča«, nego je utvrđeno da se toga dana išlo na akciju za Kerestinec pod njegovim pritiskom. Vodio ju je — akciju kao akciju — Rob, a ne, možda Kopinič, a komandirao je »trupama« Malešević. To je sve poznato i tu nema ničega tajanstvenog ni čudnog. Zatim, pitanje: je li ta akcija mogla uspjeti ili je morala propasti? U prvom redu, akcija je, na neki način — dakle, ne akcija za oslobodenje ljudi iz Kerestince nego ta akcija u širem smislu — morala propasti. Morala je propasti zato što je tu bilo devedesetak ljudi koji su morali izići i koji su morali nekamo otići. Kao partizanski odred od 90 ljudi u okolici Zagreba nisu se mogli održati i egzistirati. Zatim, nikakva slobodnog terena koji bi ih mogao primiti, na kojem bi odred od 90 ljudi mogao biti primljen (pazi: to je 14. srpnja 1941!), nije bilo. Čak je pitanje bi li i sisački odred, koji je bio velik, mogao toliko ljudi primiti. Dobro, bila je teza da se razdvoje na nekoliko odreda. No, ni za tih nekoliko odreda nije bilo nikakve političke pripreme da negdje budu primljeni. Teza — koju je inače zastupao Antun Rob-Bumbar — bila je: to su komunisti koji će se snaći. Dakle, jedan olak pristup cijeloj stvari. CK Hrvatske pripremao je tu akciju, i to s Mrazovićem i Belinićem. Njima je glavna briga bila: što s ljudima i, prema tome, išli su da pripreme razlaz, da rasporede te ljude nekamo, da ne budu na udaru policije i svih tih oružanih snaga iz Zagreba. Pripremali su ih rasporediti u okolici Zagreba, i ne znam gdje sve. I u tom bi slučaju, vjerojatno, moralo biti žrtava, ali rie ovoliko i ovako. Naravno, kad ovo imamo na umu, onda je to drukčije, i odgovornost je sasvim na Kopiniču. CK Hrvatske — može se tu samo reći — morao je Kopiniču kazati: *ne!* Odlučno: *ne!* A rekao mu je: Dobro, kad si već to organizirao, idi na svoju ruku i na svoju odgovornost.. *

Ante Dobrila

PRVI ZAGREBAČKI PARTIZANSKI ODRED

Kako je osnovan odred — Proziv boraca

Po okupaciji Zagreba od njemačkih vojnih jedinica i uspostavom tzv. NDH, zagrebački proletarijat na čelu sa svojom KPH stupa odmah u akciju.

Radi provođenja partijskih direktiva, PK SKOJ-a za Hrvatsku stupa odmah u akciju i 17. travnja 1941. organizira sa MK SKOJ-a grada Zagreba proširene sastanke mladih komunista s rukovodstvima međumjesnih odbora omladinskih društava grada Zagreba, međustrukovnog odbora sindikalne omladine, srednjoškolskog i studentskog komiteta SKOJ-a. U tim novim uvjetima rada odmah se prelazi na formiranje udarnih grupa u Zagrebu i bližoj okolici, sabotaže, prikupljanje oružja i vojne opreme.

Revolucionarna djelatnost Partije i SKOJ-a u prvim mjesecima okupacije Zagreba je velika. Mnogi istaknuti omladinski rukovodioci morali su se povući u ilegalnost. Drugovi Rade Končar i Vladimir Bakarić stavljaju u zadatak Joži Vlahoviću i Radi Vlkovu da od tih kompromitiranih drugova formiraju partizanski odred. Tada je bilo predviđeno da u odred uđu drugovi Silvestar Pelei, Ante Dobrila, Branko Špalj, Jandrija Čorković, Zvonko Fürst, Josip Fürst, te još trojica koja su bila povezana sa Zvonkom Fiirstom, zatim Marijan Grozaj i Branko Šragaj. Silvestar Pelei određen je za komandira odreda a Ante Dobrila za sekretara, jer su tada sekretari bili zaduženi za partijski i politički rad u odredu.

Silvestar Pelei dobio je zadatak da s Marijanom Badelom organizira smještaj odreda na području Dubrave — Sesevete.

Prva partizanska skloništa nalazila su se kod Marije Mofardin, radnice sa četvero malodobne djece, na Staroj Peščenici 13. Njoj su pomagali susjedi Ljuba Štefatić i Tošo Žgarec. Drugo sklonište nalazilo se kod Ivanke i Franje Šimunca u Maksimirskoj 54, i u Kušlanovoj ul. 3. Treće sklonište bilo je kod Marice Laginje u Ožegovićevoj ul. 17. Četvrto sklonište, koje je bilo izravna spona s odredom kad se preselio u Dubravu — Sesevete, organizirao je Joco Đaković, sekretar MK.

SKOJ-a, kod drugarice Ankice Mirković — Singer. Tu se skupljala hrana, lijekovi i oružje za odred, a odatle su krenuli i drugovi borci u naš odred.

Tibor Zelinka član MK SKOJ-a imao je zadatak da održava veze s drugovima koji su se nalazili u strogoj ilegalnosti. Poslije napada na SSSR oni su trebali biti prebačeni u okolicu Zagreba na relaciji Dubrava —Sesvete.

Drug Ivan Kuzmiak, član partijske ćelije Dubrava, u svojim sjećanjima o formiranju odreda iznosi:

»Kao i sve ostale, i naša je ćelija otpočela pripreme za ustanak i radi toga smo skupljali oružje. Skladište nam je bilo u gostionici Božidara Dobričevića —Silvijeva strica — u sadašnjoj Ulici prosinačkih žrtava. Tu smo imali tri pištolja

i dvije bombe, a u stanu porodice Turković skrivali smo jednu pušku. Nedugo iza napada na SSSR, dobili smo zadatak da pristupimo pripremama za formiranje partizanske grupe koja bi iz Zagreba otišla na obližnji teren. S tim u vezi naša ćelija stupila je u vezu i održala zajednički sastanak s partijskom ćelijom iz Sesveta u kući Slavka Gmajnića. Tom sastanku prisustvovali su Marijan Badei, Leopold Kovačić i Ivan Strancarić iz sesvetske ćelije a iz ćelije Dubrava, Silvestar Pelei, Joža Kefeček i Ivan Kuzmiak. Na sastanku su pretresena najvažnija pitanja, kao što su smještaj partizanskog odreda iz Zagreba i organizacija prehrane boraca. Glavni punkt prikupljanja zagrebačkih partizana bio je određen kod Slavka Gmajnića, a pomoćni kod susjeda Viktora Pečnika.

Pri kraju lipnja 1941, umjesto Tibora Zelinke s kojim je bila veza prekinuta, PK SKOJ-a za Hrvatsku određuje za člana MK SKOJ-a Stjepana Benčekovića. Za prvog kurira koji će održavati vezu između MK SKOJ-a i partizanske baze u Dubravi određen je Jandrija Čorković.

Krajem lipnja i početkom srpnja 1941. kod Slavka Gmajnića u Dubravi bilo je smješteno 11 boraca. Postojala je bojazan provale odreda i zato su se svi drugovi, osim mene, vratili u staru bazu u Zagreb.

U međuvremenu dolazi do kerestinečke akcije noću između 13. i 14. srpnja 1941. i ustaška hajka se usmjeruje na odbjegle komuniste. U tom vremenu svi prilazi gradu bili su blokirani i pojačane su ustaške straže na svim mitnicama, pa tako i na mitnici Zagreb — Dubrava.

Nekoliko dana nakon kerestinečke akcije u partizansku bazu kod Gmajnića uspijevaju se prebaciti Jandrija Čorković i Branko Špalj. Čorković provjerava prijelaz preko mitnice u Dubravi i odlučeno je da se pripadnici odreda, koji su krenuli u Zagreb, ponovno vrate.

Odred se najprije smjestio u Suhom Potoku. Hrana za borce kuhala se kod Viktora Pečnika a nju su u odred donosili njegovi sinovi — Oto i Vilim.

Za snabdijevanje odreda brine MK SKOJ-a u Zagrebu i partijska organizacija u Sesvetama, uz osobno angažiranje Marijana Badela.

U Zagrebu nam je ostala centralna baza kod drugarice Anice Mirković—Singer, kod koje se okupljaju borci koji treba da uđu u naš odred.

Oružje, municiju, odjeću, obuću, hranu, sanitetski materijal i druge potrepštine prevoze iz Zagreba do naše baze Viktor, Oto i Vilim Pečnik a njima pomaže i Jakob Joas sa svojim učenicima u privredi. Neke pošiljke prati i Joco Đaković, sekretar MK SKOJ-a.

Iz Sesveta odred su snabdijevali svim potrepštinama Marijan Badel, Ivan Strancarić, Duka Polimac, Leopold Kovačić, Josip Bene Moser, Joža Gaži, Josip Kolar Matek, Dragutin Plašč s bratom, Lojzek i Ivan Dikmić, Stipe Matošić i drugi.

Kad se odred povukao u šumu prema Divjači, vezu su s njim održavali i snabdijevali ga Vjekoslav Ivanuš, Josip Crnčević, Poldo Kovačić i Josip Bene

Moser. Joža Ivanuš s Milanom Polimcem dopremali su kruh za odred iz Zagreba. Oružjem i municijom odred su, osim drugova iz Zagreba, snabdijevali i drugovi iz Sesveta.

Naš odred činili su pretežno mladi komunisti koji nisu znali rukovati oružjem. Radi toga im je bila potrebna vojnička obuka koju je predavao Đuro Mirković kao najiskusniji poznavalac vojne taktike i strategije. U slobodno vrijeme radilo se na političkom uzdizanju. U Suhom Potoku iskopan je bunker radi sklapanja vojne opreme i hrane.

Kako nismo mogli ostati u potpunoj konspiraciji, odlučili smo se povući u šumu Divjaču kraj sela Novoselec. Tu smo ostali neko vrijeme radi definitivne pripreme za napad na benzinske rezervoare u Sesvetama, a trebali smo ga izvesti uz pomoć drugova iz Dubrave i Sesveta.

U to vrijeme bile su raspisane tjeralice za odbjeglih komunistima iz ustaškog logora Kerestinec, za sudionicima napada na Sveučilišnu ustašku vojnicu kraj Botaničkog vrta u Zagrebu (4. kolovoza 1941.) kao i za drugim ilegalcima, a za prokazivanje naših drugova bile su predviđene i novčane nagrade.

Nekoliko dana prije mog dolaska u Sesvete ustaše su se pripremale za veliku proslavu u Bjelovar—Moravču. Selo su iskitili zastavama i parolama. Član udarne grupe iz Šašinovca Marijan Kos u toku noći u osvit te proslave priredio je ustašama iznenađenje napisavši na njihovim transparentima i po kućama parole »zločinci«, »krvoloci«, »izdajice«. Josipa Grandu drugog su dana, prilikom hapšenja, ustaški meci izrešetali. Marijan Badel doznaje da su uhapšeni članovi te udarne grupe Marijan Kos Ručak i Slavko Mitak, te odmah hita u Zagreb s Brankom Badelom i vozačem Josipom Bencom da izvijesti Radu Vlkova. U kuću udoše najprije Marijan Badel i Bene. Tu su agenti već pretresali stan Rade Vlkova. Uhapšili su Marijana Badela, Radu Vlkova, Benca i Vanču Marinova i sproveli ih u zatvor. Bene je uspio u času hapšenja obavijestiti Branka Badela da ih ustaše hapse. Branko Badel je poduzeo mjere za njihovo spasavanje iz zatvora.

Naš odred trebalo je da izvrši akciju na skladište avionskih bombi, eksploziva i upaljača u Sopnici, na dvije betonske cisterne pune avionskog benzina na Badelovu brijegu, te napad na željezničku stanicu Sesvete gdje se nalazila benzinska pumpa za odvoz i dovoz benzina u cisternama. U toj akciji trebalo je da sudjeluje 20 drugova iz Badelove tvornice i nekoliko drugova iz Dubrave. Akcija na te objekte trebala se izvršiti noću 20. kolovoza 1941. Međutim, neprijatelj nas je iznenadio 19. kolovoza 1941. i opkolio. Razvila se borba u kojoj je sudjelovalo nas osmero, a potrajala je oko pola sata. Jednog žandara smo ubili a drugog ranili. Od ubijenog žandara uzeli smo pušku i drugu vojnu opremu. Zatim smo odlučili da uzmemo i ostalu našu opremu u bazi, ali nastalo je puškaranje pa smo bili uvjereni da neprijatelju dolazi pojačanje. Seljaci su bili radosni i pitali nas kuda krećemo a naš odgovor je bio: »Na Sljeme a odatle ćemo da pripucamo na Pa-

Poslije te borbe sa žandarima naš pravac kretanja bio je Dobrodol — Markovo Polje — Koplanci, šuma Mokrice. Izbili smo na cestu Zagreb — Varaždin i u toku noći stigli u kašinske vinograde, gdje smo predahnuli. Seljacima koje smo susretali tumačili smo da smo narodna vojska i da še borimo protiv stranih zavojevača i domaćih izroda — ustaša. U zoru smo prošli pored Cerja i smjestili se u kukuruz na parceli zvanj Hrustek, vlasništvo Mate Bojničića iz sela Drenčeca. On nas je prvi opskrbio hranom.

Druge noći smjestili smo se kod sela Graberje, a u zoru smo prošli selom i pjevali borbene pjesme, kao i našu omiljenu partizansku: »Po šumama i gorama naše zemlje ponosne, idu čete partizana, slavu borbe pronose...«

Kod Prikraja imali smo ponovni sukob sa žandarmerijom, te smo iza te bitke preplivali Lonju i krenuli u pravcu Bjelovara. Na putu prema Bjelovaru u Prgmelju uhvaćeni su drugovi Silvije Pelei i Zvonimir Komarica a drugog dana u jednom drugom selu uhvaćen je Branko Špalj.

Šestog dana u zoru, poslije bitke sa žandarima u šumi Divjači, stigli smo u selo Podgorce gdje je živjela majka Petra Biškupa Vene. Tu smo uspostavili vezu s Bjelovarskim odredom.

Pojava partizana u tom području, gotovo u samom Zagrebu, izazvala je u ono doba pravu konsternaciju među ustašama a u redovima simpatizera Partije i antifašista radost i oduševljenje, dajući im nov poticaj za dalji, još intenzivniji agitaciono-politički rad među stanovništvom i za nove napore oko ubrzanja priprema za oružanu borbu.

O strahovanju ustaša od pojave te relativno male grupe partizana najbolje govori raspisana tjeralica u kojoj ustaški veliki župan »Velike župe Prigorje« plaši, podmićuje i prijeti svima koji bi nešto znali ili imali kakvu vezu s tom »četničko-komunističkom bandom« — kako su ustaše nazivali naš Prvi zagrebački partizanski odred.

PROZIV BORACA PRVOG ZAGREBAČKOG ODREDA »SILVESTAR PELCL«:

1. Silvestar Pelei, komandir odreda, elektromehaničarski radnik. Aktivni sudionik u sindikalnom revolucionarnom pokretu. Predratni član SKOJ-a i KPJ. Zbog svoje revolucionarne djelatnosti izveden pred Sud za zaštitu države 1936, s drugaricom Raušević, Markom Belinićem i drugima. Uhvaćen kao komandir odreda sa Zvonimirom Komaricom u selu Prgmelju. Silvestar Pelei osuđen je na smrt strijeljanjem i ustaški su ga krvnici 11. veljače 1942. pogubili u Maksimiru kraj Zagreba.
2. Jandrija Čorković, borac, student filozofije. Kao skojevac izbačen je iz učiteljske škole u Banjoj Luci. Školovanje nastavlja u Zagrebu, gdje završava učiteljsku školu i nastavlja revolucionarni rad u SKOJ-u i kao član KPH. Poslije izvršene akcije na žandare probija se u Zagreb. Na relaciji Sesvete — Dubrava uhapšen je od ustaša i strijeljan u rujnu 1941. u Zagrebu.
3. Zvonko Fürst, borac, učenik III razreda srednjotehničke škole u Zagrebu, član SKOJ-a od 1941, kandidat za prijem u KPH. Uhvaćen na ilegalnom radu u Zagrebu. Strijeljan u jesen 1941. u Zagrebu.
4. Josip Fürst, borac, učenik, član SKOJ-a od 1940. Poginuo u Žumberku u jesen 1941.
5. Branko Špalj, borac, student veterine. Predratni član SKOJ-a i KPH. Uhvaćen od domobrana kad je išao na izvidanje u jednom selu kod Bjelovara. U Bjelovaru je osuđen na smrt. Pomilovan je na deset godina robije. Nakon uspješnog bijega iz bjelovarskog zatvora, uhvaćen i strijeljan od ustaša 13. ožujka 1942.
6. Rudolf Rajman, borac, električar. Rezervni avijatičar. Uhvaćen 12. rujna 1941. interniran u Jasenovac gdje je 16. svibnja 1942. ubijen.
7. Duro Mirković — Čiča, borac, soboslikar, u partizanima diverzant. Poginuo u Senju 1943.
8. Josip Fistrić, borac, soboslikar, predratni član SKOJ-a. Uhvaćen u listopadu 1941. Strijeljan u Dotrščini u studenome 1941.

9. Branko Šragaj, borac, učenik, predratni skojevac, poginuo kao borac Prvog zagorskog partizanskog odreda 25. travnja 1942.

10. Branko Švigelj, borac, dalji podaci nepoznati.

11. Petar Biskup Veno, borac, sloboslikar. U SKOJ-u i Partiji od prije rata. Poginuo kao komandant 32. divizije X korpusa zagrebačkog u činu potpukovnika u veljači 1945. Proglashen narodnim herojem.

12. Marijan Grozaj, borac, učenik III razreda srednjotehničke škole u Zagrebu. Politkomesar 18. brigade XII divizije. Umro od tifusa 1945.

13. Ivan Kuzmiak, borac, zidarski radnik. Predratni član Partije. U toku NOB-a nalazio se na raznim dužnostima. Umro.

14. Zdravko Pečar Marijan, borac, učenik, predratni skojevac.

15. Zvonimir Komarica, borac, učenik srednjotehničke škole. Predratni skojevac. Aktivist među srednjoškolskom omladinom. Član KPH. Bio zatvoren u Kerestincu. Uhvaćen sa Silvestrom Pelclom. Osuđen na 10 godina robije, zatočen u Lepoglavi do srpnja 1943, kada slavonske jedinice NOV oslobadaju zatočenike. U NOB-u na raznim vojnim dužnostima. Živi u Zagrebu.

16. Ante Dobrila, sekretar —politkomesar odreda. Privatni namještenik. Predratni član SKOJ-a i Partije. U toku rata nalazi se na partijskim i vojnim dužnostima. Živi u Opatiji.

17. Jožica, neutvrdenog prezimena, borac, stolar, član SKOJ-a. Nakon probijanja prema Bjelovaru upućen na izviđanje u Vrbovec gdje je nestao i dalja sudbina nepoznata.

18. Osim njih u odred su bila još trojica boraca čija se imena nisu mogla utvrditi i ne zna se njihova sudbina. Sva trojica bili su predratni članovi SKOJ-a i kandidati za prijem u Partiju.*

* Zagrebački partizanski odred, Zbornik dokumenata i sjećanja, Zagreb, 1976.

Ivan Kuzmiak

S PRVOM ZAGREBAČKOM PARTIZANSKOM GRUPOM

Jedno od predratnih žarišta revolucionarnog rada na području zagrebačke općine Dubrava bilo je kulturno-prosvjetno društvo »A. G. Matoš«, koje je pretežno okupljalo radničku omladinu, i ogranak Stranke radnog naroda. Radom ovih organizacija rukovodila je ulična partijska ćelija Peščenica.¹ Ilegalni i drugi materijal za rad u ovim organizacijama dobivali smo od naših viših foruma preko veze u Ursovim sindikatima. Materijal je često dovozio u dječjim kolicima ispod djeteta, Stevo Konjović, ilegalac, ili njegova drugarica Ana, a nekad smo ga preuzimali od druge veze kod Samoborskog kolodvora i si. Teškoće ilegalnog rada mnogostruko su uvećane nakon dolaska Pavelića i proglašenja NDH. Surovi teror, racije i ubijanja bez suda i dokaza, unijeli su, u prvo vrijeme, strah i zabunu među ljude, od kojih su se neki, do juče veoma aktivni, pasivizirali i čekali šta će biti. No, ta neizvjesnost nije dugo trajala jer su ustaški zločini, s jedne, i intenzivne pripreme KPJ za ustanak, s druge strane, veoma jasno ukazali da dvoumljenja nema

Nakon napada na SSSR, otrijeznili su se i oni koji su imali bilo kakve iluzije o namjerama fašista i počeli su da traže savjete ili da se nude da surađuju sa svima onima za koje su pretpostavljali da imaju neke veze s Partijom. Ugled Partije porastao je do ogromnih razmjera.

Kao i sve ostale, i naša ćelija je otpočela pripreme za ustanak i u tom cilju sakupljali smo oružje. »Skladište« nam je bilo u radioni Dobričevića (sada ulica Prosinačkih žrtava), kod kojega je stanovao Pelei. Tu smo imali tri pištolja i dvije bombe, a u stanu porodice Turković sakrili smo jednu pušku.

Nedugo iza napada na SSSR dobili smo zadatak da pristupimo pripremanju za formiranje partizanske grupe koja bi iz Zagreba otišla na obližnji teren. S tim u vezi naša ćelija stupila je u vezu i održala zajednički sastanak s partijskom

¹ Članovi ćelije su bili: Silvo Pelei (sekretar), Jozo Gržetić, Seljak i ja.

ćelijom iz Sesveta u kući Slavka Gmajnića. Ovom sastanku prisustvovali su Marijan Badei, Leopold Kovačić i Ivan Strancarić, iz sesvetske ćelije, te Silvo Pelei, Joža Kefeček i ja iz naše ćelije. Na sastanku smo pretresali najvažnija pitanja formiranja i izlaska grupe na teren, od kojih su osnovna bila privremeni smještaj (dok se svi članovi ne prikupe i grupa ne ode u šumu) i prehrana. Na osnovu zaključaka i stvorenog plana, grupa se krajem jula počela prikupljati, a glavna veza bila je u kući Slavka Gmajnića u Dubravi, odakle je, nakon nekoliko dana, premještena u susjednu kuću Viktora Pećnika, koja je bila podesnija.

Grupa prvih zagrebačkih partizana okupila se do konca jula, a ja sam joj se priključilo 7. augusta 1941. Oružje za grupu nabavljeno je iz Zagreba preko članova Partije, a prevozili su ga Jakob Joas sa svojim učenicima u privredi i Viktor Pećnik sa sinovima Otom i Vilimom. U grupi je bilo 19 drugova, a nakon sukoba sa žandarima u šumi Divjači 19. augusta i povlačenja prema Bjelovaru, ostalo nas je osam.¹ Kad smo bili blizu sela Prgomelja, uputili smo u jedno selo, nasuprot ovome, Branka Špalj, ne znajući da je to srpsko selo iz koga su ustaše izgnale stanovnike, sa zadatkom da izvidi da li se tamo može dobiti što hrane, jer smo se već nekoliko dana hranili samo sirovim mladim kukuruzom i tikvama. Neko smo vrijeme čekali, a pošto se Špalj nije dugo vraćao, otišli smo do prve kuće u selu i doznali da su ga ustaše uhvatile i otjerale u Bjelovar gdje je kasnije strijeljan. Ovo nas je duboko dirnulo, jer smo pogriješili što smo ga pustili samog. U međuvremenu su Pelei i Komarica krenuli, opet radi hrane, u Prgomelj, iako smo ih od toga odvrćali. I njih su ustaše uhvatile.² Tako smo ostali nas petorica.

Te noći, 21. augusta, stigli smo u selo Petra Biškupa Vene, Podgoricu kod Rovišća. Ovdje je on nabavio nešto kruha i jabuka — to nam je bila prva hrana nakon šest dana. Istovremeno je Veno doznao da se u blizini nalazi još jedna partizanska grupa i dobio je vezu za nju. Sljedećeg jutra, 22. augusta, našli smo se s tom grupom.³ Uskoro je bila uspostavljena i veza i s Okružnim komitetom KP Bjelovar, čiji je sekretar Kasim Čehajić Turčin nekoliko puta dolazio i donosio nam direktive, kao razne informacije. Uključili smo se u Bjelovarsku partizansku grupu čiji je komandir bio Gustav Perl Benda. U međuvremenu je grupa pojačana nekolicinom drugova koji su nam se priključili.

Imali smo pisaću mašinu na kojoj je Benda, kao najvještiji, prekucavao letke i drugi propagandni materijal, a mi smo pomagali prepisujući ih rukom, štampanim slovima. Tako umnožen materijal rasturali smo po okolnim selima ili po vezama slali dalje. Istovremeno planirali smo i akcije koje je na ovom terenu, zbog veoma brojnih i jakih neprijateljskih posada i garnizona, bilo dosta teško izvoditi. Među ostalim planiran je i napad na žandarmerijsku stanicu u selu Kapeli, no plan je izmijenjen, pa je 5. septembra napadnuta željeznička stanica u selu Veliko Trojstvo, gdje smo uhvatili šest domobrana, bez oružja, koji su se nalazili u selu na odsustvu, kao i jednog stražara, čiju smo pušku zaplijenili. Zarobljenike smo pustili, a stanicu demolirali i presjekli sve tt-linije. Prilikom prolaza kroz selo na kućna vrata i prozore povješali smo letke. Potjera je ubrzo krenula za nama, ali pogrešnim pravcem, jer smo uspjeli da se brzo prebacimo na Bilo-goru i zametnemo trag.

¹ U grupi smo bili: Silvo Pelei, Petar Biškup Veno, Ante Dobrila Pepo, Đuro Mirković Čiča, Branko Špalj, Branko Šragaj i ja.

² Pelei je strijeljan, a Komarica osuđen na 20 godina robije.

³ U njoj su bili: Gustav Perl Benda, Franjo Marenčić, Vilko Jurec, Anton Blažić, Gabrijel Santo i još jedan drug iz Ludbrega.

S Bilo-gore smo pokušali da uspostavimo vezu i nabavimo hranu. Po tom zadatku krenuli su Duka Prilika i Franjo Marenčić, ali su već kod prvog sela, Kašljevca, naletjeli na zasjedu seoske straže, koju su ustaše organizirale po nekim selima. Marenčić je uspio da pobjegne, a Prilika je uhvaćen, no snalažljivošću uspjelo je i njemu da umakne i pri tom je ubio jednog stražara. Marenčić se u grupu vratio iste noći, a Prilika nakon dva dana, pošto je uspostavio vezu.

Kako smo saznali da u selu Orlovcu na Bilo-gori živi po zlu poznati ustaša Halapa, čija su dva sina, također ustaše, živjela u Bjelovaru, odlučili smo da ga likvidiramo. To smo uspjeli, ali istovremeno navukli i novu potjeru za sobom, od koje smo se spasili tako što smo se sakrili na jedan štagalj, dok je vojska opkolila i pretresala šumu u kojoj smo do tada bili. Odavde smo se prebacili prema Kalniku, gdje smo također naletjeli na potjeru i zbog toga nekoliko dana mirovali u okolnim šumama. Uopće, čim smo se gdje pojavili, krenule bi na nas ustaške, domobranske i žandarmerijske snage s tog terena, koje nisu bile male i čijim je potjerama bilo teško izmaći.

Ovdje smo doznali da se u Koprivnici priprema, za 5. oktobra, veliki ustaški zbor i da će na njemu govoriti dr Mile Budak, Pavelićev doglavnik. Benda, komandir i Marenčić, komesar grupe, odlučili su da se uvuku u Koprivnicu i na Budaka izvrše atentat. U tome nisu uspjeli, jer su prije vremena bili otkriveni i u nastaloj potjeri Benda je poginuo, a Marenčić uhvaćen.

Ostali smo još izvjesno vrijeme u šumama na Kalniku, blizu Ludbrega, gdje smo uspostavili vezu s Okružnim komitetom KP Varaždin. Jedne noći k nama su došli drugovi Karlo Mrazović Gašpar, član i delegat CK KPH i Stjepan Ivić Mali, sekretar OK. Koliko mi je poznato predložili su nam da napustimo ovaj teren, jer je nas premalo, a neprijatelj odviše jak. Dogovoreno je da prije odlaska, ako bude moguće da nam nabave i pošalju eksploziv, dignemo most na rijeci Bednji. No, kako ni nakon nekoliko dana nismo dobili ni eksploziv, ni druge direktive, krenuli smo prema Moslavini. Na putu od Ludbrega prema Koprivnici neprijatelj nas je otkrio i napao i tom prilikom grupa se razbila na dijelove. Koliko znam neki drugovi su poginuli (čini mi se da su ih ubile ustaše u varaždinskom okrugu), neki su se prebacili preko Save na Baniju, a neki se vratili na teren Bilo-gore. Vilko Jurec i ja dobili smo iz Ludbrega, nakon nekoliko dana lutanja, lažne isprave i uputili se u selo Globočec, odakle je bio Anton Blažić. Ovdje smo se zadržali dva-tri dana i rastali se: Jurec je otišao na ilegalan politički rad, a ja sam otišao u Varaždin, sklonio se kod jednog znanca i 25. oktobra krenuo za Zagreb.

U to vrijeme oboljeli su mi bubrezi, pa sam se izvjesno vrijeme krio i liječio u selu Retkovcu kraj Zagreba (u kući Ivana Kovačića). Poslije ozdravljenja nastavio sam ilegalni rad i pokušao da s Ivanom Strancarićem formiram novu grupu. U tu svrhu održali smo i nekoliko sastanaka sa seljacima iz sela Jelkovca (kraj Seseveta) i Vidovčeca (kraj Šestina). No, iako su dogovori bili uspješni, čak je ugovoreno i vrijeme odlaska u partizane, ovo nismo ostvarili: utjecaj rukovodećih ljudi iz HSS na ovom terenu još je uvijek bio snažan, pa su uoči samog polaska pokolebali ove koji su pristali da pođu u šumu. Kad sam se uvjerio da seljaci tih i okolnih sela nisu spremni da prime ilegalce niti da se aktivno organiziraju za NOP (iako nisu bili protivnici), krenuo sam u proljeće 1942. preko veze u Slavoniju, u štab III operativne zone.*

Mirko Krželj

ODRED »MATIJA GUBEC« U ŽUMBERKU

Odlazak iz Zagreba — Odred je formiran — Flores postaje komandant — Zaseda — Raspored odreda

Početak avgusta 1941. u zagrebačkoj partijskoj organizaciji vršene su pripreme za organizovanje partizanskog odreda koji će operisati u žumberačkim brdima. Uz ostalo, trebalo je da se svi predviđeni drugovi, koji su se nalazili u Zagrebu, pripreme i da im se omogući da nesmetano stignu na mesto određeno za formiranje odreda. Bio je to veoma delikatan i opasan pothvat i za organizatora i za učesnike.

Osvanuo je topao avgustovski dan. Zurim da stignem na ugovoreno mesto. Ispred mene idu dva mlada čoveka. Ubrzav korak i predoh ih, jer sam znao da u to vreme nije nimalo prijatno slušati nečiji ujednačeni korak iza leđa.

U Frankopanskoj ulici je vriilo kao u košnici. Za trenutak mi se pogled zadržao na zgradi na početku ulice; ista je kao i onog dana kad sam pre nekoliko godina polazio iz nje prema Španiji.

»Ti, dragi moj, ako hoćeš borbu« — sećao sam se kako mi je tog dana govorio stari tipografski radnik Slavko — »idi u Španiju. Tamo ćeš naći prave ljude, ljude koji će te primiti kao svog najrođenijega. Da sam nešto mlađi otišao bih da se borim. Ako danas šutimo, sutra će izginuti i naša deca, naše obitelji, naši ideali — jedino ono što nam je još preostalo i što nam čini sadržaj života. Ako se ne odupremo tom zlu, fašizmu, i mi i svi narodi sveta doživjećemo ranije ili kasnije istu sudbinu.«

I danas, nakon pet godina, s ljubavlju i poštovanjem sam se sećao tog čoveka.

Pre nedelju dana, kada sam bežao iz Nemačke, i Vojo¹ mi je nešto slično rekao: »U zemlji se vodi oslobodilački rat. Partija sad traži od nas maksimum. Ne sme se gubiti u vremenu.«

¹ Vojo Todorović.

Tih nekoliko detalja mi je proletelo kroz glavu dok sam brzim koracima grabio niz ulicu. Zurio sam jer je trebalo da tačno u jedanaest časova budem kod »Zdenca života«, ispred Narodnog kazališta. Lozinku sam ponavljao u sebi, jer nisam znao ko će me dočekati na ugovorenome mestu.

Baš kada sam se približavao Savskoj ulici, primetih Anku² kako ide prema Kazalištu. Iako sam znao lozinku bilo mi je draže što mi ona neće trebati. Jer Anku sam dobro poznao. Ko, uostalom, od nas ilegalaca nije znao »ministra finansija«, kako smo joj dali ime zato što nas je snabdevala novcem.

Sačekao sam da prođe jedna kolona kamiona s Nemcima i prešao sam ulicu.

Anka me je posmatrala i diskretno se smeškala.

— Znaš — reče mi kad joj pridoh, uzimajući iz tašne maramicu i brišući znoj s čela — ovo sunce nije baš meni naklonjeno. A tebi je lako: mlad si i lak kao čigra, tek pupiš.

Anka je uvek bila sklona šali. Svojom vedrinom uvek nam je ulivala poverenje i hrabrost.

Vraćajući maramicu u tašnu ona nastavi:

— Sutra, tačno u devet, čekaće te ispred kina »Olimp« drug koga dobro poznaješ. Ima za tebe poruku.

Slušao sam Anku. Za moment pogled mi se zadržao na »Zdencu života« kao kakvoj viziji života koji neprestano silovito izbija i ne dozvoljava da ga uguše, a zatim je preleteo preko kolone okupatorskih automobila, tenkova i vojnika. Sećao sam se da sam ovde nekada, kao besprizorni, isto tako stajao prezren od ljudi, proganjan od policije. Da li je došao trenutak da ovo isto mesto bude polazna tačka k nečemu duboko ljudskome, humanom, velikom, do čega je trebalo doći kroz nesebičnu borbu?

Anka je verovatno primetila da nešto razmišljam. Potapšala me po ramenu, stisnula ruku i nestala u pravcu Masarikove ulice.

Sledećeg jutra, na određeno mesto stigao sam minutu pre Ilije³. Srdačan stisak ruke bez reči, zatim brzo prelazimo ulicu, bacamo letimičan pogled desno i levo i ulazimo u prizemni stan jedne dvorišne zgrade. Ilija me je posmatrao nekoliko sekundi. U ruci je držao listić hartije.

— Sutra u osam budi na Samoborskom kolodvoru. Ugledaćeš visokog čoveka koji će na glavi imati zeleni šešir. S njim će biti još nekoliko drugova koje dobro poznaješ. Taj drug će vas odvesti u Žumberak.

Pred šalterom za putničke karte bilo nas je samo troje. Na peronu nije bilo mnogo ljudi. Ugledao sam čoveka sa zelenim šešikom, koji je odgovarao opisu što mi ga je dao Ilija. Razgovarao je s Čirom Dropulićem. Pozdravio sam obojicu. Čiro mi glavom pokaza grupu drugova, nekoliko koraka dalje, koja je stajala i čekala na polazak voza. Uskoro smo pošli.

Sve ono što se dogodilo za tih nedelju dana otkako sam se, posle toliko vremena provedenog u tuđini, ponovo vratio u zemlju, prolazilo mi je za vreme vožnje kroz glavu.

U ušima su mi ponovo odjeknule jučerašnje Ilijine reči: »Žumberak je veoma važan zbog blizine Zagreba. Ispresecan je gustom i razgranatom mrežom dobrih putova. Ako ga ustaše izgube, izgubili bi i bazu za prisilnu popunu ljudstvom svojih bandi, a osetili bi se ugroženi i u samom Zagrebu. Zato treba pomoći

² Anka Berns.

³ Ilija Engel.

drugovima iz toga kraja. Treba učiniti sve da što manje ljudi iz toga kraja bude naterano u borbu protiv sopstvenog naroda... Treba objašnjavati ljudima smisao i cilj naše borbe. Borbenim dejstvima i političkim radom dizati im moral i raspoloženje za oružani ustanak protiv fašista, a ličnim primerom pokazati prava svojstva borca antifašista.« Ilijine reči su i dalje navirale: »Objekti napada u sadašnjoj fazi jesu žandarmerijske stanice, mesne straže i saobraćaj. Način dejstva: brzi i iznenadni napadi; zatim se odmah povući. Treba čuvati ljude.«

Dok je to Ilija govorio, nisam ni slutio da ga nikad više neću videti.

Iznenadni trzaj vagona i škripa kočnica prekinuše mi lanac misli. Još jedan trzaj i kompozicija je stala. Putnici brzo napustiše svoja mesta; vagoni opusteše a peron male stanice odjednom ožive.

U grupicama podosmo za drugom sa zelenim šeširom, koji je ležerno išao ispred svih, kao čovek kome se ne žuri. Kad smo izlazili iz Samobora neki su nas ljudi sumnjičavo gledali.

Bio je topao taj dan, 12. avgusta 1941. Osetih da sve brže koračamo, iako se penjemo uzbrdo. Drug na čelu često se okreće i traži da se ubrza hod. Već, reklo bi se, trčimo i nakon kojih stotinjak metara izlazimo na iskrčenu zaravan u šumi nedaleko od Samobora.

Janko Staničić (tako nam se predstavio čovek koji nas je vodio) otišao je nekud i vratio se tek posle pola časa. Po izrazu njegovog lica poverovah da nešto nije u redu. Reče nam:

— Oni što su nas dole tako čudno posmatrali, obavestili su oružnike i ustaše. — Jedan trenutak zastade. — Ipak smo uspeli da zavaramo trag. Poterà je udarila u prazno. — Pogledom prede preko nas; kao da proverava da li smo svi tu. — Moram da odem u selo; nije daleko — pokaza rukom u pravcu severa.

— Tamo se također nalazi nekoliko drugova s kojima treba da se povežemo, kako bismo dalje produžili zajedno. Oni su naoružani i biće nam lakše.

Zatim nas upozori da budemo tihi i oprezni da ne bismo otkrili naš privremeni logor, pošto će poterà, verovatno, pročešljati svu okolinu.

Vreme kao da stoji. Sati mi izgledaju duži od dana. Već se spuštala noć, a s njom, u čitavoj šumi tajac. Zbili smo se jedan do drugoga i tiho šapućemo. Sad se svi dobro poznajemo; tu su omladinci: Pikolo, Fredi, Zene, Branko Radulović, Janko Krajić, Vlado Božac, Ante Lučin, vazduhoplovni podoficir Rudolf Rajman i drugi. Sve nas obuzima samo jedna želja — da Janko ne naleti na zasedu i da se što pre vrati. Jer ovo čekanje je ubijalo.

Nekoliko pojedinačnih pucnjeva nedaleko od nas trgoše nas iz misli. Šta je to moglo biti?

— Što ako nas otkriju? — upita Zene tiho. — Imamo samo jedan stari »štajer« — on izvuče pištoljinu iz džepa. — Pohvataće nas kao miševе.

— Borićemo se — prekide mi misao Pikolo. — Ovde smo mi gospodari i živi se nećemo predati.

Ipak, ne desi se ništa. Šuma se umiri i mi zajedno s njom. Iznad vrhova šume već se pokazivalo rumenilo jutra. Najednom Rudi pokaza u pravcu brežuljka.

— Čini mi se da vidim tamo nekakve senke kako nam se prikradaju.

Nekoliko trenutaka čekanja i pojavi se Janko sa još četvoricom drugova. Raspoloženje se odmah promeni. Svi kao da zaboraviše neprospavanu noć i glad koja je mučila. Novi drugovi donesoše šest pušaka sa po sto pedeset metaka i dve ručne bombe.

— Žao mi je, drugovi — pravdao se Janko — što ste me toliko dugo čekali. Morali smo sačekati jutro, jer je poterà bila jaka.

Počeli smo već glasnije da govorimo. Oružje u rukama je hrabrilo: ono je ulivalo snagu i samopouzdanje. Posmatrao sam tih petnaestak ljudi koji su pored šumske staze posedali po zemlji. Sad su izgledali kao moćna jedinica, sposobna da se odupre jačem neprijatelju.

Uskoro je sve bilo pripremljeno i u koloni po jedan krenusmo opet za Jankom.

Koračali smo dosta brzo, iako je sunce nemilosrdno peklo. Ispred mene Pikolo je veselo koračao: bio je zadovoljan što nosi pušku. Prošli smo južno od sela Jarušja, uklještenog između dve kose. Nismo obraćali pažnju na ljude koji su izlazili pored puta i čudno nas posmatrali.

Seoski put sa oštrim okukama peo se sve više. Sumrak se već spuštao. U šumi je postalo mračno, tako da smo koračali jedan za drugim nadohvat ruke. Još dva-tri zavijutka, još stotinjak metara uzbrdo i izbismo na mali uski plato duž kojeg je vodio kolski put za selo Tisovac, čije su se prve kuće nazirale pedesetak koračaja desno od nas.

Janko je opet nestao, ali se ovog puta vratio brzo. S njim je došao jedan čovek sa zavežljajima u rukama.

— Ovo je — obrati nam se Janko — naš drug Martin Žnidarić. Dalje će nas on voditi.

— Doneo sam vam nešto hrane, da se malo potkrepite, — osmehnuo se Žnidarić.

Vesti koje nam je Martin doneo pomalo su nas zabavljale. Neki pro-laznici, koje smo u toku dana sretali, obavestili su ustaške mesne straže. Nastala je pravapanika među njima, tražili su hitna pojačanja.

— Proneli su vesti da vas je mnogo i da ste dobro naoružani, naročito s puškomitraljezima — smejao se Martin.

— Verovatno su — dodaje Janko — poverovali da su naše puške, koje smo pokrili mantilima, puškomitraljezi. Šta li bi tek radili da su stvarno ugledali puškomitraljeze na našim ramenima?

— Ne bi se ni u Samoboru zaustavili — dobacuje Pikolo i nasmeja se.

— Danas su — reče Martin — hapsili neke seljake za koje su znali da su naši simpatizeri. U susednom selu streljali su jednog našeg druga koji je pre nekoliko dana bio vodič slovenačkim partizanima.

Uskoro smo krenuli i posle nekoliko časova izišli smo na veliki pro-planak između ogromnih stabala.

— Tu smo, drugovi — šapuće umorno Miloš Heraković. — Nadomaku smo cilja.

Janko uze dva kamena i počeo udarati jednim o drugi. Bili su to ugovoreni signali. Ponavljao je to nekoliko puta dok se iz šume ispred nas ne začu isto takvo kucanje.

Izlomljena svetlost jutarnjeg sunca probijala se kroz gusti splet krošnjatih stabala. Duboko u šumi Gmajni, blizu sela Đurići, odjednom sve ožive. Iz nas provali oduševljenje. Pokušah jednim brzim pogledom da obuhvatim sva ta nova lica. Bio sam radostan kad primetih da su »starosedeci«, u stvari grupa o kojoj nam je Janko usput pričao, mnogobrojniji od nas »novajlija«.

Sa svih strana pljušte pitanja, sva su slična. Svako želi ponešto da zna, da čuje.

Mnoge od njih sam znao i to me je još više radovalo. A zar takvi ljudi kao što su Paša⁴, Slavko⁵, Šiško⁶, Ilija⁷, Janko i mnogi drugi ne garantuju izvršenje zadatka koji je postavila pred nas Partija?

Samo nekoliko sati po našem dolasku formiran je u šumi Gmajni odred »Matija Gubec« (»Četa proletera«, kako smo ga još zvali) na čelu s Jožom Dropulićem Čirom kao komandir i Jankom Krajićem kao političkim komesarom. Odred je imao dva voda, sa četrdesetak boraca. U rukovodstvu odreda nalazili su se još Paša i Slavko.

Dan je prošao brzo, gotovo ga nismo ni osetili. Lagano i neprimetno spuštala se noć. Grupa, u kojoj sam se nalazio sedela je u šljiviku, blizu kuće Dragice Staničić, očekujući hranu koju su Staničići prikupljali.

— Treba koristiti svaki trenutak — govorio je Slavko. — Stanje u ovom kraju nije kako treba. Većina mladih ljudi iz ovih sela dobila je pozive ustaških vojnih vlasti. U prvo vreme naš zadatak jest da učinimo sve da što manje ljudi ovog kraja bude iskorišćeno u borbi protiv sopstvenog naroda.

Teror i nasilje koje ustaše provode zaplašili su ljude. Takvom stanju, punom neizvesnosti i straha, mnogo je doprineo i župnik u selu Krašiću, a i ostali kler. On se odmah po okupaciji Nemaca stavio na raspoloženje ustaškoj vlasti. Za vreme mise pozivao je seljake da pomognu ustašama, »spasiocima« Hrvatske. Tražio je da se poštuje ustaška vlast. Govorio im je da ne veruju »komunističkoj bandi« i da će svako pomaganje te »bande« biti prokletu od Boga, a od ustaške vlasti i oštro kažnjeno.

Ipak postupci ustaša prema stanovništvu ovog kraja nisu bili istovetni s masovnim pokoljima i terorom u Kordunu, Baniji i Lici. U ovom kraju takvih progona još nije bilo, iako posle uspostavljanja NDH ustaše nisu imale političkog oslonca u narodu, niti su uživale neki ugled kod ljudi. U organizaciji vlasti oslanjale su se na pojedine mačekovce, koji su odvrćali narod od borbe i propagirali stupanje u ustašku i domobransku vojsku.

Mesna partijska organizacija, naročito njeni aktivisti Ilija Bastašić, Janko Staničić i još neki činila je mnoge napore da bi stvorila čvrst front protiv neprijatelja pa ipak je naišla na znatne smetnje.

Malo je ko spavao te noći. Pred nama su bili zadaci o kojima se moralo razmišljati. Treba razdrmati, treba probuditi iz trenutne učmalosti ljude ovoga kraja. Treba borbenim dejstvima dizati moral i volju za borbu. A vesti o razvoju ustanka su bile više nego povoljne. Ustanak je buktao u celoj zemlji. Posle nekoliko dana u logor je stigao Flores⁸, koji je iz Zagreba upućen da preuzme dužnost komandanta odreda »Matija Gubec«.

Floresovim dolaskom u odred, osećalo se da se atmosfera promenila. Sve je oživelo, i u odred i u našim kontaktima sa stanovništvom.

Sutradan po njegovom dolasku počele su ubrzane pripreme za akciju. Prikupljao je podatke o jačini ustaških postaja, o njihovom naoružanju, navikama, rasporedu njihovih straža, o prilazima stražarskim mestima. Videli smo da nešto sprema, ali šta, to još nikome nije govorio.

U toku noći smo promenili mesto logorovanja, ovog puta bliže selu Đurići. Preduzete su sve mere bezbednosti. Dragica Staničić je upućena prema

⁴ Joca Turković.

⁵ Slavko Komar.

⁶ Mirko Ivanković.

⁷ Ilija Bastašić.

⁸ Većeslav Cvetko Flores.

Karlovcu i Zagrebu da izvidi šta pripremaju ustaše i da o tome obavesti naše u Zagrebu. U toku dana u logor je stigao Janko Staničić. Sav je sijao od zadovoljstva.

— Doterao sam oružja i nešto hrane — obradovao nas je.

Pred večer, 2. septembra, Flores je trebalo da govori u vinogradu Mirjanci, udaljenom od logora nekoliko sati hoda, u vinogradarskoj kućici Jankove majke.

U toku noći grupa od nas osam na čelu sa Ćirom, približavala se vinogradu Mirjanci. Bilo je oko dva sata posle ponoći. Na pedesetak metara ispred vinograda vodič Janko je zaustavio kolonu: za svaki slučaj želeo je da ispita teren. I bila je prava sreća što je tako postupio.

Teško dišući, Janko se brzo vratio.

— Zaseda — prošaputao je spuštajući se na zemlju. — Izgleda da su ustaše namirisale što smeramo i čekaju nas... Ćini mi se da je zaseda jaka.

Uznemirili smo se. Tamo su bile ustaše, a celokupno naše naoružanje bio je jedan pištolj. Pre nego što ne izvidimo u potpunosti situaciju, nismo mogli ništa da preduzimamo. A za to se moralo privući neprijatelju. Milan i Dušan Staničić pošli su da ispituju južne prilaze. Privukli smo se ustašama da bismo čuli njihov razgovor.

— Ti Josipe — čujemo ustašu čiji se šlem na mesečini belasa — vodi računa da partizani ne naiđu sa druma. Ako bilo šta osetiš, ne žali municiju, mitraljez neće zatajiti.

Privukli smo se još nekoliko metara bliže. Dah nam je stao kad smo primetili da ih ima prilično, raspoređenih oko vinogradarske kućice.

— Čuješ li štogod? — opet će onaj ustaša. — Za ovoga unutra⁹ ne brini. On je naš. Ujutro ćemo ga imati živog. Sada je mamac: nek se okupe i ostali.

Zavladao je tajac. Dopuzao sam do Ćire. Priljubio sam usne uz njegovo uvo i šapnuo:

— Jurišajmo! Ovde nema dvoumljenja. Čuo si šta kažu. Ne smemo dozvoliti da naš drug...

Ćiro me stiskom ruke smiruje. Zatim šapuće:

— Jurišati u ovom slučaju bilo bi isto što i udariti glavom o zid. Zar ne vidiš kako su naoružani i koliko ih je?

Na horizontu se favljala rumen novog dana. Sa njim se u nas uvlačila i strepnja za drugom koji nije ni slutio da se nalazi u klopci.

Ćiro je naredio da se povučemo. Krenuli smo bez dvajice. Hodali smo puna tri sata, pa ipak do jedinice nismo ni reči progovorili.

— Nismo uspeli da izvršimo zadatak — rekao sam Janku Krajiću, političkom komesaru — što mi je veoma neprijatno. Skoro smo naleteli na neprijateljsku zasedu.

— Znam, Mirko, o svemu su nas Ćiro i Janko obavestili. Ali, u ratu se sve događa. U svakom slučaju, postupili ste pravilno. Da ste izvršili napad ni ti, ni Janko, a možda i svi ostali, danas ne bi bili ovde s nama.

U toku dana u logor odreda stigla je vest da se Leo herojski borio. Nije prihvatio poziv na predaju. Ustaše nisu mogle da priđu kućici sve dok ga kuršum nije smrtno pogodio. Prema obaveštenjima, Milan i Dušan Staničić su zarobljeni. Ustaše su pohapsile sve seljake koji su se zatekli u vinogradima, kao i Jankovu majku, odvele ih u selo Slavetić, gde su ih strašno mučile.

⁹ Unutra se nalazio Leo Rukavina.

Tog dana, 3. septembra oko 11 časova, održana je mala svečanost. Odred je polagao partizansku zakletvu. Dobio je i svoju zastavu koju su izvezle omladinke Jela Žnidarić i Jela Kovačević. Koliko su samo noći provele vezući na zastavi samo dve reči — »Za slobodu i pravdu«, dve reči u kojima su sažeti i smisao i cilj naše borbe. Predajući odred u ime omladinki Janko je želeo da mnogo kaže, ali od uzbuđenja nije mogao. Krv mu je navrla u lice i samo je izgovorio:

— Zadužile su me omladinke da vam kažem... Eto, drugovi, to je sve što su u ovaj mah mogle da dadu za našu stvar. Nosite je gordo i čuvajte je.

Stajali smo ponosni i uzbuđeni. Nije nas bilo mnogo, ali smo znali da će nas kroz nekoliko dana ili meseci biti mnogo više. Nalazili smo se pred najsvetijim trenutkom u životu: polagali smo zakletvu da ćemo ostvariti nešto veliko, bezgranično veliko i ljudsko. Znali smo da to neće biti lako. Znali smo da mnogi neće doživeti najradosniji dan kada će data zakletva biti ispunjena. Ali ko misli u takvom trenutku na tako nešto?

Vesti koje je posle dva dana doneo Ilija Bastašić, još više su nas revoltirale. Ustaše se spremaju da u toku sutrašnjeg dana pohapse neke drugove u selima Staničić i Durići.

— Priredićemo im svečan doček — reče Flores. — Takav da će zapamtiti sutrašnji dan.

Tog dana odred je pristupilo nekoliko omladinaca (Marko Čučić, Miša Eraković i drugi) iz obližnjih sela, koji su i do tada stalno bili s nama u vezi.

Skupili smo se da napravimo plan za akciju, dobro smo ga prodiskutovali i izabrali ljude. Izbor je poveren meni. Bilo je teško odabrati samo nekoliko, jer su svi hteli da pođu. Flores je smatrao da su petorica dovoljni, a da od oružja mogu dobiti dve puške, jedan pištolj i ručnu bombu. Imao sam to u vidu i počeo sam da biram. Izbor je pao na iskusnije. Predviđao sam Slavka za bacanje bombe, računajući na njegovo iskustvo iz nedavne akcije na ustaše u Zagrebu; pištolj sam dao Stevi, oslanjajući se na njegov kaplarski staž u bivšoj jugoslovenskoj vojsci; Rudi i ja smo zadržali puške, kao iskusni strelci.

Pikolo, koji je bio u sastavu moga voda, nije mogao da se pomiri sa izborom.

— Slušaj, druže Mirko — obrati mi se on molećivo i zbunjeno — ja bih te zamolio...

— Reci, Pikolo! Sve ću rado učiniti za tebe.

— Da pođem s vama! — izbacila on kao iz puške.

Voleo sam ga mnogo i nisam imao snage da odbijem molbu. Ipak sam pokušao:

— Nema oružja. Čuo si koliko sam dobio — rekao sam blago.

— Ipak, da pođem ovako — navaljivao je Pikolo. — Trebaću vam.

A za pušku je lako, otečemo je, znam ja.

Nisam imao kud. Pikolove reči su bile ubedljive. I reših se da zatražim Floresovo odobrenje.

Kad sam se nekoliko trenutaka kasnije vraćao od Floresa, sav razdragan poleteo mi je Pikolo u susret.

— Ideš, ideš s nama — dobacio sam mu braneći se od njegovog zagrljaja.

Negde oko pola noći pošli smo u pravcu izabranog položaja na Vučjaku. Poučeni nedavnim događajem provlačili smo se oprezno kroz žbunje, približavajući se cilju. Izbili smo u blizinu velike okuke puta koji vodi od Slavetića

preko sela Rude u pravcu Gračca. Tu smo zastali da izaberemo najpogodnije mesto za zasedu. Na kraju se odlučismo da to mesto bude u žbunju, na maloj uzvišici pored puta, tamo gde je put pravio veliku okuku i usek s naše strane.

Razmestili smo se jedan od drugoga na rastojanju od pet do osam metara. Ulevo od nas, u kukuruzima, odakle se pružao dobar pogled na put koji se blago penjao prema našem položaju, nalazio se Pikolo kao osmatrač.

Još jednom bacih pogled duž našeg položaja. Čirini položaji su bili daleko, a Flores s glavnom u rejonu šume Slapnica bio je još dalje. Trebalo je, znači, sve predvideti. Jer oslanjati se na nečiju pomoć, bilo je rizično.

Izjutra, negdje oko pola osam, Pikolo je dopuzao do nas, krijući se od seljaka koji su radili u polju.

— Dolaze, dvanaest uniformisanih ljudi s jednim civilom. Idu pravo prema našem položaju.

Svi su uprli pogled na put. Dah nam je stao. Već ih čujemo. Uskoro ih ugledasmo kako ulaze u okuku i prilaze našem levom krilu. Ispred njih korača malo pogrbljen civil. Gleda preda se u zemlju, kao da ga ništa drugo ne interesuje do onog izlokanog druma kojim su išli.

— Kažem ja vama — čujemo uskoro kako taj čovjek govori ustaši

— onaj Janko Staničić je kriv svemu. Taj vam je, gospon, najopasniji komunista, a isti takav vam je i Ilija Bastašić i još neki u ovim selima. Sve ću vam ih ja pokazati. Taj vam je Janko u ovaj kraj doveo iz Zagreba sve same komuniste i Zidove.

Ustaša potvrđuje glavom i stalno šara pogledom okolo, kao da nešto predoseća.

Još ranije sam naredio da se samo na moju komandu otvara vatra. Polako uzeh na nišan onog krupnog ustašu kome se vodič obraćao i sačekah da pride još nekoliko koraka.

Bili su već na nekoliko metara od mene. Vodič je i dalje nešto govorio, ali ga više nisam slušao. Sva moja pažnja bila je skoncentrisana u jednu tačku na čelu ustaše.

Pucanj prolomi jutarnju tišinu. Ustaša zalomata rukama i pade nauz-

nak. Dok sam i dalje pucao uzvikivao sam komande kako bih stvorio utisak kod neprijatelja da nas je mnogo. I to je uspelo: neki popadaše, a ostali se razbežaše po žbunju s donje strane puta.

— Juriš! — viknuh iz sve snage i poletih na put.

— Uzmite im oružje! — dopuni neko moju komandu. Na moju sreću pogledah udesno i primetih onog ustašu kako se uspravio i diže pušku prema meni. Ne zaustavljajući se opalih mu jedan metak u grudi.

Bacih pogled u pravcu jednog panja pored puta. Videh kako se Slavko bacio na jednog ranjenog ustašu, pokušavajući da mu oduzme pušku. U jednom trenutku ustaša pusti pušku i pokuša da pobegne u žbunje, ali ga tane iz iste obori. Drugim metkom Slavko sravni još jednog ustašu sa zemljom.

Ostali se razbežaše. Nismo ih progonili dalje, jer je trebalo što pre pronaći Floresa. Ne zadržavajući se, pokupismo oružje i u trku se preko njive prebacismo do šume.

Do šume su nas pratili iznenađeni pogledi seljaka s njiva. Posmatrali su nas, a niko nije progovorio ni reči. Dok smo zamicali u šumu, video sam kako prikupljaju svoje alatke i žure da se udalje od bojišta.

Na jednom malom proplanku smo zastali da se sakupimo. Tek tada sam primetio da je Slavko ranjen. Jedno tane mu je probilo butinu, ali je kost,

na sreću, bila čitava. Prevismo ga i, pomažući mu da ide, podosmo u pravcu gde je trebalo da se nalazi Flores.

Posle jednog sata hoda, na ugovorenom mestu u šumi Slapnica, pro-
našli smo Floresa i ostale drugove iz odreda. Ciro, koji je s jednom grupom,
severno od sela Gračac, zatvarao put, još nije stigao.

Flores, Paša, a za njima svi ostali poleteše nam u susret. Dok sam
podnosio kratak izveštaj, Flores je sijao od sreće.

— Koliko smo mogli videti — govorio sam — nekoliko ustaša je
mrtvo iranjeno, ostali su se razbežali. Zaplenili smo tri puške, jedan pištolj i jednu
ručnu bombu.

Bila su već četiri sata posle podne, a Ciro s grupom još nije stigao.
Ta neizvesnost i glad koja nas je sve više mučila, unosila je nemir i nespokojstvo.
Glad je naročito bila velika, jer smo danas za obrok imali samo pola jabuke i
dve kocke šećera.

Najzad stiže i Ciro. Reče da su zalutali. Saopštio nam je da je u
Gračacu, zbog onoga što se desilo na drumu, zavladao strah i panika. Seljaci kažu
da ustaše sa snagama do jedne bojne iz Krašića hitaju u pomoć.

Uveče smo krenuli u pravcu sela Griča s namerom da iz obližnjih suma
usmerimo naša dejstva na granične ustaške postaje. Kad smo posle gotovo cele
noći pešačenja izbili na visoravan severno iznad sela, stali smo da predahnemo.
Uskoro nas je, iscrpljene od marša i glada, svladao san.

Svanulo je kad me Flores i Paša probudiše.

— Ustani — šapnu mi Flores — i pođi s nama.

— Da povedem još koga? — upitah bunovan.

Flores se malo zamisli pa odgovori:

— Povedi, jednog, dvojicu; uostalom povedi koliko hoćeš.

On se okrenu i pođe za Pašom prema ivici šume. Krenuh s još tro-
jicom za njima.

Na kosi iznad najsevernije kuće sela Flores mi naredi da ostanem s
drugovima.

— Mi ćemo se brzo vratiti — reče Flores. — Primitite li štogod
sumnjivo, zna se. ...

Brzo su se spustili niz kosu i nestali u dvorištu kuće koja je bila
skrivena bujnim šipražjem. Tog momenta nisam mogao ni zamisliti da ih više
nikad neću videti.

Ležao sam iza jednog grma. Desno od mene bio je Rudi a levo, na
pet metara od nas, ostala dvojica. Budnosmo osmatrali sve prilaze kući iako je
to bilo veoma teško zbog šipražja i drveća.

Moglo je biti oko sedam sati kad smo primetili kako se iz obližnje
šume, sjužne strane kuće, preko ograde prebacuje jedan ustaša. Na naše veliko
iznenađenje ugledasmo više njih i sa druge strane kako se privlače kući u čijem
su dvorištu nestali Flores i Paša.

Najednom, pre nego što smo mogli išta da učinimo, odjeknuše puc-
nji.

Nije se imalo šta razmišljati. Povukoh obarač nišaneći na prvog ustasu
— on nestade iza ograde. I moji drugovi pripučeše.

U istom trenutku, sa naše desne strane, iz neposredne blizine, osuše
se po nama mitraljeski rafali, parajući koru drveća, zujeći kroz granje kao osice.
Dole, kod kuće, pucnji učestaše. Mitraljeska vatra postade sve žešća i s te strane
primetih kako nam se ustaše približavaju. Tog momenta Flores se povlačio seve-
roistočno od kuće.

Više se nije moglo čekati. Odlučih da se povučemo do šume gde se nalazio odred.

— Za mnom! — viknuh Rudiju i potrčah.

Dogodilo se ono čega sam se plašio. Odred nismo našli na mestu gde smo ga ostavili. Uzalud smo ostatak dana krstarili naokolo po šumi tražeći vezu, uzalud se raspitivali kod čobana. Odreda nigde nije bilo.

Uveče nas četvorica odlučismo da se vratimo u šumu Gmajnu kako bismo tamo, preko naših simpatizera, pokušali da uspostavimo vezu s odredom.

Sipila je nesnosna jesenja kiša. Išli smo oprezno, jer smo znali da se na sve strane nalaze patrole Mačekove zaštite i ustaške mesne straže. Kad smo prolazili pored sela Hartje, koje se nalazilo na kosi desno od pravca našeg kretanja, dočeka nas puščana paljba iza nasipa koji se spuštao iz sela prema potoku. Desetak naoružanih civila trčalo je prema nama i pucalo, uzvikujući da se predamo. Njihova tanad su išla visoko iznad naših glava; brzo se popesmo na suprotnu kosu.

Sumrak se spustio. Dalje kretanje bilo je otežano. Odvojio sam se za čas, desetak metara od Rudija i ostalih, popeo se na jednu uzvišicu u nameri da se orijentišem i odredim pravac kretanja. Kad sam se vratio, od mojih drugova nije bilo ni traga ni glasa. Ostao sam sam. Uzalud sam po šumi trčao, davao kamenicama signale. Rudi se nije javljao.

Nisam mogao dalje. Činilo mi se da se celu noć vrtim u krugu. Kiša koja je stalno padala natapala je zemlju — teško blato lepilo se za obuću.

Odlučio sam da nasred polja, u nekom žbunju, sačekam dan. Ali tada primetih da se na horizontu proteže poznata pošumljena kosa — nekoliko kilometara dalje nalazi se selo Đurići. A na dvesta metara od šume, tamo gde se nalazio naš poslednji logor, bila je Ilijina kuća.

Iako je bila noć, oprezno sam se prikrađao kući. Popeh se na verandu, oslušnuh i lagano pokucah na prozor. Ponovio sam kucanje nekoliko puta sve dok nisam čuo glas Ilijine majke. Sva prestrašena ona je uskoro otvorila prozor. Kada me prepoznala reče mi:

— Beži, sinko, odavde! Ustaše vas traže na sve strane. — Vрати se u sobu i brzo mi donese komad hleba. — Uzmi i beži. Ako te ustaše ne uhvate, uhvatiće te ovi naši; oni kažu da ste vi za sve krivi.

Zatim mi reče da su juče i danas pohvatani neki naši drugovi, a iz Staničića ustaše su odvele: Jelu, Martu i starog Janka Staničića, Tomu Rašića, Marka Čučića i još neke. Žena malo zastade, pa brižno zapita:

— Reci mi, sinko, kako moj Ilija?

Opraštajući se od dobre žene, podoh ulevo od Ilijine kuće uskom stazom pored ograde koja je vodila u pravcu šume. Glad i žeđ me naterашe da skrenem sa staze, da pojedem hleb i da se odmorim do jutra. Onda sam opet nastavio put kroz šumu.

Dan je bio na izmaku. Tumarao sam još uvek tražeći izlaz. Plašila me je samoća. Najzad sam počeo da vičem, nadajući se da će me čuti neko od naših, ako ih ima u blizini.

Srce mi zaigra kao ludo, kad do mojih ušiju dopre glas koji je izgovarao moje ime:

— Mirko!

Podoh u pravcu glasa, ali ne nadoh nikoga.

— Mirko! — ponovi poznati glas sad već sasvim blizu. Uzviknuh od radosti kad spazih Iliju kako se pojavljuje iza jedne bukve.

Suze mi navreše na oči. Pritrčah mu, zagrlih ga i srozah se bez svesti.
 Brzo sam seopovratio. Gledam Iliju nagnutog nada mnom kako mi
 rukompridržiava glavu i prinosi četuricu s vodom. I suze mi grunuše niz lice.
 U njima je bila sadržana patnja i sav bol za izgubljenim drugovima. Uskoro mi
 se snaga povratila.

— Dogodilo se ono najstrašnije — reče mi Ilija — Flores u želji da pomognedrugovima, učinio je pogrešan potez, koji ga može koštati života. Dok su sedeli u kući Hardovića čekajući hranu, neko je obavestio ustaše koje su nam bile za petama. Paša je u povlačenju poginuo. Floresa su ranjena uhvatili. Juče su i trojicu naših zalutalih drugova zarobili u okolini Griča. Druga dvojica su se predala. Ona trojica koja su bila s tobom nisu izdržala ipredala su se ustašama. Sutradan, posle akcije u kojoj ste pobili one ustaše na drumu, saznali su mesto gde se nalazi logor. Opkolili su celu šumu, preturali svaki veći kamen, pretresli svaki žbun i nisu našli nikoga. Ostatak odreda se podelio u dve grupe: jedni su otišli u pravcu Bilo-gore, a drugi u pravcu planine Sv. Gere. Tu su zarobili najbolje naše drugove. — Pogledao me blago i dodao. — Pravo je čudo kako si uspeo izbeći sve zamke koje su svugde postavljene...

Slušao sam ga i ćutao. Znao sam da je ovo bio poraz, ali sam isto tako znao da iskru koju smo pre dva dana zapalili niko više neće moći da ugasi.

A u tome je i veličina i uloga koju je odigrao odred »Matija Gubec« u prvim danima ustanka u ovom kraju Hrvatske.*

Dr Slavko Komar

PRVI ŽUMBERAČKI PARTIZANI

Osnivanje odreda »Alatija Gubec« — Komunisti i skojevci iz Zagreba — Partizanska zakletva — Odred kreće u akciju — Uvjeti su bili izuzetno teški — Veliki gubici odreda

Odmah po odluci CK SKJ, kad je drug Tito dao inicijativu za pokretanje narodnooslobodilačke borbe i oružanog ustanka, CK KPH razmatrao je plan osnivanja mreže partizanskih odreda oko Zagreba. Već prilikom planiranja akcije oslobođenja komunista iz logora u Kerestincu, CK je zamišljao da se najveći dio tih naših istaknutih zatočenih drugova uputi u Žumberak da tamo osnuju partizanski odred i da se u njemu bore. To je bilo još prije 13. srpnja kad je po grupi Kopinič Vazduh i Mjesnom komitetu Zagreb na čelu s Antunom Robom izvedena ta neuspjela akcija koja je zbog loših priprema i organizacije tako tragično zavjшила. I ta grupa imala je isti plan slanja dijela oslobođenih drugova iz Kerestince u Žumberak, što na žalost nije uspjelo.

Pošto je osnovan Zagrebački partizanski odred u okolici[^] Seseva i Dugog Sela prišlo se, krajem srpnja, osnivanju partizanskog odreda na Žumberku. U to vrijeme već je Zagrebački odred vodio borbu za svoj opstanak. Na osnivanju drugog odreda radio je novi Mjesni komitet, Zagreb, koji je skupljao više grupica komunista koji su različitim kanalima prebacivani u Žumberak od 13. do 23. kolovoza.

Poslije poznate akcije na ustašku »sveučilišnu satniju«, što je izvršena u Zagrebu 4. kolovoza, nas dvojica iz te grupe, Dragan Seljan i ja, imali smo priliku da se 6. kolovoza sastanemo s Radom Končarom u Zagrebu. Tom prilikom on nam je rekao kako su od Mjesnog komiteta KPH Zagreb dobili izvještaj da je na Žumberku povoljna situacija za razvoj ustanka i stvaranje partizanskog odreda. Mjesni komitet je pak dobio izvještaj od pojedinih članova Partije iz Zumberka i Samobora da će se Žumberčani osjećati nesigurnima u ustaškoj državi, jer nisu katolici nego pretežno grkokatolici, i da bi bilo osnova da se tamo osnuje partizanski odred. Štoviše, izviješteno je da je tamo već spremljeno 100 pušaka i 100 pari cokula. Tako nam je rekao Rade Končar i savjetovao da ne idemo vlakom ili nekim drugim prijevoznim sredstvom na Kordun ili Liku kud smo najprije

zaželjeli da idemo, jer je za nama bila raspisana tjeratica, već nas je uputio na Žumberak.

U nedjelju, 13. kolovoza, u doba kad su izletnici najviše išli u Samobor, prva grupa od nas šestorice komunista iz Zagreba skupila se u Samoborskim Rudama. Ja i Dragan Seljan došli smo kao izletnici iz Zagreba, Vladimir Božac je spašen iz Kerestince i skrivan bio kod naših drugova po okićkim selima, a Mirko Siško Ivaković došao je odnekud, od Zaprešića ili Podsuseda. Ostale dvojice se ne sjećam. Tu su nas pokraj jedne gostionice pune izletnika dočekali Janko Krajić, tramvajac iz Zagreba, član Partije, rodom iz sela Zumberačke Rude, koji je izbjegao u svoj rodni kraj iz Zagreba. Prepoznali smo se jer smo se godinu dana ranije sreli na zagrebačkoj policiji kao uhapšenici. Uz njega je bio još jedan član Partije iz Žumberka Janko Staničić, radnik-rudar, koji je ulijevao veliko povjerenje — kao miran, sabran čovjek tridesetih godina, vrlo snažne fizičke građe. Iste noći dočekali su nas i prihvatili već daleko u Zumberku u šumi Gmajna kod sela Đurića Ilija Bastašić, član Partije, radnik dosta slabog zdravlja i Dragica Staničić, skojevka, koji su se mnogo brinuli za nas. Bastašić nam je iz svog skrovišta donio dva karabina i to je bilo naoružanje moje prve grupe partizana. S njim su bili Milan, Dragica i Dušan Staničić. Čini se da je direktiva iz Zagreba bila data domaćim drugovima da nas drže u konspiraciji, jer je to zahtijevala tadašnja situacija po njihovoj procjeni. Sve dok se ne saberemo i dok se odred ne formira, trebali smo tako čekati skriveni i daleko od ikakvih veza s narodom. Naš prolazak kroz samoborska i žumberačka sela nije prošao nezapaženo, jer smo nedjeljom poslije podne prolazili kao neka grupa izletnika, što je bilo neobično da se ide u smjeru od Samobora u nedjelju poslije podne. Već sutradan su mnogi muškarci iz daljih sela otišli u općinu Kalje i od ustaških vlasti tražili oružje »da se brane od četnika koji se poslije raspada stare Jugoslavije skitaju po Zumberku«. Tog ponedjeljka bio je u Kalju nekakav skup na kojem se o malo čemu govorilo osim o »četničkim bandama«. O »četničkim oficirima« se, pod utjecajem ustaške propagande, i prije pričalo, a od nedjelje se govorilo da je jaka »četnička banda« opažena i lokalizirana na putu za Žumberak. Tako su nas obavijestili domaći drugovi da su po selima patrolirale domaće straže s oružjem, a po cestama žandari.

Poslije nas stizale su grupe komunista i omladinaca iz Zagreba koje su dovodili Janko Staničić i Janko Krajić. Većeslava Cvetka Floresa, španjolskog borca, doveli su Staničić i Krajić iz Zagreba nakon desetak dana.

Tako nas se za desetak dana skupilo od trideset pet do trideset sedam, gotovo u potpunosti komunista i skojevaca iz Zagreba. Od domaćih ljudi u odredu su bili: Janko Staničić, Ilija Bastašić, Janko Krajić i Dušan Staničić napola.

Janko Staničić održavao je vezu odreda sa Zagrebom i nakon nekoliko dana donio je u odred iz Zagreba nekoliko pušaka, nešto metaka i dvije bombe.

Od velike pomoći bila nam je Dragica Staničić, učiteljica, koja nam je donosila hranu. Ona nam je također služila kao kurir, te smo nju slali s porukom neka nam se pošalje oružje, jer osim tih nekoliko pušaka, dvije bombe i dva revolvera nismo imali nikakvog drugog naoružanja. Ona je stigla i do Rade Končara i njegov odgovor je bio da s ono malo oružja što ga imamo napadnemo žandarmeriju i tako se sami naoružamo.

Do 24. kolovoza odred je prikupljen i položena je zakletva u šumi Gmajna. Komandir odreda postao je Cvetko Flores, a njegov zamjenik Ćiro Droupulić. Komesar je bio Janko Krajić. Ja sam bio sekretar partijske organizacije, a Joža Turković blagajnik. Nakon hvatanja Floresa, komandir je postao Ćiro Droupulić, a pošto je dezertirao Krajić, ja sam bio komesar.

Kao što sam rekao, među prvim borcima na Žumberku bili su sve redom zagrebački komunisti među kojima tri španjolska dobrovoljca, trojica drugova koji su izbjegli iz logora u Kerestincu, nekoliko istaknutih radnika i omladinskih aktivista iz Zagreba. Na žalost, na prste jedne ruke moglo se nabrojiti domaće ljude iz Žumberka. Političke pripreme za dolazak partizanskog odreda nisu bile izvršene. Narodu tada još nisu bili objašnjeni ciljevi narodnooslobodilačke borbe. Procjena tadašnjeg političkog raspoloženja naroda na Žumberku bila je

pogrešna, Qdred k_o u šu[^] dalje od sela, jer u sela nije smio. Za vrijeme cijelog boravka u Žumberku, odred nijednog časa nije imao nikakvog krova nad glavom. Sjećam se da se za cijelo vrijeme boravka na Žumberku nisam približio nijednoj kući ni po danu, ni po noći, a kamoli da bih ušao, premda smo se prvih dana kretali na puškomet od zaselaka. Tih desetak kuća, koje su nas faktički štatile i hranile, morali smo izbjegavati zbog opreza da ne nastradaju, jer o njima smo ovisili u potpunosti. Djelomično zbog konspiracije, djelomično zbog raspoloženja stanovništva — vrlo rezerviranog prema partizanskom odredu i komunistima u to vrijeme, osim u nekoliko zaselaka odakle su bili naši dugovi — samo su nas domaći komunisti prihvatili i pomagali.

Odred nije bio ni počeo politički rad o objašnjavanju ciljeva narodnooslobodilačke borbe, jer je odmah naišao na zid šutnje, nepovjerenje i odbojnost.

Vjerojatno je u tome odred morao biti uporniji, jer je skupo platio što narod nije znao što su komunisti, što hoće, zašto se bore, što su ciljevi NOB-a. Uspjeli smo štampati prve letke, ali je već bilo prekasno. Ovo je bila i gorka pouka da i najrevolucionarniji podvizi ne uspijevaju ako narod, radnici i seljaci nisu spremni da ih prihvate.

Od početka je bilo teško s hranom, jer se ona donosila kuhana iz nekoliko kuća iz okolice Pećna, i to su: od obitelji lugara Janka Staničića, Marka Staničića, Marte Čučić iz Čučića, Kate Stakić i Tome Herakovića iz Vranajaka, Tome Rašića iz Pećna, Marka Čučića i Mare Romanović iz Prohoda, Miloša i Mare Heraković iz Herakovića i, naravno, kuća Ilije Bastašića.

Odred je velike nade polagao u dopremu oružja i hrane što su je skupile partijske organizacije iz Zagreba i okolice Samobora i uputile u Žumberak. Sekretar Kotarskog komiteta KPH Samobor Pavao Ivan Videković iz sela Novaki i Janko Staničić dopremaju kolima nešto konzervi, šatorskih krila i dvije puške. Međutim, ta velika nada iznevjerila se nepažnjom i izdajstvom. Oni su doveli Lea Rukavinu, zagrebačkog komunistu za kojim je ustaško redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, raspisalo javnu tjeralicu s fotografijom, jer je u njegovoj trgovini na Trešnjevci otkrivena tajna radio-stanica. Drugovi iz Samobora su uvečer 3. rujna 1941. doveli Lea Rukavinu do klijeti Marka Staničića u Miranjcu pokraj Pribića i tamo ga ostavili, da bi se sutradan spojio s nama u odredu. Međutim, istovarivanje kola s hranom i oružjem bilo je opaženo, a Leo Rukavina ostao je u klijeti čekajući vezu s odredom. U izvještaju »Zapovjedništva prve oružničke pukovnije« u Zagrebu od 12. rujna 1941. piše među ostalim: »jer da se posumnjalo da se u tamošnjim šumama komunisti kriju, pošto je ustanovljeno da je Janko sin Marka Staničića 4. ov. mj. pred kolibom u Okrug vinogradima pomogao istovarivati neka sumnjiva kola i materijal spremati u svoju kolibu, zatim ovu zaključao i nepoznato kuda se izgubio«... Očito da su Staničići pogriješili — istovarujući u sumrak nepoznata kola i ne vodeći računa o raspoloženju i sumnjičavosti okolnih seljaka i sela u to vrijeme. Leo je izdan, opkoljen, sam se borio s ustašama, dok nije smrtno pogođen u noći od 3. na 4. rujna. Tako je ubijen Leo Rukavina, prvi pali borac na Žumberku.

Leo Rukavina interesantna je osoba. Trgovački pomoćnik iz Perušića, živio je u Zagrebu, gdje je postao član SKOJ-a i Partije, a 1941. godine bio je član Mjesnog komiteta SKOJ-a. Njegovi rođaci ustaše htjeli su ga moralno slomiti, pa su mu dodijelili jednu malu špecerajsku radnju u Dobrinjskoj ulici. U dogovoru s Partijom on je to prihvatio i svu dobit iz te trgovine predavao u partijski fond. U času hapšenja uspio je pobjeći kroz stražnja vrata i iz Jaruna se prebaciti oko Okića gdje su ga krili roditelji Milke Kufrin, a odatle su ga otpremili u Žumberak u partizane. On je bio zadnji partizan koji je bio upućen u naš odred.

Taj događaj još više je učvrstio ustaše u uvjerenju da se u žumberačkim šumama kriju komunisti, a ne samo neki odmetnici. Skupljaju se žandari iz Jastrebarskog, Krašića, Kostanjevca i Kolja i domaći ustaše. Njihova komanda šalje brojne patrole da traže partizane oko sela Staničića, Stića i Pećna, a na pogodnim mjestima postavljaju zasjede. Ali i naš odred kreće u akciju. Grupa od nas šestorice, među kojima smo bili španjolski borac Mirko Krželj i ja, napala je 6. rujna ujutro patrolu od tri žandara i šest ustaša, između sela Stakića i Gračaca iznad Pribića. Mi smo imali dvije puške, jednu bombu i dva pištolja. Dva žandara prihvatili su borbu, dok su se ostali razbježali. U tom okršaju jedan je ustaša ubijen, a jedan ranjen, dok je ranjeni žandar umro u Karlovcu u bolnici. Od naših sam bio samo ja ranjen u času kad sam se s jednim žandarom rvaio da mu otmem pušku što sam i uspio. To je bila prva oružana akcija na Žumberku našom inicijativom, prva partizanska borba u Žumberku. Sam rezultat te prve borbe bio je dobar. Prema izvještaju Zapovjedništva prve oružničke pukovnije iz Zagreba tog dana žandari su uhvatili jednog borca, a seljak M. S. iz Svrževa, općine Krašić »uhitio je u Svrževu učesnika komunističke bande Dragutina Zatezala«. Oni nisu sudjelovali u toj akciji.

Poslije te akcije oružnicima i domaćim ustašama istog dana u pomoć stiže jedno odjeljenje žandara iz Zagreba i jedna satnija vojske iz Karlovca. Njih više stotina blokiraju sela, sistematski pretražuju šume i danonoćno slijede odred »Matija Gubec« koji se povlači iz okolice Pribića prema Kalju, Sošicama i Svetoj gori. U tim hajkama izgubili smo desetak drugova. Neki su zalutali, neke smo noću izgubili, a neki su jednostavno padali od umora kao snoplje. Posustali nisu bili u stanju da fizički izdrže te nevjerojatne napore zbog gladi, bolesti i hladnoće koja je tih kišnih i vrlo hladnih rujanskih dana bila velika na visini od hiljadu metara. Mi smo bili u ljetnim odijelima i gotovo bos, vječno neispavani, bez vatre da se osušimo, ogrijemo i odmorimo.

Najteže je bilo što nije bilo hrane, a po cijenu života nismo htjeli uzimati na silu. U takvim prilikama doživjeli smo još jednu izdaju: željni da se najedemo, govorili smo o nabavci jedne ovce. Komandir Flores, Joža Turković i još trojica boraca, krenuli su u selo Grič koje se nalazilo blizu sume da kupe ovcu. Izdao ih je seljak od koga su kupili ovcu i drugu hranu, dovodeći neopaženo žandare i finance koji su bili u donjem selu. Tu je poginuo poznati zagrebački komunist Joža Turković koji je ranije uspio pobjeći iz Kerestince i ostati živ zahvaljujući brizi naših samoborskih drugova seljaka, a Flores je uhvaćen živ i kasnije strijeljan u Zagrebu pod imenom Kale. Ostali su se izgubili i kasnije neki stradali, a neki se izvukli iz ustaških zasjeda. Tako je izdajstvom nastradao stari komunist i španjolski borac koji je s izuzetnom hrabrošću, umješnošću i snalažljivošću organizirao dolazak u Zagreb u toku ljeta 1941. godine gotovo stotinu bivših španjolskih dobrovoljaca. O tome svjedoči i pismo druga Tita upućeno CK KP Hrvatske, a na ruke Radi Končaru i Vladimiru Popoviću:

»Za Brku i Vladu

Dragi drugovi,

... Onaj drug koji je iz Njemačke doveo tolike Španjolce, zaista je zaslužio pohvalu i mi ćemo to objaviti u zgodnoj formi i biltenu... Neka Vlado ŠP i dalje vodi brigu da se što više ljudi povuče iz Njemačke. Neka se na tome ne štedi novac. Ako je potrebno, neka onaj drug ponovo putuje u Njemačku, ali oprezno. S tim se drugom ima jedna kombinacija, ali to ćemo udesiti kad se sastanemo...«

Na žalost, drug Tito nije još znao za tragičnu sudbinu Floresovu, ali ga je zato poslije rata proglasio narodnim herojem.

Slično kao s tom grupom naših partizana dogodilo se s još četvoricom koji su išli u potragu za hranom. Istog dana su naletjeli na ustaše i bili raspršeni, a neki pohvatani. Tako smo s gričkim slučajem izgubili devet drugova i četiri puške, djelomično zbog izdajstva, a djelomično zbog Floresova neiskustva kako treba postupiti u nesigurnom kraju. Sto se dogodilo da je zatajila Floresova i Turkovićeve pratnja, nikad nismo mogli saznati. Zato nemam osnovu da ih osuđujem što nisu Floresa spasili, to više što danas nisu živi, a bilo kakve informacije o tome nitko nije uspio saznati. Poslije toga dezertirao je jedan od rijetkih domaćih ljudi iz odreda Janko Krajić.

Ostalo nas je na okupu oko 18-20 i taj ostatak su ustaše nesmiljeno gonili. Nastala je u odredu demoralizacija i dezerterstvo, naročito onih bez oružja, jer su počeli gubiti povjerenje u sebe i odred. Da predusretimo dezertiranje, donijeli smo odluku da onaj tko ne želi ostati u odredu, može otići. Ostalo nas je grupa od devetorice s četiri puške, svi iz Zagreba, jer nikog od domaćih nije više bilo s nama, ali bez veze s bilo kime u selima, blokirani i bez hrane.

Nekako istog dana poslali smo Janka Staničića u Zagreb da informira CK KP Hrvatske o situaciji u odredu i što da radimo. Dogovorili smo se da ćemo ga čekati sedam dana, ako se ne vrati da ćemo krenuti dalje, u neki odred ili partijsku organizaciju. Janko Staničić uhvaćen je istog dana na cesti nedaleko od Bregane, gdje je naišao na zasjedu ustaša. Hrabro se držao — kao pravi junak. Ustašama nije rekao ni svoje ime. Strijeljan je u Zagrebu.

S priključenjem kordunaškim partizanima nismo mogli računati, jer nikakve veze nismo imali i kroz Pokuplje bilo je izvanredno opasno ili nemoguće kretati se bez ikakvih veza. Zato smo poslali u Sloveniju vrlo hrabrog i spretnog zagrebačkog radnika Mirka Ivakovića-Šiška. Nije se vratio, a tek poslije dvije godine sam u Lici od njega saznao što mu se dogodilo da se nije vratio.

Čini se da se njima priključilo putem prema Zagrebu, još nekoliko onih koji su sporazumno ili samovoljno bili odlučili da nas napuste ili su se u hajci izgubili i odvojili od nas, i da se ponovo povežu u Zagrebu i krenu ponovo u borbu pod povoljnijim uvjetima. Dugo godina poslije rata raspitivao sam se svuda za sve njih. Ako nisu bili uhvaćeni i strijeljani u Zagrebu ili otpremljeni u koncentracione ustaške logore — svi su se što su prije mogli ponovo uključili u NOB. Ipak, oni su se ubrajali u najsvjesniji i najborbeniji dio Zagreba.

Nas osmorica čekali smo više od sedam dana u jednoj rupi duboko u šumi, a jedva smo mogli prikupiti šaku kupina i divljih krušaka. Nismo znali što da radimo. Na granici života, odlučili smo da se razidemo s tim da se uključimo u prvu organizaciju ili partizanski odred ako na njih naidemo. To smo i uspjeli nas nekoliko, dok su iz te naše grupe četvorica mladića — gimnazijalaca stradali, jer nisu poslušali savjet da se ne vraćaju u Zagreb.

Tako je završila ta drama odreda »Matija Gubec« početkom jeseni 1941. uzrokovana, prije svega, tadašnjim političkim prilikama, jer zaista nije još bilo preduvjeta, političkih i emocionalnih, u narodu, a tek djelomično se može ta drama pripisati neiskustvu i nepoznavanju prilika i izvanredno teškim uvjetima što se tiče smještaja, prehrane, odmora, naoružanja i atmosferskih prilika. Može se prihvatiti čak i ocjena da nas ustaše nisu vojnički porazili, već raspršili ili pohvatali dio gladnih, premorenih partizana, psihički i fizički dovedenih do ruba. U tome su imali obilnu pomoć lokalnih stanovnika.

Mi preživjeli, a ima nas samo nekoliko, ostat ćemo vječno dužni našim prijateljima iz Pećna i okolnih sela, jer se bez njih ne bismo mogli ni pojaviti, a ni održati toliko dana.

Boravak partizanskog odreda »M. Gubec« i prve žrtve koje su pale na Žumberku bile su naponi i žrtve zagrebačkih komunista i nekoliko Žumberčana i te žrtve nisu bile uzaludne. Saznala se istina o komunistima poslije našeg boravka na Žumberku, raspršila se ustaška propaganda, ubrzo su se razotkrila njihova nedjela koja su činili uzduž te njihove nakazne države. Kako se razotkrivala reakcionarna uloga Mačeka i vodstva HSS-a, tako je i narod Žumberka i Pokuplja odbacivao njihovu politiku čekanja i suradnje s Pavelićem. Ljudi su izbjegavali odlazak u domobrane i sve više se opredjeljivali za NOP i partizane. Maček je ubrzo ostao general bez vojske, slušajući u Kupincu grmljavinu od Žumberka i Korduna, historijske borbe hrvatskog i srpskog naroda pod vodstvom Tita i Partije. Boravak i žrtve prvih partizana na Žumberku iz 1941. bili su sjeme koje je brzo urodilo plodom. Na Žumberku je izgubljen samo jedan boj, a takvih izgubljenih bojeva bilo je 1941. više i u Hrvatskoj i drugdje. Već slijedeće godine u travnju, Žumberak je prihvatio jednu desetinu boraca iz Korduna koju je Glavni štab NOV i PO Hrvatske poslao, a stigli su i komunisti iz Zagreba i Samobora u pomoć Žumberčanima da ponovo u neposrednoj okolini Zagreba, pomognu rasplamsavanje oružane borbe, da pomognu razvoju ustanka i mobilizaciju Žumberačkog stanovništva, u čemu su u potpunosti uspjeli.

Već sredinom i u jesen 1942. godine velik dio stanovništva Žumberka bio je na našoj strani, a 1943. može se reći sve je bilo aktivno u narodnooslobodilačkoj borbi.

Na Žumberku se razvijalo bratstvo sa Slovencima i Srbima s Korduna — što daje josebitan značaj Žumberku i Pokuplju.

Žumberčani mogu biti samo ponosni što se u njihovoj sredini našlo toliko zagrebačkih komunista koji su po njegovim šumama i dolinama i brdima počeli narodnooslobodilački rat. Kasnije, u toku NOB-a, 45 zagrebačkih partijskih i skojevskih aktivista palo je na političkom radu na Žumberku.

To je povijesna istina koju ni u kojoj prilici ne treba zaboraviti. Borba na Žumberku nije započela 1942. kao što se čuje u nekim referatima i prigodnim svečanostima u današnjoj općini Jastrebarsko. Žumberak, Pokuplje i samoborski kraj mogu biti ponosni što je na njihovu tlu odjeknula prva pucnjava partizanskih pušaka, revolvera i bombi u rujnu 1941. godine, kad su se na poziv druga Tita digli naši narodi na oslobodilačku borbu. To je neizbrisivi dio povijesti Žumberka, Pokuplja i samoborskog kraja — što treba uvijek slaviti, znati i spominjati.

KAZALO IMENA

- Adžija, B., 39, 40, 41, 42, 61, 89, 125, 130, 131, 132, 181, 208, 214, 230, 243, 260, 261, 264, 265, 266, 274, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 295, 300
Adžija, L., 265, 282, 284
Ahmetović, L., 2, 100, 101, 102, 104, 113, 139
Ahmetović-Cergolj, Z., 106
Aleksić, F., 152
Aleksić, S., 152
Aljagić, A., 275
Aljinović, A., 208
Aljinović, L., 208
Amulić, I., 209
Andrašić, M., 105, 112
Androšec, B., 148
Antić, V., 184
Antolić, I., 148
Antolić, V., 170
Artuković, A., 52
Asančajić, J., 112
Augustinović, A., 98, 126, 127, 229, 230
Avdibegović, 127
- Babić, F., 271
Babić, M., 209, 271
Baće, M., 8, 112, 241
Baće, O. *Goranić*, 8, 215, 216
Badel, B., 305
Badel, M., 152, 303, 304, 305, 309
Badnjević, E., 55, 105, 112, 113, 137, 139, 284, 285
Bahorić, J., 98
Bahun, T., 105
Bakarić, V., 33, 34, 35, 37, 56, 58, 60, 73, 82, 106, 125, 134, 148, 168, 171, 214, 289, 296, 299, 301, 302, 303
Baković, J., 105, 107
Baković, R., 114, 208
Baković, Z., 114, 208
Bakrač, B., 2, 112
Baien, F., 107, 231
Baien, Š., 44, 45, 46, 54, 105, 113, 137, 228
Baien, V., 229, 231
Balog-Rapić, A., 107
Baltić, M., 162, 163, 168
Barbalić, I., 199, 200, 201, 202, 204
Barbarić, M., 148
Barić, Š., 157
Barkić, 270
Basić, M., 267, 268, 271
Bastajić, K., 284, 285
Bastašić, I., 315, 317, 318, 320, 322, 323
Bašek, V., 174
Bašić, D., 249, 250
Bedek, M., 163
Begovac, H., 271, 275, 277, 278, 286
Belić, B., 98
Belić, R., 160
Belinić, M., 78, 79, 88, 90, 100, 101, 102, 119, 145, 152, 297, 298, 302, 306
Belojić, G., 152
Belošić, M., 152
Benceković, S., 101, 158, 164, 168, 304
Bene Moser, J., 304, 305
Benički, A., 176, 179, 197, 198
Bergman, A., 89, 125, 260, 264, 274, 280, 285

- Berislavić, A., 98
 Bermanec, Đ., 39, 260, 267, 270, 274
 Berus, A., 2, 82, 137, 176, 212, 312
 Beserman, Z., 217
 Bevandić, M., 230
 Biber, A. *Tehek*, 2, 56, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 112, 115, 118, 137, 139, 142, 203, 205
 Bijedić, S., 105, 106
 Bilal-Redžić, F., 164
 Biloh, K., 203
 Biljanović, V., 131
 Birtić, F., 133
 Bišćević, 284
 Biskup, P. *Veno*, 306, 307, 309
 Bizjak, 114
 Bjelinski, B., 107
 Blaha, Đ., 118
 Blašković, 155
 Blaž, 272
 Blažeković, 131, 283, 284, 291
 Blažević, Jakov, 27, 42, 121, 208
 Blažević, Jure, 112
 Blažiček, Lj., 112
 Blažić, A., 309, 310
 Blažina, D., 221, 224
 Blažina, S., 98, 147, 151, 152
 Bocak, J., 46, 105, 112, 113, 137, 180
 Bogdan, S., 105, 196, 204
 Bojničić, M., 305
 Bon, B., 112
 Bonačić, V., 180
 Borja, I., 98
 Boško, M., 154
 Bošković, M., 131
 Božac, A., 100, 101, 117, 119, 215
 Božac, V. *Čo*, 64, 266, 267, 268, 270, 271, 275, 278, 281, 286, 313, 322
 Božičković, R., 147
 Božić, P., 268, 269, 270, 271
 Božić, S., 146
 Božičević, I., 2, 76, 78, 97, 100, 101, 102, 118, 148, 288, 290
 Bratko, A., 105, 113
 Brezovec, Č., 267, 269, 270, 286
 Brkić, M., 209
 Brlas, A., 152
 Brlas, M., 152
 Brkljačić, J., 118, 124
 Brnčić, 231
 Brnčić, S., 113
 Brodarec, I., 229
 Brodarić, L., 126
 Bronzin, O. *Miće*, 98, 159, 160
 Brozičević, N., 168
 Brujić, S., 47, 251
 Brumen, I., 98, 127
 Brumnić, A., 98
 Budak, D., 39, 131, 260, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 274, 280, 291, 292, 293, 294
 Budak, F., 261, 263, 266, 289, 291, 294
 Budak, G., 98, 159, 160, 263, 292
 Budak, M., 52, 310
 Budak, S., 291
 Budak-Tomičić, A., 198
 Bujanović, M., 269
 Bukvić, K., 216
 Bulajić, V., 34
 Bunjevčić, Đ., 149
 Burja, I., 148, 225
 Burja, J., 152
 Butara, R., 174
 Buterina, R., 142
 Butković, M., 98
 Butorac, R., 8, 215
 Butorac-Parović, A. *Grmaljka*, 202, 205, 206, 207
 Capari, F., 113
 Capkov, N., 112
 Car, N., 254
 Carić, D., 112
 Cazi, D., 118, 146, 147
 Cazi, J., 98
 Cecić, M., 211
 Cecić, P., 210
 Cergolj, L., 112
 Cerin, V., 146, 148
 Cerjanić, B., 147
 Cerovečki, F., 156
 Cerovski, B., 83, 132, 261, 264, 265, 280, 282
 Cesaree, A., 11, 131, 132, 203, 260, 267, 270, 271, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 282, 283, 286, 294

Cesaree, dr 180
 Ciano, G., 60
 Cimerman, M., 148
 Civin, 98
 Cotman, I., 226
 Crnčević, J., 304
 Crnogorac, S., 89, 125, 131, 264, 275, 285, 295
 Crnojevac, 239, 251, 255
 Crnojevac-Štok, Š., 198, 190, 243, 251, 255
Cukerpeker, 174
 Cukor, V., 79, 84
 Culjak, F., 153, 154
 Curl, I., 98
 Cvetko, V. **Flores**, 198, 190, 193, 232, 233, 235, 236, 237, 244, 245, 247, 248, 250, 254, 311, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 324, 325
 Cvetković, A., 105, 113, 139
 Cvetković, D., 29, 35, 38, 60, 119, 138, 150, 151, 177, 226
 Cvija, V., 153
 Cvijić, Đ. **Krešu**, 12, 13
 Cvitaš, N., 98

 Čajavec, R., 285
 Čalić, D., 60, 165, 166
 Can, E., 108
 Čapeta, L., 150
 Čavčić, J., 142
 Čavić, M., 118, 133, 134, 136, 144
 Čehajić, 56
 Černozubov, I., 46
 Černozubov, N., 46, 47
 Černozubov, T., 46
 Češnjak, A., 78, 85, 88, 98, 100, 101, 117, 119, 122, 135, 136, 137, 228, 229, 230, 288, 290
 Čišić, H., 108
 Čoče, 248
 Čolaković, R., 20, 46, 275, 276
 Čorković, J., 303, 304, 306
 Čučić, M., 317, 320, 323
 Čučić, M., 323
 Čuklić, Z., 98
 Čulić-Kukoč, D., 211
 Čuljat, J., 98, 127
 Čutić, Đ., 143

 Čehajić, H. **Turčin**, 212, 309

 Četković, V., 252
 Čop, M., 175

 Dakić, B., 101
 Dakić, D., 155, 250, 265, 271, 274, 286
 Dasović, S., 133
 Debeljak, J., 11
 Debeljak, S., 154
 Deftedarević, 108
 Delgalo, F., 168, 169, 170
 Deigaio, I., 163, 170
 Dermastija, M., 107
 Dikmić, I., 304
 Dikmić, L., 304
 Dimić, N., 198
 Dimitrijević, R., 281
 Dimitrov, G., 16, 21, 22, 88, 89, 90, 215, 288
 Dobričević, 308
 Dobričević, B., 304
 Dobrila, A., 168, 303, 307, 309
 Domany, Robert, 105, 107, 257, 258
 Domany, Rudi, 215
 Domjan, J., 175
 Dragić, A., 147
 Drašković, M., 275, 276
 Drezga, D., 107
 Drezga, P., 107
 Drljević, 184
 Dropulić Č., 249, 251, 253, 312, 315, 316, 318, 319, 322
 Družeta, 276
 Drvenko, F., 142
 Drvenko, T., 142
 Dugalić, 118
 Dugandžić, J., 118, 131, 147
 Dujsinović, 108
 Dukić, I., 129
 Dumandžić, J., 52
 Dumbović, K., 98, 118, 147, 214, 216
 Durjava, M., 183, 217
 Durman, M., 276
 Dvorščak, D., 98, 124
 Dvorščak, M., 98
 Dvoržak, M., 148, 149

 Đaković, Đ., 11, 16, 17, 98, 213
 Đaković, J., 78, 79, 88, 98, 100, 101,

118, 152, 158, 163, 164, 168, 208,
220, 223, 288, 290, 296, 303,
304

Đaković, S., 117
Danešić, M., 269, 280
Derda, 231
Đeri, 156
Dilas, M., 20, 24, 35, 183

Engel, I., 191, 193, 215, 218, 251, 312,
313
Engl, J., 221, 224, 225, 226, 227
Engl, S. *Maks*, 105, 107, 113, 218, 221,
225, 226, 227,
Engels, F., 36
Eraković, M., 317
Erbežnik, K., 57
Erdelja, S., 271
Ević-Krajačić, B., 130, 215

Fak, Z., 159, 161
Fališevac, 180
Filipović, D., 47, 48, 54, 55, 57,
215
Filipović, F., 16
Filipović, K., 47, 48, 54, 55, 57,
215
Filipović, Lj., 8, 47, 48, 50, 54, 55, 57,
215
Filipović, N., 47, 48, 54, 55, 57,
215
Firšt, Ž., 106
Fistrić, J., 306
Flajšer, J., 153, 154, 156
Flegar, A., 150
Fos, 19
Fošnarić, 175, 271, 281, 286
Frajndlih, E., 271, 281, 286
Frajtić, V., 229, 230, 231
Francišković, D., 107
Francek, 170
Franko, F., 257
Franković, O., 222
Franolić, M., 107
Franjo, 70, 71, 73
Fredí, 313
Frgačić, M., 133, 135, 142
Fridrich, S., 106, 136
Frlan, S., 229, 230
Frol, I., 284

Fürst, J., 303, 306
Fürst, Z., 303, 306

Gače, I., 142
Galogaža, S., 42
Galjer, N., 98, 198
Galjer, V., 98
Gamulin, G., 284
Gartenberg, I., 180
Gašparec, V., 168
Gavrančić, S. 267, 270, 271
Gazić, M., 196
Gaži, F., 44, 113
Gaži, J., 304
Geršković, E. 208
Geršković, L., 107, 113, 208
Gertner, E., 176
Gluhak, I., 98, 128, 168
Gluhak, V., 98, 295, 296
Glumac, S., 271, 281, 286
Glumpak, S., 105, 112, 139
Gmajnić, J., 118
Gmajnić, S., 304, 309
Goan, D., 152
Goan, N., 147, 152
Goebbels, J., 254
Golub, Z., 105, 112, 113
Goljački, D., 98
Goranić, O., 44
Gorki, M., 274
Gorkić, J., 19, 20, 22, 142, 216
Govorušić, D., 211, 212
Govorušić, K., 209, 211
Grahalić, M., 153
Granda, I., 163
Granda, J., 305
Grban, J., 150, 152
Gredelj, J., 99, 153, 154, 155, 215
Gregorić, M., 39, 41, 42, 44, 45, 46, 47,
54, 55, 58
Gregorić, P. *Brzi*, 7, 27, 38, 47, 55, 58,
59, 121, 181, 214
Gretić, I., 105, 113
Grgašević, V., 158, 168
Grgurić, M., 152
Grivičić, L., 222
Grković, D., 13, 14, 39, 130, 131, 265,
270, 271, 274, 276, 278, 280,
294
Grosi, A., 170

Grosi, K., 170
 Grosi, S., 170
 Gross, L., 107, 118, 133, 135, 144
 Grozaj, M., 303, 307
 Grozdanić, M., 105, 113
 Gruba, V., 156
 Grubor, P., 230
 Gržetić, J., 293, 294, 308
 Gržetić-Kovačić, M., 100, 101, 102, 117, 118, 119, 168, 202, 205
 Gržinić, J., 98
 Gvozdanić, V., 180

 Hadelan, 105, 112, 113, 116
 Halapa, 310
 Halužan, A., 105, 113
 Han, J., 101, 102, 118, 113, 144, 296
 Hanzic, B., 126, 127, 229
 Hardović, 320
 Hariš, I. *Ilja Gromovnik*, 193, 249, 257
 Hartl, V., 107
 Hebrang, A., 13, 14, 34, 82, 89, 126, 208, 210, 228, 229, 289, 300
 Hećimović, J., 112
 Heiligstein, N., 78, 79, 88, 100, 101, 102, 105, 107, 114, 117, 118, 119, 137, 174, 216
 Heine, H., 216
 Heraković, Miloš, 314, 324
 Heraković, Mara, 324
 Heraković, Tomo, 324
 Hercog, M., 131, 146, 206
 Hitler, A., 28, 35, 36, 46, 49, 50, 55, 57, 60, 64, 65, 66, 67, 80, 81, 84, 85, 124, 130, 133, 134, 135, 139, 189, 226, 228, 233, 259, 270, 280, 283, 284, 285
 Hiveš, Đ., 112
 Hlupić, S., 146
 Hochsteter, V., 146
 Hodžić, I., 251
 Hofman, 222
 Hohnjec, Š., 257
 Holjevac, V., 133, 258
 Horvat, A. *Moša*, 99, 125
 Horvat, I., 99, 105, 108, 118, 133, 134, 135, 144, 296
 Horvat, L., 219, 286

 Horvat, M., 257
 Horvatin, K., 276
 Horvatin, M., 268, 269, 281, 283, 286
 Hotko, D., 105, 118, 158, 168, 216
 Hrnčević, J., 74
 Hruš, K. C., 113
 Hudek, R., 156
 Huić, V., 147, 151, 152
 Hulina, R., 152
 Hulina, S., 152
 Humeck, P., 105, 114, 216
 Hupert, M., 107, 114, 208, 210
 Hure, I., 105, 113, 114
 Hvala, J., 166, 267, 268, 270, 275
 Hvala, R., 280

 Ilak, J., 99
 Ilijaš, I., 175
 Ivaković, M. *Šiško*, 315, 322, 325
 Ivanec, E., 97, 113
 Ivančić, F., 209
 Ivanković, A., 215
 Ivanuš, V., 304, 305
 Iveković, H., 150
 Iveković, M., 39, 42, 54, 55, 113, 121, 214
 Ivica Klaić, S., 207, 208
 Ivić, S. *Mali*, 145, 310
 Ivić, V., 8, 74, 153
 Ivković, S., 42, 260

 Jajac, P., 180
 Jakić, 108
 Jakobović, J., 260
 Jambrešak, J., 148
 Jančić, J., 210
 Jančić, Lj. *Buba* 158, 163, 164
 Jančiković, T., 231
 Jandrić, N., 118, 147, 148, 151, 152
 Janić, V., 156
 Jankes, G., 145
 Janjić, V. *Capo*, 51, 53
 Japuš, 146
 Ječmenjak, R., 105, 112, 113
 Jedut, V., 155, 261, 274, 281, 285, 286
 Jelčić, A., 159, 160
 Jelić, S., 267
 Joas, J., 304, 309
 Josip, 163

- Josip, 316
 Jošt, M., 206
 Jovanović, R. I., 12, 13
 Jović, M., 209
 Jožica, 307
 Jun, M., 39, 49, 50
 Jurec, V., 309, 310
 Jureković, S. *Pišta*, 105, 106, 107, 134
 Jurić-Keravica, D., 206
 Jurinac, M., 99
 Jurišić, P., 42, 43, 44
 Jurjević, A. *Baja*, 112, 148, 152, 211
 Jutriša, J., 99, 151
- Kajfeš, J., 180
 Kancir, E., 175
 Kapetanović, O., 108
 Kapitarić, J., 149
 Karadordević, P., 60
 Kardelj, E., 20, 24, 35, 36, 37, 154, 300
 Kariš, M., 149
 Karlovac, L., 168, 171
 Karlović, Č., 134
 Karneluti-Badnjević, Đ., 55, 56
 Kastelić, J., 146
 Katica, 211
 Katić, A., 112, 131, 133
 Kauzlarić, M., 39
 Kavurić, S., 107
 Kazić, I., 261, 267, 268, 271, 275, 281, 286
 Kazić, L., 261, 267, 268, 271, 275, 281, 286
 Kazić, P., 261, 267, 268, 269, 271, 275, 281, 286
 Kefeček, J., 304, 309
 Kenigskeht, I., 133, 134
 Kerčmar, L., 96
 Kerošević, Đ., 276
 Keršner, O., 107, 134
 Keršovani, O., 33, 36, 39, 41, 42, 61, 89, 106, 125, 130, 131, 132, 208, 230, 243, 260, 261, 264, 266, 274, 275, 276, 279, 280, 282, 285, 286, 300
 Keršovani, R., 265
 Kesler, M., 265
- Kević, J., 131, 266, 267, 271, 275, 278, 280, 281
 Kidrić, B., 22
 Kikić, H., 54, 108
 Kireta, R., 112
 Kireta, S., 112
 Kirinić, V., 175
 Klepac, D., 168, 280
 Kleščić, I., 260, 261, 267
 Kluz, F., 285
 Knežević, M., 225
 Kolar, J. *Matek*, 304
 Kolar, V., 99
 Kolarov, V., 16
 Koleča, 14, 276
 Kolman, M., 215
 Kolman, Z., 215
 Koman, A., 149
 Komar, M., 173
 Komar, S., 99, 126, 165, 193, 315, 317, 318, 321
 Komarica, Z., 259, 267, 271, 275, 278, 281, 286, 306, 307, 309
 Komlinović, V. C., 47
 Kon, H., 74, 271
 Kon, Lj., 271
 Končar, D., 174, 208, 209, 210, 216
 Končar, R. *Brko*, 7, 20, 24, 34, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 73, 90, 106, 107, 115, 118, 121, 128, 133, 134, 135, 136, 140, 143, 144, 152, 153, 154, 174, 183, 184, 206, 207, 208, 209, 210, 214, 215, 216, 218, 220, 221, 223, 228, 229, 230, 231, 261, 263, 265, 266, 289, 291, 292, 293, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 321, 322, 324, 325
 Konjović, A., 203, 308
 Konjović, S., 308
 Kopinić, J. *Vazduh, Valdes*, 88, 89, 90, 99, 100, 101, 288, 289, 290, 299, 300, 301, 302, 321
- Korak, T., 148
 Korasić, P., 260, 267, 268, 269, 274, 277
 Koren, F., 156
 Korošec, K., 99, 154, 157
 Korošec, M., 99
 Korporić, G., 131, 132, 176, 179

Korski, I., 125, 264, 265, 275, 280, 285, 295
 Kos, M., 42, 163, 305
 Kosi, Z., 221
 Kovačević, A., 99
 Kovačević, J., 317
 Kovačević, V., 99, 101, 102, 125, 127, 133, 134, 235
 Kovačević, Ž., 112
 Kovačić, I., 310
 Kovačić L., 304, 309
 Kovačić, P., 304
 Kovačić, V., 193
 Kovačić, Z., 107, 113
 Krajić, J., 313, 314, 315, 316, 317, 322, 325
 Kraljev, Š., 256, 257
 Kranželić, I., 144, 164
 Kranjc, M., 152
 Kranjc, Š., 99
 Kranjčec, R., 148
 Kranjčević, J. *Brada*, 250
 Kras, J., 11, 14, 20, 44, 48, 49, 50, 51, 56, 106, 121, 154, 230, 231, 257
 Kraus, M., 180
 Kraus, S., 89, 125, 131, 264, 275, 280, 285, 295
 Kravar, R., 147, 152, 221, 222, 223
 Kravarovi, 152
 Krčmarek-Ludvig, F., 107
 Kreačić, O., 201, 209, 241, 242, 244
 Krivak, M., 152
 Krivak, V., 147
 Krkljuš, S., 233, 244, 249, 251
 Krleža, M., 11, 132
 Krndelj, I., 11, 130, 131, 132, 260, 264, 265, 271, 274, 275, 277, 278, 280, 281, 283, 284, 285, 286
 Krndija, D., 113
 Krnjak, 155
 Kroflin, R., 99, 118, 124, 128, 147, 198
 Krozić, P., 149
 Krstić, J., 161
 Krstulović, V., 209, 211
 Krželj, M., 249, 250, 254, 311, 316, 317, 324
 Kufrin, M., 158, 164, 168, 170, 171, 172, 324
 Kugler, B., 229, 230, 231
 Kuhar, R., 105, 112
 Kuhn, I., 89, 125, 264, 275, 280, 285
 Kuhn, 265
 Kukoč, B., 206
 Kulenović, M., 266, 267, 271
 Kulenović, S., 108
 Kumpar, B., 175
 Kun, V., 134
 Kuren, J., 118, 145, 147
 Kušmić, S., 112
 Kuzmiak, I., 304, 307, 308
 Kvaternik, E. *Dido*, 53, 95
 Kvaternik, S., 47, 48
 Kveder, D., 191, 192, 241, 242, 243, 244, 245, 246
 Laginja, M., 303
 Lajner, B., 99, 151
 Lasić, I., 173, 174, 175
 Latifić, M., 108
 Latinović, L., 256
 Lazić, N., 112
 Lekić, D., 241, 243, 245
 Lelas, A., 202
 Lelić, D., 168, 169, 170, 171
 Lengel-Krizman, N., 2, 97
 Lenjin, V. I., 36, 106, 276, 282
 Leskošek, F., 20, 24
 Leskovar, E., 62, 118, 144
 Leskovar, V., 147
 Levak, S., 150
 Levnaić, J., 107
 Linarić, M., 148
 Lolić, A., 270, 271, 275, 277, 278, 286
 Lončar, V., 99, 151
 Lončarić, V., 145, 248, 249, 254, 255
 London, J., 274
 Lopandić, D., 270, 275, 278
 Lovrenčić, A., 147
 Lovrić, V., 168
 Lucović, I., 112
 Lučin, A., 313
 Lukačević, 155
 Lukić, 146
 Lupert, P., 168, 169, 171
 Lustig, A. D., 54

Ljotić, D., 184
 Ljuba, F., 107, 118, 129, 134, 141, 143, 144, 295
 Ljubičić, M., 106
 Ljubić, Aleksandra 196
 Ljubić, Anka, 161

 Maček, V., 8, 29, 32, 35, 38, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 53, 60, 72, 77, 79, 80, 83, 114, 119, 121, 124, 130, 131, 138, 150, 151, 177, 181, 207, 209, 214, 226, 229, 279, 320, 326
 Mađar, I., 108
 Mađarević, V., 261, 279
 Magašić, A., 191
 Magašić, M., 2, 113
 Maglajlić, E., 105, 108, 112, 113, 137
 Majakovski, V., 276
 Majer, B., 99, 175
 Majer, P., 147, 152
 Majerhold, I., 123, 124, 125, 149, 164
 Majerić, Ivan, *Vanča*, 170, 171
 Majerić, Ivica, 171
 Majerić, J., 148
 Majerović, S., 173, 175
 Makarenko, A. S., 276
 Makovec, J., 214
 Maks, 171
 Malek, S. *Lata*, 99, 118, 124, 128, 144, 158
 Malenić, A., 112
 Malešević, B., 90, 99, 125, 263, 288, 289, 295, 296, 302
 Mamula, D., 153
 Mance, D., 112, 231
 Mandić, F., 148
 Manojlov, *Bugarkinja*, 152
 Manolić, J., 144
 Manolo, 245
 Marenčić, F., 309, 310
 Margetić, 99
 Marinko, M., 20, 34
 Marinković, I., 230, 231
 Marinković, S., 184
 Marinov, V., 305
 Marjan, 131
 Marko, 69

 Marko, 240
 Markon, S., 99, 127
 Markovac, P., 8, 33, 36, 39, 49, 107, 215, 260, 271, 274, 280, 282
 Marković, A. *Cincar*, 60
 Marković, D., 206, 211
 Marković, J., 100, 102, 117, 118, 119, 214, 216
 Marković, Lj., 99
 Marković, S., 12, 13, 15
 Marković, S. *Hajdučka*, 132
 Martin, M., 99, 127, 158, 159, 163, 164, 168, 170, 171, 172, 219, 220, 272
 Martini, R., 259, 262, 263, 264, 281, 291, 292
 Martinović, A., 135
 Martinović, M., 105, 113, 118, 137, 138, 139
 Marušić, Z., 191, 215
 Marx, K., 106
 Mates, L., 33
 Matošić, S., 304
 Matošić, 211
 Matuzap, P., 142
 Mažuran, D., 207
 Mečar, I., 145
 Megla, V., 99, 158, 164, 168
 Mekas, S., 23, 24
 Mekinc, L., 153
 Melinac, M., 152
 Mesarić, B., 88, 90, 97, 99, 100, 101, 102, 118, 123, 124, 144, 288, 290
 Mesarić, J., 105, 114
 Mesner, I., 105, 112, 113, 139
 Mihajlović, R., 276
 Mihalović, 261, 280
 Mikac, R., 112
 Milašinčić, 256, 257, 258
 Milašinčić F., 230
 Milčinović, O., 99, 139
 Miletić, P., 21, 23
 Miletić, S., 159, 160
 Milidrag-Krajačić, M., 106
 Milinković, V., 267, 271, 281, 286
 Milišić, B., 99
 Milišić, V., 99
 Milković, A., 99, 101, 102, 214, 228, 229, 230, 231

Milković, T., 230
 Milković, 13
 Miloš, B., 155
 Milutinović, I., 20, 24, 121, 184
 Miodragović, Li., 108
 Mirković, Đ. **Ciča**, 305, 306, 309,
 Mirković, M., 107
 Mirković-Singer, A., 304
 Mišić, J., 276
 Mišković, M., 209
 Miškulin, I., 105, 113
 Mitak, S., 305
 Mladinić, 230
 Mlakar, D., 238, 242, 244, 245, 246
 Mlinarić, S., 99, 159, 160, 272
 Mofardin, M., 303
 Mokosek, J., 112, 113, 116
 Molar, 148
 Morača, P., 64
 Mošo, 257, 258
 Mrak, A., 153, 155, 260, 267, 268, 274,
 280
 Mrak, K., 294
 Mrzović, K. **Gašpar**, 34, 57, 48, 56,
 57, 100, 297, 298, 302, 310
 Mrvoš, 265, 276, 281, 283
 Mudradžija, M., 107
 Muhar, M., 207, 209, 210, 211, 216
 Muhar, M., 152, 206, 207, 208, 209
 Muhek, A., 174
 Munda, F., 126
 Musa, M., 72
 Mussolini, B., 49, 50, 67, 81, 124,
 133
 Mutak, V., 42, 119, 121, 154, 156
 Mužević, M., 173, 174, 175

 Nad, K., 238, 241, 244, 245, 246
 Naletić, S., 216
 Neda, 251, 252
 Nesek, S., 175
 Nešković, B., 289, 300
 Novak, N., 118, 147
 Novak, V., 152
 Novosel, O., 137, 152

 Njegovan, F., 207
 Njegovan, M., 208

 Obrad, 248
 Obratil, A., 271, 275, 278

 Ocvirk, M., 147, 152
 Očko, S., 170, 198
 Ogrizović, B., 200
 Ogrizović, S., 200
 Opačić, C., 258
 Opalo-Milidrag, M., 158, 164, 168
 Orehovec, A., 126
 Oreški, M., 11
 Orešković, M., 27, 48, 49, 51, 56, 74,
 206, 207, 208, 209, 210, 216, 231,
 252
 Oshima, 60
 Osijas, I., 266, 267, 268, 271, 275,
 278
 Ožegović, I., 220, 222

 Pačić, M., 168, 169
 Palčec, A., 173, 174
 Palčec, I., 173
 Paljan, S., 157
 Pandurović, 276
 Pandža, I., 105, 112, 204
 Pap, J., 148
 Pap, P. **Šiljo**, 48, 49, 50, 51, 99, 106,
 174, 207, 208, 214, 218, 219, 226,
 229, 230, 289, 299, 301
 Papić, L., 55
 Parenta, M., 183, 185
 Parenta, N., 183, 185
 Parenta, S., 183, 185
 Parenta, T. G. O., 183, 185
 Parenta, Z., 183, 185
 Parfánt, V., 148
 Parović, B., 11, 14
 Pataki, M., 214
 Paut, M., 161
 Pavelić, A., 8, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
 56, 67, 80, 81, 86, 95, 128, 132,
 133, 184, 199, 212, 222, 231, 237,
 265, 305, 308, 310, 326
 Pavešić, D., 215
 Pavešić, I., 215, 218
 Pavešić, Z., 281
 Pavešić, 114
 Pavlinić, J., 146
 Pečnik, S., 153, 154, 156
 Pećar, Z., 307
 Pećnik, O., 304, 309
 Pećnik, V., 304, 309
 Pećnik, 169, 276

Pelei, S., 118, 303, 304, 306, 307, 308, 309
 Perera, I., 281
 Perić, M., 252
 Perković, N., 99, 125
 Perl, G. **Benda**, 309, 310
 Pero, 69
 Peršen, M., 2
 Peruška, 149
 Petajnek, 155
 Petek F., 146
 Petračija, J., 170
 Petričić, B., 203
 Petrišić, A., 173, 175
 Petrović, B., 230, 231
 Petrović, Z., 230
 Peuc, M., 173, 175
 Pijade, M., 20, 21, 23, 275
 Piko, 21
 Pikolo, 313, 314, 317, 318
 Pikunić, M., 99, 118, 146, 147, 148, 149, 151
 Pinčić, P., 54
 Pjerotić, 180
 Plašč, D., 2, 304
 Pobrčić, H., 152
 Pobrčić, M., 152
 Pockov, B., 254
 Podgorelec, 265
 Polak, L., 8
 Polak, M., 8
 Polak, P., 207
 Polimac, Đ., 304
 Polimac, M., 305
 Poljak, P. 147
 Pomper, Z. **Bimbi**, 285
 Pangračić, M., 133, 135
 Popelar, J., 149
 Popivoda, 24
 Popović, V., 34, 96, 125, 126, 127, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 208, 209, 210, 228, 229, 232, 243, 247, 251, 289, 300, 324, 325
 Popovski, J., 193
 Poslek, I., 99
 Požun, M., 153
 Pracajić, D., 112
 Prašnjak, S., 272
 Prašnjak, 272
 Prebeg, 145
 Prelog, M., 131, 133
 Preložnjak, 155
 Preskar, J., 112, 160
 Priberski, 152
 Prica, A., 265
 Prica O., 33, 36, 39, 41, 42, 61, 89, 125, 130, 131, 132, 207, 208, 230, 243, 260, 261, 264, 266, 274, 275, 276, 279, 280, 282, 285, 286, 295, 300
 Prikrl, B., 156
 Prilika, D., 310
 Primužić, F., 272
 Protega, M., 107
 Prpić, R., 173, 174
 Puclin, 170
 Puklek, S., 100, 101, 103, 118, 133, 134, 140, 143, 216
 Pukljak, 143
 Putarek, J., 156
 Radić, A., 36
 Radić, S., 17
 Radmilović, J., 107
 Rado, E., 105, 107
 Rado, R., 134
 Radonić-Miranović, M., 211
 Radošević, I., 107, 153
 Radovanović, Lj., 12
 Radulović, B., 313
 Raizer, F., 285
 Rajačić, D., 38
 Rajačić, N., 38
 Rajh, R., 157
 Rajman, R., 306, 313, 317, 319, 320
 Rakar, J., 107
 Rakić, K., 99, 160, 272
 Rakić, V., 105, 107, 115
 Rakoci, A., 152
 Ramljak, A., 39, 41
 Ranković, A., 20, 24, 62, 74, 121
 Rapić, S., 105, 113, 116, 137
 Raspor, V., 158, 159, 163, 166, 168
 Rašić, T., 320, 323
 Raušević, M., 149, 212, 306
 Ravnikar, M., 142
 Razdraz, V., 153
 Remele, H., 16
 Rendić, J., 267, 270, 275, 281
 Ribar, I., 31

Ribar, I. L., 60, 205
 Ribbentrop, 60
 Richtman, Z., 39, 89, 125, 132, 260, 264, 265, 275, 280, 285, 295
 Rob, A. **Bumbar**, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 78, 79, 83, 88, 90, 97, 100, 101, 103, 117, 121, 122, 124, 126, 139, 214, 228, 231, 266, 288, 289, 290, 293, 298, 299, 302, 321
 Rogan, Z., 99
 Rogina, S., 249, 254, 255
 Romano, 295
 Romanović, D., 113
 Romanović, M., 323
 Rosenzweig, V., 89, 125, 131, 265, 275, 281, 285, 286, 295
 Rostohar, A., 149
 Rozman, F., 250
 Rožić, 149
 Rožman F., 191
 Rubčić, N. **Nina**, 99, 105, 113, 137
 Rubinić, D., 99
 Rukavina, I., 99, 126
 Rukavina, J. I., 228, 229
 Rukavina, L., 133, 134, 158, 164, 168, 219, 223, 316, 323, 324
 Rukavina, P., 99, 222, 223
 Rupčić, F., 99, 105, 113
 Ruščukić, S., 212
 Rutić, J., 112
 Ružić, E., 175

 Sabljak, I., 158, 164, 168
 Sabljak, 222
 Sabljčić, B., 105, 113
 Sabol, I., 99
 Saili, D. **Konspirator**, 14, 34, 54, 55, 56, 74, 145, 154, 176, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 204, 276
 Salaj, Đ., 15
 Samardžić, D., 130, 131, 137, 260, 271, 275
 Santo, G., 260, 309
 Sauha, F., 267, 268, 275, 281
 Savić, Lj., 99
 Savić, S., 168
 Seifert, F., 58
 Sekler, S., 147
 Sekulić, N., 122
 Sekulić, S., 209

 Sekulić, Z., 152
Seljak, 308
 Seljan, D., 64, 99, 321, 322
 Seljan, T. **Miso**, 64, 99
 Seljo, 209
 Sentić, M., 97
 Sertić **Cincipinka**, A., 114
 Sešok, M., 150
 Shakespeare, W., 276
 Simenić, J., 137
 Simenić, M., 101, 102, 115, 126, 127, 128
 Simeoni, D., 296
 Simović, D., 38, 49, 130, 177, 226
 Singer, S., 75
 Siročić, 127
 Skrbini, J., 280
 Slak, J., 99
 Slatković, F., 152
 Slatković, N., 100, 101, 103, 118, 146, 147, 148, 150, 151, 152
 Slavko, 311
 Slivonja, N., 8, 48, 49, 55, 57, 58, 59, 189
 Sontaki, D., 153, 156
 Spiegel, 147
 Spoleto, vojvoda, 81, 250, 279
 Srdelić, B., 142
 Srebrnjak-Antonov, I., 230, 231, 299, 301
 Srednik, V., 168, 170
 Stakić, K., 323
 Staljin, J. V., 28, 35, 84, 99, 130
 Staničić, Dragica, 315, 323
 Staničić, Dušan, 316, 323
 Staničić, Janko, 313, 315, 316, 318, 322, 323, 325
 Staničić, J., 320, 323
 Staničić, J. st. 320
 Staničić, M., 316, 320, 323
 Stanić, M., 230
 Stanišak, F., 99
 Stefanović, S., 13
 Stepinac, A., 95
 Stevo, 317
 Stilinović, M., 276
 Stipančić, 112
 Stipetić, P., 107
 Stivan, S., 146
 Stojadinović, M., 184

Stojaković, D., 153, 154, 155
 Stojanović, Đ., 173
 Strancarić, I., 304, 309, 310
 Sudar, J., 229
 Sujoldžić, I., 267, 268, 269, 270, 271
 Suknajić, J., 113, 118
 Supanc, A., 209, 211
 Susović, D., 8, 107, 217

 Šakić, N., 99, 101, 102, 118, 122, 266
 Šalamon, S., 131, 133, 176, 179
 Šarić, I., 112
 Šarić, Lj., 112
 Šarić, Lj., 99, 261, 272
 Šašić, J., 62
 Šćukanec, J., 156
 Šegvić, Z., 207, 208
 Šener, R., 149
 Šeremet, S., 267, 270
 Šerić, 108
 Šiber, J., 131, 132, 260, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 278, 280
 Šibi, I., 97, 99, 101, 124, 128, 203
 Šiftar, L., 155, 157
 Šikić, I., 142, 173
 Šilović, S., 113
 Šimunec, F., 303
 Šimunec, I., 303
 Šipak, R., 108
 Škalar, J., 238
 Škatarčić, A., 180
 Škrinjar, R., 42
 Škrnjug, S., 135, 142, 168, 172, 173
 Šmeral, B., 16
 Šmigoc, Z., 168, 170
 Šnajder, Z., 276
 Šneler, Z., 173, 175
 Šnerberger, M., 147, 228, 230
 Šoljan, M., 134, 215
 Šoprek, 283
 Šoprek, V., 40, 262
 Špalj, B., 99, 303, 304, 306, 309
 Špalj, L., 99, 159
 Špalj, M., 99, 159
 Šragaj, B., 303, 307, 309
Šrafer, L., 267, 281
 Štajcer, M., 150
 Štancer, S., 259

 Štefan, 248
 Štefatić, Lj., 303
 Šterger, T., 173, 174
 Štern, P., 150
 Štimac, M., 147, 231
 Štrok, I., 251, 256
 Šubašić, I., 32, 38, 42, 43, 44, 120, 121, 130, 260
 Šuh, V., 260, 261, 267, 275
 Šuk, F., 116
 Šuk, J., 116
 Švabić, M., 184, 185
Švabo, 295, 296
 Švigelj, B., 307
 Švec, V., 225

 Tahi, I., 270, 281, 286
 Tenjer, S., 99
 Tiljak, Lj., 89, 125, 220, 295
 Tironi, M., 160
 Tito, J. B., **Stari**, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 19, 26, 32, 33, 34, 35, 42, 48, 51, 52, 74, 75, 106, 144, 154, 208, 213, 228, 232, 233, 262, 286, 292, 301, 321, 324, 325, 326
 Tkalčec, R., 8, 99
 Tkalec, N., 179
 Tkalec, Z., 39, 41, 137, 179
 Todorov, 150
 Todorović, J., 193
 Todorović, V. **Lerer**, 248, 254, 255, 311
 Tomašić, D., 107
 Tomičić, D., 230
 Tomičić, M., 41, 176, 179
 Tomičić, V., 230
 Tomić, N., 260, 267, 271, 275, 278, 280
 Trbojević, M., 54
 Triglavčan, B., 99
 Trocka, M., 150
 Trut, N., 134
 Tucman, Đ., 152
 Tucman, 297
 Tucman, S., 152
 Turković, A., 107, 131, 261, 271, 275, 277, 280, 292
 Turković, J., 100, 102, 117, 118, 119, 131, 132, 261, 267, 268, 270, 275, 280, 286, 315, 319, 320, 322, 324, 325

Turković, L., 133, 144
Turković, R., 100, 101, 103, 117, 147,
179, 197, 198, 202, 204

Udier, F., 153
Ugarković, S., 34, 44, 47, 48, 49, 50,
51, 74, 99, 117, 135, 141, 154,
173, 174, 206, 207, 208, 213,
218

Urankar, J., 152
Urankar, K., 152
Uzelac, M., 105, 113, 139
Uzunovski, 248

Vadla, 169
Vajgand, 276
Vajs, D., 50, 51, 74, 107, 154
Valečić, A., 105, 113
Valečić, F., 271, 278
Valković, J., 173, 175
Valpotić, I., 147
Valjin, B., 106, 131, 133, 263, 267,
271, 274, 280, 286
Vanić, M., 78, 79, 83, 88, 97, 100, 101,
103, 117, 119, 122, 152, 288,
298
Varga, M., 71, 133, 135
Vargaš, M., 208
Varićak, M., 203, 214
Vernić, V., 107, 113
Vertovšek, V., 149
Vezić, B., 99
Vežić, B., 168, 169, 171
Vežić, J., 171
Vežić, R., 170
Vežić, Ž., 168, 169, 171
Vidaković, D., 99
Vidaković, M., 131, 133
Vidaković, P., 116
Vidan, J., 99
Videković, P. I., 323
Vikert, 43
Vili, J., 99
Vinski, M., 267
Vitasović, V., 51, 131, 180, 261, 267,
269, 274, 281
Vizler, M., 261
Vlahek, S., 126, 260, 267, 271, 274,
278, 280

Vlahović, J., 148, 164, 168, 172,
303
Vlahović, M., 168, 170
Vlahović, V., 22
Vlkov, R., 158, 168, 272, 303, 305
Vorošilov, 84
Vrabec, A., 99, 133, 134, 135, 143,
295
Vrabec, Z., 173, 175
Vračarić, L., 99, 128
Vragotuk, S., 99
Vragović, A., 43
Vrban, I., 116
Vrbanić, L., 180
Vrček, D., 175
Vujnović, B., 105, 107
Vuković, S., 166, 271
Vuković, T., 275, 278
Vulelija, B., 105, 107, 113, 275
Vuljak, A., 229

Zastavniković, K., 54
Zastavniković, M., 8, 54
Zataranić, I., 175
Zatezalo, D., 324
Zeko, 169, 170
Zelinka, T., 99, 158, 163, 164, 168,
220, 295, 304
Zene, 313
Zlatic, D., 107, 147
Zlatic, L., 147, 152
Zlatic, S., 99, 118, 146, 147, 148, 150,
152, 258, 296
Zmajić, 209
Znidarčić, R., 205
Zorić, M., 198, 292
Zovko, Marko, 39, 41, 107
Zovko, Merika, 107

Zagar, Đ., 124
Žaja, A., 51, 126, 130, 131, 260, 263,
265, 267, 270, 271, 274, 275, 278,
280
Žerdih, M., 107
Žerdih, O., 107
Žgarec, T., 303
Živka, 285
Žnidarić, J., 317
Žnidarić, M., 314

Žorga, 15
Žujović, 20
Župan, A., 142
Županić, M., 152

Weessenmayer, E., 49
Weis, E., 147
Wertheim, P., 33, 36, 44, 45, 107, 113,
137

KRATICE

AFŽ — Antifašistički front žena
AVNOJ — Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BBC - Radio-London
CK — Centralni komitet
CK KP — Centralni komitet Komunističke partije
CK KPH — Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
CK KPJ — Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CK Mopra — Centralni komitet Međunarodne organizacije za pomoć borcima revolucije
CK SKOJ-a — Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
CO — Centralni odbor
CONP — Centralni odbor Narodne pomoći
CZ — Civilna zaštita
HRS — Hrvatski radnički savez
HSS — Hrvatska seljačka stranka
IHRPH — Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
JNA — Jugoslavenska narodna armija
JNOF — Jedinostveni narodnooslobodilački front
KI — Komunistička internacionala
Kominterna — Komunistička internacionala
KP — Komunistička partija
KPH — Komunistička partija Hrvatske
KPJ — Komunistička partija Jugoslavije
KUSP — Kulturno udruženje studenata pacifista
MK — Mjesni komitet
MK SKOJ-a — Mjesni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
NDH — Nezavisna Država Hrvatska
NOB — Narodnooslobodilačka borba
NOO — Narodnooslobodilački odbor
NOP — Narodnooslobodilački pokret
NOR — Narodnooslobodilački rat
NOV — Narodnooslobodilačka vojska
NP — Narodna poća
OK KPH — Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OVRA — Politička policija fašističke Italije
OZN-a — Odjeljenje za zaštitu naroda Jugoslavije
PAB — Privilegirana agrarna banka
PK SKOJ-a — Pokrajinski komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
PO — Pokrajinski odbor
PONP — Pokrajinski odbor narodne pomoći
RAPLAZA — Radnička planinarska zajednica
RK — Rajonski komitet
SBOTIĆ — Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP(b) — Svesavezna komunistička partija (boljševika)
SSSR — Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SSRNH — Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske

SUBNOR — Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije
SUZOR — Zgrada socijalnog osiguranja
TKO — Trešnjevačka kazališna omladina
UNS — Ustaška nadzorna služba
URSS — Ujedinjeni radnički sindikalni savez
ZAVNOH — Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

SADRŽAJ

Uredništvo	PREDGOVOR	1
Josip Broz Tito	ZAGREB - GRAD HEROJ	5
Dr Pavle Gregorić	REVOLUCIONARNI ZAGREB	7
Josip Broz Tito	SEKRETAR MJESNOG KOMITETA	10
	Osma konferencija zagrebačkih komunista — Najjača partijska organizacija u zemlji — Odlučujuća faza antifrakcijske borbe — Priznanje Kominterne — U stalnom kontaktu s radnicima — Demonstracije i oružani sukob na ulicama grada	
Josip Broz Tito	NA ČELU PARTIJE	19
	Nakon robije ponovo u Zagrebu — Osnivanje KP Hrvatske — Generalni sekretar KPJ — Peta zemaljska konferencija u zagrebačkoj Dubravi	
Josip Broz Tito	PRIPREMANJE NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE	26
	Ulazak okupatora u Zagreb — Na sjednici Centralnog komiteta — Majsko savjetovanje rukovodećeg aktiva KPJ — Utvrđeni su osnovni pravci i oblici političkih i vojnih priprema za ustanak	
Dr Vladimir Bakarić	SUSRETI S TITOM	33
Dr Vladimir Bakarić	POMOĆ EDVARDA KARDELJA	35
Dr Pavle Gregorić	U OKUPIRANOM ZAGREBU	38
	Hapšenje 31. ožujka 1941 — U delegaciji kod komandanta IV armijske oblasti — Dolazak njemačke vojske — Sastanak CK KPH — Teror ustaša — Ponovo u Zagrebu	
Dr Dušan Čalić	DO VIDENJA, GRADE	60
	Demonstracije 29. ožujka — Sastanak sa sekretarom MK — Njemački tenkovi na Zrinjevcu — U radničkom Trnju — Susret s Radom Končarom i Vladom Bakarićem	
Dr Josip Hrnčević	TITO JE REKAO: »DRŽITE SE ČVRSTO!«	74
	Sastanak 1.2. travnja u Solovljevoj ulici	
IvaBožičević	DJELOVANJE PARTIJE U ZAGREBU 1941.	76
	Utjecaj Partije — Stanje partijske organizacije — Mjesni i rajonski komiteti — Novi zadaci MK — Telegrami Kominterne i akcija Kerestinec — Vještina revolucionarnog rada i konspiracije	
		345

Lutvo Ahmetović	NAJŠIRA PODRŠKA GRAĐANA Dolazak okupatora i teror ustaša — Oblici i način partijskog djelovanja — Kako su radili komunisti	104
Antun Rob Mirko Vanić	PARTIJSKA ORGANIZACIJA Sastav Mjesnog i rajonskih komiteta — Događaji 27. ožujka i okupacija — Osnivanje borbenih grupa i prve diverzantske akcije	117
Blaž Mesarić	AKCIJE II RAJONSKOG KOMITETA Prve diverzije — Likvidacija konfidenta Ivana Majerholda — Pomoć pri probou iz Kerestincea — Eksploziv za poštu	123
Faust Ljuba	U RAJONSKOM KOMITETU Hapšenje u travnju 1941 — U kaznionici na Savskoj cesti — Rajonska partijska konferencija — Djelovanje komiteta	124
Antun Biber	PARTIJSKA ORGANIZACIJA IV RAJONA Jedanaest partijskih ćelija — Utjecaj Partije je bio velik — Skupljanje pomoći i odlazak u partizane	137
Stjepan Puklek	ZADACI SU BILI OPASNI Proglas CK KPJ — Zadužen za tehniku u RK — Raspačavanje ilegalnog materijala — Rad s Radom Končarom	140
Danica Cazi Savo Zlatić Nikola Slatković Mijo Pikunić U	VI RAJONSKI KOMITET Partijske ćelije u rajonu — Zadaci ćelija — Izjašnjavanje članova Partije — Rukovanje oružjem — Korišteni su mnogi stanovi	146
Franjo Culjak	PARTIJSKA ORGANIZACIJA ŽELJEZNIČARA Snažan utjecaj komunista u željezničkom čvoru — Novo partijsko rukovodstvo — Akcije i sabotaže protiv okupatora i ustaša — Široka mreža Narodne pomoći — Velike žrtve hrabrih željezničara	153
<i>Vicko Raspor</i> Rade Vukov	ORGANIZACIJA SKOJ-a Rad u novim uvjetima — Akcije skojevaca — Mladi su hrabro ginuli	158
Milutin Baltić /	RAD MK SKOJ-a Okupljanje omladine — Članovi Mjesnog komiteta	162
Dr Slavko Komar	SKOJ NA SVEUČILIŠTU Raspuštanje KUSP-a i »Svjetlosti« — Promjene poslije dolaska okupatora — Novo skojevsko rukovodstvo	165
Milica Opalo-Milidrag	TREŠNJEVAČKA OMLADINA Mjesni komitet SKOJ-a — Spremni za svaku akciju — U ustaške ruke pali su mnogi najdraži	168
Ivan Palčec	BILI SU TEŠKI, ALI SLAVNI DANI Život u ilegalnom stanu — Sekretar SKOJ-a na željeznici	173

An ka Berus	NARODNA POMOĆ Formiranje Pokrajinskog odbora — Na savjetovanju u Beogradu — Razgranata mreža odbora, pododbora i grupa — Najraznovrsniji oblici djelovanja — Dolazak »Španaca« — Rad »Logorskog odbora« — Deseci tisuća Zagrepčana bili su obuhvaćeni	176
	VEZA IZMEĐU POKRAJINSKOG KOMITETA DALMACIJE I CENTRALNOG KOMITETA Prenošenje tajnog materijala i poruka— Ilegalni stanovi i sastanci — Izrada partizanske kape — Pogibija Marka Oreškovića — Odlazak Rade Končara — Među moslavačkim partizanima	206
Stipe Ugarković	PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZAGREBU Partijske štamparije u gradu — Oprez, vreba opasnost	213
Stipe Ugarković	RADIO-STANICA KOJA JE PRVA EMITIRALA POZIV NA USTANAK	218
Mojmir Martin	RADIO-STANICA CK KPH Nova je radio-stanica zadovoljila — Emitirane su četiri emisije — Veliko moralno i propagandno značenje	220
Dragutin Blažina	IZRADIO SAM RADIO-STANICU ZA PARTIJU	224
Šime Balen	VOJNI KOMITET MK Skupljanje oružja i eksploziva — Kratki diverzantski kurs — Obučavanje diverzanata u Karlovcu i Gorskom kotaru	228
Vlado Popović	POVRATAK »ŠPANACA« IZ NJEMAČKE Odobrenje CK da organiziramo prebacivanje drugova u Jugoslaviju — Takav je bio Većeslav Cvetko Flores — Organizacija u Zagrebu	232
Veljko Kovačević	OD NJEMAČKE DO ZAGREBA Došao je Flores — Probijali smo se do Zagreba — Veza je uspostavljena	235
Košta Nad	NA PUTU U ZAGREB Bijeg iz Njemačke — Zasjeda kod Podsuseda — Veza u Zagrebu	241
Otmar Kreačić	AKCIJA PARTIJE Odlazak iz Njemačke — U rukama patrole — Bijeg iz staničnog pritvora	244
Vojo Todorović Lerer	POVRATAK U ZEMLJU Dobili smo javke — Od Leipziga do austrijsko-jugoslavenske granice — U vlaku za Zagreb	248
Ćiril Dropulić	LOZINKE NA TREŠNJEVCI	253
Izidor Štrok	POVRATAK IZ ŠPANJOLSKE	256
Zvonimir Komarica	KERESTINEC Kako smo stigli u Kerestinec — Život u logoru — Bijeg Rigoleta Martinija — Hitler napada SSSR — Prve žrtve — Odlučujuća noć — Proboj iz logora — Borbe s ustašama — Vanjske udarne grupe — Zapis pred strijeljanje	259

/Dragutin Dakić	PROBOJ IZ KERESTINCA Kako smo živjeli u logoru — Odvedeni su na strijeljanje — Straže su razoružane — Izvan logora nas nitko nije dočekao — Većina je pohvatana	274
Vlado Madarević	ZAPISI IZ KERESTINCA Hapšenje u svibnju i odvođenje u logor — Zbog upale uha prebačen u bolnicu — Zloslutne vijesti iz Kerestince	279
Antun Rob Mirko Vanić	ULOGA MK U AKCIJI KERESTINEC Nezadovoljstvo Kominteme — Zahtjevi Josipa Kopinića Valdesa — Izoliranje CK KPH — Slaba organizacija — MK je kažnjen, a sekretar isključen iz Partije	288
Franjica Budak	KAKO JE BILO Moje veze s Kerestincem — Rade Končar mi je davao poruke — Rigoletto Martini je pobjegao — Bijeg komunista završio je tragično	291
Faust Ljuba	U GRUPI ZA OSLOBODENJE LOGORAŠA Zadatak Mjesnog komiteta — Bilo nas je petnaestak — Iznadili su nas pucnji iz dvorca — Izgubili smo vezu	295
Josip Tucman Dr Vladimir Bakarić	PRIPREME ZA PRIHVAT LOGORAŠA NEUSPJEH U KERESTINCU	297 299
Ante Dobrila	PRVI ZAGREBAČKI PARTIZANSKI ODRED Kako je osnovan odred — Proziv boraca	303
Ivan Kuzmiak	S PRVOM ZAGREBAČKOM PARTIZANSKOM GRUPOM	308
Mirko Krželj	ODRED »MATIJA GUBEC« U ŽUMBERKU Odlazak iz Zagreba — Odred je formiran — Flores postaje komandant — Zasjeda — Raspored odreda	311
Dr Slavko Komar	PRVI ŽUMBERAČKI PARTIZANI Osnivanje odreda »Matija Gubec« — Komunisti i skojevci iz Zagreba — Partizanska zakletva — Odred kreće u akciju — Uvjeti su bili izuzetno teški — Veliki gubici odreda	322

Izdavačka radna organizacija
ŠKOLSKA KNJIGA
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
JOSIP MALIĆ

Grafički urednik
MIRA BEUTZ

Korekturu obavila
Služba korekture Školske knjige
Tiskanje dovršeno u kolovozu 1982.